

Вони боронили Карпатську Україну

Нариси історії
національно-визвольної боротьби
закарпатських українців

Під редакцією доктора історичних наук
професора М.М. Вегеша

Ужгород
Видавництво "Карпати", 2002

ББК 63.3 (4Укр)
В 26
УДК 94(476)

**Закарпатська обласна державна адміністрація
Науково-дослідний інститут карпатознавства
Ужгородського національного університету**

«Вони боронили Карпатську Україну» — комплексне наукове дослідження, в якому об'єктивно і незаангажовано висвітлюється міжнародне становище Карпатської України напередодні Другої світової війни, її соціально-економічний, політичний, національно-культурний та державно-правовий розвиток. Значна увага відводиться яскравим постатям, насамперед Президенту Карпатської України Августину Волошину. Вперше публікуються найповніші списки загиблих і живих захисників краю.

Видання розраховане на широкий читацький загал.

**Автори: М.М. Вегеш (керівник), М.В. Делеган, О.Д. Довганич,
В.В. Міщанин, М.Ю. Токар, П.М. Федака, І.В. Хланта, О.В. Хланта,
В.І. Худанич, П.П. Чучка**

Рецензенти: С.В. Віднянський — доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України), М.І. Мушишка — доктор філологічних наук, професор, академік НАН України (Пряшів, Словацька Республіка), М.П. Тиводар — доктор історичних наук, професор (Науково-дослідний інститут карпатознавства Ужгородського національного університету).

Друкується за розпорядженням голови Закарпатської обласної державної адміністрації Г.Г. Москаля (від 16 листопада 2001 р., №615)

ISBN 966-671-002-1

- © Г.Г. Москаль, передмова, 2002.
- © М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич,
В.В. Міщанин, М.Ю. Токар, П.М. Федака,
І.В. Хланта, О.В. Хланта, В.І. Худанич,
П.П. Чучка, 2002.
- © Видавництво «Карпати», 2002.

ПЕРЕДМОВА

Шістдесят три роки промайнуло з тих пам'ятних часів, коли українці Закарпаття виборили автономні права, а згодом проголосили повну незалежність Карпато-Української держави. З трибуни першого в історії краю українського парламенту — Сойму, на увесь світ було красномовно заявлено, що на Закарпатті живуть українці, котрі розбудовують власну державу, яка за сприятливих міжнародних умов стане складовою частиною Соборної України. Отже, після національно-визвольних змагань 1918-1919 рр. проголошення незалежної Карпатської України у 1938-1939 рр. було другою спробою свободолюбивих жителів Срібної Землі в ХХ столітті жити повноцінним державним життям.

Закарпатські українці, очолювані своєю політичною елітою — Августином Волошином, братами Михайлом і Юлієм Брацайками, Августином Штефаном, Степаном Ключураком, братами Юлієм та Федором Реваями, Василем Гренджою-Донським, активно включилися в державотворчі процеси на невеличкому клаптику української землі, викликавши своєю жертвною працею подив усього цивілізованого людства.

Тріумфальні вибори до Сойму Карпатської України 12 лютого 1939 року, на яких впевнено перемогли національно-патріотичні сили краю, відчайдушні спроби уряду А.Волошина покращити економічну ситуацію в країні, цілеспрямована політична і культурницька робота мали величезний резонанс у світі. Сьогодні, з висоти третього тисячоліття, ми можемо впевнено стверджувати, що завдяки Карпатській Україні світ більше дізнався про Україну загалом, хоча на той час більша її частина знаходилася під важким пресом сталінської тоталітарної машини.

Кінець 30-х років — це переддень Другої світової війни, яка забрала мільйони людських життів. Тоді жодна європейська держава не могла не рахуватися з думками Берліна та Рима — «сильних світу цього». Для верховодів Третього Рейху не існувало таких понять, як «незалежність», «суверенітет», «право нації на самовизначення». Пріоритет у зовнішній політиці вони віддавали силі та відкритій агресії. У руслі такої політики діяла і гортистська Угорщина, правлячі кола якої розглядали Закарпаття як складову частину єдиної «святостефанської корони». Повернення собі споконвічних українських земель в Карпатах гортисти вважали тільки справою часу.

Та не так думали закарпатські українці — справжні господарі Срібної Землі. Переконавшись, що зберегти незалежність дипломатичним шляхом не вдасться, нехтуючи вказівками фашистської Німеччини та гортистської Угорщини, Карпатська Січ першою в Європі дала рішучий бій агресору. В той час, коли війська вермахту без бою ввійшли в Прагу, змусивши чеський уряд капітулювати, напівозброєні січовики, студенти та гімназисти Карпатської України, Східної Галичини, Буковини та інших українських земель своїми грудьми закрили загарбникам дорогу на Хуст — столицю незалежної держави. Сотні їх загинули на Красному полі, а згодом тисячі були розстріляні та закатовані у численних в'язницях і концентраційних таборах. Їх смерть не була марною. Ідея незалежності збереглася в пам'яті закарпатців назавжди, вилившись згодом у масовий рух за возз'єднання краю з Україною після завершення Другої світової війни.

Карпатська Україна — яскрава сторінка новітньої історії. Її славні захисники заслуговують доброї пам'яті в наших серцях. За роки державної незалежності України вже чимало зроблено для увіковічення героїзму героїв Карпатської України. Їх іменами названі вулиці й площі, їм споруджуються пам'ятники й обеліски, відкриваються пам'ятні дошки. Закарпатська облдержадміністрація намітила цілий комплекс заходів щодо вшанування героїчних оборонців краю. Нещодавно ми виступили з пропозицією до Президента України Л.Д.Кучми присвоїти Президенту Карпатської України Августину Волошину посмертно високе звання Героя України. Він цього заслужив своєю жертвовною працею в ім'я незалежності. Намагаємось робити все для того, щоб найближчим часом спорудити меморіальний комплекс на Красному полі під Хустом, де в березні 1939-го карпатські січовики вчинили опір агресору. В центрі старовинного Ужгорода закладено пам'ятний знак, де буде споруджено пам'ятник Августину Волошину.

З ініціативи Закарпатської облдержадміністрації в листопаді 2001 року була створена робоча група з питань підготовки списків героїв Карпатської України, яку очолив відомий фахівець з даної проблематики професор Микола Вегеш. Тоді ж була створена редколегія видання «Вони боронили Карпатську Україну», яке необхідно розцінювати як своєрідний літопис національно-визвольних змагань українського народу наприкінці 30-х років. Ми глибоко переконані, що в незалежній Україні не повинно бути забутих імен. Саме цю мету переслідували, коли працювали над книгою, яку ви, шановні читачі, тримаєте в руках.

ГЕННАДІЙ МОСКАЛЬ,
голова Закарпатської обласної державної адміністрації

ВСТУП

Утворення Карпато-Української держави — результат багаторічної діяльності українських патріотичних сил у всіх сферах суспільно-політичного життя. Однак, не можемо не вказати, що короткочасне існування автономного, а згодом самостійного Закарпаття (Підкарпатська Русь, Карпатська Україна) співпало з гострою політичною кризою в Центральній Європі, яка мала місце напередодні Другої світової війни. Закономірно, що міжнародний фактор робив свій відбиток на суспільно-політичні процеси, які відбувалися в Європі взагалі, Чехословаччині та Закарпатті — складовій її частині, зокрема. Незважаючи на складність тогочасної міжнародної обстановки, українці Закарпаття вибороли автономні права й будували свою державність у союзі з чехами і словаками.

З'ясування цих та деяких інших проблем, об'єктивне і всебічне вивчення місця і ролі Карпатської України в контексті центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни заслуговує спеціального дослідження. Віддаючи належне авторам змістовних праць з історії Закарпаття, необхідно констатувати, що з'явилася величезна кількість публікацій, які не тільки грішать фактичними помилками, а й заполітизованістю, що нерідко призводить до спотворення загального історичного процесу і місця в ньому Карпатської України. Вперше введені до наукового обігу документи дозволяють по-новому подивитися на події понад шістьдесятирічної давності, радикально переосмислити попередні оцінки, повернути із забуття десятки імен.

Становище Карпатської України наприкінці 30-х років необхідно розцінювати в двох площинах: як суб'єкт політичних процесів, що відбувалися напередодні Другої світової війни у Центральній Європі, і як один з етапів боротьби українського народу за відновлення власної державності, враховуючи при цьому, що мова йде про окрему частину українських земель.

Двадцятирічне перебування в складі демократичної Чехословацької республіки створило оптимальні умови для різнобічного національно-культурного розвитку Закарпаття, хоча не варто його ідеалізувати. Завдяки

активній діяльності українських партій, товариства «Просвіта», окремих громадсько-культурних діячів поступово зростала національна свідомість краян, які, фактично, пройшли своєрідну еволюцію від угорських русинів до закарпатських українців, самоусвідомлення своєї ідентичності, до ідеї політичної єдності з усім українським народом.

Ставлення Чехословаччини до Закарпаття й української проблеми загальною суттєво відрізнялося від політики щодо української ідеї інших країн Європи, перш за все Польщі. Цей факт, безперечно, сприяв у проведенні А.Волошином чіткого українського курсу, хоча й з орієнтацією на заступництво Німеччини, а автономні уряди краю одержували всебічну підтримку з боку українців Східної Галичини, європейських країн, США і Канади, які бачили в автономній державі зародок майбутньої соборної України. З'ясування цієї проблеми має незаперечне науково-пізнавальне значення. Невелика гілка українського народу, одержавши матеріальну і моральну підтримку української еміграції, викликавши здивування в цілому світі, здобула можливість певною мірою проводити власну внутрішню і зовнішню політику, наслідком якої була спроба формування української державності. Такої можливості не мали українці, які знаходилися під тоталітарним режимом в СРСР, у складі Польщі та Румунії.

Актуальність даного дослідження полягає також у необхідності розв'язування тверджень сучасних теоретиків неорусинства, які ставлять під сумнів належність краю до України. Вони всіляко заперечують закономірність політичних процесів, що мали тут місце в 1918-1919 рр. і, особливо, наприкінці 30-х років, роблять спробу довести, що ідея самостійності Карпатської України була привнесена на Закарпаття ззовні, зокрема з Галичини. Використані в книзі джерельні матеріали ряду вітчизняних і зарубіжних архівів аргументовано доводять всю безпідставність і псевдонауковість таких сепаратистських тлумачень. Вони, навпаки, переконують, що Карпатська Україна була творінням місцевих чинників, хоча на неї мали вплив ряд міжнародних і внутрішніх факторів.

Дана монографія готувалася до друку згідно з розпорядженням голови Закарпатської обласної державної адміністрації Г.Г.Москаля «Про увічнення пам'яті захисників Карпатської України» від 16 листопада 2001 р. Тоді ж була створена робоча група, до складу якої увійшли відомі вчені, громадсько-політичні й культурні діячі, активні учасники національно-визвольних змагань українського народу. Перед членами робочої групи було покладено завдання зібрати, опрацювати та узагальнити списки захисників Карпатської України для увічнення їх пам'яті шляхом видання книги під назвою «Вони боронили Карпатську Україну». До редколегії пропонованого читачам видання увійшли відомі українські дослідники,

які вже протягом багатьох років досліджують історію Карпатської України і дотримуються чітких державницьких переконань.

Предметом наукового дослідження автори обрали висвітлення цілого комплексу проблем: аналіз міжнародного становища Карпатської України, її політичного, соціально-економічного і культурного розвитку напередодні Другої світової війни. На основі численних архівних і опублікованих джерел нами зроблена спроба узагальнюючого дослідження цілої низки проблем історії Карпатської України.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від вересня-жовтня 1938 р., коли політичні сили Закарпаття активізували свою діяльність в боротьбі за автономні права і незабаром їх здобули, до кінця березня 1939 р. — проголошення незалежності Карпатської України та початковий період окупації краю військами гортистської Угорщини. Хоча хронологічні межі даної праці визначені досить чітко, авторський колектив вважав за необхідне окремо виділити розділ «Історичні передумови Карпатської України», в якому йдеться про славні події 1918-1919 рр., подвижницьку діяльність «Просвіти» та українських політичних партій упродовж міжвоєнного періоду в історії Закарпаття.

Сьогодні, з відстані історії, можна об'єктивно оцінити роль і значення товариства «Просвіта» в національно-культурному відродженні Карпатської України. А роль і значення цього товариства у розвитку культури і науки, поширенні освіти і знань, вихованні національної свідомості та гідності в умовах чужої держави є без перебільшення визначною. Нині ми можемо також упевнено стверджувати, що без діяльності потужного на західноукраїнських землях товариства «Просвіта», без щоденної самовідданої праці просвітян, їх невпинних і невтомних зусиль в утвердженні та поширенні поміж широкими верствами суспільної національної свідомості ми не мали б ні триумфальних виборів до Союму Карпатської України 12 лютого 1939 р., ні безприкладного в історії засідання першого в історії краю українського парламенту 15 березня 1939 р., ні повторення карпатськими січовиками і студентською молоддю героїзму і трагедії Крут — на Красному полі під Хустом та в інших місцевостях Карпатської України. Завдяки «Просвіті» з'явилася чисельна молода поросль, яка пізніше у важких умовах гортистського, а відтак більшовицько-тоталітарного режимів на материнській землі та в країнах поселення українців у всьому світі усіма доступними засобами боролась за майбутнє України, за її незалежність і соборність.

Для того, щоб простежити закономірність і систематичність тих чи інших процесів (приміром, діяльність угорської іреденти в Закарпатті), робиться екскурс в минуле. Це стосується також емігрантської діяльності

А.Волошина та окремих членів його уряду після окупації краю. Такий відхід від хронологічних меж нашого дослідження робиться виключно для того, щоб простежити еволюцію поглядів закарпатських політичних діячів після поразки визвольних змагань 1938-1939 рр. Незважаючи на незначний відрізок часу, який аналізується в монографії, саме наприкінці 30-х років у Закарпатті відбувалися події, що викликали величезний резонанс далеко за його межами. У 1938-1939 рр. український народ Закарпаття в черговий раз переконався, що тільки незалежна Україна може бути гарантом безпеки краю. Виходячи з цього, незаперечним буде твердження, що існування Карпатської України як автономної, а згодом і незалежної держави прискорило процес возз'єднання всіх українських земель в єдиному державному механізмі.

Пропоноване наукове дослідження, про що вже йшлося, носить багатоплановий характер і ставить своєю метою об'єктивно висвітлити процеси соціально-економічного, суспільно-політичного і національно-культурного розвитку Карпатської України напередодні Другої світової війни. Для її досягнення авторський колектив намагався розв'язати цілий ряд більш конкретних завдань:

- проаналізувати внесок вітчизняних і зарубіжних вчених у дослідження різноманітних проблем історії Карпатської України наприкінці 30-х років, наголосити на питаннях, які науковцями недостатньо вивчені або перекручувались та фальсифікувались;

- зробити критичний аналіз джерел та мемуарної літератури про Карпатську Україну;

- окреслити міжнародне становище Закарпаття — складової частини Чехословаччини, акцентуючи увагу на його взаємовідносинах з Німеччиною, Угорщиною, Польщею, Румунією, Югославією та іншими державами, висвітлити «закарпатську проблему» під час роботи конференцій у Мюнхені і Комарно та Віденського арбітражу;

- уточнити мотивацію орієнтації автономних урядів краю на Німеччину, з'ясувавши еволюцію зовнішньополітичного курсу Третього Рейху щодо Карпатської України;

- показати роль організацій української еміграції в підтримці національно-визвольних змагань закарпатських українців у 1938-1939 рр.;

- висвітлити проблему громадсько-політичних взаємовідносин між українськими політичними організаціями Східної Галичини і урядом А.Волошина;

- з'ясувати стан народного господарства краю наприкінці 30-х років, наголосивши на змінах, які відбулися після Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р.;

— оцінити значення і роль культурно-просвітницької праці автономних урядів, перш за все кабінету А.Волошина, в національно-культурному відродженні закарпатських українців, висвітлити розвиток освіти, літератури, театру та ряду інших культурних чинників, з'ясувати роль українських емігрантів у національно-культурному відродженні краю;

— простежити релігійні відносини у Карпатській Україні;

— дослідити вплив зовнішньополітичного фактору на внутрішньополітичне становище Закарпаття, а також охарактеризувати демократичні процеси в краї, аргументуючи причини відходу уряду А.Волошина від демократії;

— дати оцінку збройним силам Карпатської України — ОНОКС, з'ясувати питання їх кількісного складу, структури, озброєння, показати роль ОУН в утворенні січових загонів;

— ввівши нові архівні документи та використавши мемуарну літературу, неупереджено охарактеризувати участь карпатських січовиків та студентської молоді проти військ агресора, висвітлити репресії гортистів, а згодом органів НКВС-МВС проти патріотів краю;

— показати еволюцію державно-правового статусу краю (Підкарпатська Русь — автономна держава в складі Чехословаччини, Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) — складова частина федеративної Чехо-Словацької республіки, Карпатська Україна — незалежна держава), висвітлити державно-правову діяльність уряду А.Волошина;

— простежити діяльність уряду Карпатської України в еміграції, акцентуючи увагу на дипломатичних стосунках з Німеччиною та Проводом Українських Націоналістів.

Вищезазначеними завданнями далеко не вичерпується проблематика, яка піднімалася авторами на сторінках монографії. Авторський колектив провів велику роботу щодо уточнення списків загиблих і живих патріотів Карпатської України. Необхідно відзначити, що значний внесок у цю справу зробили працівники управління з питань внутрішньої політики облдержадміністрації (начальник — О.В.Ладижець), які скрупульозно опрацювали наявні відомості, відсіявши неперевірені матеріали. Для уточнення списків захисників Карпатської України група вчених у складі П.П.Чучки, В.І.Худанича та М.В.Делегана здійснила поїздку в Угорщину, де ознайомилась з багатьма фондами ряду архівів цієї країни. В котрий уже раз ми переглянули всі списки, які раніше публікувалися (П.Стерчо, В.Гренджа-Донський тощо). Однак, незважаючи на пророблену роботу, пропонувані широкому читацькому загалу списки ще далеко не повні. Угорські та польські окупанти, як правило, розстрілюючи патріотів Карпатської України, намагалися замітати сліди злочинів, не фіксуючи прізвища розстріляних чи закатованих. Отже, попереду нас чекає велика по-

шукова робота, до якої повинні спричинитися краєзнавці з усіх районів Закарпатської області.

Монографія, як уже зазначалося, — плід авторського колективу. Вступ, розділи I, II (підрозділ 1), III, IV (підрозділи 1-3, 7), V (підрозділи 1, 2) та висновки написав доктор історичних наук, професор М.М.Вегеш; розділи I (підрозділ 1), IV (підрозділи 4-6), V (підрозділ 2) — доктор історичних наук О.Д.Довганич; розділи I (підрозділ 1), IV (підрозділ 1, 7) — доктор історичних наук, професор В.І.Худанич; розділ V (підрозділ 1) — доктор філологічних наук, професор П.П.Чучка; розділ II (підрозділ 2) — кандидат історичних наук П.М.Федака; розділ IV (підрозділ 8) — кандидат філологічних наук І.В.Хланта; розділи I (підрозділ 2), II (підрозділ 3), V (підрозділи 2, 3) — М.Ю.Токар. Підбірку документів упорядкували доктор історичних наук О.Д.Довганич та кандидати історичних наук О.В.Хланта і М.В.Делеган. Списки захисників Карпатської України упорядкували О.Д.Довганич, В.І.Худанич та М.М.Вегеш, а список використаних джерел та літератури — М.Ю.Токар, В.В.Мищанин і М.М.Вегеш. У посиланнях на джерела арабськими першими цифрами позначаються роботи, список яких — наприкінці видання.

Розділ I

Карпатська Україна 1938-1939 рр. в джерелах та історіографії

61. НОВА СВОБОДА 1938-1939

Річник XI. Число 4.

Хуст, субота, 7 січня 1939.

№ 1.-

НОВА СВОБОДА

УКРАЇНСЬКИЙ НЕЗАЛЕЖНИЙ ЩОДЕННИК

15. "Нова Свобода" в Ужгороді і в Хусті 1938-1939

Початком 1938 р. о. Августин Волошин рішив перемінити тижневик "Свободу" на щоденник під назвою "Нова Свобода". Редактором її був Осип Бойчук. Відпо-

1.1. Джерельна база історії Карпатської України

Використавши здобутки історичної науки з досліджуваної проблеми, автори вважали одним з важливих своїх завдань пошук, виявлення і введення у науковий обіг нових архівних джерел. Зокрема нами опрацьовані документи, які зберігаються в Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО) в м.Ужгороді та Берегові, Центральному Державному історичному архіві України у Львові (ЦДІА у Львові), Центральному Архіві Міністерства Державної Безпеки Росії в Москві (ЦАМДБ Росії), особистих архівах закарпатського священика Ф.Горвата і члена ревізійної комісії УНО М.Бандусяка, Архіві Міністерства Закордонних Справ Чеської Республіки (AMZV) і Військово-Історичному Архіві Чеської Республіки (VNA) в Празі, Державному Архіві Угорщини (OL) та Військово-Історичному Архіві Угорщини (HL) в Будапешті, архівах м.Клуж і Бая Маре (Arhivele Cluj-Naroka M.J.; Arhivele statului Baia Mare) в Румунії.

Найбільший науковий інтерес для нас становили фонди ДАЗО. Особлива історико-пізнавальна цінність міститься у третьому фонді під назвою «Президія уряду Карпатської України». Це сотні документів про внутрішньополітичну діяльність уряду Карпатської України, різноманітні розпорядження, директиви, постанови і звернення, а також матеріали 17-го фонду «Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України», що досі вивчалися лише частково, їхній аналіз дає можливість з'ясувати такі складні питання, як діяльність угорської іреденти, відносини між чехословацьким і українським урядами тощо. У фонді 1148 під назвою «Центральна Рада в Хусті» особливу цінність являє собою справа №2, в якій міститься доповідна записка М.Бандусяка про спробу державного перевороту з метою усунення від влади уряду А.Волошина.

У другому фонді «Президія крайового управління і Президія земського уряду Підкарпатської Русі», фонді 4с/18 «Міністерство внутрішніх справ Карпатської України», фонді 63 «Цивільне управління Підкарпатської Русі» містяться цікаві матеріали про діяльність угорських агентів на території Закарпаття, численні угорські та польські листівки, в яких місцеве населення закликалось до збройної боротьби проти законного українського уряду тощо. У 72-му фонді поміщені матеріали, які дозволяють про-

стежити участь членів товариства «Просвіта» в розбудові Карпатської України. Матеріали 19-го фонду — «Міністерство господарства Карпатської України» — дають можливість простежити розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі, рівень безробіття, соціальне становище населення краю. Матеріали ДАЗО значною мірою доповнюють документи особистого архіву Ф.Горвата, які теж вперше вводяться в науковий обіг. Вони характеризують соціально-економічне становище населення гірських районів, ставлення його до уряду А.Волошина.

Після прийняття закону України від 17 квітня 1991 року «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» Президія Верховної Ради України (постанова від 6 квітня 1992 року) та Кабінет міністрів України (постанова від 11 вересня 1992 року) підтримали пропозицію Академії наук України, Служби безпеки України, Державного комітету України по пресі, Українського культурно-освітнього товариства «Меморіал» ім. В.Стуса, Всеукраїнської спілки краєзнавців про підготовку і випуск багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією».

Перетворюючи в життя вищезгадані постанови, архівно-слідчі кримінальні справи про репресованих громадян Закарпатської області після воєнного періоду були передані із архіву Управління Служби безпеки України в Закарпатській області Закарпатському обласному державному архіву. Цей фонд одержав найменування 2 558, у якому сконцентровані кримінальні справи на всіх реабілітованих громадян області всіх категорій, засуджених за так звану антирадянську, антиколгоспну пропаганду, український буржуазний націоналізм, участь в діяльності уряду Карпатської України та Карпатської Січі, підпільній антирадянській організації ОУН (Закарпатській крайовій організації ОУН) та антирадянських молодіжних націоналістичних організаціях.

Основним джерелом для написання розділів та нарисів про репресованих діячів Карпатської України та Карпатської Січі послужив саме цей фонд 2558 Державного архіву Закарпатської області. Зокрема використані групи кримінальних справ про засуджених міністрів Карпатської України, а також група кримінальних справ про репресованих діячів Закарпатської крайової організації ОУН та група кримінальних справ про засуджених учасників антирадянських молодіжних націоналістичних організацій.

Цінним джерелом для дослідження громадсько-політичних відносин між політичними організаціями Східної Галичини і Закарпаття є матеріали 205 фонду «Прокурор апеляційного суду у Львові» ЦДІА у Львові. В них йдеться про масові нелегальні переходи польсько-чехословацького кордону українцями Східної Галичини та про судові процеси над перебіжчиками. Використані автором документи допомагають краще з'ясувати роль ОУН в організації та керівництві нелегальними переходами.

У фонді Н-17681 ЦАМДБ Росії в Москві міститься «Особова справа А.І.Волошина», з якої почерпнуто цінні і маловідомі факти про політичну діяльність А.Волошина в 1938-1939 рр. Президенту Карпатської України доводилось відповідати на численні запитання слідчого МДБ СРСР майора Вайндорфа. Перший допит був проведений 22 травня, після чого послідували наступні — 24 травня, 5, 9, 12, 14, 19 і 20 червня 1945 р. Понад стосторінкова «Особова справа А.І.Волошина» дала змогу з'ясувати такі дискусійні питання, як мотиви орієнтації уряду Карпатської України на Німеччину, відносини між політичними силами Закарпаття і ОУН, часткову зміну орієнтації А.Волошина та членів його кабінету після окупації краю Угорщиною. А.Волошин детально описав хід переговорів з керівництвом Проводу Українських Націоналістів у Венеції (Італія) 21 липня 1939 р. Ці матеріали значно уточнили наші попередні висновки.

У дослідженні використані ксерокопії та мікрофільми документів 3-го фонду АМЗВ, одиниці зберігання (картони): 606, 620 — політичні справи; 642 — антидержавна агітація проти ЧСР; 655 — партії в ЧСР (1921-1939). В цих документах містяться важливі дані про політичну ситуацію в Чехословаччині і на території Закарпаття, міждержавні стосунки ЧСР з Угорщиною, Польщею, Румунією. Згадані архівні фонди характеризують політичні організації, що симпатизували Угорщині, висвітлюють діяльність українських емігрантських організацій, окремих політичних діячів краю. Цікавими у цьому плані видаються справи про античеську і антиукраїнську діяльність польських та угорських терористів, угорську іреденту на Закарпатті. Немаловажне значення мають також матеріали про роль українського населення Східної Галичини у становленні та розвитку Карпатської України.

Документи ВНА в Празі, зокрема, картони 24 — «Справа про останні події», 23 — «Головний штаб армії» проливають світло на рівень військової підготовки збройних сил Чехословаччини до захисту кордонів країни, про оборонні бої 14-18 березня 1939 р. Вони яскраво свідчать, що чехословацька армія мала всі можливості до відбиття нападу ворога, однак планомірно відступала, виконуючи наказ генерала Л.Прхали про евакуацію. У названих картонах наводяться сотні свідчень про збройні сутички між чехословацькими прикордонниками та угорськими терористами. Документи ВНА висвітлюють відносини між закарпатськими націоналістами та керівництвом Німеччини. Особливої уваги заслуговують матеріали справи «Німеччина», які доводять, що вже з листопада 1938 р. встановилися тісні стосунки між керівництвом Карпатської Січі та німецькими службами безпеки. Карпатська Січ систематично проходила вишкіл в Німеччині, а група січовиків готувалася до ведення активних бойових дій на боці Німеччини проти Польщі.

Важливі фактичні дані про підготовку нападу Угорщини на Закарпат-

тя знаходяться у фондах НЛ. Це, зокрема, щоденні записи угорських офіцерів про сам хід наступу, бої з чехословацькими військами та карпатськими січовиками, різноманітні військові оперативні плани. Неабиякий інтерес викликають доповідні записки угорських агентів «Коффи», «Г» та інших про національно-визвольний рух в Закарпатті, інформативні повідомлення про діяльність «неблагонадійних» політичних діячів краю. У фондах НЛ знаходяться поіменні списки «ворогів святостефанської корони», які після захоплення Закарпаття повинні були бути репресовані. Угорські архівні документи аргументовано доводять, що гортисти заздалегідь готувалися до репресивних дій та масових розстрілів. Це нам дає підставу переглянути висновки окремих істориків, що, нібито, репресії були викликані опором проти агресора з боку карпатських січовиків. Сотні свідчень про діяльність угорської іреденти містяться у фондах ОЛ в Будапешті. Окремі справи, віднайдені автором в румунських архівах Клужа і Бая Маре, переконують, що угорські терористи не менш активно діяли в румунських селах Закарпаття («Залізна гвардія», загони Геяша), що змушувало місцеве населення втікати на територію Румунії.

Серед численних фондів ОЛ заслуговують на увагу К-429 («Документи Міклоша Козми», «Документи угорської преси»), К-150 («Окружний начальник Берегівської округи»), К-27 («Архів ради міністрів Угорщини»), К-4057/01 («Донесення жандармерії про діяльність лівих і правих сил в Угорщині»), К-774 («Міністерство внутрішніх справ Угорщини»). Окремі справи вищеназваного фонду носять назви: «Уряд уповноваженого комісара для Карпатської території», «Вісник Міністерства внутрішніх справ з 4 липня 1939 р.», «Повідомлення зв'язкового офіцера про події в Закарпатті», «Щоденник Міклоша Козми про наступ угорських військ на Закарпаття», «Переговори Гебельса і Козми про Закарпаття», «Пропозиції М.Козми щодо впорядкування на Закарпатті (березень-квітень 1939 р.)», «Пропозиції голови ради міністрів П.Телекі щодо закону про Карпатську Україну», «Перебування М.Козми у Варшаві та його виступ з русинського питання (22-27 квітня 1939 р.)».

До джерельної бази дослідження увійшли публікації документів і матеріалів [15, 17-22, 28]. Хоча переважна їх більшість видана за роки радянської влади, проте в них поміщені оригінальні документи, які проливають світло на зовнішньополітичну діяльність Німеччини, Польщі, Румунії, Угорщини, Італії, Югославії відносно Чехословаччини і Закарпаття. Окремі аспекти внутрішньополітичного життя краю наприкінці 30-х років відображені у збірниках документів, підготовлених вченими Ужгородського державного університету [23, 32]. В останні роки з'явилися збірки документальних матеріалів з досліджуваної теми, які дозволяють по-новому подивитися на різні сторони суспільно-політичного життя Закарпаття напередодні Другої світової війни [26, 27]. Заслуговують на увагу збірники до-

кументів про зовнішньополітичну діяльність Угорщини, видані угорськими істориками. В них міститься значний фактичний матеріал про шпигунську діяльність А.Бродія, польсько-угорські терористичні акції проти Закарпаття, ставлення Німеччини до краю, підготовку гортистів до вторгнення та окупацію ними цілого Закарпаття.

Окремого розгляду заслуговує щоденник відомого українського письменника і активного учасника подій 1938-1939 рр. В.Гренджі-Донського «Щастя і горе Карпатської України» [16]. Ще в жовтні 1938 р. В.Гренджа-Донський почав писати щоденник, присвячений Карпатській Україні. Тоді він не являв собою чогось єдиного, цілого, завершеного. Проживаючи в Словаччині, складав до купи розрізнені записки і вирішив їх видати окремою книжкою під назвою «Мадярські звірства». Однак цього зробити не вдалося. Словаччина стала союзником Угорщини і Німеччини в роки війни, і вихід у світ таких обвинувачувальних матеріалів міг, як вважали, зашкодити «братньому» союзові угорців і словаків. Не вдалося видати цю книгу і пізніше. Втративши всі надії, В.Гренджа-Донський повністю віддав себе роботі над художніми творами. В останні роки життя він працював над романом «Сини Верховини». В 1974 р. письменника не стало. Після смерті батька дочка Зірка Гренджа-Донська вирішила на свої кошти видати 12-томне зібрання його творів. У 8-му томі цього видання поміщено щоденник В.Гренджі-Донського «Щастя і горе Карпатської України». В передмові до нього упорядники тому пишуть: «Ми раді, що хоч із великим спізненням, — бо майже по 50-ох роках після цих історичних подій, — маємо можливість сповнити бажання автора й опублікувати його цінні матеріали» [16, передмова]. Мрія письменника здійснилася, але вже після його смерті.

Щоденник В.Гренджі-Донського складається з двох великих за обсягом розділів, які доповнюють один одного. У першому — «3 великих днів Карпатської України» — описані події з 7 жовтня 1938 р., коли політичні сили краю вибороли автономні права, до 15 березня 1939 р., коли закінчилося останнє засідання Сойму Карпатської України, на якому була проголошена незалежна держава і обрано президентом Августина Волошина. Автор у першому розділі щоденника детально описав прихід до влади А.Бродія, його арешт і призначення Прагою прем'єр-міністром А.Волошина, соціально-економічну і політичну діяльність обох автономних урядів. На сторінках цього розділу читач знайде великий фактичний матеріал про напади угорських і польських терористів, антиукраїнську діяльність проугорської «п'ятої колони». Письменник не замовчує також конфлікти, які виникали в українському таборі.

В.Гренджа-Донський детально описав вибори і самі засідання Сойму Карпатської України. Він наводить наслідки голосування по всіх округах краю, не обминаючи жодного населеного пункту. Як відомо, із 92,5% на-

селення, яке взяло участь у голосуванні, 92,4% — проголосували за Українське національне об'єднання, яке очолював Ф.Ревай. «Цим успіхом можемо бути горді, — пише В.Гренджа-Донський, — ніхто не сподівався, навіть крайні оптимісти не очікували такої перемоги. Скажіть тепер, будьласка, чи після цього наш народ не є зрілим до державного життя?!» Перший розділ завершується вторгненням гортистів у Карпатську Україну, коли «дикий азіат рішив брутально своїм брудним чоботом здавити вимріяну Волю».

Другий розділ щоденника — «Під чоботом окупанта» — присвячений трагедії Карпатської України та її мужніх захисників. Його хронологічні рамки охоплюють період з 15 березня до кінця серпня 1939 р., коли В.Гренджа-Донський емігрував до Словаччини. Цей розділ, фактично, розкриває звірства угорських гонведів та терористів над місцевим населенням. Знаходячись у Тячівській тюрмі, а згодом у концтаборі Вар'юлопош, В.Гренджа-Донський скрупульозно записував свідчення військовополонених, причому робив це нелегально, ховаючись від адміністрації концтабору. У другому розділі поміщені матеріали, в реальності яких сучасний читач почне сумніватись. Однак, так воно було в дійсності. Самі за себе говорять назви свідчень — «Знуцання в Кривій», «Мадярський вояк полоненому вибиває око», «Замордування учителя Дмитра Остапчука», «Знасилювання і морд жінок», «Мадяри поріють черева, щоб вилазили кишки», «Топлять січовиків живими в Тисі», «Штаба заліза до шиї січовика», «В державній лікарні в Кривій ранених розстрілюють кулями «думдум», «Гонведи грабують, штиком видовбують золотий міст із рота» тощо. Неабияку цінність становить додаток до щоденника, в якому поміщено список загиблих січовиків. Він налічує 116 осіб.

В чому ж сила щоденника В.Гренджі-Донського? Сила його в правдивому висвітленні подій. Він нічого не видумує, а пише все так, як йому переказували. «Щастя і горе Карпатської України» — це фактично збірник споминів багатьох людей, які пережили радість і трагедію 1939-го року. І саме тому щоденник В.Гренджі-Донського — цінне джерело для вивчення історії Карпатської України. В ньому історик наших днів може почерпнути для себе безліч фактів, яких не знайде ніде. Не випадково, що щоденник високо оцінив відомий історик П.Стерчо. Говорячи про важливість щоденника, він писав: «Ці хронікерські записки мають більшу документальну важливість від якого-небудь старовинного літопису, що на нього історики покликаються з повагою і достовірністю, бо писані вони кожного дня, коли ті події відбувалися, тому і відображені в них безпосередні враження» [16, передмова].

Архівні та опубліковані документи доповнюються матеріалами закарпатської та галицької періодики — цінним джерелом у висвітленні міжнародного, політичного, соціально-економічного та культурного станови-

ща Карпатської України досліджуваного періоду. На сторінках газети «Нова свобода», яка видавалася в Хусті, міститься великий фактичний матеріал про стан розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі та фінансів Карпатської України. Чимало статей, репортажів і повідомлень описують внутрішньополітичне становище країни, руйнівні дії угорських і польських терористів, античеську і антиукраїнську діяльність проугорської «п'ятої колони» тощо. «Нова свобода» постійно повідомляла своїх читачів про фінансову і моральну підтримку Карпатської України українською діаспорою світу.

Перший номер українського незалежного щоденника «Нова свобода» вийшов 15 червня 1938 р. під редакцією Василя Фірцака (пізніше головним редактором призначили В.Гренджу-Донського). Газета видавалася в друкарні «Свобода», яку очолював майбутній голова УНО Ф.Ревай. Вона була майже єдиним друкованим органом в Закарпатті, який видавався масовим тиражем. Вихід у світ першого номера газети високо оцінили відомі політичні діячі, представники освіти, науки і культури краю.

Майбутній міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю.Ревай відзначив, що «справа щоденника є загальною справою нашого суспільства, не дивлячись на його партійно-політичний стаж. Наше відродження відповідно до сьогоднішньої доби в рамках демократичної республіки скорим темпом йде вперед. Народні маси освідомлюються, отже ми, що держимо руку на живчику нашого суспільного життя, не могли не бачити, що без щоденної преси нам більше не обійтись. Пускаємо в світ «Нову свободу» й тільки одне бажаю щоденникові, щоб всі українці спільними силами піддержували його» [60, 1938, 16 черв.]. А на глибоке переконання майбутнього міністра охорони здоров'я М.Долиная, «мірилом культурности кожної нації є його преса. Покажи мені пресу, я тобі скажу який це народ... Ми не можемо чекати підмоги від чужих, тільки від самих себе. І я надіюся, що весь український загаль своєю жертволюбивістю підпре нашу «Нову свободу» [60, 1938, 16 черв.]. Його колега, видатний український хірург О.Фединець розмірковував: «Політикою не маю часу займатися, але розумію вагу українського щоденника, який має появитися власними силами. Це велике діло, мало щоденників є на світі, які б виходили на власні сили. Українське громадянство може бути горде на себе, що спромоглося на щоденник» [60, 1938, 16 черв.]. Вихід першого номера газети «Нова свобода» підтримали шкільний інспектор Юлій Гуснай, керівник гуцульської «Просвіти» у Рахові Михайло Марущак, директор торговельної академії в Мукачеві Августин Штефан та сотні інших.

Упродовж 30-х років у Східній Галичині видавалися десятки українських газет і журналів, які висвітлювали історичні події, пов'язані з Кар-

пятьською Україною. Лише один їх перелік засвідчує, що українське населення цього регіону мало широкий вибір інформації про міжнародне, соціально-економічне і внутрішньополітичне становище Закарпаття в 1938-1939 рр. Такі видання, як «Літопис Червоної Калини», «Неділя», «На переломі», «Авангард», «Жіноча доля», «Жіноча воля», «Діло», «Новий час», «Нова зоря» та ряд інших, намагалися поміщати на своїх сторінках найширшу інформацію про події за Карпатами.

Головна увага в пресі приділялася висвітленню подій, пов'язаних з боротьбою закарпатців за автономні права. Невідомий автор статті у львівському журналі «Неділя» ще в 1930 р. з обуренням писав про небажання чеських властей надати автономію жителям краю [61, 1930, ч.30]. Преса Галичини постійно нагадує чехословацькому урядові про необхідність виконання взятих на себе зобов'язань. З цього приводу львівський часопис «Діло», який був офіційним друкованим органом УНДО, писав: «Найкраще було би признати слушність чеському урядові, що рішився виконати прийняті десять літ тому міжнародні власні законодавчі зобов'язання щодо Закарпаття» [37, 1931, 24 січ.]. Газета робить докір і польським властям. На її думку, українці Галичини більше заслуговують на одержання автономних прав, бо їхня національна свідомість «де-де вище від того рівня і стану, що на Закарпатті» [37, 1931, 24 січ.].

Кореспонденти галицьких газет і журналів уважно слідкували за підсумками перепису 1930 р. в Закарпатті. Автор статті «Автономія Закарпаття і новий перепис», надрукованій в газеті «Діло», доводив, що «лише автономічний устрій, загарантований Закарпаттю міжнародним і чехословацьким законодавством, може дати йому можливість прискіпити культурний розвиток» [37, 1931, 24 лют.]. Висловлювалася надія, що «державний розум чеських керманічів каже сподіватися, що ця справа буде в найближчому часу полагоджена» [37, 1931, 24 лют.]. У 1939 р. «Діло» опублікувало виступ посла чехословацького парламенту Ю.Гусная, який закликав празький уряд виконати взяті на себе зобов'язання. Названий посол добивався тільки взаємопорозуміння, коли говорив: «Населення, яке щиро й одверто приєдналося в 1919 році до нашої республіки..., як тоді безмежно довіряло вам, так і сьогодні від вас нічого іншого не бажає, як щирого довір'я» [37, 1931, 9 груд.].

Наприкінці 30-х років на перший план висувається подача матеріалів про січневі події 1919 р. Чому саме їм приділялася особлива увага? Вони, на думку галицьких кореспондентів, свідчили про короткочасний, але вагомий за своїм змістом спалах свідомості закарпатців, коли 21 січня 1919 р. 400 делегатів Всеукраїнських зборів в Хусті проголосували за злуку краю з УНР. Робиться висновок, що ці події послужили підґрунтям жовтню 1938 р., коли Закарпаття здобуло автономний устрій. Події 1919 р. висвітлені в статті М.Творидла «Перші революційні проблиски на Карпатській

Україні [51, 1938, ч.12], спогадах І.Молеція «Моя виправа на Закарпаття» [51, 1938, ч.4], В.Бірчака «З Ужгороду до Хусту» [37, 1938, 23 лист.].

Хоча галицька преса протягом всього міжвоєнного періоду поміщала інформацію про Закарпаття, однак саме на кінець 30-х років припадає зростання інтересу українців Східної Галичини до краю. Починаючи з жовтня 1938 р., Закарпаття посідає центральне місце на сторінках галицьких газет і журналів. В цьому нема нічого дивного, бо в цей період у Карпатській Україні відбувалися події, що викликали великий резонанс у світі. Враховуючи відсутність належної джерельної бази, свідчення галицької преси, підкріплені архівними документами і науковими дослідженнями, мають важливе значення. Вони дають змогу з'ясувати позицію, яку займали українці Східної Галичини стосовно Карпатської України. Матеріалам, опублікованим на сторінках галицької преси, можна довіряти. Цілий ряд їх власних кореспондентів були акредитованими у Закарпатті. Завдяки їм читачі мали змогу одержувати регулярну інформацію, як правило, відразу після подій. Тут слід виділити репортажі і статті власкора львівського часопису «Діло» Р.Голіяна.

Нерідко преса Східної Галичини поміщала на своїх сторінках передруки з урядової газети «Нова свобода». Однак необхідно відзначити, що першочергова увага надавалася статтям, репортажам і коментарям власних кореспондентів.

Міжнародне становище Карпатської України наприкінці 30-х рр. було надзвичайно складним. Серед країн, які постійно висували територіальні претензії до краю, виділялася Угорщина. Її уряд вважав себе єдиним повноправним претендентом на оволодіння Карпатською Україною. Галичина уважно слідкувала за розвитком подій у Закарпатті та навколо нього. На сторінках галицької періодики міститься чимало матеріалів про відношення Угорщини, Польщі, Німеччини, Румунії, Англії, СРСР до Закарпаття. М.Данько, автор статті «Європейська криза й українська справа», справедливо писав, що останнім часом «українців згадують у пресі при кожній нагоді» [37, 1938, 2 жов.]. Головною причиною цьому послужили події у Закарпатті, зокрема здобуття його жителями автономних прав. Українці Галичини всіляко підтримували закарпатців, сподіваючись, що і Польща поступить аналогічно. Що стосується останньої, то, як заявив міністр закордонних справ А.Бек, «при нинішньому стані польсько-українських взаємин безумовно прикрим є сам факт заповідження автономії Закарпаття» [37, 1938, 18 жов.].

Починаючи з жовтня 1938 р., у галицькій пресі, зокрема часописі «Діло», з'являється цілий ряд публікацій про позицію Угорщини щодо Закарпаття. Угорський уряд вимагав негайного проведення плебісциту в країні, сподіваючись на його позитивні для себе результати. З цього приводу «Діло» передрукувало з угорської газети «Мадяршаг» статтю «Домагає-

мося плебісциту на Підкарпатській Русі». В ній говорилося: «Домагаємось, щоб руський нарід, який 20 років зазнавав стільки лиха під чеським пануванням, міг в кінці сам рішити свою долю» [37, 1938, 6 жов.]. Добре розуміючи, що сама агітація не дасть відчутних результатів, гортистська Угорщина розпочала активну дипломатичну роботу, яка нерідко велася нечесними методами по відношенню до Закарпаття — складової частини федеративної Чехословаччини. Багато в чому доля краю вирішувалася на переговорах 1938 р. між Чехословаччиною і Угорщиною в Комарно. На них угорські дипломати в черговий раз висунули ідею плебісциту, але вона була рішуче відкинута їх чехословацькими колегами. Справедливо писало «Діло», що «... у зв'язку з цими переговорами справа Закарпаття стала найголовнішою і найактуальнішою проблемою дня» [37, 1938, 7 жов.].

Переговори закінчилися безрезультатно, і тоді регент Угорщини М.Горті звернувся до учасників конференції, яка проходила у Відні. Преса Галичини детально описала позицію Німеччини, Англії, Франції та Італії стосовно ситуації, яка виникла після завершення угорсько-чехословацьких переговорів. Особливо небезпечною галицька преса вважала пропозицію Італії про поділ Закарпаття на три частини під опікою ряду держав, що сиріяло ліквідації Чехословаччини. Однак, на той час Німеччина італійську пропозицію не підтримала, вважаючи за краще включити Закарпаття до складу Словацької держави і тим самим завадити утворенню спільного угорсько-польського кордону. Проте не відкидалося і приєднання краю до Угорщини. Німеччина постійно шантажувала Карпатську Україну, чекаючи, коли Угорщина приєднається до антикомінтернівського пакту. Проблема угорсько-польсько-чехословацьких відносин кінця 30-х років знайшла детальне висвітлення в працях вітчизняних і зарубіжних дослідників, про що мова буде йти нижче.

Український уряд в Закарпатті рішуче виступив проти імперських зазіхань Угорщини. Галицька преса передрукувала з «Нової свободи» інтерв'ю міністра Карпатської України Ю.Ревая, який неоднозначно заявив: «Ми стоїмо на становищі самовизначення всіх народів і на тій базі готові дійти до порозуміння з Мадярщиною» [37, 1938, 20 жов.]. Своє ставлення до проблеми територіальної цілості Закарпаття преса Галичини висловила у статті «Чого хоче українське Закарпаття?». «Нині ті границі, — писало «Діло», — без волі українського населення Підкарпаття не має право ніхто змінювати чи їх коригувати. Це слід особливо пригадати чехословацькій владі на випадок будь-яких переговорів з Мадярщиною» [37, 1938, 20 жов.]. Необхідно відзначити, що доля Закарпаття не залежала від його уряду. Не міг суттєво на неї вплинути і чехословацький уряд. Навколо краю йшла гра, планувалися і проводилися різні політичні комбінації, які закінчилися тільки 12 березня 1939 р. Вже наступного дня німецький посол в Бухаресті Ердмансдорф повідомив Горті і прем'єр-міністра Телекі про

дозвіл Гітлера на захоплення Угорщиною Карпатської України одним ударом [1002, С.93].

Інколи угорська преса поміщала статті, в яких відмовлялася від раніше надрукованого матеріалу. Так, напівофіційна газета «Постер Льюйд» доводила, що «Мадярщині навіть не снилося посягати на Закарпаття. Всю пресову дискусію довкола цієї справи спричинили диявольські сили московського Комінтерну» [37, 1938, 20 жов.]. Преса Галичини з таким твердженням не погоджувалася. Навіть «Діло» — орган, вороже настроєний щодо СРСР, вказував, що «совітська преса подає дуже мало вісток про українське Закарпаття» [37, 1938, 23 жов.].

Зустрічаємо кілька повідомлень про взаємини уряду А.Волошина з Німеччиною. Преса Галичини підтримувала обрану карпатським урядом орієнтацію. Вона схвально зреагувала на рішення Волошина про продажу книги Гітлера «Майн кампф» і дозвіл німецькій меншині організувати партію нацистського зразка. Повідомлялося також про зворотню реакцію німецького уряду, що виявив задоволення з цього приводу [37, 1938, 22 жов.]. Галицька періодика інформувала своїх читачів про грошову позику в сумі 100 тисяч злотих «на зимову поміч для найбідніших українців на Підкарпатті», яку обіцяв надати німецький уряд [38, 1938, ч.14]. Говориться про виїзд з Німеччини господарсько-промислової комісії для «усталення планів розбудови Підкарпаття» [38, 1938, ч.12]. Члени комісії переконували А.Волошина, що Закарпаття у недалекому майбутньому нічим не поступатиметься Швейцарії. Висока оцінка давалася ініціативі управи Українського Національного Об'єднання в Німеччині, яка «видала комунікат у справі збірки на національний фонд Карпатської України» [39, 1939, ч.6]. Редакція газети «Діло» вірила в «виразно прихильне ставлення до національного самовизначення Закарпаття нацистського органу «Фолькішер Беобахтер» [37, 1938, 8 жов.]. Складалося таке враження, що Німеччина не дозволить Угорщині захопити Карпатську Україну. Це ввело в оману і пресу Галичини. Газета «Діло» помістила на своїх сторінках оптимістичне повідомлення «Німеччина не допустить до замаху на Карпатську Україну» [37, 1938, 20 лист.]. Підтвердженням такого висновку львівський часопис «На переломі» вважав появу в краї німецьких військових фахівців, які допомагали формувати окремі січові загони на зразок нацистських військ СС [52, 1939, 5 лют.].

Зацікавилася Закарпаттям Великобританія. Власний кореспондент львівського журналу «Неділя» повідомляв про зацікавлення представника Міністерства закордонних справ країни лорда Рансімена українським питанням взагалі, а справами Закарпаття зокрема. Інформувалося про його зустріч з А.Волошином, яка відбудеться найближчим часом [61, 1938, ч.31]. Інший галицький журнал «Жіноча доля», що видавався в Коломиї, опублікував повідомлення «Англіїці цікавляться долею Підкарпаття», в якому говорилося про різке зростання інтересів Великобританії до краю. Воно

проявлялося в тому, що «за останній місяць англійські газети помістили около 520 згадок про Закарпаття» [39, 1938, ч.14].

Отже, інформація галицької преси про міжнародне становище Карпатської України в кінці 30-х років свідчила про те, що воно було важким і суперечливим. Не легшим було також соціально-економічне становище, яке особливо погіршилося після рішень Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. Преса Галичини на своїх шпальтах поміщала різноманітні повідомлення щодо цього. Галицький економіст Є.Храпливий опублікував дослідження «Карпатська Україна в числах», в якому переконував, що «продукція в сільському господарстві Карпатської України зростає і це свідчить про зріст хліборобської культури загалом. Нема сумніву, що він буде ще більшим...» [37, 1938, 19 жов.]. Стаття Є.Храпливого була опублікована в 1939 р., а наступного року становище значно погіршилося. Газета «Діло» повідомляла, що «Карпатська Україна має запевнене прохарчування до березня» [37, 1938, 21 груд.]. Зустрічаються матеріали про спроби уряду А.Волошина виправити становище. Коломийський журнал «Жіноча воля» повідомляв про початок поставок кукурудзи з Румунії [38, 1939, ч.1]. Прийшла також допомога з США, від ОДВУ — «117 великих накунків, з яких деякі важать по 350 кг. Є в них чоботи, взуття, одіж, шкіра. ОДВУ організує теж збіркову акцію медичних приладів, інструментів та інших потрібних речей для лічниць» [37, 1939, 14 лют.]. «Через деякий час, — повідомляло «Діло», — ця ж організація вислала на Карпатську Україну товарів на суму 100 тисяч доларів» [37, 1939, 19 лют.].

Переважаю найбільш матеріалів галицьких газет і журналів висвітлювала переважно позитивні зрушення в економіці Карпатської України. «З Підкарпатської України, — говорилося в коломийському журналі «Авангард», — наспіли вістки, що там мали натрапити на багаті залежі мінеральних руд. Геологічні комісії натрапили на великі залежі земновоску, нікелю, алюмінію, фосфору, вугілля і нафти...» [34, 1938, ч.2]. Добре стояла справа з видобуванням солі. Щорічно в солотвинських копальнях видобувалося 174 тисячі тонн солі вартістю 56 млн. чеських крон. З цієї кількості населення Карпатської України споживало тільки 7 тисяч, а решту (167 тисяч) експортували до Чехії [37, 1939, 14 лют.]. На Карпатській Україні діяли 585 млинів і 20 фабрик по виробництву спирту [37, 1939, 14 лют.]. Писала галицька преса про поліпшення руху залізничного транспорту, про відкриття нових залізничних шляхів. Розроблялися нові господарські плани, складалися нові фінансові бюджети. Однак, вони вимагали великих коштів, а їх уряд не мав. Кореспондент львівського журналу «Новий час» змушений був визнати, що «бюджет Карпатської України скутильгас» [58, 1939, 15 берез.]. Винними в цьому вважалися чеські власті.

Преса Галичини поміщала матеріали про Хуст — нову столицю Карпатської України. Зверталася увага на кількісне збільшення його населен-

ня. «Цікаво, — відмічав власкор «Діла» Р.Голіян, — що Хуст прийняв, вглинув у себе досить легко кількатисячну хвилю еміграції з окупованої полоси...» [37, 1938, 24 лис.]. Говорилося про велику реформаторську роботу, яка велася в місті, про перспективи нової столиці. Хоча галицька періодика відмічала, що її жителів «тішить не так уже ця перспектива майбутнього Хусту, як ця віра, ця радість, ця воля праці на себе» [37, 1938, 24 лис.].

Кореспонденти галицьких газет і журналів, як і населення Східної Галичини, неодноразово ставили перед собою питання: чи вистоїть Закарпаття? Журнал «Жіноча доля» займав оптимістичну позицію: «Насувається питання: чи така мала, переважно гориста країна, дасть собі господарську раду? Приміром, потішаючим приміром, мусить нам бути Швейцарія. Край скель, гір, лісів, вод, а через свою освіту, солідарність, господарність стоїть на чолі найкультурніших народів. І наше Підкарпаття має подібні умовини. Англійські туристи, що цього року численно з'їхались були на Підкарпаття, були красою наших гір захоплені. Підкарпаття має до 300 мінеральних джерел, має пребагаті ліси, відповідні до розведення деревного промислу. Має піднесення, що найкраще надається до садівництва, виноградарства. Підкарпаття має пасовиська, полонини, де може найкраще розвинутися молочарство. Підкарпаття має народ талановитий, здібний, характерний, що перетерпить, не зломився, не зденаціоналізувався навіть у 900-літній мадярській неволі» [39, 1938, ч.20]. Такими бачились галицькому журналісту перспективи соціально-економічного розвитку Закарпаття. Необхідно констатувати, що преса Галичини нерідко бажане видавала за дійсне. Не були, зокрема, створені умови для розвитку туризму. Сучасні дослідники справедливо відзначають, що «основним завданням уряду Карпатської України було задовольнити населення краю промисловими та продовольчими товарами» [205, С.62].

На сторінках галицької періодики знайшли відображення політичні події жовтня 1938 — березня 1939 рр. у Карпатській Україні. Галичани з великою радістю сприйняли звістку про призначення 11 жовтня 1938 р. А.Бродія прем'єр-міністром автономного уряду Підкарпатської Русі. Даючи йому характеристику, Р.Голіян справедливо писав, що «цей уряд встановлений компромісним, одноголосним рішенням обох Народних Рад, української та «руської», що є одиночним, тепер діючим представником волі закарпатського населення. Компроміс був наказом хвилини і впливав з безумовної кінечности консолідації, якщо країна не мала потонути у вирі анархії» [37, 1938, 21 жов.]. Преса Східної Галичини через своїх власних кореспондентів на Закарпатті намагалася зустрітися з прем'єр-міністром краю. Р.Голіян взяв інтерв'ю у А.Бродія: «В чому полягають труднощі з устійненням кордонів з Мадярщиною? — Мадяри вимагають від нас південної частини Закарпаття, причому хочуть дістати Ужгород, Мука-

тив, Севлюш, Королево та відрізати нас від спільного залізничного шляху. Життєздатність Закарпаття була б тоді мінімальна. А коли б з волі великодержав таки прийшло би до плебісциту і коли б тоді південна частина Закарпаття з'явилася таки за мадярами — то що тоді? Ваш уряд твердить, що без тої південної частини життєздатність держави буде мінімальна. — Думасмо, що такий вислід мало правдоподібний» [37, 1938, 22 жов.].

Із вищенаведеного інтерв'ю випливало, що А.Бродій намагався себе видавати за справжнього поборника інтересів краю. «Діло» уважно слідкувало за його діяльністю. 17 жовтня 1938 р. редакція газети «Нова свобода» звернулася з листом до прем'єр-міністра, в якому заявила рішучий протест проти агітаційних дій на користь Угорщини Автономного Землеробського Союзу, очолюваного ним у недалекому минулому. В листі, пердрукованому галицькими газетами, зокрема часописом «Діло», говорилося, що «у неділю АЗС розповсюджували летючки на зразок Мадярщини, в яких населення закликається, щоб вибивало «українських бандитів» [37, 1938, 25 жов.]. Лист закінчувався попередженням про вжиття відповідних заходів: «Ми, українці, будемо приневолені в такий самий спосіб відповісти на ці провокації» [37, 1938, 25 жов.]. Не даючи свого коментаря цим подіям, газета тільки констатувала факт.

Після проведеної А.Бродієм конференції з угорськими властями в редакції газети «Діло» закрився сумнів у тому, що він є справжнім захисником краю, хоча про зраду прем'єр-міністра мова не йшла. «Дивну поголоску реєструє берлінський «Фолькішер Беобахтер»... Конференція прем'єра Карпатської України з Мадярським урядом довела до порозуміння в тому дусі, що мадярська етнографічна територія мала б перейти до Мадярщини, а решта Закарпаття мало б бути незалежною державою, але в митній унії з Мадярщиною...» [37, 1938, 25 жов.]. Це повідомлення до певної міри шокувало Галичину. Редакція газети не повірила в правдивість інформації, вважаючи її провокацією «Фолькішер Беобахтер» і підкинену угорцями: «Ця вістка... така підозріла своїм змістом, що треба вичекати на її офіційне потвердження... Сумніваємось, щоб прем'єр Бродій міг дістати згоду свого кабінету та згоду обох Національних Рад Карпатської України на це» [37, 1938, 25 жов.]. 26 жовтня 1938 р. А.Бродій був заарештований за проугорську шпигунську діяльність. «Бродій за добрі гроші (їх знайшли при ньому при його арешті), — повідомляв журнал «Жіноча воля», — хотів продати волю країни, котрою мав правити, відвічним ворогам мадярам» [38, 1938, ч.14]. З'являються матеріали про підготовку судового процесу над А.Бродієм, місцеперебування його сім'ї [37, 1938, 19 лист.].

Новим прем'єр-міністром чехословацький уряд призначив А.Волошина — відомого громадського діяча. Рішення празької влади галицька преса оцінила, як «передачу влади в руки щирого українця» [38, 1938, ч.14]. Для української преси Східної Галичини характерна певна ідеалізація

А.Волошина. Можливо, саме тому відсутні будь-які матеріали, які були б спрямовані проти нього. Постать А.Волошина з'являється навіть в художніх творах. Письменник-сатирик Ф.Гриндик у фейлетоні «Тому двадцять літ» доводив закономірність політичного тріумфу Волошина [51, 1938, ч.12].

Галицька преса не залишала поза увагою і С.Фенцика, соратника А.Бродія, зокрема його антиукраїнський виступ 17 листопада 1938 р. в Будапешті. «Діло» так передавало слова С.Фенцика: «Русскій народ міг довгі століття задержатися в рамках малярської держави... Двадцятилітній побут у Чехословацькій державі був неволею, з якої тепер усі «русскі» хочуть визволитися» [37, 1938, 19 лист.]. До цього необхідно додати, що наступні події повністю підтвердили висловлювання С.Фенцика. Його думки прослідковуються в антиукраїнських листівках, які набули масового розповсюдження в краї.

Уряду Карпатської України доводилось діяти у надзвичайно складних умовах. До факторів, які ускладнювали і дестабілізували внутрішнє становище в краї, слід віднести постійні напади терористичних загонів з угорської і польської територій. Преса Східної Галичини теж не могла обминути цю проблему. На її сторінках регулярно поміщались матеріали з цього приводу. В одному із них розповідалось про сутички з угорськими терористами поблизу Берегова, в яких загинув чеський жандарм Андрій Риган — «щирий прихильник українців». Часопис «Діло» повідомляв деталі його смерті: «Ригана зранили диверсанти в ногу. Опісля підійшов до нього маляр і добив його вистрілом з револьвера в чоло. Потім ще й ограбив убитого героя, забравши в нього 600 чеських крон, годинник, книжку та ще інші дрібні речі» [37, 1938, 19 жов.]. Терористи неодноразово з'являлися в околицях цього міста.

Нерідко карпатським січовикам і чеським прикордонникам вдавалося їх затримувати. Терористи були озброєні «скорострілами, ручними гранатами та автоматичними пістолетами». Значна їх група була ліквідована поблизу Сваляви. «Сторожова служба, — повідомляло «Діло», — взяла в полон 304 озброєних терористів». Ця цифра, безумовно, значно перебільшена. Вона повідомляє хіба-що про загальну кількість затриманих терористів. На думку вищеназваної газети, заарештовані були «інтелігентами, членами расистської ідеологічної організації» [37, 1938, 19 жов.]. Банди терористів щедро оплачувалися угорським і польським урядами. Галицька преса передрукувала інтерв'ю А.Волошина німецькому друкованому органу «Ляйпцігер Нойесте Нахріхтен», в якому прем'єр-міністр інформував, що «... в кишенях 305 закордонних терористів, яких ми зловили, знайдено не менше як сім мільйонів чеських крон» [37, 1938, 19 жов.]. Зустрічаються повідомлення про українізацію жандармерії, перед якою ставилося завдання зліквідувати терористів [37, 1938, 3 лист.].

Нерідко на території краю давала про себе знати угорська «п'ята коло-

на». На жаль, на сторінках галицької преси майже повністю відсутні відомості з цього приводу. Говориться тільки про істерію, яку підняла угорська преса проти А.Волошина [37, 1938, 28 жов.]. На нашу думку, факти саботажу, ворожої пропаганди, паплюження особи Волошина могли викликати двоякі судження у галицьких читачів про розвиток політичних подій у Закарпатті. Саме тому червоною ниткою через переважну більшість матеріалів проходить ідея всенародної підтримки місцевим населенням уряду А.Волошина. Однак архівні документи, що неодноразово наводяться в нашому дослідженні, свідчать, що справа стояла далеко не так.

Писала галицька преса про розпуск всіх політичних партій в краї і утворення УНО. На сторінках львівського часопису «Діло» з'являються окремі публікації з цього приводу. Спочатку дається тільки констатація факту: «Тільки одна листа до Карпатського Союму» [37, 1939, 28 січ.], «Розв'язання політичних партій» [58, 1939, ч.16]. З цих повідомлень важко зрозуміти позицію політичних сил і галицької преси до такого рішення карпатської влади. Наступні публікації більш конкретні. Р.Голіян у статті «Переломові дні Карпатської України» дав таке визначення УНО: «Це нова партія... з тоталітарними засновками, зі своєрідною системою фашизації» [37, 1939, 16 лют.]. Під «системою фашизації» автор статті розумів «строге здисциплінування всього політичного і громадського життя під одною авторитарною кермою». Невідомий автор статті «Розв'язання політичних партій», опублікованій у «Новому часі», вітає це рішення уряду, яке матиме «далекосяжне значіння для внутрішнього життя й національної консолідації Карпатської України», бо «різношерстні політичні угруповання... розбивали національну єдність населення» [58, 1939, ч.16]. Р.Голіян вважав виникнення УНО «потребою часу», необхідністю «зліквідувати всі внутрішні спори та суперечні тенденції, зі зрозумінням, що тільки координація всіх національних течій в одній, здисциплінованій, національно-виховній системі — є в силі та в праві повести наріз на висоту повної самосвідомості свого національного «я», зрозуміння своїх обов'язків і прав у рамках інтересів національної збірності» [37, 1939, 16 лют.].

Період між лютим і березнем 1939 р. детально описав Р.Голіян на сторінках часопису «Діло». Йому належать кілька репортажів з місця подій («Спокій і право», «Переломові дні Карпатської України», «Тріумфальні передвиборні збори в Карпатській Україні» та інші). В них він емоційно описав обстановку, в якій проходили вибори. Голіян не залишив поза увагою той факт, коли «... на носилках принесли Івана Гисема, 75-літнього старця без ніг», який віддав свій голос за УНО [37, 1939, 22 лют.].

Червоною ниткою через пропагандистські заходи уряду Карпатської України проходила ідея незалежності. Будь-яка спроба втручання у внутрішні справи краю розцінювалася як загроза самостійності. Уряд і насе-

лення Закарпаття негативно сприйняли звістку про призначення чеського генерала Л.Прхали третім міністром Карпатської України. Засудили цей факт і українці Галичини. Львівський часопис «На переломі» помістив повідомлення «Карпатська Україна не хоче Прхали», в якому констатувалося, що «міністром Карпатської України може бути тільки українець» [52, 1939, ч.6]. Газета «Діло» інформувала читачів про хід «протестаційних сходин проти номінації генерала Прхали карпатоукраїнським міністром», які відбулися 21 січня 1939 р. в Хусті. Аналогічні демонстрації мали місце в Перечині, Білках та інших містах і селах Карпатської України. Вони теж зафіксовані на сторінках названого часопису [37, 1939, 24 січ.]. Редакція львівського журналу «Українське юнацтво» твердила, що лише «сильна Карпатська Січ може бути протиставлена таким актам втручання чеського уряду». Призначення Прхали українським міністром розцінювалося, як спроба «накладати на український уряд свою руку» [69, 1939, ч.1]. Справа закінчилася прийняттям компромісного рішення: Прхала в новому уряді виконував обов'язки міністра транспорту і практично був усунений від влади. Часопис «Діло» так писав з приводу відставки Прхали: «Гідна постава карпатоукраїнського уряду. Генерал Прхала прийшов до переконання, що він в Хусті зайвий» [37, 1939, 24 січ.].

Населення Східної Галичини мало можливість детально ознайомитися з ходом та результатами виборів до Сойму. «Вибори в Карпатській Україні, — говорилося в статті «Вміли одностайно стати», поміщеній на сторінках журналу «Жіноча воля», — сповнили гордістю всі українські серця і для всіх українців на цілім світі дали дві науки. Перша з них є та, що «тільки в єдності сила», а друга це та, що «як самі собі не поможемо, то ніхто нам не поможе» [38, 1939, ч.5]. Той же журнал писав: «Показалося, що на кожних сто голосів 92 віддало свій голос на українську державну листу. Це був доказ, що наші брати на Підкарпатті вповні національно свідомі» [38, 1939, ч.4]. Газета «Діло» надрукувала результати виборів у поодиноких округах, а також прізвища послів до Сойму [37, 1939, 14, 15 лют.]. В одному з її номерів була передрукована стаття «Волошин про вибори», що являла собою виступ прем'єр-міністра з приводу перемоги на виборах [37, 1939, 15 лют.]. Р.Голіян писав про піднесення рівня національної свідомості закарпатців: «Та ось, коли карпатські українці дістали повну свободу виявити свою волю, вони виявили її так проречисто, що весь світ відкрив очі з дива. Як то?! Хіба це ті самі, про яких деяка преса писала, що вони не знають, яка їх рідна мова, що тяготять до Мадярщини, що протестують проти уряду А.Волошина? Невже це ті самі?! Карпатоукраїнська людність дала гідну відповідь на всі ті наклепи і клевети» [37, 1939, 14 лют.].

15 березня 1939 р. розпочав свою роботу Сойм Карпатської України. Однак, він проходив в умовах, коли угорська армія вже вторглася в межі суверенної країни. Напад угорських військ співпав з кровопролитними

сучітками між Карпатською Січчю і чеськими військами. Вони значно ускладнили обстановку і зробили негативний вплив на розвиток наступних подій. Невідомий автор статті, опублікованої в журналі «Жіноча воля», писав, що 14 березня «чеське військо, яке нібито вважалося «союзниками» карпато-українців, напало на будинок карпато-української Січі в Хусті. Чеські війська почали стрільбу із скорострелів, обстрілювали навіть жіночі відділи. Впали ранені й убиті сини Карпат» [38, 1939, ч.4]. Галицький кореспондент не знав всіх деталей подій 13-14 березня 1939 р., а тому допустився помилки, коли звинуватив чеське військо в нападі на січові відділи. Документи свідчать про протилежне.

Галицька преса високо оцінила нерівний двобій Карпатської Січі з угорською армією: «Тоді, коли вісім мільйонів чехів віддало себе під панування німецької держави без найменшого спротиву, в той час тисячі українців виступили збройно проти мадярської кількатисячної армії». Автори статті змушені були визнати, що «через день-два ворог займе всю територію краю» [38, 1939, ч.4]. Вони розуміли, що січові відділи не в змозі протистояти кадровій угорській армії. На сторінках галицької періодики зустрічаються різні дані про кількісний склад Карпатської Січі. Часопис «На переломі» називає 17 тисяч чоловік, причому вважає, що ці люди є «вишколеними і зорганізованими на військовий лад» [52, 1939, ч.6]. Той же орган писав, що 5 лютого 1939 р. в Хусті відбулася демонстрація, в якій брали участь 30 тисяч січовиків. Журнал «Жіноча доля» повідомляв, що одного тільки дня, 17 листопада 1938 р., до Січі вступило 736 нових членів [39, 1938, ч.23]. Часопис «Діло» писав про формування урядом Карпатської України двох легіонів [37, 1938, 3 лист.]. Отже, галицька преса наводить різні цифри про кількісний склад Карпатської Січі, з якими важко погодитись. Вони значно перебільшені (*детально про це див. у розділі 4.1. — Ред.*).

Малочисельні і погано озброєні січовики, а також учні гімназій виступили на захист своєї держави. Битва відбулася на Красному полі, поблизу с.Копаня. Про це писала львівська газета «Нова зоря»: «Не дасться заперечити факту, що під Хустом відбулася велика битва, в якій з обох сторін полягло багато соток вояків. Мимо всієї симпатії для мадярів не можна не підкреслити, що український народ... хоробро боровся» [59, 1939, 27 квіт.]. Аналогічно можна прочитати в іншому виданні: «... навіть найбільший ворог українського народу мусить признати, що українська молодь по-геройськи обороняла свою волю...» [38, 1939, ч.4]. Угорські власті змушені були визнати, що «під час березневих операцій на Карпатській Україні мадярська армія мала 72 убитих, 163 ранених, 4 пропавших без вісти і 2 полонених» [59, 1939, 20 квіт.].

Матеріали галицької преси про трагедію Карпатської України можна умовно поділити на три групи: 1) повідомлення про репресії гортистів над

місцевим населенням; 2) вістки про біженців з Карпатської України; 3) матеріали про поневіряння А.Волошина та членів його уряду по європейських столицях. 18 березня 1939 р. останні захисники Карпатської України припинили опір, хоча деякий час продовжували діяти партизанські загони. Галицька «Нова зоря» повідомляла, що після оголошення угорським урядом амністії, «...більшість членів Січі, які оперували в горах, в останніх днях зложили зброю. Наслідком цього в Карпатській Україні настав уже спокій» [59, 1939, 27 квіт.].

В партизанській боротьбі взяла участь тільки незначна частина січовиків, яка не змиралася з фашистською окупацією краю. Переважна більшість, відступаючи перед переважаючими силами ворога, спробувала пробитися до Румунії. А.Волошин просив румунську владу не чинити опір втікачам з Карпатської України. Згода була дана, про що стало відомо і в Галичині. Коломийський журнал «Жіноча доля» повідомляв: «Волошин звернувся за поміччю до румунського уряду», проте, вважала редакція, «помочі... не було ніякої» [39, 1939, ч.9-10]. Названий журнал сам наводить матеріали, які суперечать зробленому висновку. Його редакція одержала кілька листів від січовика Бурі-Воскресенського, в яких він детально описав події, що передували еміграції за кордон. Автор розповів про те, як опинився в зайнятому румунами В.Бичкові, а потім в Сиготі. «Румунська влада ставилася до збігців людяно і прихильно», — заявив Буря-Воскресенський [39, 1939, ч.4]. Ті, кому успішно вдалося перейти кордон, зустрілися з багатьма проблемами на чужині. Не можна не погодитися з висловлюваннями галицької преси, що «Срібну землю мусіли покинути обдерті, голодні, босі та хворі» [39, 1939, ч.5]. В іншому повідомленні читаємо, що «багато збігців... опинилися без засобів до життя в Празі» [39, 1939, ч.9-10]. Галицька періодика містить відомості про кількість втікачів. «У Відні 1500 збігців...» — писала «Жіноча воля» [38, 1939, ч.5]. «Нова зоря» повідомляла про 3000 збігців, які пройшли через віденські станиці» [59, 1939, 14 трав.].

Безумовно, становище втікачів було б гіршим, якби не активна діяльність різноманітних допомогових комітетів. Енергійно працювали члени празького комітету В.Шандор, А.Макаренко, З.Маринда, З.Мірна. Вони встановили тісні зв'язки з українською діаспорою США і Канади, а також дійшли до взаємопорозуміння з чеським Червоним Хрестом, який «погодився давати збігцям безплатний нічліг» [39, 1939, ч.9-10]. Львівська «Нова зоря» помістила повідомлення про грошову допомогу українців Прнявора (Югославія) для втікачів з Карпатської України [59, 1939, 21 трав.]. Преса Галичини високо оцінила меценатську діяльність «Всесвітнього Союзу Українок». Ця організація, з осідком у Відні, «старалася про одяг, про харчування, про дах над головою і потрібні ліки» — повідомляла «Жіноча воля» [38, 1939, ч.5].

Матеріали галицької періодици дають змогу простежити маршрут втікачів з Карпатської України до Румунії, а звідти до Югославії та Австрії. Однак, не менш масові переходи відбувалися у напрямку до кордонів Словаччини, що не знайшло належного відображення на сторінках галицьких газет і журналів. За кордон емігрували не тільки рядові захисники Карпатської України, але і члени уряду на чолі з президентом А.Волошином. Журнал «Жіноча воля» повідомляв, що весь уряд «до останньої хвилини... був в обстрілюваному Хусті. З Хусту перейшли до Рахова. Тепер знаходиться в Югославії» [38, 1939, ч.4].

Наступна інформація сповіщала про святкування президентом Волошином Великодня в Югославії та його переїзд до Відня. «Тут, між іншим, президент мав заявити одному з чужинних кореспондентів, що доля Карпатської України ще не вирішена остаточно і не втратила свого міжнародного значення» — повідомляв травневий номер цього журналу [38, 1939, ч.5]. Зустрічаються матеріали про перебування А.Волошина в Берліні. Для «Нової зорі» було несподіванкою, що він продовжує сподіватися на німецький протекторат: «В Берліні зібралось тепер багато емігрантів з Карпатської України, з Волошином, Реваєм і Ключураком на чолі, які переговорюють з німецьким правительством у справі натиску на Угорщину, щоб вона дозволила українцям знайти точку спертися на Карпатській Україні. Се дивно супроти попередньої заяви Волошина («Німці нас зрадили») і трудно пересудити вислід тих переговорів» [59, 1939, 27 квіт.]. «Нова зоря» зафіксувала на своїх сторінках участь А.Волошина у богослужінні в Берліні, де «він вписався на листу як Президент Карпатської України з осідком в Хусті» [59, 1939, 30 квіт.].

Цікавими є матеріали про ставлення угорського уряду до особи А.Волошина. «Мадярські офіційні кола, — повідомляв «Новий час», — дуже заходились й заходяться біля того, щоб Президент Волошин зложив їм чолобитню, обіцяючи йому (й тільки йому!)... амністію, а до того й почесні» [58, 1939, ч.109]. Однак, не тільки з цієї причини угорські власті зацікавилися особою Волошина. Історик В.Ганич, опрацювавши нові документи Державного Архіву Угорщини в Будапешті, зробив висновок: «Дані угорської дипломатії свідчать про те, що урядові кола Угорщини не були впевнені в правомірності своїх дій щодо окупації Закарпаття і допускали можливість втратити владу над нашим краєм» [347].

Українська преса Східної Галичини приділяла належну увагу висвітленню на своїх сторінках становища втікачів з Карпатської України. Опубліковані матеріали свідчать про те, що воно було нелегким, незважаючи на турботу про них різноманітних допомогових комітетів і благодійних організацій. Однак, набагато важче було тим, кому не пощастило своєчасно покинути закарпатську землю. Кореспондент галицького журналу повідомляв, що «усіх діяльних українців, хто ще не втік, мадяри або пови-

селювали, або задротували кільчастим дротом у таборі інтернованих у Ніредьгазі, де умови відомо які...» [39, 1939, ч.4]. З боєм у серці писала галицька преса про полеглих січовиків. Серед них зустрічаються прізвища Д.Климуша, С.Росохи, М.Марущака та багатьох інших. Необхідно відзначити, що більшість із них не загинули. Це стосується, зокрема, В.Гренджі-Донського. Вже 16 березня 1939 р. він був заарештований. Львівська «Нова зоря» повідомляла: «До краю наспіли вістки, що в мадярському таборі в Ніредьгазі перебувають поет Гренджа-Донський, Федір та Юлій Реваї [59, 1939, 8 черв.]. Інформація надійшла правдива, хоч з великим запізненням. В попередніх номерах повідомлялося про його смерть. Професор М.Омельчикова написала некролог «В.Гренджа-Донський». На сторінках «Жіночої долі» знаходимо відомості про трагічну долю режисера державного театру «Нова Сцена» Ю.А.Шерегія. Лейтмотивом галицької преси є віра в те, що кров юнаків і дівчат була пролита немарно: «...А скільки тих безіменних героїв полягло на полі слави? Тепер нараховують їх вже не на десятки, а на тисячі. Та опануймо себе й обітрім сльози з облич своїх. Знаймо одне: кров пролита за волю свого народу ніколи не падає марно, бо це свята кров» [39, 1939, ч.4].

Майже вся європейська преса кінця 30-х років прихильно ставилася до Карпатської України. Статті й повідомлення про розвиток політичних подій у краї опублікували друковані органи Великобританії, Франції, Італії, Югославії, Румунії, Ірландії, Швеції, Німеччини. Виняток становить угорська і польська періодика. В угорських і польських виданнях чи не найбільше дезінформативного матеріалу. «Нова свобода» постійно давала свої пояснення з цього приводу. 29 жовтня 1938 р. у «Новій свободі» з'явилася публікація «Брехні мадярського радіо». З цього часу подібні матеріали майже не зникали зі сторінок газет [60, 1938, 29 жов.]. «Нова свобода» надрукувала статтю «Уй Гірек» про Карпатську Україну. Серія брехань мадярського «редактора». Мова йде про поїздку кореспондента цього угорського видання в Карпатську Україну. Підсумком його поїздки була серія статей під назвою «Від Праги до Хуста». Автор статей писав «про наші господарські труднощі, доказує невідрадний стан нашого автобусного сполучення, пише про відсутність товарів у крамницях у Хусті» [60, 1938, 29 груд.]. Хоча «Нова свобода» заперечувала ці факти, однак необхідно погодитися, що становище Карпатської України було дійсно нелегким.

Ряд матеріалів угорської преси присвячено висвітленню результатів виборів до Союму Карпатської України 12 лютого 1939 р. Так, «Аз Уйшаг» опублікував статтю «Анархія на Підкарпатті» та повідомлення «Українська організація Січ тримає в постійному страху населення», в яких доводиться, що «ця організація з найбільшою злістю накинулася після виборів і проти мадярів, і на тих «автохтонів», які в виборах голосували проти влади Воло-

шина, і що ці «автохтони» тікають на Пряшівщину» [60, 1939, 15 лют.]. Будапештський часопис «А маї нап» доводив, що вибори 12-го лютого були сфальсифікованими. Назви публікацій свідчать самі за себе: «Новий скандал у Європі», «Бенкет чехів на Підкарпатті» тощо. «Пешті Уйшаг» наводить офіційний комунікат, виданий чехословацькою пресовою службою. Особливо підкреслює, що «одна третина виборців у Хусті голосувала проти листи УНО. В дальшому потішає себе тим, що наше населення по деяких місцевостях виставило малярський прапор». Аналогічні матеріали можна було прочитати в «Ешти Уйшаг» та «Мадярсраг» [60, 1939, 15 лют.].

Переважна більшість матеріалів, поміщених у польській періодиці, висвітлювала проблему «спільного польсько-угорського кордону». Варшавський «Работнік» доводив, що кінцевою метою Польщі повинна бути повна ліквідація самостійної Чехо-Словацької держави. Варшавський «Дзенік народови» змушений був визнати, що «Берлін не бажає спільної границі між Польщею і Угорщиною». На думку польського часопису «Полонія», у Карпатській Україні тільки тоді настане порядок і спокій, коли «буде повішено 20 січовиків, 200 коли б заарештовано та щоб було видворено 600 українців, які прийшли в Карпатську Україну з Галичини». Варшавський щоденник «АБЦ» звинувачував Угорщину у боязні перед Німеччиною за створення спільного кордону з Польщею [60, 1938, 26 жов.]. Із вищеназваного видно, що угорська і польська преса вміщували матеріали, які взаємно доповнювались і були вороже настроєні проти краю.

Великобританія займала нечітку позицію по відношенню до Карпатської України. Необхідно погодитися з твердженням сучасних вчених, що її уряд фактично усунувся від «підкарпатської проблеми». Однак, незважаючи на це, англійська преса уважно стежила за розвитком політичних подій у Карпатській Україні. На її сторінках з'явилися різноманітні матеріали про розвиток політичних подій в Закарпатті наприкінці 30-х років. 9 жовтня 1938 р. агентство Рейтер повідомляло про позицію Лондона відносно Польщі. «Англійський уряд, — інформував Рейтер, — з'ясував у Варшаві своє становище у справі польського домагання спільного кордону з Мадярщиною у такому смислі, що англійський уряд буде підтримувати тільки такі домагання меншин у Чехо-Словащині, які мають чисто національну основу» [60, 1938, 9 жов.].

Розвиток політичних баталій навколо Карпатської України привів до зростання зацікавленості англійців долею краю. Якщо у вересні 1938 р. 99 відсотків англійців майже не чули про Карпатську Україну, то вже в жовтні того ж року «пишуться в пресі одверті листи, дискутується над різними можливостями, а лондонські радіостанції щоденно передають вісті про найновіше становище в цій закутині світу... В Англії дуже добре дають собі справу з того, що Підкарпаття має значно більше міжнародне значення, ніж його величина й кількість населення це виправдовують» [60, 1938, 9 жов.]. Спра-

ведливо відзначав «Таймс» 11 жовтня 1938 р., що значення «підкарпатської проблеми» має неоціненне значення для трьох сусідів. Висловлювалася надія, що Англія «морально зобов'язана гарантувати кордони Чехо-Словаччини згідно з мюнхенськими непорозуміннями» [60, 1938, 11 жов.].

Лондонський «Обсервер» помістив статтю «Прага перед фактами», у якій відзначалося: «...Переговори з Мадярщиною в Комарні показали аж надто ясно, що Мадярщина керується бажанням радше територіального зросту, ніж розв'язанням етнографічного питання мадярів у Словаччині. Головно ж керується вона бажанням дістати спільні границі з Польщею». На думку «Обсервера», «польсько-мадярський план відірвання Підкарпатської Русі від Чехо-Словаччини і прилучення її до Мадярщини дістав великий удар через факт створення автономного уряду на словацький зразок» [60, 1938, 16 жов.]. Зацікавлення англійців долею Закарпаття постійно зростало. Свідченням цього є те, що лише за першу половину жовтня 1938 р. в англійських часописах з'явилося 232 статті, нариси і згадки про Закарпаття. Усі вони, майже без винятку, ставилися з великою прихильністю до утворення української автономної держави у складі федеративної Чехо-Словаччини [60, 1938, 29 жов.].

Лондонський тижневик «Таблет» помістив велику статтю «Будучина України», де чимало місця було відведено Карпатській Україні. «Дейлі Телеграф» помістив розмову свого празького кореспондента з прем'єр-міністром А.Волошином. Карпатський голова уряду доводив, що «на Карпатській Україні панує спокій та порядок. Військо і жандармерія роблять кінець терористичним акціям польських і мадярських агентів. Я є в постійному контакті з народом. Слухи, що не маю відваги показатись перед народом, є видумані...» [60, 1938, 19 лис.]. Англійські кореспонденти нерідко відвідували відділ преси Карпатської України. Так, зокрема, редактор «Таймсу» майор Нель-Нас кілька тижнів знаходився в Хусті. «Англійська преса, — твердив він, — мусила прийти до переконання, що сила мадярської пропаганди оперта на брехню, а тим і втратила довір'я в англійській пресі. Я сам переконався просто на місці. Будьте переконані, що англійська публічна опінія, яка все симпатизує народам, що борються за свою незалежність, отже, буде з Вами» [60, 1938, 19 лис.].

Зустрічаємо повідомлення про відкриття німецького консульства в Хусті, що, за словами англійського журналіста, дозволить Німеччині «мати остаточну контролю близькосхідної Європи». Є всі підстави вважати, що завдяки Карпатській Україні зростає зацікавленість у Лондоні українською проблемою взагалі. 11 березня 1939 р. відомий прихильник українського народу Ланселот Лотон, редактор часопису «Контемпорарі Рашія» підготував доповідь на тему «Україна є ключем Європи», яку уважно заслухали і обговорили близько двохсот відомих англійських політичних, громадських і господарських діячів» [60, 1939, 13 берез.].

Преса Франції мало чим відрізнялася від англійської. Вона, в основному, прихильно ставилася до «підкарпатської проблеми». 7 жовтня 1938 р. відомий знавець відносин у Східній Європі А.Мусес у статті, яку помістив «Журналь де деба», висловив свої міркування щодо перебудови ЧСР. Він дійшов висновку, що «політичні і психологічні наслідки того можуть бути значні» [60, 1938, 9 жов.]. Не обминула французька преса ані утворення першого автономного уряду краю, ані реакцію на цю подію в Будапешті й Варшаві. Так, зокрема, «Парі Суар» відзначив, що «автономія», а зокрема незалежність Підкарпатської Русі, становить грізну небезпеку для Польщі з її кількома мільйонами українців». Паризькі часописи «Пті Парізієн» і «Журналь» піддали нищівній критиці уряди Польщі та Угорщини, які домагалися спільного кордону за рахунок включення Закарпаття до складу Угорщини. «Пті Парізієн» нагадає Польщі, що ще 20 років тому ця країна «сама була поневолена займанцями. Якби здійснився мадярський план і Підкарпаття опинилося під мадярською окупацією, то ця країна перемінилась би у справжнє вогнище заворушень і неспокої у Середній Європі» [60, 1938, 12 жов.].

На думку французьких кореспондентів, Підкарпаття є «ключем до Східної Європи». Даючи оцінку позиції Німеччини по відношенню до краю, «Парі Міді» доводить: «Німеччина зовсім не зацікавлена в приєднанні Підкарпаття до Мадярщини, в здійсненні польсько-мадярського плану про спільну границю. Політичне завоювання ЧСР відкрило Німеччині дорогу до румунської нафти і румунського хліба, а Підкарпатська Русь лежить якраз на дорозі до Бухареста. Німеччина хоча одверто не виступає проти польсько-мадярських планів, однак нема ніякого сумніву, що вона веде позакулісну роботу, щоб не допустити появи спільної польсько-мадярської границі... Крім того, Підкарпатська Русь відділяє від України так звана Совєтська територія всього якоюсь сотнею кілометрів. Таким чином, Німеччина зацікавлена, щоб Підкарпаття не дісталось якійсь іншій державі» [60, 1938, 12 жов.].

Паризький часопис «Парі Суар», який видавався мільйонним тиражем, помістив статтю під назвою «Андрій Бродій, Ви хотіли продати Вашу країну за три мільйони». Автор статті підкреслив важливу роль А.Волошина, який «на щастя, перебрав функції голови уряду і врятував країну від неволі» [60, 1938, 12 жов.]. Французький «Ле Матен» помістив інтерв'ю свого кореспондента з прем'єр-міністром А.Волошином, який рішуче виступив проти угорських зазіхань на Карпатську Україну. На запитання, якою буде зовнішньополітична діяльність його уряду, А.Волошин відповів: «Це дуже складне питання. Наша Карпатська Україна є членом Чехо-Словацької федерації, тому й політика буде така, яку поведе Прага». Волошин високо оцінив позицію Німеччини в обороні Карпатської України [60, 1939, 3 січ.]. «Ле Тан» надрукував заяву А.Волошина про відносини його уряду з чехами, які

проживають у Карпатській Україні. Прем'єр-міністр детально зупинився на руйнівних діях терористів [60, 1939, 14 січ.].

Французька преса досить часто поміщала матеріали про А.Волошина. Так, уже згадуваний паризький часопис «Пті Парізієн» надрукував статтю «В Карпатській Україні», в якій, зокрема, така оцінка давалася Августину Волошину: «Часто його представляють як типового духовного політика-дипломата з часів Ренесансу. Але цей образ фальшивий. Отець Волошин зовсім не те багате рафіноване духовенство, що засліплювало європейські королівські двори своїм блиском та дорогоцінностями. Батько Волошин між населенням дуже улюблений, розумний і реаліст. Він не є ані мрійником, ані фанатом» [60, 1939, 5 лют.].

Французька періодика справедливо відзначила, що, незважаючи на перебування в складі різних держав, «карпатські українці зі симпатією ставляться до Великої України». «Ле Матен» навів розмову свого власкора з міністром внутрішніх справ Карпатської України Ю.Реваєм про взаємини з Німеччиною та Великобританією. Ю.Ревай, зокрема, заявив: «Німеччина інтересується нами і це без сумніву як частиною Великої України. Я стрінувся в Берліні з очевидною симпатією до цієї проблеми, про яку, як мені видається, був Берлін дуже добре поінформований. Однак тепер іде річ про економічні взаємини... Представник федеративної влади Беран є в тій справі вповні однозгідним зі мною». На закінчення Ю.Ревай підсумував: «Наш народ тут є західною частиною Великої України. Він мусить мати стремління до національної культурної єдності і по-братськи інтересуватися долею других частин цієї України. Для себе найшла Карпатська Україна розв'язок, вступивши у федерацію, в якій творить незалежну державу» [60, 1939, 5 лют.]. Про зацікавленість французької преси Україною красномовно свідчить той факт, що упродовж грудня 1938 р. у Франції з'явилося 300 великих статей про Україну.

Загальновідомо, що Італія належала до тих країн, які виступили арбітрами у справі Чехословаччини на Мюнхенській конференції 29-30 вересня 1938 р. А як реагувала на розвиток політичних подій у ЧСР італійська преса, Ватикан? Римський тижневик «Оссерваторе Романо» констатував, що угорські претензії на Закарпаття є порушенням національно-територіального принципу. Цитуючи «Берлінер Берзен Цайтунг», «Оссерваторе Романо» підкреслює, що Німеччина «рішуче протиставляється мадярським планам щодо північного кордону Мадярщини» [60, 1938, 22 жов.]. На думку «Корієре Діпломатіко е Консуляре», «перебудова Чехо-Словаччини на національно-територіальному принципі забезпечить спокій у Середній Європі. Українці Підкарпаття мають свої етнографічні умови, свою територію, і справедливість вимагає, щоб народ не був пожертвованим для заспокоєння чужих інтересів, а щоб жив у своїй автономній державі». Часопис заявляв, що перебудована Чехо-Словацька держава

стане силою. Ця держава може розраховувати на лояльність з боку Італії» [60, 1938, 22 жов.].

Свої враження про Карпатську Україну на сторінках часопису «Стампа» висловив італійський журналіст Гвідо Тонеллі. Після зустрічі з А.Волошином, який прийняв його в Хусті, Г.Тонеллі «на власні очі переконався про становище в Карпатській Україні». Він був здивований, що тут панує повний спокій і порядок, бо коли їхав до Хуста, то повірив угорській дезінформації про постійні перестрілки на вулицях старовинного міста. Урядова газета «Нова свобода» писала: «Крім того, вороги інформували письменника, що на Карпатській Україні велика дорожнеча, що ніде не можна купити ані хліба, ані інших харчів. Коли він побачив повні склади товарів по зовсім дешевих цінах, то був обурений, що вороги нашої країни так нахабно брешуть не тільки серед наших селян, але й для чужинців подають фальшиві та вигадані інформації» [60, 1938, 22 лист.].

Заслужують окремої уваги відгуки про Карпатську Україну в югославській і румунській пресі. Белградський щоденник «Време» після надання Підкарпатській Русі автономних прав повідомив, що Міністерство закордонних справ Югославії рішуче засудило угорські претензії до краю. «Населення цієї держави, — підкреслювало «Време», — не хоче вертатися від мадярське панування, яке лишило сумні спомини. Підкарпатські українці запевняють свої права в союзі з чехами і словаками» [60, 1938, 13 жов.]. Белградський щоденник «Політика» опублікував повідомлення про зраду А.Бродія, якого «арештовано і на домагання чехо-словацької влади здійснено віденською поліцією ревізію в помешканні Бродія у Відні. Ревізія показала, що він був агентом мадярського уряду» [60, 1939, 1 січ.]. У кількох номерах хорватського часопису «Грватська стража» поміщено звернення А.Волошина до українського народу.

Югославська періодика прихильно ставилася до «підкарпатської проблеми». Кореспондент загребського часопису «Грватські дневник» писав, що «Карпатська Україна хоч мала і не дуже багата, починає організовуватись. Хоч є землею без більших культурних традицій, а все ж виявляє міцне і симпатичне змагання до поступу. Українці дістануть університет. Чого не здобули у Львові, будуть мати в Хусті. Карпатська Україна таким чином стає джерелом українського культурного життя. Від Карпатської України відрізано значну частину території. Писали, що через те ця земля не може сама жити. Одначе влада своєю працею спростовує той погляд» [60, 1939, 5 січ.].

Загребське радіо відзначило: «Українська справа в світі набуває щораз більшого значення та зацікавлення. Особливою точкою зацікавлення чужинців є Карпатська Україна. Чужинська преса розписується на своїх сторінках на всілякі теми: одні нам прихильні, другі «ні теплі, ні холодні», а треті ворожі. Одначе з кожним днем чимало наших приятелів, які стихій-

но пропагують нашу справу між своїми земляками, збільшується» [60, 1939, 1 берез.]. Уже в жовтні 1938 р. на сторінках румунської періодики з'явилися матеріали, з яких видно, що Румунія лояльно і навіть доброзичливо ставиться до Закарпаття. «Підкарпаття, — підкреслювалося в одній із статей, — не може віддати мадярам єдиної залізничної лінії, що лучить Підкарпаття з Словаччиною і Чехією. Ні словаки, ні підкарпатські українці зовсім не бажають собі злуки з Мадярщиною» [60, 1938, 20 жов.]. Можливо, немаловажним фактором у такому прихильному ставленні румунського уряду до краю була активність української меншини в Румунії. Бухарестське радіо повідомило, що «українці в Румунії розвивають живу діяльність проти прилучення Підкарпаття до Мадярщини» [60, 1938, 16 жов.].

Ірландський щоденник «Астріш Таймс» опублікував статтю «Що є за назвою», в якій повідомив своїх читачів про видання хустською владою розпорядження, згідно з яким молода автономна країна носитиме назву «Карпатська Україна» [60, 1939, 4 січ.]. Однак, на наше глибоке переконання, такий висновок не відповідає точності. 30 грудня 1938 р. уряд А.Волошина дійсно видав розпорядження, згідно з яким на території краю паралельно вживатимуться дві назви — «Підкарпатська Русь» і «Карпатська Україна». «Нова свобода» так оцінила публікацію в ірландському щоденнику: «Поверховому глядачеві могло б видатися, що цей факт не має великого значення, однак на ділі є то велика подія великої політичної ваги. Польща і Мадярщина хотіли мати спільну границю, але німецька інтервенція знівечила той план. Підкарпаття стало як держава в рамках Чехо-Словацької федерації і змінило назву на Карпатську Україну. Німеччина має в плані здобути контроль над Україною. Польща опинилася в прикрому становищі, забравши Тешін в ім'я самовизначення. Польща перша буде жертвою того гасла самовизначення і лишиться без приятелів у Західній Європі» [60, 1939, 4 січ.]. Наступні політичні і військово-стратегічні події повністю підтвердили дане твердження.

Швеція теж зацікавилася Закарпаттям. 14 лютого 1939 р. міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю.Ревай прийняв у Хусті шведських журналістів Роберта Селлмера і Гуннара Алмстедта, які приїхали до столиці Карпатської України із Стокгольма для збору інформації про вибори до Союму. Як повідомляла «Нова свобода», «шведські журналісти були здивовані гладким і успішним перебігом наших виборів...» [60, 1939, 15 лют.].

Окремого місця заслуговує аналіз німецької преси про Карпатську Україну. Вже починаючи з жовтня 1938 р., німецькі офіційні і напівофіційні видання звертають увагу на те, що підкарпатська проблема робиться актуальною. Аналогічна оцінка давалася і проблемі словацької автономії. 7 жовтня 1938 р. берлінське радіо, висловлюючи вірність політиці свого уряду, заявило: «До плану польсько-угорського кордону Німеччина ставиться дуже холодно» [60, 1938, 9 жов.]. Прем'єр Словаччини Й.Тісо

дав інтерв'ю німецьким часописам «Гамбургер Френденблят» і «Ляйпцігер Наестен Нахріхтен», в якому ознайомив їх з основними напрямками внутрішньої і зовнішньої політики словацької влади. Не обминув Й.Тісо і відносин між його країною та Підкарпатською Руссю. Він заявив, що після проголошення Словачкиною незалежності, «підкарпатські українці... підуть тою самою дорогою, якою пішли словаки», і що Словакчина не може з цим не рахуватися. До цього додамо, що українці Закарпаття не тільки пішли тією ж дорогою, але навіть ставили питання (після окупації краю Угорщиною) про приєднання до Словачкини.

Німецька преса постійно поміщала на своїх шпальтах матеріали, в яких окреслювалося міжнародне становище Карпатської України і ставлення європейських країн до краю. Так, 15 жовтня 1938 р. німецький часопис «Берлінер Берзецайтунг» підкреслив, що в «останньому часі поширилися різні вісті про цілі й закулісні акції Угорщини супроти Чехословакчини. Ці вісті ставлять в підозріння Польщу й Угорщину, що Угорщина й Польща ведуть політику, яка ґрунтується менше на принципі права на самовизначення народів, а значно більше на експансивних міркуваннях». Із даної статті видно, що Німеччина, яка в питанні Словачкини та Підкарпаття стоїть на позиціях права цих територій на самовизначення, виступає проти агресивних планів Угорщини. Негативне ставлення уряду краю до Угорщини Німецьке інформаційне бюро пояснювало багаторічною політикою цієї країни по відношенню до Закарпаття. «Підкарпатські українці, — констатувало НІБ, — зовсім не забули ворожого угорського панування і сподіваються тепер у союзі з визволеною Словачкиною краще заповнити свої автономні права» [60, 1938, 17 жов.].

17 жовтня 1938 р. редактор «Фолькішер Беобахтер» інженер Біган взяв інтерв'ю у державного секретаря Підкарпатської Русі А.Волошина. Майбутній карпатський прем'єр заявив, що «Мадярщина не одержить ані одного українського села, хіба свою чисто етнічну територію». Однак, майбутні події засвідчили протилежне. Німецький часопис «Данцігер Форпостен» застерігав Польщу від втручання у внутрішні справи краю [60, 1938, 19 жов.]. Позиції німецького уряду в питанні Карпатської України станом на жовтень 1938 р. накреслило німецьке агентство «Дойчер Дінет». Ось деякі положення, які передували «Нової свободи»: 1) Німеччина вплинула на Будапешт і Прагу. Канцлер Гітлер не допустить до здійснення угорських зазіхань на Закарпаття. 2) Запропонована Будапештом конференція 4-х зустрінута в Німеччині без особливого ентузіазму. Німеччина підтримує переговори... між Прагою і Будапештом. 3) Німеччина вважає, що підкарпатська проблема повинна бути з'ясована аналогічно за судетським сценарієм. Угорщина одержить угорські населені пункти, але перестане плекати надії на плебісцит. 4) Італія перейшла на бік Німеччини у питанні Карпатської України [60, 1938, 19 жов.]. 31 жовтня 1938 р. берлін-

ське радіо заявило про проведення 2 листопада 1938 р. у Відні конференції з питань кордонів між ЧСР та Угорщиною. «Буде це лиш початок праці», — заявив диктор берлінського радіо.

Берлінська преса постійно поміщала матеріали, в яких заперечувала чутки, розповсюджені Угорщиною про Карпатську Україну. Кореспондент німецького інформбюро повідомляв з Хуста: «Відомості про неспокій на Підкарпатті є видумані. Щоправда, ще є старання вислати на Карпатську Україну чужі, заграничні елементи, щоб вони викликали неспокій, але незважаючи на це, усі українські уряди працюють нормально. Всюди панує повний порядок» [60, 1938, 4 лис.]. Отже, відповідальність за порушення спокою в країні Німеччина покладала на угорських терористів, які дестабілізували обстановку в країні.

Ряд матеріалів німецької періодики висвітлювали хід і підсумки Віденської конференції (арбітражу) 2 листопада 1938 р., в ході якої від краю до Угорщини відійшли найбільш економічно розвинуті південні райони країни (Ужгород, Мукачево, Берегово). На думку німецького часопису «Франкфуртер Цайтунг» ці рішення є остаточними і Угорщина «не зможе їх безкарно порушити». Необхідно відзначити, що Угорщина на певний проміжок часу з цим погодилася, що викликало обурення у Варшаві. Німецький щоденник в Данцігу «Форпостен» 26 листопада 1938 р. помістив статтю «Польське розчарування Угорщиною є велике...». «У Варшаві ніхто не думав, — повідомляв «Форпостен», — що Мадярщина не піде за польською радою, виступить проти Карпатської України. В Польщі говорилося зовсім ясно про малярське збройне братерство, рахувалося на малярський темперамент і було переконання, що Мадярщина не буде зважати ані на віденське рішення, ані на інші обставини...» [60, 1938, 28 лист.]. Однак, необхідно зауважити, що спільні дії угорських і польських терористів не припинялися виключно до захоплення території краю Угорщиною, про що неодноразово заявляв А.Волошин і просив втручання Німеччини.

8 січня 1939 р. «Фолькішер Беобахтер» під назвою «Український народ буде жити» помістив виступ прем'єр-міністра А.Волошина з нагоди Різдв'яних свят. Карпатський прем'єр однозначно запевнив: «Наша держава, як найменша частина земель, заселених нашим українським народом, новий рік зустрічає з великими надіями. Вона осягла свою свободу, своє визволення. На чолі нашої Карпатської України стоїть влада, заложена з представників наших широконародних провідників, які є зв'язані з народом не тільки спільними ідеями, політичними стремліннями до кращої майбутності, але вони пов'язані з народом нерозривними зв'язками правдивої братерської любові й відповідальності» [60, 1939, 10 січ.]. «Фолькішер Беобахтер» видав додаток до газети під назвою «Карпатська Україна», до якого ввійшли три великі статті: «Народ відроджується», «Держава в розбудові» і «Господарське становище». Німецькі економісти дійшли висновку:

«Часто висказується погляд, що Карпатська Україна, як автономна держава в рамках Чехословаччини, є господарськи нежиттєздатним твором, однак дійсність заперечує цей погляд. Багатство дерева і надра землі, тваринництво і великі можливості для експорту хліборобських продуктів забезпечують Карпатській Україні не тільки господарську життєздатність, але можуть стати основою господарського розвитку, в який сьогодні мало хто вірить» [60, 1939, 6 січ.].

До Закарпаття була прикута увага фахівців Європи. На німецькому книжковому ринку в лютому 1939 р. з'явилася книга Михайла Чулюкідзе під назвою «Україна». Готувалася до друку книга про Україну відомого дослідника Сходу Аксела Шмідта. В ній чимало місця було виділено на Карпатську Україну. Були завершені такі видання, як «Україна й національна політика Советов», «Українська література на службі своєї нації», «Карпатська Україна» та ряд інших, що свідчило про актуальність даної проблеми. Як повідомив «Фолькішер Beobachter» — «віденське видання, квіють, щодня лежить на столі Вождя Гітлера» [60, 1939, 6 січ.].

Німецька преса почала серію статей про обурення в Карпатській Україні у зв'язку з призначенням третім міністром Карпатської України чеського генерала Л.Прхали. Орган маршала Г.Герінга «Ессенер Націонал Цайтунг» опублікував статтю, спрямовану проти цього акту празької влади. Цей часопис твердив, що генерал Прхала «жонатий з московкою і відомий як симпатик Росії. Іменування його міністром мало метою втримати на території Карпатської України старий курс Бенеша». Часопис висловлювався, що цей факт є спробою «звзвити автономні права української республіки, зв'язаної федеративно з Прагою» [60, 1939, 20 січ.]. Друкований орган Г.Герінга застерігав Прагу від продовження подібних акцій.

Починаючи з лютого 1939 р., німецький часопис в Братиславі «Гренцботе» почав публікувати великі статті «Карпатська Україна під натиском», «Народне господарство Карпатської України» та ін. Говорячи про становище економіки краю, «Гренцботе» зазначав, що «господарство є залежним у великій мірі від правильного залізничного переходу через Мадярщину. Одиначний залізничний шлях, що зв'язує ту країну зі Заходом, веде по устійненню нових кордонів через малярську територію і стоїть під малярським контролем. Дороги через Польщу є від довшого часу для всякого руху перервані так, що рух через Мадярщину став життєвим питанням для Карпатської України. І хоч Мадярщина віденським рішенням була зобов'язана розпочати режимний переїзд найпізніше до 10 січня ц.р. і хоч усі технічні переговори були покінчені, мукачівський інцидент дав малярському урядові нагоду відложити знову здійснення договору». Гижневик підкреслював, що, незважаючи на різке погіршення економічного становища краю, закарпатці «дозрівають до стану політичного чинника нечужої сили... населення сьогодні представляє політичну силу, яка в своїй-

му об'єднанні відбиває навіть найсильніші напади з чеської сторони та із закордону. Карпатоукраїнський народ, з його скромністю й господарською невибагливістю, не може зігнути коліна і марними є всякі намагання, що на те рахують. Очі всього світу є звернені на цю героїську боротьбу, що її веде Карпатська Україна за свою новозбудовану самостійність. Хоч як необхідний є господарський розвиток краю, та все ж з повною певністю треба сказати, що той край не дасться ограбити з його волі господарським і політичним натиском. Лише брутальне і переможне збройне насильство могло б згнобити цей народ» [60, 1939, 6 лют.].

Свідченням високої національної свідомості карпатських українців були наслідки виборів до Сойму Карпатської України, на яких 92,4% населення проголосувало за УНО. Німецький часопис «Берлінер Берзен Цайтунг» писав 10 лютого 1939 р.: «Боротьба одного народу за самовизначення багато дала Карпатській Україні за останні два десятиріччя й ствердила, що Сойм має стати майбутнім репрезентантом національно-державної суверенності» [60, 1939, 12 лют.]. Ессенська газета «Націонал Цайтунг» 12 січня 1939 р. у статті «Карпатська Україна йде до виборів» стверджувала: «В очах українців є ця неділя історичною датою, бо ж це від занепаду західноукраїнської державності в 1920 р. відбуваються вперше в одній частині широкої української етнографічної території вибори до власного законодавчого парламенту, що має стати символом державної самостійності. Це йде до виборчої урни народ, що його захопила пречисто хвиля національного пробудження». Поряд з цими рядками німецька газета улесливо констатувала: «Німці обходять виборчий день теж як своє свято, бо між ними й українцями панує нічим незапаморочена згода, яка виявляється саме при цих виборах в тому, що німцям дозволено на заступництво в Соймі, хоч правно-формально вони не могли цього домагатися» [60, 1939, 12 лют.]. Дійсно, у Соймі було виділено місце для представника німецької меншини у Закарпатті Ольдофреді. Можна зрозуміти такий крок А.Волошина, спрямований на дружність у німецько-українських відносинах.

Перші повідомлення про підсумки голосування німецька преса подала вже 13 лютого 1939 р. Кореспондент німецької газети підкреслював, що найхарактернішим є величезний відсоток голосів «так». «Дойче Альгемайне Цайтунг» 15 лютого помістила передову статтю про значення виборів, протиставляючи стабілізуючому значенню виборчої перемоги перервання поляками останнього залізничного сполучення з Карпатською Україною. Ессенська «Націонал Цайтунг» 14 січня писала в статті «Самовизначення Карпатської України»: «Ніхто не може заперечити, що це сильна участь у виборах, яка впливала з готовності, яку мусимо назвати національним проникненням українства» [60, 1939, 13 лют.]. Інший німецький щоденник «Берлінер Берзан Цайтунг» сподівався, що «треба очікувати, що завдяки виборчому вислідіві... остаточно зникне всякий ґрунт для

спроб різного саботажу, коли ясне національне самовизначення українців репрезентують з усіх боків, то мусило б прийти врешті до незакаламученої співпраці між Прагою й Хустом, що є кончене для інтересу держави однаково з внутрішнього і зовнішньополітичних поглядів» [60, 1939, 13 лют.]. «Мінхенер Ноесте Нахріхтен» стверджувала, що «вислід виборів є теж недвозначною відповіддю на спроби празьких централістичних кіл поставити Карпатську Україну наново під чеське панування».

Незважаючи на повну перемогу українського напрямку на виборах до Сейму, угорська преса не переставала подавати дезінформаційні матеріали про Карпатську Україну. «Фолькішер Беобахтер» 15 лютого 1939 р. помістив статтю «В Мадярщині прочитали це інакше...», яка звинуватила угорську газету «Постер Льюйд» у брехні проти Карпатської України. У цьому ж номері були поміщені матеріали про виникнення «Українсько-німецького товариства», «Товариства для боротьби з комунізмом» в Хусті, про дозвіл німецькій меншині використовувати нацистську свастику, про художню виставку Карпатської України в Парижі, про випуск поштової марки, присвячений Сейму. Зустрічаються матеріали про Карпатську Січ [60, 1939, 17 лют.].

Отже, історія Карпатської України знайшла своє відображення в архівних джерелах, опублікованих документах, щоденниках, на сторінках тогочасних газет і журналів. Архівні документи з численних фондів України, Росії, Угорщини, Чехії, Словаччини і Румунії дають відповідь на складні проблеми соціально-економічного, політичного і культурного становища Карпатської України кінця 30-х років. Значна кількість документів із архівосховищ СРСР, Угорщини, Чехії, Словаччини, Румунії, Німеччини поміщена на сторінках опублікованих збірників документів, які до сьогоденного часу продовжують залишатися важливим джерелом з історії Карпатської України. До такого типу джерел необхідно також віднести і унікальний щоденник В.Гренджі-Донського «Щастя і горе Карпатської України».

Аналіз матеріалів, опублікованих на сторінках української періодики Карпатської України і Східної Галичини, дозволяє констатувати, що їх кореспонденти регулярно знайомили своїх читачів з розвитком подій у Карпатській Україні наприкінці 30-х років. Особливо великий фактичний матеріал містився в номерах львівського часопису «Діло», власкором якого був Р.Голяян. Повідомлення, статті, репортажі і коментарі галицьких журналістів знайомили українське населення Східної Галичини з політикою великих європейських країн у ставленні до Закарпаття. Українська преса засудила територіальні претензії урядів Угорщини та Польщі стосовно краю.

Українська і західноєвропейська преса уважно слідкувала за розвитком політичних подій жовтня 1938 — березня 1939 рр. у Карпатській Україні. Окремі матеріали висвітлювали діяльність автономних урядів А.Бродія

і А.Волошина, наводили факти руйнівних дій терористів. Незначна частина матеріалів періодики висвітлює бої карпатських січовиків з військами агресора та репресії останніх щодо місцевого населення. Зустрічаються повідомлення про втікачів з Карпатської України та поневіряння А.Волошина по європейських столицях. Матеріали преси свідчать про її щире ставлення до захисників Карпатської України. Вони підтверджуються спогадами очевидців і учасників подій. Із вищесказаного випливає, що свідчення української і зарубіжної преси дозволяють краще з'ясувати героїчні і трагічні події 1938-1939 рр. у Карпатській Україні.

1.2. Карпатська Україна в мемуарах

Після окупації Карпатської України військами гортистської Угорщини її захисники емігрували за кордон, де видали спогади про події кінця 30-х років. Авторами мемуарів стали не тільки відомі політичні діячі краю, міністри Карпатської України, але й рядові карпатські січовики, які брали безпосередню участь в боях. Враховуючи той факт, що з цілого ряду проблем історії краю джерельна база надзвичайно скромна, або відсутня взагалі, спогади учасників подій 1938-1939 рр. мають неоціненне значення. Разом з тим, ми змушені врахувати і те, що автори мемуарів висловлюють свої власні думки, міркування, переживання тих чи інших подій, в яких брали участь, і які не завжди є об'єктивними. Історія Карпатської України була надзвичайно суперечлива і її неможливо оцінювати однозначно. Саме тому відсутня єдність думок, тверджень, точок зору з приводу подій, які розгорталися в Закарпатті наприкінці 30-х років.

За цілі десятиліття панування однопартійної системи в колишньому СРСР учасники Карпатської України не мали можливості поділитися своїми думками про особисту участь в утвердженні Карпато-української держави та захисті її під час агресії гортистської Угорщини. Таку можливість вони одержали тільки на початку 90-х років. На противагу їм, за кордоном перші спогади з'явилися вже в 1939-1940-х роках. Піонерами в цьому плані стали автори збірника «Карпатська Україна в боротьбі», який побачив світ у Відні в 1939 р. [541]. Наступного року опублікував свої спогади відомий український письменник, очевидець закарпатських подій В.Бірчак [176]. Починаючи з 1939 р., опубліковано близько сотні спогадів про Карпатську Україну, які носять як загальний характер, так і висвітлюють ті чи інші ділянки роботи їх автора (участь в оборонних боях, робота Сойму Карпатської України, закарпатці в еміграції тощо).

Уже з часу надання краю автономних прав (жовтень 1938 р.) у Карпат-

ській Україні з'явилася велика кількість членів Проводу Українських Націоналістів (ПУН), який очолював полковник А.Мельник. Одним із перших прибув у Карпатську Україну Олег Кандиба, більш відомий під псевдонімом Ольжич, який тут виконував функції керівника культурної рефертури ОУН. Однак О.Ольжич не обмежувався проведенням культурно-просвітницької роботи. Він ніс відповідальність за відносини Закарпаття з українською еміграцією в Празі, був членом військового штабу Карпатської Січі. О.Ольжич повністю віддав себе Закарпаттю. Його спогади мають особливо велике значення. «П'ять місяців державного життя Карпатської України, — пригадував він, — пробігало в нерівних та неспокійних умовах» [741, С.275]. Однак сили молодой держави були нерівні в двобой з агресором — гортистською Угорщиною. Близько двох тисяч захисників краю загинуло в боях, або були закатовані в фашистських таборих і тюрмах. Заарештували і О.Ольжича. Завдяки деяким впливовим закарпатським друзям, О.Ольжичу пощастило уникнути плачевної участі і його звільнили. Покинувши окуповану угорцями територію Карпатської України, він емігрував за кордон. Перебуваючи у Відні, О.Ольжич виступив з ініціативною опублікувати по свіжих слідах спогади активних учасників оборони Карпатської України. Так з'явився в 1939 р. збірник «Карпатська Україна в боротьбі», редактований О.Ольжичем, і який сьогодні є бібліографічною рідкістю.

О.Ольжич був одним із перших, хто почав досліджувати історію Карпатської України в 1938-1939 рр. Цю проблему він піднімав у статтях мемуарного характеру «Вояки-будівничі» та «Український націоналізм». Необхідно відмітити, що його думки, висловлені на сторінках названих праць-спогадів, в основному поділяються дослідниками історії Карпатської України. О.Ольжич детально описав процес виникнення і діяльності Карпатської Січі, яку «так названо з традицією української історії та останніх визвольних змагань» [741, С.273]. Він вірно підмітив, що Січ «поставила собі великі завдання націоналістичного виховання та військового вишколу найширших мас українського народу на Закарпатті для служби ідеї української державності» [741, С.273]. Вона швидко зростала в кількісному відношенні, бо «майже не було села на Карпатській Україні, де не повстала б своя Січ» [741, С.274]. Проте, найболючішим питанням був брак зброї, без якої Січ «була не військовою, а тільки спортивно-виховною організацією» [741, С.274]. Саме відсутність зброї привела до кровопролитних сутичок карпатських січовиків з чеським військом, під час яких загинуло близько сотні українців і які радикальнішим чином негативно вплинули на подальший хід українсько-чеських відносин. Однак О.Ольжич не назвав ініціаторів цієї трагедії.

О.Ольжич показав, як важко було діяти уряду Карпатської України. Адже не припинялися напади угорських і польських терористів, активізу-

вала свою діяльність проугорська «п'ята колона». Негативно впливали також суперечності в українському таборі. У цьому відношенні актуальними залишаються міркування О.Ольжича, що «вся історія України — це боротьба двох сил: конструктивної, що скучує українську потугу, щоб звернути її назовні, і руйнної, що розпоршує її у взаємному самопожиранні та несе розбиття і розлад, а вслід за цим завжди йшло панування чужинців над Україною» [741, С.293]. Незважаючи на дію подібного роду факторів, український напрямок в краї справедливо і переконливо переміг: за УНО проголосувало 92,4 відсотка населення (*О.Ольжич помилково назвав 94 відсотки — М.В., М.Т.*) [741, С.277].

О.Ольжич детально описав бої карпатських січовиків і студентської молоді з угорським військом на окремих ділянках фронту (Севлюш, Копаня, Королево, Свалява, Перечин, Рокосово, Іршава, Хуст). 18 березня 1939 р. виснажені в боях січовики залишали територію краю. Переважна їх більшість вирішила перейти кордон Румунії. «В Бичкові, — писав О.Ольжич, — дня 19 березня видали румунам 273 січовиків з десятима старшинами, з того 6 з Головного Штабу Січі. В Тячеві видано відділ 30 душ під командою старшини, що перейшов румунський кордон біля Бедевлі, і менший відділ з 15 душ, який пробивсь був на румунський бік біля Тячева» [741, С.281]. На території Закарпаття встановився жорстокий окупаційний режим. О.Ольжич з сумом констатував, що «тюрми набито арештованими, з якими поводитися мадяри нелюдсько. Кількадесят січовиків з тячівської в'язниці та Веречанщини видано полякам, що розстріляли їх на кордоні. Найбільший відділ січовиків, виданих з Румунії, задержано в Бичкові, де їх катовано протягом кількох днів» [741, С.282]. Однак, навіть з повною окупацією краю, місцеві патріоти не припинили боротьбу. О.Ольжич відзначив, що «в горах переховуються партизанські групи січовиків, що ведуть дрібну війну з мадярами. Вся країна живе легендами про криваву боротьбу Січі та її партизанських відділів» [741, С.282].

О.Ольжич дав високу оцінку діяльності членів ОУН під час подій 1938-1939 рр. у Карпатській Україні. На його глибоке переконання, «державність Карпатської України завдячується тільки пляновій внутрішньо-організаційній та зовнішньо-політичній акції ОУН. Тому теж все будівництво Карпатської України несе слід впливу націоналізму. Ентузіазм народних мас та гарячкова праця провідного елемента створили незабутню традицію» [742, С.305]. Величезний вплив ідеології українського націоналізму на розвиток політичного життя в Карпатській Україні відзначають у своїх спогадах Д.Андрієвський, А.Дад, М.Капустянський, А.Мельник, С.Росоха [541, 748, 854].

Спробу акумулювати своє розуміння історії Закарпаття з найдавніших часів до наших днів зробив Ю.Химинець [1012-1017]. На думку В.Худанича, «видання Юліяна Химинця — оригінальне дослідження, яке ліквідує знач-

ну частину білих плям в історії краю, хоч окремі роздуми, викладені в роботі, вимагають глибшого осмислення. У деяких випадках з автором можна не погодитися, але не можна йому відмовити у відвертості й об'єктивності» [1014, С.377]. Деяку однобічність оцінок Ю.Химинця відзначив А.Пекар, на думку якого автор «інші питання, пов'язані з Карпатською Україною..., розглядає під кутом ОУНівської ідеології, з чого часом виходять однобічні висновки та загострені оцінки чи спостереження» [1014, С.378]. Разом з тим, вважає А.Пекар, «праця д-ра Ю.Химинця не є науковою працею й тому він мав повне право йти своєю дорогою, щоб дійти до своїх висновків-спостережень» [1014, С.378].

У спогадах Ю.Химинця чітко простежується історія виникнення і діяльності ОУН в Закарпатті: «З 1932 р. на Закарпатті почав оформлятися український національний рух. Він розвивався двома шляхами: легальним, що його очолив С.Росомаха, видаючи часопис «Пробосм» у Празі. До цього руху належали переважно студенти університету, об'єднані в союз в Празі і Братиславі. Друга частина складалась із студентів середніх шкіл і селянської молоді. Провідником Крайової екзекутиви ОУН у 1932-1940 рр. був Юліян Химинець» [1012, С.68]. У вересні 1938 р. Ю.Химинець очолив закордонну делегацію Карпатської України, а «роль політичного й дипломатичного напівофіційного представництва справ Закарпаття взяло на себе представництво ОУН у Берліні, що офіційно діяло під назвою Українська пресова служба і було акредитовано при міністерстві закордонних справ та міністерстві пропаганди» [1012, С.88]. «Наша закордонна делегація, — пригадував Ю.Химинець, — тісно співпрацювала з Українською пресовою службою» [1012, С.88].

Із спогадів Ю.Химинця видно, що ОУН і закордонна делегація Карпатської України уважно слідкували за розгортанням політичних подій в ЧСР і Закарпатті. Коли 11 жовтня 1938 р. Прага призначила автономний уряд А.Бродія, пресовий відділ делегації випустив декларацію, у якій домагався для Закарпаття повної самостійності. Ю.Химинець досить детально описав свою діяльність в Берліні, де протягом жовтня 1938 р. «зустрівся з полковником Михайлом Колодзінським. У його товаристві я відвідав японське посольство і склав меморандум про наше становище. Ми просимо японського генерала підтримати нашу справу, а його особисто — відвідати Карпатську Україну. Це і сталося 15 грудня 1938 р., коли полковник Р.Ярий, японський генерал і я з дружиною поїхали з Берліна через Відень і Словаччину до Хуста» [1012, С.90].

Спогади Ю.Химинця заперечують твердження окремих істориків, що між урядом Карпатської України і закордонною делегацією не існувало ніяких контактів. «Коли 1 листопада 1938 р. прем'єр А.Волошин зі своєю делегацією прибув на Віденській арбітраж, — писав Ю.Химинець, — він одержав у своє розпорядження всі матеріали, підготовлені закордонною

делегациєю Карпатської України» [1012, С.91]. З листопада 1938 р. закордонна делегація Карпатської України видала декларацію, в якій засудила рішення Віденського арбітражу. Незважаючи на трагічність, прийнятих у Відні рішень, А.Волошин, писав Ю.Химинець, «послав мене 8 січня 1939 р. в Берлін, щоб я через відомі контакти, що їх мала ОУН, підготував зустріч нашого прем'єра з Гітлером» [1012, С.92]. Однак ця зустріч так і не відбулася.

Ю.Химинець детально описав наслідки своєї поїздки в Берлін 9 березня 1939 р. На засіданні ПУНу 10 березня 1939 р. було прийнято рішення «проголосити самостійність і офіційно просити німецький уряд про охорону й допомогу» [1012, С.93]. На той час ПУН і уряд Карпатської України вже добре усвідомлювали всю трагічність ситуації і знали позицію Німеччини. «Правдою є те, — пригадував Ю.Химинець, — що майже всі учасники драми Карпатської України ясно усвідомлювали: стовп, який ми забиваємо в рідну землю під гуркіт угорської канонади, хоч і ціною власного життя, буде історичним і вказівним» [1012, С.94].

Ю.Химинець, на нашу думку, об'єктивно оцінив роль ПУНу в подіях 1938-1939 рр. у Карпатській Україні: «Після падіння Карпатської України майже весь уряд осів у Празі. Минуло кілька місяців, проте ніхто з уряду, насамперед Президент д-р А.Волошин, не шукав контакту з Проводом Українських Націоналістів. Через героїчну боротьбу карпатських січовиків і народу Закарпаття було здобуто особливий моральний капітал. Хоча ПУН у справі Карпатської України зробив великі зусилля (переважно дипломатичні і фінансової допомоги), однак через те, що в останній дії карпатської епопеї відійшов в тінь, після трагедії Карпатської України він не міг приписувати собі заслуги героїчної боротьби Закарпаття» [1012, С.94]. Протягом квітня-липня 1939 р. ПУН шукав нових контактів з урядом Карпатської України в еміграції. На думку Ю.Химинця, «така нагода трапилася 21 липня 1939 р., коли встановлено взаємовідносини і шляхи співпраці між Проводом Українських Націоналістів і владою Карпатської України. Це домовлення зафіксоване актом у Венеції» [1012, С.94]. Однак, дане твердження не підтверджується архівними документами, про що йтиме мова нижче.

Заслужують на увагу спогади відомого закарпатського поета, редактора газети «Нова свобода» В.Гренджі-Донського, підготовлені до друку видавництвом «Карпатського Союзу» в США [390]. Спогади В.Гренджі-Донського «складаються з довших та коротких фрагментів та статей спогадів», з яких упорядники і дочка поета З.Гренджа-Донська «зробили цілість» [390, С.VII]. Автор спогадів висловив свої міркування з приводу наслідків конференції в Мюнхені (29-30 вересня 1938 р.), Віденського арбітражу (2 листопада 1938 р.), описав евакуацію з Ужгорода, дав оцінку діяльності автономних урядів А.Бродія і А.Волошина тощо. На сторінках

спогадів В.Гренджі-Донського знаходимо відомості про боротьбу карпатських січовиків з угорськими і польськими терористами, антиукраїнську діяльність проугорської «п'ятої колони», наводиться цікавий статистичний матеріал про соціально-економічне і культурне становище краю.

Значне місце у своїх спогадах В.Гренджа-Донський відводить виборам до Сойму Карпатської України, які українці «виграли майже на повних сто відсотків... Велика наша перемога просто заголомшила противників. Чеська преса, за дуже малим виїмком, прийняла результат виборів дуже холодно» [390, С.181]. В.Гренджа-Донський вважав, що після виборів «політична ситуація може... сконсолідуватися» [390, 181]. Він яскраво описав засідання Сойму Карпатської України, який «одночасно ухвалив проголошення самостійності, яка здекларувалася попереднього дня і ухвалив новий уряд» [390, 181]. Всі шість засідань Сойму детально описав і дав їм високу оцінку С.Росоха [854; 541, С.5-26].

Цінність спогадів В.Гренджі-Донського передусім у тому, що він, знаходячись в оточенні А.Волошина, об'єктивно описав обстановку, в якій доводилося діяти уряду Карпатської України 15 березня 1939 р. [390, С.196]. Угорський ультиматум був неоднозначно сприйнятий членами уряду Карпатської України.

Перу В.Гренджі-Донського належать яскраві описи героїзму карпатських січовиків і молоді на Красному полі. «Коли мадярське військо почало наступати і переступило кордон, зустріло тут сильний збройний відпір самих тільки українців. Селяни, робітники, учні, студенти із шкіл, інститутів, інтернатів та майстерень масами вступали добровільно оборонити границі перед мадярами. Семінаристи, студенти торговельних шкіл біля Севлюша, Королева над Тисою та інде клали відпір, в рукопашних боях билися як леви» [390, С.198]. Оборонні бої на різних ділянках фронту і героїзм карпатських січовиків описали у своїх спогадах М.Вандусяк, В.Ком'яті, В.Костак, Ф.Попович, С.Росоха, Ф.Сас, Є.Стахів, С.Сулятицький, Г.Яворенко, О.Волянський, Я.Голота, С.Єфремов, М.Кульчицька, І.Маргітич, С.Пап, В.Поштак, М.Чумалівський та ін. [143, 148, 852, 853, 882, 883, 911, 541].

У спогадах названих авторів міститься величезний фактичний матеріал, який відсутній у фондах вітчизняних і зарубіжних архівів. В цьому і полягає їх значна документальна вартість. При їх допомозі вдалося з'ясувати імена багатьох захисників Карпатської України, які донедавна були невідомими. Перелік воїнів Карпатської Січі й активістів краю, що загинули в боях проти угорських агресорів у 1939 р. або були страчені окупаційним режимом, опублікований у збірнику матеріалів науково-практичної конференції «Карпатська Січ». Переважна більшість мемуаристів сходиться на тому, що Карпатська Січ, яка була збройною формацією уряду Карпатської України, кров'ю юних бійців, героїчним опором фашизму за-

свідчила прагнення закарпатських українців до волі та їхню приналежність до великого українського народу. А саме це й доводило фашистських окупантів нашого краю до шаленства, яке виявилось в масових розстрілах січовиків, у репресіях проти чесних українців краю.

Репресії гортистів щодо місцевого населення і встановлення жорстокого фашистського режиму на території Карпатської України знайшло своє відображення у спогадах Л.Баботи, Р.Борковського, Ф.Іванчо, О.Пайкоша, С.Папа, П.Потушняка, М.Чирського, В.Гренджі-Донського, Ю.Химинця та ін. [541, 225, 770, 779, 790]. У мемуарах названих авторів наводиться безліч фактів нелюдських катувань, розстрілів ні в чому не винних людей. Особливо значний документальний матеріал міститься у спогадах В.Гренджі-Донського. Відомий закарпатський письменник, який особисто провів кілька місяців у тюрмах і таборах, чітко довів, що угорський уряд нехтував елементарними юридичними правами та міжнародними угодами [390, С.199-232]. Особливо важким було становище галичан, які опинилися в угорському полоні. На перших порах, писав В.Гренджа-Донський, угорці розстрілювали всіх січовиків без винятку, а через деякий час почали формувати окремі групи із галичан і передавати останніх полякам [251]. Спогади очевидців про масові розстріли галичан на польсько-угорському кордоні записав і опублікував В.Довгей [470, С.157-164]. Про масові переходи польсько-чеського кордону українцями з Східної Галичини в Карпатську Україну наприкінці 30-х років та про їх участь в розбудові держави писали у своїх спогадах Д.Куп'як і В.Онуфрик [614, 615, 243].

Переважна більшість очевидців і учасників подій в Карпатській Україні твердять, що уряд А.Волошина користувався всебічною підтримкою населення краю, а численні сутички між карпатськими січовиками і чеським військом, зокрема ті, які мали місце в ніч з 13 на 14 березня 1939 р., були спровоковані Прагою. Більшість мемуаристів твердять, що в українському таборі не існували суперечності, а панувала загальна злагода. Однак протилежної точки зору притримуються М.Бандусяк, Г.Божок, П.Кореневич, С.Решетило, І.Сарвадій, В.Шандор, С.Сабол (Зореслав) [139-148, 189, 599, 846, 870-872, 878-881, 1093-1101]. Вони вважають, що не чехи, а січовики, зокрема члени ОУН, виступили ініціаторами захоплення чеської зброї, що вилилося у кровопролитні бої 13-14 березня 1939 р. Названі автори вважають, що радикально настроєні керівники Карпатської Січі готували державний переворот з метою скинення уряду А.Волошина, який вважали надто ліберальним і малоенергійним. Наведені ними факти переконують у тому, що в українському таборі існували серйозні розбіжності, які значно ускладнювали і без того нелегке становище уряду Карпатської України. Оцінюючи події 13-14 березня 1939 р. в Карпатській Україні, В.Шандор справедливо відзначив: «Без огляду на те, як історія оцінить сутичку, сьогодні можемо наголосити на тому, що вона не була потрібна і не була корисною ані для

чехів, ані для нас. Крім сутички смертельної зброї, був це і моральний удар для обох народів, які після 20-літнього спільного життя, завершеного федеральним державним устроєм, трагічно розлучились, чого собі напевно ні один не бажав» [1093, С.335]. Згубні наслідки та викликане взаємне недовір'я показалися вже наступного дня, коли «частина відступаючої чехословацької армії відмовилася передати зброю нашій Національній обороні, яка перебирала на себе оборону краю перед агресивною Мадярщиною, спільним ворогом чехів і українців. У цім полягає трагізм створених умов, сумний результат тогочасних політичних обставин» [1093, С.335].

Роздуми В.Шандора поділяє переважна більшість сучасних дослідників, зокрема, автор цих рядків. Що стосується спогадів В.Шандора, який в 1938-1939 рр. виконував функції головного представника Карпатської України в Празі, то вони містять у собі величезний документальний матеріал про міжнародне становище, соціально-економічний і внутрішньополітичний розвиток Карпатської України. В.Шандор першим ґрунтовно дослідив діяльність Представництва уряду Карпатської України в Празі, Державної Господарської Ради, Чехо-Словацького закордонного інституту, делегації УНО тощо. Наукова цінність спогадів В.Шандора полягає в тому, що їх автор використав велику кількість архівних документів, зокрема тих, які зберігаються в його особистому архіві.

Окремі аспекти історії Карпатської України знайшли своє відображення у спогадах А.Кущинського, С.Клочурака, В.Маркуся, М.Папа, А.Штефана, М.Химинець, М.Ігнатишин-Логуш, Є.Мацяха [611-613, 557, 693, 778, 1122-1123, 1007-1011, 513-514]. Спогади про А.Волошина, Ф.Тацинця, М.Колодзінського, З.Коссака, О.Блестіва, Д.Климпуша та багатьох інших опублікували М.Бандусяк, Г.Блестів-Корж, М.Вайда, В.Герзанич, А.Дад, А.Кущинський, В.Лар, М.Могорита, Ф.Сас, А.Штефан та ін. [141, 143, 148, 236, 237, 238, 403, 541].

Таким чином, спогади очевидців і активних учасників національно-визвольних змагань у Карпатській Україні наприкінці 30-х років є цінним джерелом, яке дозволяє краще збагнути різноманітні суспільно-політичні процеси, що тоді відбувались. Мемуаристи висловили свої думки про події, в яких брали участь (вибори і засідання Союму Карпатської України, діяльність УНО, Карпатської Січі, ОУН, бої захисників Карпатської України з агресором, становище втікачів із Закарпаття, репресії гортистів проти січовиків і мирного населення тощо). У спогадах міститься величезний фактичний матеріал, який відсутній у фондах вітчизняних і зарубіжних архівів. Зокрема, мемуари В.Шандора написані з використанням важливих архівних джерел. В цьому і полягає їх значна документальна вартість.

Новий підхід у висвітленні подій 1938-1939 рр. у Карпатській Україні принесли опубліковані спогади учасників національно-визвольного руху І.Стебельського, В.Онуфрика, М.Бажанського, С.Росохи та в записях

В.Довгея, що побачили світ в останні роки [910, 743, 130, 132, 858, 470]. Переважна більшість цих авторів були вихідцями із Галичини, тому свої спогади вони розпочинали з аналізу причин, які викликали в них бажання допомогти в розбудові молодій Карпатській Україні та стати на її захист від зазіхань сусідніх держав.

Зокрема, І.Стебельський у своїх спогадах зазначав, що події в Карпатській Україні у 1938 р. набули особливої цікавості, оскільки про них «розголошувала вся тодішня преса», а планування переходу через Карпати дістало чітко визначене значення: «настає пора і час стати нам на допомогу братам у Закарпатті» [910, С.15]. І.Стебельський детально описав факт переходу через гори. Особливу увагу він звернув на те, що гірські райони знаходилися в зоні активних дій польських, а подекуди й угорських терористичних груп, які намагалися наводити страх на закарпатське місцеве населення. Так, І.Стебельський згадує, як вже спускаючись у перші гірські села, він з товаришами почув від гірських мешканців, що 10 жовтня 1938 р. чеські вояки розбили майже тисячну групу угорських терористів [910, С.21]. Наступними днями відбулися чергові напади польських терористів на села Бистра й Загорб, де «вони підірвали міст і спалили школу» [910, С.22]. Всі ці терористичні акції викликали протест у місцевого населення, який виражався у масових демонстраціях, що пройшли 16 жовтня 1938 р. в Ужгороді, Хусті, Воловому, Великому Бичкові [910, С.25]. І.Стебельський описав своє перебування у м.Ужгороді, відвідини Народного Дому «Провіти» та ін. [910, С.25-26]. З глибоким переживанням він зустрів переїзд після Відеїнського арбітражу з Ужгорода до нової столиці — м.Хуста, яке оптимістично називає «новою українською Меккою» [910, С.27].

І.Стебельський був безпосереднім свідком організації народної оборони Карпатської Січі. Більше того, маючи певний організаційно-військовий досвід, він намагався якнайкраще прислужитися молодій гвардії захисників Карпатської України: «Навчені досвідом, що без власного репресивного апарату, тобто без військової сили, не може існувати держава, ми організуємо військову організацію Карпатська Січ. На Румунській вулиці під номером першим відкривається Головна команда «Січі»...» [910, С.27]. Далі І.Стебельський пише: «Ми були першими галичанами, які прийшли на допомогу нашим братам по другій стороні Карпат» [910, С.27-28].

Цікавими є подані спогади про те, як ставилося місцеве населення до карпатських січовиків. Він вказує, що здивування або недовіра з боку закарпатських українців були відсутніми. Приязнь до галичан визначалася розумінням приналежності до єдиної нації. Тому в Карпатській Січі місцеві жителі вбачали одну цілісну структуру захисників вітчизни: «Своїми діями та поведінкою викликають повагу в усього населення — як свого, так і чужого» [910,

С.28]. Детально І.Стебельський описав і зустріч із Д.Климпушем [910, С.29].

Щодо організаційної структури Карпатської Січі свідок згадує про діяльність мотоколоні січовиків та створення регіональних осередків Карпатської Січі. Багато уваги І.Стебельський приділив відносинам карпатських січовиків з чехами [910, С.29-32]. У спогадах знайшли своє відображення й непорозуміння Карпатської Січі з урядом, які переросли у конфлікт напередодні проголошення незалежності Карпатської України [910, С.38]. На наш погляд, автор спогадів, як представник Карпатської Січі, уникнув власного аналізу причин цього «внутрішнього зіткнення».

Із сумом І.Стебельський описав останні бої січовиків та їх відступ [910, С.36-37]. Своє бачення того, що сталося, він виклав таким чином: «Трагедія Карпатської України була великим моральним ударом для нас, однак вона дещо протверезила мудріших наших фанатиків, які почали сміло вірити Гітлерові у його нечесних задумах щодо України» [910, С.47-48].

Великий фактичний матеріал ми знаходимо у мемуарах В.Онуфрика, як ще одного очевидця творення історії Карпатської України [743]. У першому розділі — «Шлях до Карпатської України» автор із гордістю говорить про сміливий приклад закарпатців, гідний наслідування українцями на інших поневолених територіях. Активні терористичні дії, які проводили на території Карпатської України Польща та Угорщина, на його думку, були зрозумілими, оскільки «засдрісні сусіди побоювалися, що за прикладом Карпатської України схочуть піти й інші українські землі, що перебували під Польщею, Румунією і СРСР» [743, С.15].

Описуючи перехід через Карпати, В.Онуфрик зазначав, що сам виступив ініціатором організації похідної групи у складі семи чоловік [743, С.15-16]. Згодом, день за днем блукаючи в гірських районах, вони дісталися Підкарпатської Русі, де подекуди їх приймали за польських терористів [743, С.19-23].

У другому розділі спогадів подається короткий аналіз організації регіональних осередків Карпатської Січі. Він пригадує, що дістав відрядження у с.Вільшани під командуванням братів Німчуків, де перебував аж до 9 березня [743, С.24]. Тут В.Онуфрик брав активну участь у підготовці виборів до Союму Карпатської України [743, С.27]. Проте березневі події змусили січовиків, до яких місцеве населення ставилося прихильно, відступити до оборони Хуста. Як згадує В.Онуфрик, відхід січовиків «затривожив місцеве населення Вільшан, яке з нами прощалося зі сльозами на очах» [743, С.27].

Особлива увага у споминах відводиться подіям напередодні 15 березня 1939 р. В.Онуфрик вказав на існуюче напруження у взаємовідносинах з Прагою, а нічні події 13-14 березня описав з точки зору простого січовика, який виконував накази свого керівництва: «...пролунала тривога. По короткім перегляді наш кіш дістав наказ зайняти «Владний дім» (урядовий будинок або ратуша) і дорогою роззброїти жандармські станиці» [743,

С.27]. Взагалі В.Онуфрик досить детально описав згадані події, у тому числі охарактеризувавши наявність озброєння як у чеських воєнків, так і у січовиків [743, С.29-31].

У розділі «Напад ворожих сусідів на Карпатську Україну» В.Онуфрик описав оборону м.Хуста та відступ на румунську територію: «Наша частина, що боронила Хуст, начисляла коло 350 душ» [743, С.34]. В подальших матеріалах ми знаходимо жадливі сторінки табірної життя січовиків. Полонені румунськими військами карпатські січовики були передані угорським властям. Перебуваючи у полоні, В.Онуфрик детально описав тортури та знущання угорських військових над українцями в тимчасових таборах у Великому Бичкові, Кривій, Чопі, а згодом у Вар'юлопуші. Цей опис автор спогадів назвав реаліями «жадливої таборової дійсности» [743, С.40-45].

Цінним джерелом є спогади М.Бажанського [130, 132]. Зокрема, у першій книжці «Моя Карпатська Україна» описуються його особисті зустрічі з А.Волошином [132, С.19]. Особливо цікавою була, за свідченням М.Бажанського, розмова з лідером Карпатської України 14 березня 1939 р., коли А.Волошин передав йому документ, «в якому за своїм підписом удержавив Карпатську Січ, оголосив її Армією Уряду Карпатської України, сказав: «Я хотів це зробити давніше, 12-го січня, а потім 12-го лютого, але мені «віщі політики» віраджували» [132, С.19].

Достатньо уваги приділив М.Бажанський диверсійним діям угорських та польських терористів на території Карпатської України [132, С.40-43].

У другій мемуарній книжці М.Бажанського — «Мемуарна мозаїка» вміщено окремі розділи, присвячені Карпатській Україні [130]. Центральною темою цих нарисів є крайовий уряд та Карпатська Січ.

Поданий досить детальний опис діяльності Карпатської Січі, яку він назвав «другим тілом» держави: «Була це наскрізь військова формація, що мала стати мілітарною силою майбутньої держави. Завданням її було ставити відсіч партизанським (*терористичним* — М.В., М.Т.) відділам, що сунули з двох боків на цей вузький простір з північного і з південного. Карпатська Січ мала свої станиці по всіх більших і менших місцевинах краю, а в самій столиці вона мала військовий штаб і кошари» [130, С.83]. Про активність дій терористів свідчать інші покази М.Бажанського: «З двох сторін сунулися щоденно партизани (*терористи* — М.В., М.Т.), пачкарі різної ворожої літератури, провокатори та агенти. Край кипів...» [130, С.85, 112-117].

Аналізуючи взаємовідносини між Прагою і Хустом, автор спогадів вказував, що ці стосунки залежали від законодавчого унормування федеративних основ Чехословаччини, її цілісності та майбутньої державно-політичної сили. Уряд останньої аж «ніяк не міг погодитися на відірвання Карпатської України» [130, С.86].

Події з 13 на 14 березня М.Бажанський називає повстанням, підготовленим карпатськими січовиками, проте своєї власної думки щодо причин цього виступу не наводить [130, С.87-88]. Захисні ж бої січовиків проти угорських військ описуються детально.

Мемуари С.Росохи («Сподини: події та люди на моєму життєвому шляху») описують його участь у далеких історичних подіях як заступника головного команданта ОНОКС та посла Союму Карпатської України тощо [858]. Описані події подані в поетапному їх розвитку і є цінними з огляду на показу українського національного духу, яким жили будівничі Карпато-Української державності.

Цінним джерелом мемуаристики є свідчення безпосередніх учасників подій 1938-1939 рр. у Карпатській Україні, які записав В.Довгей [470]. Основною ідеєю досліджень є спротив терористичним акціям польських і угорських груп, каральні дії диверсантів проти мирного місцевого населення.

Описані події повинні б були поставити крапку у питанні незаконного втручання польських і угорських диверсантів у внутрішнє життя Карпатської України. У свою чергу це покликано б сучасних дослідників Угорщини та Польщі визнати факти тероризму та військового втручання в 1938-1939 рр. і змінити своє ставлення до ведення зовнішньої політики вказаних країн у згаданий період. Особливо жахливими постають свідчення про розстріл січовиків у 1939 р., коли захисники Карпатської України набули статусу полонених. Одним із місць наймасовіших розстрілів січовиків можемо назвати Верецький перевал. Свідки тих трагічних подій доводять, що масові розстріли проводили як угорські, так і польські військові [470, С.159-164]. Так, один із очевидців Ф.Голянич вказував, що після передачі угорцями сотні полонених січовиків (переважно галичан) польським військовим вже наступного дня вони були розстріляні [470, С.161-162]. Сотні і сотні тіл захисників Карпатської України знаходили і в інших місцях [470, С.162-164].

На жаль, недоступність архівних документів, які знаходяться в Угорщині та Польщі, не дають можливостей реально оцінити кількість жертв карпатських січовиків. У цьому ж відношенні було доцільним визнати суверенними державами на офіційному рівні факти розстрілів оборонців Карпато-Української держави, цивілізованим способом вшанувати пам'ять людських жертв і врешті-решт поставити крапку в історичних питаннях щодо подій 1938-1939 рр. Такий хід сприяв би й порозумінню та подальшому дружньому співіснуванню сусідніх держав.

1.3. Історія Карпатської України у працях вітчизняних дослідників

Перші праці з історії Закарпаття з'явилися ще тоді, коли молода автономна країна робила свої перші кроки. За незначним винятком, всі вони мали загальний і науково-популярний характер. Нерідко національна, всеукраїнська упередженість заважала авторам побачити проблематику Закарпаття в усій її складності й багатогранності. Найінтенсивніше вели наукову розробку історії краю дослідники із Східної Галичини і, власне, Закарпаття.

Автором цілого ряду публікацій був прем'єр-міністр Підкарпатської Русі (Карпатської України) А.Волошин. Його численні статті, інтерв'ю, звернення, які друкувалися на сторінках «Нової свободи» — офіційного органу УНО, дають нам можливість краще зрозуміти обстановку, в якій розвивалося соціально-економічне, політичне і культурне життя краю наприкінці 30-х років [253, 323]. Про головні завдання, які мав вирішити автономний уряд, А.Волошин писав у статті «Про актуальні проблеми Карпатської України», яка була опублікована наприкінці 1938 р. [323, С.92-93]. Автор торкнувся таких питань, як будівництво залізничних колій, розбудова столиці Карпатської України — Хуста, розвиток народного театру, музейної справи, перенесення із Праги в Закарпаття Українського вільного університету тощо. Окремих аспектів внутрішньополітичного розвитку Карпатської України А.Волошин торкнўвся в інтерв'ю газеті «Нова свобода» від 20 січня 1939 р., зверненнях «Солодкий мій народє!», «До всіх громадян Карпатської України», «До всього українського народу», «Громадяни Карпатської України», маніфесті уряду Карпатської України «До всіх громадян Карпатської України», датованих 1938-1939 рр. [323].

Наприкінці 30-х років з'явилися перші публікації, присвячені життю і діяльності А.Волошина [60, 1939, 7 січ.]. Відомий закарпатський письменник В.Гренджа-Донський, головний редактор «Нової свободи», є автором цілого ряду статей про нього [390, С.181-183; 189-190; 214-215]. Автор підкреслював, що «боже провидіння дало нам оцього нашого великана» (А.Волошина — М.В.). Не даром дав йому наш народ почесне ім'я «Батько нашого національного відродження» [390, С.215]. Перу В.Гренджі-Донського належать короткі біографічні нариси про відомих політичних діячів краю кінці 30-х років Ю.Ревая, Ю.Брацайка, М.Брацайка, А.Штефана, Ф.Ревая, М.Долина, С.Клочурака, В.Комаринського, Ю.Перевузника, С.Росоху та багатьох інших [390, С.214-226].

На початку 1939 р. у Львові вийшла друком перша наукова праця «Кар-

патська Україна: географія-історія-культура», яка складалася з дванадцяти розділів, авторами яких були відомі вчені європейських університетів В.Кубійович, П.Біланюк, С.Пастернак, І.Федів, Я.Пастернак, М.Андрусак, В.Сімович, Є.Пеленський, В.Витвицький, І.Гургуля [540]. «Зібрати за межами Закарпаття протягом трьох місяців (з листопада 1938 по лютий 1939) такий багатий і різноманітний, свіжий, високої достовірності фактичний матеріал, опрацювати його на належному науковому рівні справа не з легких. Сума статей, уміщених у колективній монографії, рисує дуже конкретну, досить повну, а найголовніше — об'єктивну картину про державу, яка на зламі 1938-1939 років народжувалася в серці Європи», — відзначив сучасний дослідник П.Чучка [1087, С.119]. На сторінках названої монографії зустрічаємо відомості про Карпатську Січ, боротьбу її з угорськими і польськими терористами, наслідки Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. для Закарпаття тощо. Автори книги високо оцінили результати виборів до Союму Карпатської України 12 лютого 1939р., в яких УНО «віднесло повну перемогу. Вибори ці мають значення акту самоозначення народу Карпатської України, вияву його незламної волі жити власним державним життям» [540, С.101].

Ще раніше, наприкінці 1938 р., у Львові побачила світ науково-популярна книга відомого галицького письменника В.Пачовського «Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України» [795], написана в цілеспрямованому національному дусі. Автор прослідкував історію краю з найдавніших часів до кінця 1938 р. В.Пачовський відзначив, що «продовж двох десятиліть закарпатські українці домагалися даремно автономії. Останній раз дня 3 травня 1938 р. зібралось 1100 представників, що вислали депутацію до Праги у справі автономії» [795, С.80]. Їх боротьба завершилася успіхом 11 жовтня 1938 р. (В.Пачовський помилково вважав, що 9 жовтня), коли було утворено перший автономний уряд. Необхідно погодитися з твердженням В.Пачовського, що цей уряд був «зложений... як вислід компромісу між трьома партіями: української, москвофільської й автономічної. До цього компромісу склонялися всі з огляду на державотворчу єдність, на основі якої могли утворити державу й забезпечити границі» [795, С.81]. До цього необхідно додати, що компромісний уряд очолив А.Бродій 11 жовтня 1938 р., а 26 жовтня його було заарештовано і новий уряд очолив А.Волошин. В.Пачовський охарактеризував останнього як лідера українського напрямку, з чим треба погодитись.

В.Пачовський дав оцінку мюнхенської конференції 29-30 вересня 1938 р., в ході якої було прийнято рішення про передачу Судетської області ЧСР Німеччині. На нашу думку, автор не зрозумів до кінця трагічних наслідків Віденського арбітражу, обмежившись констатацією факту, що 2 листопада 1938 р. «відділено жидівсько-мадярські міста Ужгород і Му-

качів разом із Береговом від Карпатської України» [795, С.81]. «Хуст буде сполучений залізницею з західними землями, що належать до Словаччини, через Довге, Сваляву, Перечин, Снину, Гуменне та Пряшів, — писав В.Пачовський. — Ця залізниця сполучить всі поперечні залізничні шляхи, що їх п'ять йде з Галичини через Карпати» [795, С.81-82].

На сторінках галицької періодики з'явилося ряд статей про економічне і внутрішньополітичне становище Карпатської України, окремі брошури.

Наприкінці 30-х років Чехословаччина взагалі і Закарпаття зокрема знаходилися в центрі уваги провідних членів ОУН. Уже наприкінці вересня 1938 р. О.Чемеринський під псевдонімом «Ярослав Оршан» видав книгу «Закарпаття», в якій відмітив: «Політично проблема Закарпаття не може бути відірваною проблемою. Вона належить до цілості і змагань 45-ти мільйонної нації. Цього мусить бути свідоме Закарпаття, і це воно мусить недвозначно дати зрозуміти світові. Тільки в рамках розв'язки всієї України лежить майбутнє Закарпаття. Так само і доля Закарпаття на ближчий час мусить вирішитися по лінії інтересів всієї української нації. Це перша передумова успішності і правильності поставлення питання Закарпаття» [751, С.8].

Наприкінці 30-х років з'явилися праці М.Колодзінського «Українська воєнна доктрина» і «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття» [573, С.28]. Він теж не відривав Закарпаття від решти українських земель. «Наша воєнна доктрина, — писав М.Колодзінський, — має достосовуватись до політичних змагань України. В нашій визвольній війні бере участь увесь нарід, тому воєнна доктрина мусить будуватись на охопленні цілого життя народу» [573, С.28-29]. Свою воєнну доктрину Колодзінський називав націоналістичною, бо в Україні «не може бути нічого не націоналістичного. Така доктрина дасть тверді моральні й політичні підстави для української армії» [573, С.29].

В 1938 р. М.Колодзінський завершив роботу над своєю працею «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття». Автор доводив, що після підписання радянсько-чехословацького договору до Закарпаття прикута особлива увага політичних і військових кіл світу. На думку М.Колодзінського, Закарпаття може стати «авіа-маткою для большевицько-московської повітряної фльоти». Виходячи з цього, даний регіон становить певний інтерес для стратегічної оборони всієї України. М.Колодзінський зауважував: «Під оглядом стратегічним Закарпаття було б неоціненним для оборонної системи української держави... Сильно уфортифіковані Карпати зможуть здержати ворожий наступ зарівно з полудня, як і з заходу. В цьому випадку має для нас неоціненне значення Лемківщина. З неї ми вічно будемо загрозувати полудневій Польщі. Ніякий поляк не відважиться перейти на схід від Висли, якщо поперед не буде здобутою Лемківщина, сполучена фортифікаційною системою з Перемишлем і

Львовом» [251, С.956]. Отже, М.Колодзінський, будучи відомим військовим теоретиком того часу, добре розумів важливе значення Закарпаття напередодні Другої світової війни.

На початку 1940 р. була написана стаття О.Борканюка «Про становище Закарпатської України напередодні окупації хортистською Угорщиною» [233, С.269-289], яка протягом тривалого часу знаходилася в рукописі. Її автор, який очолював Закарпатську організацію КПЧ, негативно відносився до політики, яку проводив автономний уряд А.Волошина. О.Борканюк твердив, що «реваї, волошини, клочураки, бродії і фенцики» зрадили український народ Закарпаття і «готувалися далі служити Гітлерові й Хорті» [233, С.269]. Автор вважав, що закарпатські комуністи були єдиною силою, яка стояла на захисті інтересів трудящих мас краю. Незважаючи на таку однобічність в оцінці подій 1938-1939 років в Карпатській Україні, О.Борканюк досить об'єктивно висвітлює такі питання, як боротьба різних політичних сил краю за автономні права, міжнародне становище ЧСР наприкінці 30-х років, наслідки Мюнхенської конференції і Віденського арбітражу для подальшої долі краю, антиукраїнська діяльність угорської агентури, зрада А.Бродія та С.Фенцика тощо.

О.Борканюк помилково твердив, що за допомогою емігрантів уряд Карпатської України почав створювати напіввійськову організацію «Січ», в якій головні посади дісталися агентам гестапо. Таке твердження не витримує ніякої критики. Це також стосується твердження, що «активні міністри стали виступати публічно на зборах за створення «великої соборної України», та приєднання Радянської України до так званої Карпатської України. Петлюрівські емігранти, агенти гестапо почали виховувати в «Січі» терористичні банди для здійснення терористичних акцій на Радянській Україні і в сусідніх державах» [233, С.283]. Архівні документи, які б підтвердили такі висловлювання, відсутні. Сучасними дослідниками доведено, що міф про приєднання Радянської України до Закарпаття створив Гітлер та його оточення. Що стосується А.Волошина та очолюваного ним уряду, то вони беззмінно притримувалися прочехословацької орієнтації, вважаючи, що умови для возз'єднання з рештою українських земель не створилися.

О.Борканюк вважав, що вибори до Сойму Карпатської України були фальсифіковані, а «народ цими виборами був ще більше обурений, на власному досвіді переконався у шахрайстві фашистів» [233, С.287]. Рукопис статті О.Борканюка обірвався подіями 12 березня 1939 р., коли Чехословаччина, фактично, розпалася. Необхідно відзначити, що основні положення статті О.Борканюка здобули своє продовження в працях радянських істориків.

Протягом 1939 р. з'явилися перші праці, в яких робилися спроби проаналізувати короткочасний період існування Карпатської України. Має-

мо на увазі публікації М.Добриловського, Д.Донцова, І.Карпатського [422, 473, 542]. Із встановленням в краї угорського окупаційного режиму дослідження історії Карпатської України стало неможливим. Упродовж 1940-1945 рр. не з'явилося жодної статті чи монографії.

Після возз'єднання краю з Радянською Україною на цю тему було накладено табу. В працях радянських істориків, виданих в 50-80-х роках, захисники Карпатської України на чолі з президентом А.Волошином зображувалися лише чорними фарбами, а національно-визвольний рух у краї — як антинародна діяльність закарпатських націоналістів, як спроба політичних авантюристів і зрадників народу захопити владу в свої руки. Саме в такому руслі написані праці С.М.Білака, Б.І.Співака, Д.М.Буковича, М.М.Болдижара [170-173, 906, 907, 230, 212].

Радянський історик С.М.Білак прийшов до висновку, що УНО, яке очолював Ф.Ревай, «як і вся буржуазно-націоналістична партія, аж ніяк не виражало інтересів трудящих мас», а його програма «була наскрізь просякнута людиноненависницькою ідеологією буржуазного націоналізму в економічному, політичному і культурному житті, спрямована проти Радянської України, на підготовку нового «хрестового походу» проти Радянського Союзу» [172, С.173]. Дослідник твердив, що тільки закарпатські комуністи, «озброєні марксистсько-ленінською теорією, згуртували навколо себе прогресивні сили для боротьби за свободу під прапором антифашистського народного фронту» [172, С.174]. Таке твердження є псевдонауковим і не відповідає історичній правді. Внутрішньополітична діяльність уряду Карпатської України зображувалася як така, що цілком проникнута «всякими обмеженнями і терором» [230, С.41]. На думку Д.М.Буковича, результати виборів до Союму Карпатської України «були явно фальсифіковані». У фондах Державного архіву Закарпатської області відсутні документи, на підставі яких можна б було зробити подібні висновки. Усні й опубліковані спогади очевидців тих подій свідчать про протилежне.

Новий фактичний матеріал ввів Б.І.Співак у своїй монографії «Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930-1945 роках». Це, перш за все, документи Державного архіву Закарпатської області, опубліковані документи міністерств закордонних справ Угорщини, ЧСР та Німеччини. Автор справедливо відзначив, що Мюнхен «був великою національною поразкою народів Чехословаччини» [907, С.225]. Однак він не задовільнив імперіалістичні апетити Угорщини й Польщі, уряди яких почали засилати на територію краю банди терористів, а для здійснення своїх задумів використовували «п'яту колону» — профашистську агентуру. Історик аргументовано довів, що Автономний Землеробський Союз та його керівництво в особі А.Бродія і С.Фенцика проводило зрадницьку,

антинародну політику. Негативно оцінюється призначення прем'єр-міністром А.Волошина, який, на думку вченого, «був давно відомий своїми зв'язками з фашистською Німеччиною і не приховував їх» [907, С.265]. Насправді, А.Волошин почав орієнтуватися на Німеччину тільки наприкінці 1938 р., сподіваючись на її покровительство. Саме А.Волошина Б.І.Співак звинувачує у всіх бідах Карпатської України. Давши досить об'єктивну оцінку Віденського арбітражу, дослідник констатував, що відразу після його закінчення уряд А.Волошина почав «створення терористичного режиму за відомими фашистськими зразками», а «некоронованим правителем «Карпатської України» став німецький консул в Хусті Гамількар Гофман», який «контролював все внутрішнє життя Закарпаття» [907, С.266]. Важко погодитися з твердженням Б.І.Співака, що «зміни в галузі економіки в період правління Волошина характеризувались значним посиленням позицій німецького капіталу» [907, С.267]. Документи свідчать, що німецькі делегації справді доволі часто відвідували Закарпаття, однак до впровадження в життя запланованих економічних проектів справа не дійшла.

Автор проаналізував виникнення і діяльність Карпатської Січі, діяльність комуністів краю в період Карпатської України, утворення УНО, вибори до Союму, які, на думку вченого, «були грубо фальсифіковані» [907, С. 276]. Б.І.Співак помилково вважав, що за уряд А.Волошина голосувало 92,8% виборців, що не підтверджується архівними документами. Історичні засідання Союму Карпатської України вчений трактує як «зборище жалюгідних політиканів», на якому було обрано президентом А.Волошина. До речі, історик ставить перед собою завдання «розвінчати ореол мученика та мужнього борця проти угорських загарбників», яким пізніше намагався оточити себе Волошин [907, С.283]. Архівні джерела свідчать, що навіть після окупації краю гортистами, перебуваючи в еміграції, А.Волошин переслідував єдину мету — звільнити Карпатську Україну від Угорщини.

Праці радянських істориків 60-80-х років, як правило, зводилися до висвітлення двох проблем: 1) діяльність Закарпатської організації КПЧ наприкінці 30-х років, зокрема ставлення закарпатських комуністів до політики, яку проводив уряд А.Волошина; 2) Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни. Історія Закарпатського крайкому КПЧ наприкінці 30-х років детально описана в працях М.Ротмана, В.Хайнаса, Б.Співака [861, 1004, 907]. Завершенням цієї роботи стала колективна книга «Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації» [734], в якій одначе односторонньо висвітлювалася історія краю. Об'єктивну оцінку цим працям дали автори другого тому «Нарисів історії Закарпаття»: «У читача складалось враження, ніби на Закарпатті, крім комуністів, взагалі ніяких політичних угруповань, партій не було. Пропа-

гандистські постулати були доведені до абсолюту... Складається враження, що вся попередня історія краю одержала своє завершення в комуністичній організації, яка «вела», «піднімала», «керувала», «направляла», одна все розуміла і була непогрішима. Сьогодні з цих робіт можна взяти для переосмислення хіба що багатий фактичний матеріал» [376, 739].

В 60-80-х роках побачили світ праці І.Попа [833-835], А.Пушкаша [840], Ю.Сливки [904], В.Ганчина [343], П.Халуса [1005], М.Швагуляка [1008], в яких становище краю висвітлюється на фоні зовнішньої політики Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Румунії, Німеччини. Незважаючи на певну заідеологізованість, дослідження названих істориків необхідно розцінювати як значний вклад у розвиток вітчизняної історіографії Закарпаття.

Карпатській Україні присвячений третій розділ монографії І.Попа «Чехословацко-венгерские отношения (1935-1939 гг.)», який охоплює період з березня 1938 р. до березня 1939 р. Автор детально зупинився на травневій кризі 1938 р. та угоді в Бледі, наслідках конференції в Мюнхені, переговорах в Комарно, Віденському арбітражі, спробах Угорщини окупувати Закарпаття наприкінці листопада 1938 р. тощо. Дослідник справедливо відзначив, що «загалом угода в Бледі не принесла Чехословаччині в той час суттєвого полегшення. Політика сприяння агресору, яку проводили Англія і Франція, зайшла так далеко, що договір держав Центральної і Південно-Східної Європи на цім фоні не мав великої ваги» [835, С.148]. Даючи оцінку Мюнхенській конференції, І.Поп стверджував, що «угорські правлячі кола вважали це першим успіхом своєї ревізійністської політики, яку проводили протягом всього міжвоєнного періоду» [835, С.174]. Однак, «успіх цей був сумнівний, оскільки вирішення питання переходило повністю в руки Гітлера і, відповідно, будь-яка поступка повинна була компенсуватися посиленням залежності Угорщини від Німеччини» [835, С. 174].

Трагічні наслідки для Чехословаччини і Закарпаття мав Віденський арбітраж, під час якого виграла тільки Німеччина. «Утримуючи в своїх руках Закарпатську Україну, — писав І.Поп, — вона могла і далі здійснювати попеременно тиск на Угорщину і Польщу» [835, С.208]. Вона, фактично, перетворилася в арбітра у Центральній Європі. Історик чітко простежив еволюцію угорсько-німецьких відносин наприкінці 30-х років, зумів дати відповідь на питання, що ж було причиною гітлерівського опору окупації Угорщиною Закарпаття наприкінці листопада 1938 р. Причина полягала в тому, вважав І.Поп, що «нацисти планували уже в той час підпорядкування і експлуатацію всієї території Чехословацької Республіки. Але це не виключало політичну маніпуляцію Німеччини з проблемою Закарпатської України в німецько-угорських, польсько-угорських і польсько-німецьких відносинах» [835, С.214].

І.Поп розглядає Закарпаття як складову частину Чехословаччини. 15 березня 1939 р. свідчило не тільки про початок окупації Закарпаття, але й «нове примноження Угорської держави за рахунок втрати державної самостійності Чехословаччини... Саме її кінець означав зникнення з карти Центральної Європи досить важливого, якщо не основного, опорного пункту Версальської системи в цьому районі, пункту, перейшовши який гітлерівці вже не мали в південно-східному напрямі якого-небудь серйозного противника. Угорщина стала всього тільки слухняним васалом і сировинною базою Німеччини» [835, С.229]. Хоча праця І.Попа, на відміну від багатьох публікацій його попередників, в достатній мірі об'єктивна і науково обгрунтована, однак і він не зміг обійтися від вживання таких тверджень, як «карпатоукраїнська національна єдина партія фашистського типу», «лідер українського буржуазно-націоналістичного руху А.Волошин» тощо [835, С.200, 220].

Детальне висвітлення польсько-угорських відносин наприкінці 30-х років теж зроблено І.Попом. Прослідкувавши політику Польщі відносно Закарпаття, яка була спрямована на встановлення спільного польсько-угорського кордону, дослідник аргументовано довів, що поразка польсько-угорського альянсу була закономірною. Територіальні «надбання» 1938 р. Польщі і Угорщини стали тою приманкою, за яку вони в підсумку заплатили втратою національного суверенітету [834, 197].

На величезній джерельній базі написана монографія М.Швагуляка, останній розділ якої присвячений висвітленню агресивної політики Німеччини щодо України напередодні Другої світової війни. Дослідник довів, що анексія Австрії 12 березня 1938 р. різко змінила співвідношення сил між імперіалістичними державами на користь Німеччини і значно ускладнила міжнародне становище Чехословаччини. Простеживши зовнішньополітичну діяльність Німеччини з вересня 1938 р., М.Швагуляк зупинився на рішеннях Мюнхенської конференції, яка свідчила про початок розпаду ЧСР. Однак важко погодитись з твердженням вченого, що «чехословацький уряд пішов на поступки сепаратистським елементам», які «з радістю зустріли звістку про мюнхенську змову» [1108, С.167, 174]. Доля Чехословаччини не залежала від її уряду, а політичні діячі Закарпаття, зокрема А.Волошин, добре усвідомлювали весь трагізм наслідків Мюнхена не тільки для краю, але і всієї ЧСР.

М.Швагуляк детально висвітлив політику польського уряду у відношенні до ЧСР, довівши, що між Угорщиною і Польщею встановилися дружні взаємовідносини, повна солідарність з приводу Карпатської України. Варшава активно підтримувала терористичні акції гортистів, приділяла значну увагу сплануванню спільних бойових акцій угорських і польських диверсантів. Польща постійно захищала територіальні домагання Угор-

щини на угорсько-чехословацьких переговорах в Комарно, під час роботи Віденського арбітражу [1108, С.175-201]. Необхідно погодитися з думкою М.Швагуляка, що «після мюнхенської змови і проголошення «автономії» Закарпаття воєнно-політичне керівництво Німеччини затіяло складну дипломатичну гру, в яку, крім Чехословаччини, були втягнуті Угорщина, Польща, Румунія та інші країни. Результатом цих політичних маневрів стало перетворення Угорщини в сателіта фашистської Німеччини, загострення угорсько-румунських відносин, зростання недовіри між Польщею і Німеччиною і різке посилення позицій Німеччини в Центральній Європі» [1108, С.242]. Заслуговує на увагу і висновок автора, що «підтримка Карпатської України в перші місяці після Мюнхена, як і рішення про передачу області Угорщині в березні 1939 р., розглядалось гітлерівцями тільки в загальному плані політики, направленої на встановлення свого панування в центрально-європейському районі і підготовку наступних агресивних актів» [1108, С.242-243].

Цікавою у всіх відношеннях є стаття В.Ганчина, в якій автор простежив історію Карпатської України від Мюнхенської конференції до окупації краю Угорщиною. Дослідник звернув увагу на той факт, що «хоч у Мюнхені мова йшла про вирішення питання Судетської області, голови урядів Англії, Франції, Німеччини та Італії в «Додатковому проголошенні» заявили, що зацікавлені сторони — ЧСР, Польща і Угорщина протягом трьох місяців повинні вирішити питання про долю населення польської та угорської національностей, яке проживало на території ЧСР... Таким чином, рішення мюнхенського диктату безпосередньо стосувалося і Закарпаття, на території якого у той час проживало майже 100 тис. угорців» [348, С.231]. Історик зупинився на переговорах між Угорщиною і ЧСР в Комарно, наслідках Віденського арбітражу тощо. Проте найбільшою заслугою В.Ю.Ганчина було те, що він проаналізував нове державно-правове становище Закарпаття після Мюнхена і арбітражу 2 листопада 1938 р. Мова йде про закон від 22 листопада 1938 р., згідно з яким були «ліквідовані функції губернатора, віце-губернатора, ліквідована губернська рада та канцелярія губернатора. Вся повнота влади повинна перейти в руки сейму та крайового уряду, за винятком питань, віднесених до компетенції Національних зборів та центрального уряду» [348, С.234].

Давши правильну оцінку закону від 22 листопада 1938 р. про федеративний устрій ЧСР, В.Ганчин, разом з тим, теж не відійшов від стереотипів, які склалися в радянській історіографії з приводу оцінки діяльності автономного уряду А.Волошина. Прем'єр-міністр Карпатської України продовжував вважатися агентом Німеччини, який не приймав жодного рішення без дозволу Берліна.

Експансіоністська політика Угорщини по відношенню до Закарпаття

набула ґрунтове висвітлення в монографії А.Пушкаша [840, С.21]. Автор довів, що вже на початку 1938 р. угорська дипломатія активно втягнулася в підготовку агресії проти Чехословаччини. Дослідник констатував, що після Віденського арбітражу Німеччина «формально зберегла Закарпатську Україну в формі «автономної республіки» у рамках Чехословацької держави. Зробила вона це для того, щоб, по-перше, створити бар'єр між Польщею і Угорщиною і, по-друге, мати коридор, який би зв'язував її з Румунією» [840, С.55]. А.Пушкаш, аналізуючи архівні документи Державного архіву Угорщини, переконливо довів, що вже 18 листопада 1938 р. угорський уряд завершив підготовку до захоплення Карпатської України, однак ця спроба виявилася безуспішною через опір Німеччини. Така нагода трапилася тільки в середині березня 1939 р. Вчений притримується думки, що вже в січні 1939 р. Берлін «пообіцяв Угорщині Закарпатську Україну за умови одночасного німецько-угорського наступу проти Чехословаччини», що і було незабаром здійснено [840, С.77]. У відповідь на «недрість» Гітлера, 17 березня 1939 р. угорський уряд заявив про вихід із Ліги Націй. Безперечно, правий А.Пушкаш, коли робить висновок: «Коли перший Віденський арбітраж задовільнив апетити угорських фашистів тільки частково і гітлерівці не тільки самі, але разом з італійськими фашистами виявили протест проти спроб хортистів діяти самостійно, будапештські правителі зробили для себе висновок за необхідне підпорядкуватися Німеччині, з тим, щоб у майбутньому ціною поступок німецьким агресорам оволодіти Закарпатською Україною» [840, С.78].

Окремі аспекти культурно-освітньої діяльності уряду Карпатської України порушувалися в працях В.Гомонная [362] та А.Ігната [515]. Однак, протягом 50-60-х років не з'явилася жодної спеціальної праці, в якій би аналізувалася багатогранна діяльність уряду А.Волошина в галузі освіти і культури. Численні документи свідчать, що, незважаючи на короткочасність свого існування, в краї було чимало зроблено у цьому плані.

Історія Карпатської України подавалася у спотвореному вигляді і в колективних монографіях радянських вчених. Для авторів праці «Шляхом до щастя» підтримка Карпатської України світовою громадськістю розцінювалася як втручання у справи краю імперіалістичної реакції. Автори названої книги переконували, що «народ вірив комуністам, йшов за ними», а «трудожачі засуджували зрадницьку діяльність націоналістів» [1119, С.31]. У такому ж дусі дають характеристику Карпатській Україні істори багатотомної «Истории Украинской ССР». Вони твердять, що головною метою Карпатської Січі було «посилення терору проти трудожачих», а уряд краю був маріонетковим і сепаратистським [522, С.557].

Незважаючи на псевдонауковість таких висновків, автори «Историографии истории Украинской ССР» прийшли до висновку, що «в досліджен-

нях радянських істориків на основі конкретного матеріалу викриваються прислужництво українських буржуазно-націоналістичних організацій іноземним державам» [518, С.338].

Із вищесказаного видно, що дослідження історії Закарпаття бере свій початок в 1938-1939 рр. Першими, хто зробив аналіз внутрішньополітичних процесів у Закарпатті наприкінці 30-х, років були А.Волошин, В.Гренджа-Донський, І.Рогач, тобто ті, хто перебував на керівних посадах в уряді, або брав активну участь в суспільно-політичному житті краю. Протягом 1938-1939 років з'явилися перші праці про Закарпаття в Східній Галичині, які належать перу В.Пачовського, Є.Храпливого, О.Пріцака, Р.Голіяна, авторів колективної монографії «Карпатська Україна: географія-історія-культура». Ставлення комуністів Закарпаття до подій 1938-1939 рр. знайшло своє відображення в узагальнюючій статті О.Борканюка, яка була високо оцінена радянськими істориками у післявоєнний час. Місце Закарпаття в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни намагалися висвітлити керівники ОУН Я.Оршан, М.Колодзінський, Д.Донцов. Всі ці публікації носили загальний, популярний і нерідко пропагандистський характер. Для них характерна певна ідеалізація суспільно-політичних процесів, що мали місце в краї наприкінці 30-х років. Під час панування угорського окупаційного режиму в Закарпатті історія Карпатської України не досліджувалась.

Незначна кількість праць про Карпатську Україну з'явилася протягом досить тривалого проміжку часу — в 50-80-х роках. Переважна їх більшість носила загальний і описовий характер. Найбільша увага приділялась дослідженню історії Закарпатського крайкому КПЧ наприкінці 30-х років. Авторами цих праць були Б.Співак, С.Білак, В.Хайнас та інші. Вони, як правило, ідеалізували закарпатських комуністів, зображуючи їх єдиними захисниками інтересів місцевого населення, засуджуючи «українських буржуазних націоналістів» як агентів фашизму і розпалювачів Другої світової війни. Заполітизованість притаманна також працям Д.Буковича, М.Ротмана, І.Гранчака, авторам цілого ряду колективних монографій та історіографічних праць.

Піддаючи справедливій критиці радянську історіографію Закарпаття, необхідно відзначити, що в 50-80-х роках з'явилися також праці, які внесли вагомий вклад у дослідження міжнародного становища ЧСР і Закарпаття в 1938-1939 рр. Їх автори — І.Поп, Б.Співак, В.Ганчин, А.Пушкаш, Ю.Сливка, М.Швагуляк та інші детально висвітлили розвиток політичних подій від Мюнхенської конференції 29-30 вересня 1938 р. до окупації Закарпаття військами гортистської Угорщини в березні 1939 р. Досить об'єктивно досліджено угорсько-польські, угорсько-чехословацькі, угорсько-німецькі відносини наприкінці 30-х років. Незважаючи на притаман-

ні для радянського часу стереотипи, праці названих авторів, написані на основі великого джерельного матеріалу, містять у собі висновки, які не втратили своєї актуальності і наукового значення по сьогодні.

Якщо для праць радянських істориків було притаманне замовчування, а нерідко й безпосередня фальсифікація історії Карпатської України, то, починаючи з 1990 р., з'явилися більш-менш об'єктивні наукові дослідження. Їх автори, аналізуючи архівні документи, які протягом десятиліть пакування однопартійної системи були для них закриті, зробили спроби ґрунтовно висвітлити міжнародне, соціально-економічне і внутрішньополітичне становище краю наприкінці 30-х років. Вони намагалися по-новому оцінити події п'ятдесятирічної давності, доводячи їх певну історичну закономірність. Для праць, опублікованих на початку 90-х років, характерною стала розкутість їх авторів, можливість вільно висловлювати думки тощо.

У березні 1990 р. відбулося перше урочисте святкування річниці Карпатської України. Напередодні цієї історичної події на сторінках газет, причому теж вперше, з'явилися матеріали про неї. Вони різноманітні і прямо протилежні в оцінці тих подій. Хоча більшість дослідників почала оцінювати діяльність А.Волошина та очолюваного ним уряду позитивно, В.Пашкевич продовжував її називати антинародною і авантюристичною, тобто дотримувався стереотипів, вироблених у радянській історичній науці [796]. Цю чергову фальсифікацію рішуче засудили не тільки історики, але й учасники тих подій.

Через деякий час засідав «круглий стіл» вчених Ужгородського державного університету, який поставив за мету пошук істини, але так її і не знайшов. Важко було знайти істину тим історикам, хто її десятиліттями обливав брудом. Однак, необхідно відзначити, що під час роботи «круглого столу» деякою мірою було переглянуто попередні оцінки історії Карпатської України. Саме тоді, 15 березня 1990 р., в Ужгороді пройшла перша наукова конференція, присвячена Карпатській Україні. Виступили українські вчені Г.Дем'ян, Ю.Сливка, П.Чучка, М.Швагуляк, Б.Якимович, учасники подій. Вони дійшли до спільної думки, що проголошення 15 березня 1939 р. незалежності Карпатської України було актом волевиявлення глибокого українського народу, актом рішучим, сміливим, гідним пошани [246, С.74].

В липні 1990 р. відбулося вшанування пам'яті президента Карпатської України А.Волошина. Цій події була присвячена наукова конференція, в якій взяли участь провідні українські вчені. Так відбувся хоч запізнений у часі, але закономірний процес повернення А.Волошина і Карпатської України. З цього часу і почалося всебічне висвітлення історії Карпатської України 1938-1939 рр. Хоча переважна більшість праць віт-

чизняних істориків, опублікованих в 90-х роках, була присвячена передусім внутрішньо-політичному становищу Карпатської України, проте продовжувалася розробка міжнародного становища краю. Монографії, брошури і статті на цю тематику опублікували М.Болдижар, В.Галас, І.Поп, О.Богів, І.Гранчак, В.Марина, І.Гапоненко, В.Приходько, О.Гринів, О.Довганич, З.Пашкуй, М.Троян, С.Кульчицький, В.Лемак, І.Ліхтей, П.Петрище, О.Росул, А.Трубайчук, В.Худанич, В.Боднар та інші.

Найповніше проблему «Закарпаття в міжнародних відносинах наприкінці 30-х років» висвітлено на сторінках «Нарисів історії Закарпаття». І.Гранчак і І.Гапоненко довели, що в 1937-1938 роках міжнародна обстановка в Європі, особливо у Центральній та Південно-Східній, ще більше загострилася. Якщо для попередніх років був характерний уже традиційний вплив у цьому регіоні Франції та Англії, то з кінця 30-х років ініціативу в свої руки взяли Німеччина, Італія, Польща та Угорщина [377, С.264]. Давши об'єктивну оцінку результатам Мюнхенської конференції, в ході якої Чехословаччина зазнала першого відчутного удару, дослідники детально зупинилися на переговорах між ЧСР і Угорщиною в Комарно (9-13 жовтня 1938 р.). На них Угорщина сподівалася заволодіти землями, які були заселені угорцями, і провести плебісцит на територіях із змішаним населенням. Безперечно, твердять автори, що «Чехословаччина не могла погодитися на такі умови» [377, С.269] і переговори завершилися безрезультатно. У вирішенні проблеми Чехословаччини, після зриву переговорів у Комарно, настав новий етап. Угорщина почала готуватися до розв'язання проблеми з допомогою сили.

Трагічною сторінкою історії Закарпаття був Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., внаслідок якого почався перший етап окупації краю гортистською Угорщиною. Працюючи в празьких архівах, М.Болдижар знайшов цікаві дані про наслідки арбітражу у Відні для Закарпаття. Автор використав значний статистичний матеріал, який свідчив про серйозні втрати малої автономної країни в основних галузях народного господарства. Проаналізувавши становище, яке склалося в краї після арбітражу, М.Болдижар справедливо писав, що «у складних умовах розбудови нового життя перед її урядом (*Карпатської України — М.В.*) стало надзвичайно складне завдання: максимально використати наявний господарський потенціал та створити й примножувати нові можливості. На жаль, дальший розвиток політичних подій не дав можливості проявитися молодому урядові у вирішенні проблем господарського будівництва» [220, С.296].

Міжнародне становище Карпатської України ще більше ускладнилося наприкінці 1938 — на початку 1939 рр. Автономна Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) у міжнародних відносинах знаходилася в центрі ува-

ти І.Гранчака і В.Приходька [379, С.318-327]. Автори праві, коли твердять, що події кінця 30-х років яскраво засвідчували, що Закарпаттям цікавилися не лише сусідні країни, але і великі держави Європи — Німеччина, Італія, Англія, Франція, США. Дослідники простежили пронимецьку орієнтацію уряду А.Волошина, який розраховував лише на її заступництво, проаналізували ставлення до Закарпаття Угорщини, Польщі, Румунії. І.Гранчак і В.Приходько, навівши безліч фактів дипломатичної і військової підготовки нападу Угорщини на Закарпаття, підсумували, що гортисти виступили «не тільки ініціаторами захоплення Підкарпатської Русі, але й ліквідації Чехословаччини як держави» [379, С.327].

Окремі аспекти міжнародного становища Карпатської України напередодні Другої світової війни висвітлили О.Довганич, З.Пашкуй і М.Троян [446]. Вони намагалися з'ясувати проблему, чим же Закарпаття привертало до себе таку посилену увагу з боку великих європейських держав. На сторінках їх спільної монографії описано наслідки Мюнхенської конференції, переговорів у Комарно, Віденського арбітражу, значна увага звернута на масові факти втручання Угорщини у внутрішні справи ЧСР, яке проявилось у засиланні загонів угорських і польських терористів. Дослідники піддали критиці твердження окремих угорських істориків і політичних діячів (А.Уллеїн-Ревіцькі, І.Кертес, Д.Шуйок, М.Каллаї), що «саме весною 1939 року угорська зовнішня політика проявила свою самостійність і Угорщина незалежно від Німеччини загарбала Закарпатську Україну. Незаперечні історичні факти переконливо свідчать, що окупація Закарпаття Угорщиною була здійснена за згодою фашистської Німеччини. Закарпаття було віддано Угорщині як плата за вступ останньої до антикомінтернівського пакту» [446, С. 23-24]. О.Довганич, З.Пашкуй і М.Троян одними з перших описали вторгнення угорських військ на територію краю і опір їм з боку захисників Карпатської України. Більш детально це питання висвітлено в працях І.Гранчака, І.Гапоненко [378]. Історики І.Поп, П.Петрище та І.Ліхтей, на основі нових архівних документів, передусім матеріалів військово-історичного архіву в Празі, простежили евакуацію чехословацьких військ в ніч з 14 на 15 березня 1939 р. Вони довели, що попередні звинувачення чехословацьких прикордонників в тому, що вони «боягузливо утікали», «озброювали мадярську національну армію», «не виконали свій обов'язок по захисту республіки» тощо є безпідставними [837, С.42]. Після проголошення 14 березня 1939 р. незалежності Словаччини і окупації Чехії і Моравії німецькими військами в ніч з 14 на 15 березня, справедливо вважають науковці, «захистити з юридичної точки зору не було що. Залишалося здійснити організовану евакуацію, якій перешкождали угорські війська» [837, С.42-43], що і було зроблено.

В центрі уваги вітчизняних істориків знаходилися відносини Карпат-

ської України з Німеччиною і Румунією [276, 299, 628]. Автори розглянули українсько-німецькі економічні та політичні відносини, дали аналіз публікацій у німецькій періодиці 1938-1939 рр. карпато-української проблеми, зробили спробу з'ясувати мотиви орієнтації уряду А.Волошина на Німеччину. Вона «була єдиною країною, яка обіцяла Карпатській Україні своє покровительство. Враховуючи той факт, що жодна з великих країн того часу цього не робила, політичну орієнтацію кабінету А.Волошина на Німеччину слід вважати оправданою і такою, що була спрямована на забезпечення територіальної цілості кордонів молодого держави» [299, С.18].

Місце Карпатської України в політиці країн Центральної Європи наприкінці 30-х років намагалися висвітлити О.Богів, О.Гринів, С.Кульчицький, І.Поп, А.Трубайчук, В.Худанич, І.Гранчак, В.Галас, В.Боднар [183, 392, 608, 1043, 1046, 1047, 1044, 1049, 340, 380]. Незважаючи на те, що з цілого ряду питань названі автори притримуються різних, інколи протилежних, поглядів, однак всі вони сходяться на тому, що історію Карпатської України необхідно висвітлювати як складову частину єдиної ЧСР, принаймні до 15 березня 1939 р.

В.Худанич піддав критиці твердження окремих істориків, що уряд А.Волошина сприяв розпаду і розчленуванню Чехословаччини. «Насправді ніхто так не боявся зникнення ЧСР, як уряд Карпатської України. Навколо неї були ворожі країни: Угорщина, Польща, які прямо зазіхали на наш край. А.Волошина задовільняло становище триєдиної федеративної Чехословаччини. Усім було ясно, що розпад ЧСР — це одноразово і трагедія Карпатської України», — твердить історик [1043, С.127]. Однак, важко погодитися з думкою В.Худанича, яку він наводить в своїй іншій статті, що «український національно-визвольний рух на Закарпатті, уряд А.Волошина ставили собі за мету не тільки зберегти Карпато-Українську державу, але й допомогти усім українцям в їх змаганнях за створення соборної Української держави» [1046, С.60]. Протилежної точки зору притримується І.Поп, який вважає, що «говорити про «український континуїтет» подій в краї на межі 1938-1939 рр., тисячолітня історія якого і політичні проблеми ХХ ст. не мали ніякого зв'язку з проблемами Наддніпрянської України, більш ніж натяжка. Ці події були складовою частиною європейської передвоєнної кризи, розпаду Версальської системи, до якої східна Україна, як адміністративна частина СРСР, не мала ніякого відношення. Інша інтерпретація цих подій є тільки суб'єктивною уявою провінційних мрійників, що не витримує найменшої позитивістської критики» [836, С.11]. На думку І.Попа, «галас з приводу т. зв. «українського П'ємонту» в Карпатах в 1938-1939 рр., гідний провінційної театральної сцени епохи романтизму, не міг викликати гострої негативної реакції у Варшаві, Будапешті, Бухаресті та Москві і бажання

негайно ліквідувати небезпечне для них вогнище, що саме себе таким прокламувало» [836, С.11].

Відкидаючи як необґрунтовані вищеназвані твердження істориків, вважаємо, що уряд А.Волошина дійсно бажав возз'єднання краю з рештою українських земель, однак, будучи політиком-реалістом, прем'єр розумів, що в умовах, які склалися наприкінці 30-х років, це є нереальним. Саме тому Волошин добивався єдиного — збереження автономних прав у складі федеративної Чехословаччини [262, С.15]. У відповідях на запитання слідчого НКВС в Лефортівській тюрмі 19 червня 1945 р. А.Волошин зазначив: «Добре пам'ятаю тільки те, що Мельник запропонував мені і решті членам делегації погодитися на приєднання території Карпатської України до решти українських земель, тобто до Галичини і Радянської України для створення «Самостійної України»... На позицію Мельника я згоди не дав і відповів, що моя ціль полягає в тому, щоб випровадити угорців з території Карпатської України і зберегти автономію» [262, С.23].

Таким чином, вітчизняними істориками опубліковано чимало праць, в яких висвітлено міжнародне становище Карпатської України наприкінці 30-х років. Це дало змогу зробити певні теоретичні узагальнення, прослідкувати уроки Карпатської України. Ужгородські історики В.Галас та І.Поп вважають, що «можна по-різному оцінювати цей історичний феномен (*проголошення Карпатської України — М.В.*) — від триумфу до трагедії і фарсу. А втім в історії все набагато складніше. Карпатська Україна — це і успіх, і надія, і трагедія одночасно. Успіх — німецької дипломатії і військової стратегії... Трагедія — для Закарпаття, яке знову стало розмінною монетою в руках сильних політичних і державних націй і вже вкотре змушено було спокутувати чужі гріхи» [340, С.116]. На думку І.Гранчака, «проголошення суверенітету Карпатської України хоч і йшло в руслі політики гітлерівського блоку поділяти Чехословаччину, але було вимушеним кроком, історично виправданим. Проголошуючи незалежність Карпатської України, А.Волошин відображав потяг українського населення краю до свободи» [376, С.338-339]. В. Худанич переконаний, що «утворення Карпато-Української держави стало логічним завершенням довгого процесу самостійницьких змагань закарпатських українців самовизначити себе як органічну частину українського народу. Саме існування в 1938-1939 рр. Карпатської України як держави сприяло тому, що про неї заговорив світ. Карпатська Україна в той час була єдиним клаптиком української землі, на якому творилась своя українська державність і, певна річ, була предтечею сучасної суверенної Української держави» [1046, С.62].

На нашу думку, оцінюючи сам акт проголошення незалежності Карпатської України, необхідно враховувати, що на нього вплинули два фактори: 1) міжнародний, тобто спроба Німеччини розколоти і послабити єди-

ну і сильну ЧСР; 2) прагнення українців Закарпаття жити державним життям. Віддавати перевагу одному з цих факторів — означає недооцінювати інший. Такий підхід буде одностороннім і однобічним у з'ясуванні досліджуваної нами проблеми.

Аспекти соціально-економічного та культурного розвитку Карпатської України досліджували М.Болдижар [205, 211], В.Міщанин [713], М.Тиводар [932], М.Вегеш [247], В.Гомоннай [360-366], Д.Данилюк і М.Кляп [408], В.Зілгалов [509], І.Ліхтей [645], М.Палінчак [771], П.Федака [969, 970], І.Хланта [1019], О.Хланта [1023], С.Віднянський [319], Н.Бенько [168] та ін. Досліджуючи соціально-економічне становище Закарпаття після рішень Віденського арбітражу, вітчизняні дослідники довели, що воно значно погіршилось. М.Болдижар зробив аналіз різних груп населення за родом занять. Ці дані дозволили М.Болдижару «конкретніше аналізувати специфіку трудових ресурсів і їх потенційні можливості у розбудові народно-господарського комплексу краю» [205, С.101]. Серйозні втрати мали всі основні галузі народного господарства, перш за все транспорт і зв'язок, мінімальними були й ресурси краю в сільському господарстві. Вчений констатував, що найбільші надії уряд покладав на розвиток лісового господарства і соледобування.

Незважаючи на складність міжнародного становища і негативний вплив рішень Віденського арбітражу, продовжували розвиватися промисловість, сільське господарство і торгівля Карпатської України. Фактично, тільки лісове господарство і видобуток солі продовжували залишатися прибутковими галузями промисловості. Саме ліс повинен був становити переважну частку закарпатського експорту за кордон. Робилися спроби реорганізувати і централізувати лісове господарство, провести його націоналізацію. Певне місце у структурі промислового виробництва посідали підприємства хімічної промисловості, в розвиток яких робилися спроби залучити іноземний капітал. Немаловажну роль в реалізації державних планів Карпатської України відводилося розвитку електрифікації, харчової промисловості.

Українськими істориками зроблено аналіз життєвого рівня закарпатських українців, акцентується на головних завданнях уряду Карпатської України восени 1938 р., які полягали передусім у забезпеченні народу продуктами харчування. Були скасовані окремі податки, виділені додаткові кошти [247, С.29-36]. Дається аналіз розвитку медицини, страхування населення, боротьби уряду з безробіттям та інфляцією. Використаний дослідниками джерельний матеріал дає підставу вважати, що автономна держава не мала можливості нормально функціонувати.

Після Віденського арбітражу уряд Карпатської України змушений був перенести столицю з Ужгорода в Хуст. М.Болдижар вважає, що на почат-

ку 1939 р. його населення досягло 30 тис. чоловік [205, С.102]. Уряд Карпатської України, продовжуючи наївно вірити обіцянкам Гітлера захистити цей маленький клаптик української землі, розробив проекти розбудови Хуста. Це викликало щирю підтримку українців, які проживали в різних країнах світу. У працях вітчизняних істориків наводяться конкретні факти з цього приводу [248, С.160]. Економічне життя Ужгорода дослідив М.Тиводар. За його підрахунками в 30-х роках в Ужгороді нараховувалось 18 тис. працездатного населення, а з окупацією міста угорськими військами його покинуло 7376 чоловік, переважно урядовців і технічної інтелігенції чеської, словацької і української народності [932, С.125].

Сільське господарство Карпатської України теж уповільнило темпи свого розвитку після рішень Віденського арбітражу, адже від краю до Угорщини відійшли найбільш родючі землі півдня країни, що різко погіршило продовольчу ситуацію. Однак, вважають дослідники, Закарпаття ще до 2 листопада 1938 р. відчувало продовольчу кризу. Головним завданням уряду Карпатської України було прогодувати населення. Неспроможність вирішити цю проблему власними силами змусила А.Волошина шукати допомоги за кордоном. У працях В.Марини, М.Вегеша та ін. досліджено економічні переговори уряду Карпатської України з Німеччиною та Румунією, внаслідок яких почалися поставки кукурудзи, бартерний обмін закарпатських лісу і солі на продукти продовольства і промислові товари [264, 274, 277, 299].

Хоча вітчизняними істориками не написано спеціальних робіт з проблем культурного розвитку краю в 1938-1939 рр., однак дані питання неодноразово ними піднімались. П.Федака детально дослідив діяльність товариства «Просвіта», яке відіграло чи не вирішальну роль у національному самоусвідомленні українців Закарпаття. Проаналізувавши наукову, видавничу і виховну діяльність названого товариства, дослідник підсумував, що «без щоденної самовідданої праці просвітян, їх невпинних і невтомних зусиль в утвердженні і поширенні поміж широкими верствами суспільності національної свідомості ми не мали б ні триумфальних виборів до Союму Карпатської України 12 лютого 1939 р., ні безприкладного в історії засідання Союму Карпатської України 15 березня 1939 р., ні повторення карпатськими січовиками і студентською молоддю героїзму і трагедії Крут — на Красному полі під Хустом та в інших місцевостях Карпатської України, ні чисельної молоді порослі, яка пізніше у важких умовах мадярського, а відтак тоталітарного комуністичного режимів на материнській землі та в країнах поселення українців у всьому світі усіма доступними засобами боролась за майбутнє України, за її незалежність і соборність» [970, С.17]. Погоджуючись з такою оцінкою ролі товариства «Просвіта», необхідно також відзначити, що в 1938-1939 рр. його члени почали діяти

менш активно, що пояснювалось багатьма факторами соціально-економічного і політичного плану [263, С.13-19].

Розвиток освіти Закарпаття знаходився в центрі уваги В.Гомонная, М.Кляп, В.Зілгалова, С.Віднянського та інших істориків і педагогів. Різко зростала кількість гімназій, семінарій тощо. М. Кляп наводить цікавий статистичний матеріал про розвиток шкільної освіти в середовищі національних меншин краю. Дослідниця високо оцінила внесок у розвиток педагогіки краю А.Волошина, Ф.Потушняка, Ю.Боршоша-Кум'ятського, О.Маркуша та ін., піддаючи критиці твердження окремих вчених, що провідні кадри в освіті Закарпаття становили пришельці. На глибоке переконання М.Кляп, «основу складали місцеві педагоги, корінні жителі краю» [564, С.359]. Розвиток шкільної освіти серед національних меншин Карпатської України досліджували Г.Павленко, Ф.Куля [764, 606, 605]. Після окупації краю Угорщиною в березні 1939 р., «школи національних меншин, в тому числі і німецькі, закрились» [605, С.54]. В.Гомонная вважає, що з приходом гортистів «докладались максимальні зусилля, щоб змодернізувати і фашизувати українську цивільну молодь» [360, С.31-32]. В.Гомонная розглянув педагогічні погляди О.Маркуша, Ю.Боршоша-Кум'ятського, А.Волошина та інших, діяльність яких припадає на період існування Карпатської України.

В часи існування Карпатської України уряд, очолюваний А.Волошином, неодноразово піднімав питання про перенесення Українського вільного університету з Праги в Хуст. До речі, між відомими культурними діячами краю і вченими УВУ протягом десятиліть існували тісні стосунки. Їх вивченням займалися С.Віднянський, В.Пагіря, В.Зілгалов та ін. [319, 765, 766, 509]. В.Зілгалов описав діяльність О.Ольжича, О.Блестіва, Р.Голяна, В.Старосольського, які в свій час студювали в УВУ і внесли вагомий вклад у розбудову Карпатської України [509, С.161].

Літературні процеси в Карпатській Україні досліджували І.Хланта, О.Мишанич [1019, 704-708]. Названими авторами висвітлено творчість В.Гренджі-Донського, Ю.Боршоша-Кум'ятського, А.Патруса-Карпатського, С.Сабола (Зореслава), О.Маркуша, Л.Дем'яна, Ф.Потушняка, Ф.Могіша, М.Рішка, І.Ірлявського, О.Ольжича та ін. Зверталася увага на перебування в краї наприкінці 30-х років і вказано на великий вплив на літературне життя Закарпаття О.Олеся, У.Самчука, С.Черкасенка, Ю.Горліса-Горського, Є.Маланюка, М.Аркаса, М.Чирського, М.Михалевича. Ужгородські вчені Д.Данилюк і М.Кляп досліджували розвиток науки в Закарпатті [408, С.361-372], І.Ліхтей — періодичну пресу [645], І.Ліхтей, В.Керецман і Н.Керецман — діяльність громадських організацій [644], І.Поп [824] та М.Тиводар [932, С.142-159] — будівництво та архітектуру. Окремі аспекти релігійного життя в Карпатській Україні під-

німали в своїх працях М.Палінчак, М.Болдижар, К.Панас, О.Хланта, Н.Бенько [774, 771, 1023, 168]. Знаходилися в центрі уваги дослідників взаємовідносини А.Волошина і митрополита А.Шептицького.

Найповніше вітчизняними дослідниками вивчена проблематика внутрішньополітичного становища Карпатської України з жовтня 1938 р. до середини березня 1939 р. В центрі уваги українських істориків знаходилися такі питання, як: 1) боротьба різних політичних сил за автономні права і прихід до влади першого автономного уряду А.Бродія; 2) заміна кабінету А.Бродія автономним урядом А.Волошина; 3) політична діяльність А.Волошина в 1938-1939 рр.; 4) політичні партії та об'єднання часів Карпатської України; 5) вибори до Сойму Карпатської України та оцінка рішень першого українського парламенту в краї; 6) виникнення і діяльність Карпатської Січі; 7) ОУН і Карпатська Україна; 8) вплив на внутрішнє становище краю нападів угорських і польських терористів, античеська і антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колонії»; 9) участь українців Східної Галичини в розбудові Карпатської України; 10) оцінка подій 13-14 березня 1939р.; 11) матеріальна і моральна підтримка уряду Карпатської України світовою громадськістю; 12) оборонні бої карпатських січовиків, репресії гортистів проти місцевого населення, становище біженців з Карпатської України, діяльність уряду в еміграції; 13) історичні події Карпатської України; 14) преса про Карпатську Україну; 15) Карпатська Україна і ідеологія політичного русинства.

Наприкінці 30-х років українці Закарпаття нарешті здобули автономні права. Аналізуючи розгортання політичних подій 1938-1939 рр. у Карпатській Україні, М.Болдижар зробив висновок, що «вони розгорталися надзвичайно швидко і бурхливо. У боротьбі за надання давно обіцяної автономії особливу активність проявили політичні партії «руського» та «українського» напрямів, і ця боротьба завершилася певними політичними наслідками: такої автономії було досягнуто» [205, С.86]. Такий висновок автора слід розцінювати як зовсім новий підхід до вивчення політичних сил, які спричинилися до здобуття краєм автономних прав. Якщо радянська історіографія приписувала цю перемогу виключно закарпатським комуністам, то зарубіжна — місцевим націоналістам на чолі з А.Волошином. Обидва вищеназвані твердження не можуть вважатися достовірними, а є неповними і однобічними.

М.Болдижар і В.Лемак [224] детально зупинилися на зусиллях представників американських русинів об'єднати обидві народні ради — русофільську і українську (травень 1938 р.), що незабаром і було зроблено. Значного успіху в цьому відношенні було досягнуто в червні 1938 р., коли об'єдналися в один блок Аграрна партія і Автономний Землеробський Союз. Необхідно погодитися з твердженням істориків, що «консолідація

найвпливовіших політичних партій краю мала велике значення для досягнення автономії» [224, С.39-40]. Після цілого ряду переговорів, 21 вересня 1938 р. вперше у Підкарпатській Русі представники обох орієнтацій підписали спільну декларацію з вимогою автономних прав. 8 жовтня 1938 р. із представників обох орієнтацій була створена Народна Рада Карпатської Русі, а 11 жовтня перший автономний уряд очолив А.Бродій. Його діяльність знаходилася в центрі уваги М.Болдижара, В.Лемака, В.Ганчина, В.Разгулова, В.Худанича, В.Боднара, Б.Якимовича та ін. [223, 843, 842, 1043, 1133]. Якщо В.Разгулов [843] ідеалізує А.Бродія, зображуючи його захисником інтересів корінного населення, то переважна більшість істориків однозначно вважає прем'єра Підкарпатської Русі платним агентом Угорщини, який працював на її розвідку під псевдонімом «Берталон». В.Лемак відзначав, що А.Бродій «намагався поєднати питання про чехословацько-угорський кордон із питанням регулювання русинсько-словацького кордону і вимагав одночасного вирішення їх: мовляв, якщо ви все-таки віддасте частину Підкарпатської Русі, то поверніть нам те, що забрали у 1919 році, тобто заселену русинами Пряшівщину. Інакше, заявив він, ми проведемо плебісцит під міжнародним контролем» [634, С.89-90]. В.Лемак вважає, що саме запланований А.Бродієм плебісцит став головною причиною його арешту 26 жовтня 1938 р. В.Худанич і В.Боднар притримуються думки, що арешт А.Бродія був пов'язаний з постійним використанням гасел автономії, з допомогою яких той намагався розчленувати Чехословаччину [1043, С.124]. Архівні документи свідчать, що ідея проведення плебісциту з'явилася не в А.Бродія, а була запропонована йому угорським урядом. Виходячи з цього, вважаємо, що необхідно погодитися з твердженням В.Худанича, В.Боднара та ряду інших дослідників.

Призначення А.Волошина прем'єр-міністром та діяльність очолюваного ним уряду досить повно висвітлені в працях вітчизняних істориків. Проте вчені, нерідко переслідуючи не стільки наукові, як політичні цілі, по-різному оцінюють його. На думку М.Болдижара, на призначення А.Волошина прем'єр-міністром мали вплив ряд факторів, зокрема висока освіченість, прочехословацька орієнтація і підтримка цієї кандидатури прем'єром Словаччини Й.Тісо [205, С.81-82]. Вважаємо, що думка Й.Тісо з цього питання не мала вирішального значення. Суть полягала в тому, що русофільський напрям в особі А.Бродія і С.Фенцика себе не виправдав, а єдиним сильним напрямом залишився український, який і уособлював А.Волошин. Тобто, його призначення прем'єр-міністром було закономірним. М.Болдижар, В.Худанич, В.Лемак та деякі інші дослідники вважають, що А.Волошин був яскравим представником українського напрямку, хоча і не висував через несприятливу міжнародну обстановку ідеї про возз'єднання краю з Україною.

Позитивно оцінюючи проукраїнську спрямованість уряду Волошина, історики відзначають, що, сформувавши свій кабінет виключно з українських політичних діячів, прем'єр-міністр Карпатської України посилив проти себе опозицію в особі русофілів. Таке повне відхилення А.Волошина від досить масового руху, яким був русофільський, було неоправданим і помилковим. Неоднозначно оцінюється орієнтація уряду А.Волошина на Німеччину. В.Галас та І.Поп твердять, що Німеччина була близька Карпатській Україні «по ідеї, духу і психології» [340, С.16]. І.Гранчак вважає, що А.Волошин «відображав потяг українського населення краю до свободи. Але його вимушена орієнтація на фашистську Німеччину все ж була помилковою» [376, С.339]. М.Болдижар у своїй монографії «Закарпаття між двома світовими війнами» наводить резолюцію Всеамериканського Карпаторуського Народного Конгресу 11-12 лютого 1939 р., в якій було засуджено пронімецьку орієнтацію кабінету А.Волошина [205, С.134]. Вважаємо, що необхідно погодитися з твердженнями тих дослідників, які пишуть, що у 1938-1939 рр. «не було ні одного керівника європейської держави, який би не підтримував дипломатичних відносин з Гітлером. Не був винятком і Волошин» [1043, С.124].

У працях вітчизняних істориків дається неоднозначна оцінка підготовці і проведенню виборів до Сойму Карпатської України. Р.Офіцинський, вивчаючи листівки з часів Карпатської України, констатував, що на початку 1939 р. в Закарпатті точилася боротьба в усіх сферах суспільного життя. Особливо відзначалася «четверта влада» — преса. Проте важлива роль, окрім підривних видань, відводилась і наочній агітації (плакати, листівки, буклети, панно тощо) [757, С.130]. Тексти цих листівок були співзвучні терористичним акціям союзників — угорських і польських диверсантів 1938-1939 рр. Р.Офіцинський підкреслив, що «інтенсивно працював ідеологічний апарат і Карпатської України» [757, С.131]. Українські дослідники довели, що листівкова пропаганда особливо посилилась напередодні виборів до Сойму, адже «уряд доклав усіх зусиль, щоб за короткий час переконати населення в необхідності голосувати за УНО, хоча протилежної політичної сили не було, а вибори проходили на безальтернативній основі» [247, С.56].

Аналізуючи результати виборів до Сойму Карпатської України 12 лютого 1939 р., М.Болдижар пише, що вони «пройшли на задовільному рівні» і їх наслідки «можна вважати достовірними» [205, С.93]. В іншому місці цей же автор робить протилежний висновок: «вибори до Сойму Карпатської України... були проведені з цілим рядом юридичних порушень, а їх результати — фальсифіковані» [205, С.127]. В.Лемак вважає, що вибори «вперше в краї після приєднання до Чехословаччини з форми демократичного волевиявлення перетворилися у відвертий політичний фарс. Особ-

ливо яскраво про це свідчить той факт, що в 187 населених пунктах Закарпаття були підняті білі прапори — у тих селах, за повідомленням властей, 98% голосуючих підтримали УНО». Інакше і не могло бути, твердить автор, бо «за кілька днів до виборів усі виборчі комісари були викликані до окружних секретаріатів УНО, де отримували усні інструкції щодо проведення намічених заходів 12 лютого» [632, С.313]. В.Лемак змушений був визнати, що архівних підтверджень його думки не існує, бо «протоколи цих нарад не велися» [632, С.313]. Дослідник повністю довіряє журналістській інформації, яка свого часу просочилася на сторінки закордонних видань. Ще відвертіше заявляє В.Разгулов: «Вони (*історичні факти* — М.В.) переконливо говорять, що вибори в Сойм Карпатської України 12 лютого 1939 року були цілком сфабриковані. Депутати, які зібралися 15 березня 1939 року на першу сесію Сойму, не мали морального і юридичного права приймати доленосні рішення, які стосувалися інтересів всіх краян» [843].

Переважна більшість сучасних дослідників притримується протилежної думки. Позитивно оцінюючи наслідки голосування, В.Худанич і В.Боднар, разом з тим, відзначили, що «підготовка і сам хід виборів до Сойму не були демократичними, навпаки, була використана система тоталітарних держав, де у виборах виступала тільки одна партія. Чи потрібно було обмежувати опозицію? На нашу думку, демократія виграла б від того, якщо б у виборах взяла участь і опозиція, тим більше, що це не дуже зміщило б співвідношення сил у самому парламенті. Виграш був би в тому, що перед світовою громадськістю був би продемонстрований демократизм новоствореної держави» [1043, С.126].

Істориками також зроблені спроби з'ясувати причини відходу А.Волошина від демократії: «Важке внутрішньополітичне становище карпатського уряду, на яке одночасно впливали... внутрішні і зовнішні фактори, а також невпевненість А.Волошина у всебічній підтримці всього населення краю, змусили його піти на певне згортання демократичних процесів. Воно проявилось у забороні всіх політичних партій і створенні єдиної партії — УНО, що свідчило про авторитарний характер влади у Карпатській Україні. Мали місце також закриття окремих видань, товариств, відкриття концтабору, до якого потрапляли як відкриті вороги, так й інакомислячі» [247, С.78]. На нашу думку, відхід уряду А.Волошина від демократії пояснювався необхідністю створення оптимальних умов для консолідації всіх патріотичних сил Закарпаття і проведення соціально-економічних перетворень в краї. Грунтовні праці про діяльність окремих партій і об'єднань періоду Карпатської України опублікували М.Болдижар і Р.Офіцинський та ін. [205, 206, 753, 158]. Згортання демократичних процесів знайшло своє відображення в працях М.Болдижара [205], М.Вегеша

[247], В.Лемака [635], В.Худанича і В.Боднара [1043]. Названі дослідники високо оцінили рішення Союму Карпатської України 15 березня 1939 р., хоча відзначили, що вони мали більш символічне значення, ніж являлися свідченням реальної політики.

«Якщо б А.Волошин не проголосив незалежність Карпатської України, — відзначив І.Гранчак, — то угорські правителі могли оголосити її «нічийною територією» і захопити як колишні землі «святостефанської корони» [376, С.338]. На думку М.Болдижара, «боротьба за самостійність Карпатської України проходила в умовах гострої передвоєнної політичної кризи, а Закарпаття межувало з країнами, що мали до нього свої чіткі плани» [205, С.96]. Історик вважає, що на шляху боротьби за незалежність нашого багатостраждального краю були окремі елементи триумфу — здобуття автономії, проголошення самостійності, — але значно більше на цьому було трагедії. Про перевагу трагедії над триумфом писали В.Галас та І.Поп [340, С.16]. Скептично ставлячись до акту проголошення А.Волошином незалежності, названі історики, разом з тим, підкреслили, що «незважаючи на те, що суто національна державна ідея методично руйнувала і руйнує локальну самобутню закарпатську державність — вона несла в собі і позитивний заряд» [340, С.17]. Однак, В.Галас та І.Поп вдаються до політиканства, коли заявляють: «Закарпаття по крупинці збирало і збирає безцінний державотворчий досвід (*мається на увазі і досвід Карпатської України — М.В.*), який рано чи пізно неминуче реалізує в історичній перспективі» [340, С.18]. Автори звинувачують закарпатців у відсутності політичної волі, що виробило в них комплекс державної неповноцінності. Аргументовану критику таким антинауковим твердженням дав у своїх працях О.Мишанич [704-707]. «Створення Карпатської України у 1939 р. з її законом про українську мову, — відзначав він, — було природним наслідком розвитку національної свідомості населення краю, що мав свої особливості і був виявом внутрішніх сил і бажання народу» [708, С.11]. З такими міркуваннями необхідно погодитися.

Внутрішньополітичне життя Карпатської України ускладнювали постійні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська і античеська діяльність проугорської «п'ятої колони». Вітчизняними істориками опубліковано чимало праць з даної проблеми. Вони не тільки фіксують факти, але й наводять конкретні приклади організації урядом боротьби з терористами через посилення охорони кордонів, збільшення кількості прикордонників, формування відділів Карпатської Січі тощо. Висвітлюється робота місцевої поліції, яку очолював Ю.Білей, простежується її співробітництво з чехословацькими прикордонниками. Автори праць аргументовано довели, що напади терористів, як і діяльність проугорських елементів, не припинялися аж до вторгнення угорських військ на територію краю в березні 1939 р.

Виникнення і діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ досліджували В.Ганчин, М.Болдижар і В.Лемак, Ф.Попович, П.Годьмаш, В.Пагирия, В.Пальок, Ф.Фрідманський, О.Хланта, В.Худанич, Б.Якимович, М.Вегеш [287, 288, 1003, 1005]. Названі автори висвітлили такі питання, як виникнення, кількісний склад і озброєння Карпатської Січі, боротьбу січовиків з угорськими і польськими терористами, участь Січі в захисті краю під час угорського вторгнення тощо. Разом з тим, відзначимо, що дослідники не притримуються спільної думки з цілого ряду питань. М.Болдижар і В.Лемак акцентують увагу на фактах активного втручання січовиків у справи уряду Карпатської України, організації ними арештів, проведенні погромів та інших акцій [205, 223]. Праця вищеназваних авторів побудована так, щоб із всієї суми джерел вибрати ті, які зображують діяльність січовиків у виключно непривабливому плані. Відкидаючи різноманітні спроби фальсифікації окремих сторін історії Карпатської Січі, історики відзначають, що неможливо заперечити того факту, що саме вона першою в Європі дала бій фашизму, а саме тому імена карпатських січовиків навіки будуть вкарбовані в історію визвольних змагань українського народу за свою державність [288, С.17].

Позитивно оцінюючи діяльність Карпатської Січі, українські історики намагалися також з'ясувати деякі дискусійні питання. Це, передусім, спроба січовиків захопити чеську зброю в ніч з 13 на 14 березня 1939 р., участь окремих керівників організації в підготовці змови проти уряду Карпатської України тощо [272, С.186-190, 635]. Дискусійними залишаються питання кількісного складу Карпатської Січі. З цього приводу наводяться різні цифри — від 2 до 10 тисяч чоловік [288, С.3-6] (*детально про це див. у розділі 4.1. — Ред.*).

Ряд праць вітчизняні історики присвятили участі ОУН в подіях 1938-1939 рр. у Карпатській Україні [251, 252, 256]. Об'єктивності ради, необхідно відзначити, що члени ОУН відіграли неоднозначну роль у розвитку політичних подій кінця 30-х років. Окремі його члени взяли активну участь у спробі державного перевороту, а штаб Карпатської Січі, за винятком М.Колодзінського-Гузара і З.Коссака-Тарнавського, залишив територію краю й емігрував за кордон. Цей факт мав немаловажне значення для подальших політичних стосунків між Проводом Українських Націоналістів та урядом А.Волошина у вигнанні. Однак дана оцінка не перекреслює той великий вклад, який внесли провідні чини ОУН у налагодження стосунків уряду Карпатської України з численними українськими організаціями Європи, США і Канади, про що неодноразово писали дослідники [275, С.48-60]. Дану проблему чомусь обминули своєю увагою автори другого тому «Нарисів історії Закарпаття», який побачив світ в 1995 р.

Державно-правову діяльність уряду Карпатської України досліджували М.Болдижар, В.Лемак, Ю.Ганчин [223, 347, 632]. Проаналізувавши функціонування судової системи Карпатської України, М.Болдижар і В.Лемак зробили висновок, що «система судів того часу не виступала незалежною судовою владою» [223, С.292]. Дане твердження мотивується тим, що «по-перше, перестав діяти основний принцип законності, що полягає у положенні: тільки суд може позбавити громадянина належних йому конституційних прав і свобод...», а «по-друге, судові функції здійснювали й окружні начальники, представники виконавчої розпорядчої влади. Такий стан речей робив судову систему фактично «зайвою». Це не могло не привести до свавілля і політичного переслідування з боку чиновників» [233, С.292]. Автори переконані, що «створення жорсткої вертикальної структури виконавчої влади та обмеження громадян у їх конституційних правах свідчать про ознаки авторитарного політичного режиму» [233, С.293]. Ці думки поділяють і деякі інші дослідники [340]. На правотворчу діяльність Ради Міністрів Карпатської України, вважають М.Болдижар та В.Лемак, впливали зовнішні (ОУН, сусідні держави й Німеччина, українська діаспора) та внутрішні (етнокультурна і політична орієнтація населення) фактори. Тому вона не була прагматичною, а інколи мала яскраве ідеологічне забарвлення.

Оцінюючи рішення Союму Карпатської України з юридичної точки зору, В.Лемак справедливо відмітив, що прийняті на ньому державотворчі акти «мали статус конституційних і визначали форму нового державного утворення» [632, С.316]. З таким твердженням необхідно погодитися, адже проголошення незалежності Закарпаття свідчило про кінцевий розпад федеративної Чехословаччини. Діяльність Союму та уряду припинилася відразу після проголошення Карпатської України незалежною державою, оскільки край був окупований Угорщиною [343, С.150].

На початку 90-х років істориками опубліковано чимало праць про участь українців Східної Галичини в обороні Карпатської України. Їх оцінки, знову ж таки, прямо протилежні — від визнання заслуг галичан в подіях кінця 30-х років до відкритого перекручення фактів, а то й фальсифікації. Нехтуючи архівними документами, М.Макара заявляє, що «в 1938-1939 рр. тутешня державність творилася за задумом і під диктовку Берліна руками націоналістичної еміграції, стараннями якої автономна Підкарпатська Русь перетворилася у Карпатську Україну, яка без відома більшості населення мала стати «зародком самостійної соборної України» під гаслами національної ідеї («нація понад усе»), національної винятковості, місіонерства, що в таких умовах виявилось справою ілюзornoю, точніше — авантюрою» [670, С.101]. Із вищесказаного видно, що галичани в оцінці М.Макари є авантюристами, які нав'язали закарпатцям ідею

незалежності, хоч ті її не хотіли. На думку М.Болдижара, українська еміграція тільки «рвалася до активної політичної діяльності» і не бажала «займатися господарською діяльністю» [205, С.102].

Про роль галичан в подіях 1938-1939 рр. у Карпатській Україні вони судять всього з одного джерела, згідно з яким галичан Закарпаття цікавить рівно настільки, наскільки воно може бути базою для здійснення великоукраїнських ідей. Безумовно, названий документ відображає далеко не всі форми багатогранної діяльності українців Східної Галичини в подіях кінця 30-х років у Карпатській Україні. Публікації вітчизняних істориків довели, що українці Галичини взяли участь в підтримці Закарпаття. Солідарність галичан проявилася у різноманітних акціях протесту проти окупації Карпатської України, чимало з них виявили бажання особисто допомогти молодій автономній державі. Ця допомога вилася у масові переходи польсько-чеського кордону, до яких польський уряд віднісся негативно [241, 250]. Нелегальні переходи кордону, в той же час, ускладнювали становище Карпатської України, яке і без того було складним [247, С.105].

Галичани разом із закарпатцями взяли активну участь в безнадійному захисті Карпатської України. Чимало їх загинуло в боях, або потрапили до угорських тюрем і концтаборів. Сотні галичан були розстріляні поляками на гірських перевалах [240, 251, 265]. Українськими істориками проведена певна робота по вивченню публікацій української преси Східної Галичини про розвиток подій кінця 30-х років у Закарпатті [242, 260]. Українську пресу Закарпаття і європейську періодику досліджували Г.Божук, М.Болдижар, В.Задорожний, І.Ліхтей, П.Петрище [190, 208, 249, 645, 800]. Опрацьовані вченими матеріали української і зарубіжної періодики допомагають краще з'ясувати тогочасну обстановку і розширити наші знання про Карпатську Україну. Сприйняття суспільно-політичних процесів у Закарпатті різноманітними організаціями української діаспори в США і Канаді досліджували М.Болдижар і В.Лемак, М.Палінчак [224].

В українській історіографії зроблені спроби описати оборонні бої захисників краю проти агресії угорських військ [660, 1043, 1047, 1077], наводяться статистичні матеріали про кількість жертв, масові репресії проти місцевого населення [193], описано становище біженців з Карпатської України [569]. Вітчизняні вчені опублікували праці про А.Волошина в еміграції [262, 273, 274, 752]. Хоча деякі аспекти цих проблем знайшли своє відображення в українській історіографії, однак їх важко вважати дослідженими остаточно. На нашу думку, це пояснюється браком архівних джерел, адже угорські окупанти не вели обліку своїх жертв. Це ж стосується відомостей про діяльність членів уряду Карпатської України в еміграції. Відомо, що після окупації краю Угорщиною правлячі кола Німеччини не цікавилися

долею Закарпаття. Доказом цього є той факт, що дослідниками не віднайдено жодної відповіді Гітлера на численні меморандуми А.Волошина.

На відміну від публікацій радянських істориків, на початку 90-х років спостерігається новий підхід до висвітлення окремих постатей часів Карпатської України. Переважна більшість з них присвячена її президенту — А.Волошину. У цьому контексті заслуговують доброго слова публікації останніх років, що з'явилися з-під пера М.Болдижара, В.Задорожного, В.Туряниці, І.Чаварги, В.Ганчина, В.Гомонная, Г.Дем'яна, О.Колянчука, М.Литвина, К.Науменка, О.Мишанича, П.Чучки, М.Олашина, В.Пагірі, П.Підкови, Р.Шусти [205, 206, 239, 243, 244, 251, 255, 261-263, 266, 267, 284, 286, 347, 360, 415, 416, 575, 709, 765, 766, 808].

Окремі автори слушно переглядають свої висловлювання про А.Волошина, що мали місце в попередніх працях. Так, приміром, М.Болдижар справедливо визнав, що А.Волошин «для свого часу була освічена і авторитетна у своїх колах людина» [205, С.33]. Переважна більшість дослідників сходиться на тому, що А.Волошин більше зробив як педагог і науковець, ніж політичний діяч. На думку вже згаданого вище М.Болдижара, А.Волошин «ніколи не займався розробкою проблем самостійності Карпатської України, тим більше, утворенням на її основі Великої України за рахунок приєднання Радянської України, Галичини, Буковини тощо. Разом з тим, аналіз документів однозначно підтверджує, що такі ідеї йому постійно і досить активно нав'язувалися різними емігрантськими силами» [205, С.106]. Погоджуючись в деякій мірі з такими міркуваннями історика, вважаємо помилковим його твердження, що «незважаючи на участь А.Волошина в діяльності різних організацій..., він не готувався до політичної кар'єри і ніколи не мріяв про неї» [205, С.105]. «Чітко усвідомивши уже в зрілому віці свою національну приналежність і ставши прем'єром автономного уряду, — писав М.Болдижар, — Волошин прагнув домогтися кращого життя для свого народу, утвердити справжню самоуправу та автономію у краї. Але, в цей же час, прем'єр не завжди проявляв твердість, рішучість і самостійність, піддавався впливу різних політиканів, які намагалися використати його авторитет для своїх інтриг» [205, С.116]. Та незважаючи на це, «Августин Волошин — колоритна постать в історії нашого краю» [205, С.115].

Авторами змістовного нарису про А.Волошина є О.Мишанич і П.Чучка. Вони, об'єктивно підійшовши до оцінки А.Волошина як політичного діяча, відзначили, що президент «і всенародно обраний Сойм розуміли своє трагічне становище, але вони свідомо пішли на засідання..., щоб не підкоритися угорсько-фашистській окупації... Не можна докоряти ні А.Волошину, ні його уряду за те, що сталося в березні 1939 р. Карпатська Україна, яка займала не останнє місце в міжнародних відносинах,

опинилася у сфері інтересів багатьох країн — Німеччини, Радянського Союзу, Польщі, Угорщини, Чехословаччини» [709, С.16]. Заслуга А.Волошина в тому, вважають дослідники, «що в умовах іноземного поневолення зумів консолідувати закарпатських українців на боротьбу за свою державність, утвердити українську національну ідею за Карпатами. Від подій 1938-1939 рр. на Закарпатті, в епіцентрі яких був А.Волошин, розпочинається новий відлік історії закарпатських українців, який завершився у 1991р. проголошенням незалежності Української Держави» [709, С.36].

Вітчизняними істориками опубліковані нариси про В.Гренджу-Донського, М.Колодзінського, С.Ключурака, П.Стерча, І.Рогача, М.Шимоню, М.Бращайка, О.Ольжича, Ф.Тацинця, О.Борканюка, Д.Климпуша, О.Блестіва, С.Єфремова, Д.Няраді, І.Григу, Ю.Химинця, А.Штефана, А.Бродія, Є.Врецьону, З.Коссака, У.Самчука та ін. [231, 239, 243, 322, 360, 525, 575, 651, 765-769, 808].

Таким чином, перші праці з історії Карпатської України з'явилися ще наприкінці 30-х років, тобто тоді, коли існувала автономна, а згодом незалежна Карпато-Українська держава. Однак їх важко вважати науковими. Як правило, вони носили популярний характер. У розвитку вітчизняної історіографії Карпатської України необхідно виділити два етапи. Якщо для першого (40-80-ті роки) — характерне замовчування і відверта фальсифікація історії Карпатської України, то на початку 90-х років українські дослідники намагалися по-новому оцінити події кінця 30-х років.

Тематика праць радянських істориків, опублікованих в 40-80-х роках, надзвичайно бідна і одностороння. Фактично, в центрі уваги дослідників знаходилися тільки діяльність комуністів Закарпаття і міжнародне становище краю напередодні Другої світової війни. Разом з тим, незважаючи на заполітизованість робіт І.Попа, Ю.Сливки, М.Швагуляка та інших вчених, ними опрацьована значна кількість джерел, на основі яких об'єктивно досліджено угорсько-польські, угорсько-чехословацькі та угорсько-німецькі відносини наприкінці 30-х років та місце в них Закарпаття.

Переломний момент у дослідженні Закарпаття припадає на початок 90-х років, коли відбулося засідання «круглого столу» вчених Ужгородського державного університету і були опубліковані перші праці з досліджуваної проблеми. Їх автори в значній мірі переглянули попередні оцінки історії краю. Заслужують уваги праці М.Болдижара, І.Гранчака, В.Лемака, В.Худанича, В.Боднара та інших дослідників. Найповніше історію Карпатської України висвітлено на сторінках другого тому «Нарисів історії Закарпаття».

Серед проблем, які знайшли висвітлення в працях вітчизняних істориків, необхідно назвати такі, як «Закарпаття в міжнародних відносинах

наприкінці 30-х років», «Внутрішньополітичне становище Карпатської України», «Соціально-економічний і культурний розвиток краю в 1938-1939 рр.». Українськими вченими зроблені спроби проаналізувати державно-правовий статус Карпатської України, висвітлити діяльність автономних урядів А.Бродія і А.Волошина, Карпатської Січі, Українського Національного Об'єднання тощо.

Цілий ряд проблем залишаються дискусійними. Серед них — події 13-14 березня 1939 р. в Карпатській Україні, зокрема збройні сутички між єтовиками і чехословацьким військом, спроба державного перевороту, роль провідних чинів ОУН в обороні краю, оцінка виборів до Сойму, їх результатів. Неоднозначно оцінюється також підтримка уряду А.Волошина різноманітними організаціями української діаспори США, Канади, європейських країн. У працях українських істориків, опублікованих протягом 90-х років, не з'ясовано в кінцевому підсумку таке складне питання, як кількість жертв захисників краю під час першого періоду угорсько-гортистської окупації.

Отже, вітчизняними істориками проведена значна робота по дослідженню історії Карпатської України, зібрано й узагальнено значну кількість історичних джерел, на основі яких показано бурхливі процеси складного політичного життя краю протягом короткого часу. Однак ряд питань, зокрема соціально-економічне становище Закарпаття наприкінці 30-х років, культурний розвиток краю, охарактеризовані спорадично, описово, або зовсім не згадані. Потребують нової оцінки міжнародні відносини наприкінці 30-х років в Європі і визначення місця в них Закарпаття. Фактично, праць, у яких би йшлося про різнобічну характеристику міжнародного становища, соціально-економічних, внутрішньополітичних і культурних процесів у Закарпатті, немає. Назріла необхідність комплексного дослідження історії краю 1938-1939 рр.

1.4. Зарубіжна історіографія Карпатської України

Вагомий внесок у дослідження історії Закарпаття зробили зарубіжні вчені. Хоча більшість їх праць має переважно мемуарний характер, однак у них використано велику кількість джерел, невідомих вітчизняним історикам. Для цілого ряду цих праць характерна певна ідеалізація подій, в яких автори брали безпосередню участь. Однак ми не маємо права не врахувати той факт, що «лише там можна було писати вільно» [413, С.65].

Одна з перших праць, в якій йдеться про Карпатську Україну, нале-

жить перу німецького вченого, що перебував у дипломатичній місії консула Німеччини в Хусті Г.Гофмана, Аксела Шмідта [1184]. Для радянських істориків популярна праця А.Шмідта «Україна. Країна майбутнього» була нічим іншим, як черговою спробою фальсифікувати історію України. На думку М.Швагуляка, А.Шмідт був відвертим прихильником і пропагандистом загарбницьких планів Німеччини щодо України і бачив завдання своєї книги в ознайомленні німецької громадськості, щоб вона була краще підготовлена до участі у вирішенні української проблеми, ніж в роки першої світової війни [1108, С.70-71]. Важко погодитись з твердженням М.Швагуляка, що праця А.Шмідта відкрито висловлювала головну мету фашизму — «перетворити Україну в свою колонію і використати її як плацдарм для продовження агресії далі на схід» [1108, С.74].

А.Шмідт не писав книгу на замовлення німецької офіційної влади, про що яскраво свідчать як передмова, так і весь зміст книги. «Коли у листопаді минулого року (1938 — М.В.), — писав А.Шмідт, — до мене звернулося видавництво «Reimar Hobbing» з проханням написати книжку про Україну, українське питання було гарячою темою... Останнім часом в емігрантських газетах за кордоном появляються принизливі матеріали про її колишні території — Галичину і Карпатську Україну, які є гарячими точками на карті Європи» [606, С.82]. В ході написання книги А.Шмідт радився з професорами Українського вільного університету І.Мірчуком та З.Кузелею, що теж свідчить про її проукраїнський зміст. Необхідно погодитись з думкою сучасного українського літературознавця Ф.Кулі, що «книжка Аксела Шмідта дала німецькомовному читачеві достатньо цілісну уяву про історію України, її культуру, життя і боротьбу українського народу в історичному аспекті майже за тисячоліття» [606, С.83].

А.Шмідт простежив історію Карпатської України в загальноукраїнському ракурсі. Об'єктивно оцінивши наслідки Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. для Закарпаття, він відзначив, що навколо краю вміло плели інтриги Польща, Угорщина, Німеччина, СРСР, а «коли Словаччина стала «незалежною», а Чехія підпала під протекторат Німеччини, Карпатська Україна повисла в повітрі» [1184, S.187]. А.Шмідт розумів, що уряд Карпатської України, перебуваючи в політичній ізоляції, змушений був подбати про захист кордонів краю. Для цього і формуються загопи карпатських січовиків, які «були необучені військовій справі, але сповнені обов'язку і духу захищати волю, свою державність» [1184, S.187]. Праця А.Шмідта побачила світ у червні 1939 р., тобто вже тоді, коли Карпатська Україна була окупована військами гортистської Угорщини. Але, не дивлячись на це, автор писав: «Карпатська Україна була сповнена бажання, доказуючи волю і стремління українців, в майбутньому бачити і створити свою власну державу» [1184, S.188].

Книга А.Шмідта була не єдиною, яка побачила свого читача наприкінці 30-х років і яка розвінчувала міфи про терор, голод, хаос, які, ніби-то, панують у краї. За підрахунками сучасних дослідників, з жовтня 1938 р. по 20 березня 1939 р. у зарубіжній пресі з'явилося більше 80 кореспонденцій про Закарпаття, зокрема в пресі Німеччини, Франції, Італії, Англії [606, С.83]. На нашу думку, їх було значно більше.

В 30-40-х роках з'явилися праці Г.Бальрайха, Краузе-Серволи, М.Корскі та інших авторів [1143, 1154, 1155], в яких давалася оцінка подіям 1938-1939 рр. у контексті загальноєвропейського історичного процесу. Були завершені цілий ряд науково-популярних видань, зокрема, «Карпатська Україна», «Українська література на службі своєї нації», що свідчило про актуальність «української проблеми» [299, С.15]. В 1939 р. з'явилися перші праці про Карпатську Україну в США [1162, 1185, 639] і Англії [1192]. Свої думки з приводу короткочасного існування Карпато-Української держави виклав С.Росоха [1179]. Вищеназвані автори високо оцінили сам факт утворення незалежної Карпатської України, однак для них є характерним односторонній підхід до цього унікального явища. На відміну від них, у проугорському дусі написані роботи керівника терористів М.Козми і Т.Ортутая [1156, 1171]. Вони намагалися виправдати експансіоністську політику гортистської Угорщини стосовно краю.

Оригінальні думки висловив у своїй праці, яка була опублікована в березні 1939 р., професор Клузьського університету (Румунія) Д.Софронія [1182]. Автор влучно підмітив, що українці в Чехословаччині дещо не вчасно почали висувати свої вимоги, бо країна, починаючи з травня 1938 р., перебувала в глибокій кризі [1182, S.46]. Якщо до цього додати, що в результаті Віденського арбітражу Карпатська Україна втратила свою південну частину, а в середині держави готувалася «змова», то результат мав би бути закономірним — загибель. Д.Софронія справедливо писав, що «рутенська проблема» налякала Варшаву, яка боялася піднесення національно-визвольної боротьби з боку українців Галичини. Українські депутати в польському парламенті вимагали негайної автономії для території, на якій проживають українці» [1182, S.48]. Лояльність, яка була характерна для румунського уряду відносно Чехословаччини наприкінці 30-х років, переважає і в працях сучасних румунських істориків, зокрема авторів «Історії Румунії між 1918 і 1981 роками» [1153].

В 50-90-х роках дослідження з різноманітних проблем історії Закарпаття з'явилися в Німеччині, Франції, Угорщині, Польщі, Чехії, Словаччині, колишній Югославії, США і Канаді. Помітною сторінкою німецькомовної історіографії про Україну і Закарпаття є праця Н.Коцауера «Карпатська Україна у поміжвоєнний період» [1160]. Автор більш-менш детально описав перебіг політичних, економічних та культурних подій в

міжвоєнний період, зокрема, історію німецьких поселень на Закарпатті.

Чільне місце історія краю посідає у праці німецької дослідниці з Бонна І.Фляйшхауер [1002]. Автор розглядає історію Закарпаття через призму підписання радянсько-німецького пакту про ненапад 1939 р. «В лютому 1939 р. Гітлер, як видно, — пише І.Фляйшхауер, — тимчасово відстоював намір використати так звану Закарпатську Україну в якості пропагандистського і воєнного засобу захоплення Радянської України. В березні він відкрито поступився нею в нагороду за приєднання до антикомінтернівського пакту угорському регенту Горті... З свого боку Горті за згодою Гітлера вимагав в ультимативній формі відторгнення Закарпатської України від Чехословаччини» [1002, С.93]. Дослідниця довела, що радянський уряд, завдяки проникненню своєї агентури через групу Шульце-Бойзена-Харнака («Червона Капелла»), був добре поінформований із планами Гітлера відносно Чехословаччини і Закарпаття. Москва знала про виступ Гітлера 8 березня 1939 р., в якому «канцлер перед широкою аудиторією виклав свої плани на найближчий час. Він оголосив про окупацію решти території Чехословаччини гітлерівськими військами не пізніше 15 березня і уточнив подальший хід: на черзі була Польща» [1002, С.94]. Оптимістичну доповідь Й.Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б), де йшлося і про Карпатську Україну, І.Фляйшхауер оцінила як таку, що свідчила про переборення радянським диктатором почуття страху.

В центрі уваги німецького дослідника Д.Злепка знаходилися польсько-угорські відносини з жовтня 1938 р. до 15 березня 1939р. [1193]. Дослідник проаналізував міжнародне становище ЧСР після мюнхенської конференції у вересні 1938 р., зупинившись на територіальних вимогах Угорщини щодо Закарпаття. Автор приділив увагу Віденському арбітражу та його наслідкам, підсумувавши, що захопленням Ужгорода, Мукачева і Берегова Угорщина не задовільнилась [1193, S.70-97]. Не одержавши згоди Берліна на повну окупацію Закарпаття, Угорщина разом з Польщею почала проводити спільні терористичні акції [1193, S.98-137]. Д.Злепка детально проаналізував роботу дипломатії Угорщини, Польщі, Чехословаччини і Німеччини до 15 березня 1939 р., коли німецькі війська окупували Чехію та Моравію, а угорські — Карпатську Україну [1193, S. 138-160].

Значний джерельний матеріал міститься у статті Д.Злепка «Українське питання у 1938-1939 роках і Третій Рейх», опублікованій у 1994 р. [511]. Автор довів, що «теорія Велико-України» виникла в листопаді-грудні 1938 р. з ініціативи Німеччини. «Українську проблему» вивчали спеціальний відділ зовнішньополітичного управління НСДАП «Схід» та Міністерство закордонних справ Німеччини. Радник МЗС Німеччини Альтенбург офіційно доручив Німецькому Інституту зовнішньополітичних досліджень та Гамбурзькому Інституту зовнішньої політики цю проблему [511,

С.251]. Д.Злепко констатує, що названі інститути не завжди встигали за розвитком зовнішньополітичного курсу Німеччини. «Коли в кінці листопада, — пише автор, — інформації Льюша і Коха (*про Карпатську Україну — М.В.*) лежали на столі у Альтенбурга, ситуація змінилася: на той час уже були вказівки не підтримувати контактів ані з українцями, ані з їх організаціями» [511, С.253]. Тобто, наприкінці листопада 1938 р. дискусія про Карпатську Україну як німецьку ідею П'ємонту Великої України затихла.

Д.Злепко наводить цікаві факти про співробітництво керівництва Карпатської Січі з абвером, про діяльність ОУН (Р.Ярий, Ю.Химинець) [511, С.260-261]. Автор приділяє значну увагу висвітленню реакції уряду А.Волошина на призначення чеського генерела Л.Прхали міністром Карпатської України. Вчений писав, що «призначення Л.Прхали стояло на порядку денному під час зустрічі державного секретаря М.Долиная у Берліні 20 січня 1939 р. з Альтенбургом» [511, С.272]. Отже, призначення Л.Прхали не відбулося без участі Німеччини. Керівні чини абверу висловлювали різні думки, нерідко протилежні, відносно ставлення Німеччини до Карпатської України [511, С.302-304]. Із величезного фактичного матеріалу, введеного до наукового обігу Д.Злепком, видно, що Німеччина використовувала ідею створення Великої України на базі Карпато-Української держави, бо цього найбільше боялися СРСР, Польща і Румунія, де проживали українці [511, С.250-251].

Близькими до праць Д.Злепка, перш за все за обсягом використаних джерел, є роботи Й.Гоєнша [1150, 1151]. Вчений проаналізував версеневу кризу 1938 р. в Чехословаччині, територіальні претензії Польщі до Словаччини, хвилювання Будапешта з приводу ідеї створення польсько-словачької федерації. Він висвітлив хід і наслідки Мюнхенської конференції, переговорів у Комарно, Віденського арбітражу. Й.Гоєнш ввів до наукового обігу документи про спроби окремих політичних діячів ЧСР передати Закарпаття Угорщині, мотивуючи цей крок тим, що існування краю в обріданому вигляді є нерентабельним. На думку Й.Гоєнша, зміни в уряді Карпатської України, які планувала провести Прага, повинні були привести до порозуміння між ЧСР, Польщею і Угорщиною [1150, S.253]. Однак, до цього справа не дійшла. Описуючи вторгнення угорських військ на територію краю, Й.Гоєнш підкреслив, що Будапештом володіло таке велике прагнення заволодіти рештою території Закарпаття, що гортистська армія одержала наказ навіть відкинути румунські частини в разі потреби [1150, S.263-265]. Окремі аспекти історії Карпатської України та діяльності А.Волошина піднімали німецькі історики І.Жегуц та М.Лабунька [482, 621].

Угорська історіографія Карпатської України бере свій початок з кінця 30-х років. Вже тоді з'явилися перші праці угорських істориків і політиків,

написані в шовіністичному дусі [1188, 1147, 1149, 1189]. Думки угорських авторів кінця 30-х — початку 40-х років деякою мірою співзвучні з твердженнями сучасних вчених Й.Ботліка і Д.Дупки [1142].

Змістовним є дослідження угорського історика Д.Ранкі [1147]. У його праці акцентується увага на зусиллях Угорщини щодо проведення плебісциту в Карпатській Україні, наслідках Віденського арбітражу, переговорах між Німеччиною і Угорщиною 15 жовтня 1938 р. у зв'язку з прагненням останньої захопити Закарпаття. Автор зупинився на політиці урядів Югославії і Румунії — членів Малої Антанти — по відношенню до ЧСР. Д.Ранкі першим ввів до наукового обігу ряд джерел, зокрема ультиматум міністра закордонних справ Угорщини І.Чакі до чехословацького уряду з вимогою негайної капітуляції [1147, 368-369 yld]. Праця Д.Ранкі, написана на основі великого джерельного матеріалу, з об'єктивних позицій висвітлює міжнародне становище ЧСР і Закарпаття напередодні Другої світової війни. Соціально-економічні і культурні умови розвитку Закарпаття в перші місяці угорської окупації дослідив Л.Тілковскі [1190].

Окремі питання історії Карпатської України знайшли висвітлення в працях О.Русина [867]. Простежуючи угорсько-українські відносини, вчений відзначив: «Історія угорсько-українських відносин багата прикладами щирих добросусідських взаємин, але у 1938-1939 роках їх такими назвати не можна. Суть у тому, що тоді взаємини між цими двома країнами будувалися з допомогою сили, підкріплювалися різними імперськими теоріями. Угорщина намагалася зміцнити позиції за рахунок слабших сусідів. Свої цілі вона намагалася «обґрунтувати» історичними та геополітичними мотивами, передусім несправедливістю Трианонського миру. Зразком державності проголошувалася святостефанська держава, у якій усі підкорялися угорцям, вважалися християнами» [867, С.146-147].

Проаналізувавши угорську пресу кінця 30-х років, О.Русин підсумував: «Взяття Карпатської України, «героїзм», «доброту», братерство гонведів (*солдатів — Ред.*), чорносорочечників угорські газети описали широко, а страждання населення Карпатської України у цій бійні, становище населення після «прилучення» до Угорщини забуто цілком» [867, С.157]. О.Русин детально описав бої карпатських січовиків з угорськими гонведами і початковий етап окупації краю. 17 березня 1939 р. угорські війська вийшли на новостворений польсько-угорський кордон, а 18 березня закінчилося «визволення русинів» [866, С.109]. За підрахунками дослідника, тільки 14 березня 1939 р. загинули 120 січовиків. В іншому місці, посилаючись на документ, О.Русин пише про 4500 розстріляних бійців Карпатської Січі [866, С.110]. Ця цифра, безумовно, перебільшена. Ввівши до обігу значний архівний матеріал, передусім із фондів угорських архівів, О.Русин

підсумував, що для Німеччини «Закарпаття було необхідне як територія, через яку гарантовано і безперерійно можна постачати всім необхідним ангірадянський фронт війни» [866, С.111].

Великий вклад у дослідження історії зовнішньополітичної діяльності Угорщини наприкінці 30-х років внесла відома угорська дослідниця М.Адам [81, 82, 1139-1141]. Нею опубліковані невідомі раніше архівні документи, які проливають світло на цілий ряд проблем історії Закарпаття. Донедавна вони залишалися дискусійними. М.Адам довела, що, починаючи з 8 жовтня 1938 р., тобто ще до надання Закарпаттю автономних прав, Німеччина була проти угорської окупації краю [81, С.78]. Вона вважає, що проукраїнська політика уряду А.Волошина відродила в керівників Третього Рейху надії на можливість створення ідеї «Великої Соборної України», для якої Карпатська Україна могла стати П'ємонтою [81, С.91]. Переконавшись, що Німеччина виступає проти окупації краю Угорщиною, остання добивалась, принаймні, нейтралітету з боку Берліна [1140, 94 old]. М.Адам детально описала угорські плани щодо окупації Закарпаття. Вся надія покладалася на терористів, які повинні були своїми акціями викликати замішання в краї, а задалегідь створений «Руський Народний Комітет» мав попросити військової допомоги. Акцію дали згоду підтримувати польські збройні сили [1140, 97 old].

Аналізуючи зовнішню політику Угорщини відносно Закарпаття, М.Адам висвітлила також угорсько-італійські, угорсько-німецькі та угорсько-польські відносини наприкінці 30-х років. У її працях йдеться про угорсько-чехословацькі переговори в Комарно (жовтень 1938 р.), які не увінчалися успіхом для Угорщини [1141, 754-765 old]. На основі достовірних архівних джерел дослідниця довела, що попередник А.Волошина А.Бродій працював на угорську розвідку, хоча йому важко було вільно діяти через пильність чехословацької служби безпеки [1141, 833 old]. Що стосується його ідеї приєднати до Підкарпатської Русі Пряшівщину, то вона теж зароджувалась в Будапешті. Угорщина також вимагала від А.Бродія домагатися самовизначення краю в складі ЧСР [1141, 774-777 old]. М.Адам опублікувала угорський ультиматум відносно Закарпаття, адресований уряду Чехословаччини [81, С.103].

Історія Закарпаття в контексті Другої світової війни займає чільне місце в праці відомого вченого із Сорбоннського університету (Париж, Франція) В.Косика [587]. «Проголошення автономії Карпатської України відбулося у той момент, — відзначав дослідник, — коли західна дипломатія займалася здогадами про найближчі плани Гітлера й засоби захисту західноєвропейських країн від можливого конфлікту. Оскільки переважала думка, що Німеччина кине на завоювання України, то автономія Карпатської України розцінювалась як німецька ідея, перший етап на шляху

завоювання Радянської України» [587, С.59]. В.Косик переконливо довів, що надання Закарпаттю автономних прав найбільше перелякало Угорщину і Польщу, які почали підготовку до встановлення спільного кордону [587, С.60]. Становище Карпатської України різко погіршилось після Віденського арбітражу.

В.Косик чітко простежив еволюцію політики Німеччини відносно Карпатської України. «За наказом фюрера, — констатував історик, — Німеччина все більше віддалялась у справі Карпатської України... Угорщина не відкинула ідею анексувати Карпатську Україну й пропагувала негайну окупацію власними силами» [587, С.60-61]. Угорщина розробила детальні плани нападу на Карпатську Україну з метою повної її окупації. Німеччина дала згоду тільки в середині березня 1939 р. В.Косик дав оцінку Карпатській Січі, ОУН в подіях 1938-1939 рр. у краї. На основі німецьких архівних документів В.Косик довів, що ОУН займала антинімецьку позицію, включаючи й Карпатську Україну [587, С.70]. Про роль ОУН в розвитку політичних подій кінця 30-х років у Закарпатті писали З.Книш, Ю.Пундик, М.Плав'юк [566-568, 839, 818]. Якщо Ю.Пундик і М.Плав'юк ідеалізують діяльність ОУН в Карпатській Україні, то М.Туряниця вважає, що вони, оунівці, були авантюристами і відіграли згубну роль в житті краю, прискоривши падіння української влади [951, 952]. Ряд історичних нарисів присвячено відомим діячам ОУН, що діяли в Карпатській Україні — М.Колодзінському, З.Коссаку, Є.Врецьоні та ін. [324, 481, 574, 588, 721, 964-968].

В американській історіографії авторами праць про Карпатську Україну є П.Р.Магочій, І.Лисяк-Рудницький, В.Маркусь, П.Стерчо, В.Шандор, М.Пап та ін. Американський вчений, який викладає в Торонто, П.Р.Магочій — автор фундаментальної монографії «Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948)» [661]. Дослідник, об'єктивно проаналізувавши міжнародну ситуацію кінця 30-х років у Європі, відзначив, що «рік 1938 був фатальним для Чехословацької Республіки. Німецька загроза, що ставала дедалі більшою, відколи до влади прийшов Гітлер, у вересні, коли було підписано Мюнхенську угоду, таки стала згубою для країни. Ця угода була першим етапом розпаду Чехословаччини. Отже, на національну проблему й політичний розвиток Підкарпатської Русі почали значно впливати зовнішні події» [661, С.142]. Безперечно, міжнародний фактор суттєво впливав на розгортання політичних подій в краї, де політичні сили русофільського і українського напрямів добилися довгоочікуваної автономії.

П.Р.Магочій чітко довів, що «під час неспокійних місяців автономії серед великої частини місцевого населення значно виріс авторитет і вплив українофільської орієнтації. Тим часом, коли такі русофіли, як Бродій і

Фенцик та русинофільські греко-католицькі клірики, як-от єпископ Стойка і прелат Олександр Ільницький, прихилилися до Угорщини, українофіли здебільшого залишались лояльними підданими Чехо-Словаччини і противились усім угорським та польським інтригам проти батьківщини. Оскільки представники українофільської орієнтації проповідували виразні антиугорські погляди, вона швидко поширилась, надто серед молоді» [661, С.148]. З такими думками варто погодитись. Це стосується також твердження історика, що «повернення угорців невдовзі поклато край такому розвитку: нова адміністрація докладала всіх зусиль, щоб затерти будь-які сліди зв'язку краю та його народу з українським рухом» [661, С.148].

П.Р.Магочій високо оцінив результати виборів до Союму Карпатської України 12 лютого 1939 р., які «виявилися надзвичайно втішними для українофілів», і «пройшли в спокійній поважній атмосфері, без залякувань і підкупу» [661, С.147]. Що стосується проголошення А.Волошином незалежності, то вона, на думку вченого, «швидше була символічна, ніж справжня. Край був покинутий празьким урядом, який і сам припинив існування, а також і Гітлером, що змінив свої плани щодо України і не мав потреби в цій тепер неважливій карпатській території» [661, С.148].

Загалом об'єктивно оцінюючи події 1938-1939 рр. у Карпатській Україні, П.Р.Магочій здивовано зауважує, що «автономний уряд, надто після листопада, вважав себе представником не окремої національності, а радше частиною української нації» [661, С.148]. Не маючи можливості заперечити факту формування національної свідомості закарпатських українців, П.Р.Магочій, разом з тим, відмічає, що «по суті, оборона політичної структури, що склалася на той час, і протести проти зазіхань угорських ревізіоністів аж ніяк не конче свідчили про свідомі українські погляди частини місцевого населення» [661, С.148]. Приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини, завершене в березні 1939 р., було другим важливим етапом ревізіоністської політики Будапешта. Однак, справедливо відзначає П.Р.Магочій, «майже за шість років панування угорському режиму не пощастило завоювати довіри місцевого населення» [661, С.150].

На думку П.Р.Магочія, «події в Карпатській Україні теж спричинилися до відчуження американських русинів. Коли після мюнхенської угоди у вересні 1938 року Чехословаччину перетворено на федеративну республіку і Підкарпатська Русь нарешті здобула довгождану автономію, американські русини спершу раділи. Але коли в листопаді того ж року до влади прийшов уряд о. А.Волошина, який переіменував Підкарпатську Русь на Карпатську Україну, американські русини зовсім відчужилися. Незадоволення українською орієнтацією Волошина було таке велике, що провідні американсько-русинські організації не висловили протесту, коли Угорщина

захопила Підкарпатську Русь у березні 1939 р.» [661, С.151]. Такий підхід, на нашу думку, є надто прямолінійним і однобічним. П.Р.Магочій багато зробив для дослідження історії Карпатської України в бібліографічному плані [1145, 1166, 1167].

У 1994 р. українське видавництво «Основи» та Інститут державного управління і місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України видали двотомник І.Лисяка-Рудницького «Історичні есе», до якого ввійшли основні праці відомого американського дослідника історії України. На сторінках цієї великої за обсягом праці (1127 с.) вчений не залишив поза своєю увагою історію Закарпаття кінця 30-х років. Перші праці І.Лисяка-Рудницького про Карпатську Україну з'явилися вже в 1939 р. Відразу по свіжих слідах трагедії Карпатської України, 30 березня 1939 р., часопис «Нація в Поході» опублікував його статтю «Карпатській Україні» [654].

Студіюючи історію в Колумбійському університеті протягом 1951-1953 рр., І.Лисяк-Рудницький збирав матеріали для великої за обсягом праці про Карпатську Україну, однак так і не встиг її завершити. Зате він опублікував змістовну статтю «Карпатська Україна: народ у пошуках своєї ідентичності» [653]. Автор дав оцінку монографії П.Р.Магочія «Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948)», охарактеризував основні напрями в суспільно-політичному житті Закарпаття, динаміку націотворчих процесів у краї тощо.

На думку І.Лисяка-Рудницького, пошуки закарпатськими русинами своєї національної ідентичності досягли найвищої точки у 1938-1939 рр., коли їхній край, офіційно перейменований на Карпатську Україну, здобув автономну державність у складі сфедералізованої Чехословаччини. Карпатська Україна, як автономна, а згодом самостійна держава, проіснувала всього п'ять місяців. Однак, незважаючи на це, як писав вчений, «короткий період автономії мав один тривкий і необоротний ефект: народні маси на Закарпатті перейнялися українською національною свідомістю» [653, С.468]. Якщо ряд сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників звинувачують А.Волошина в тому, що він послав юнаків на вірну смерть, то І.Лисяк-Рудницький відзначив: «...не буде перебільшенням сказати, що це «хрещення вогнем» остаточно скріпило українську національну ідентичність цього краю» [653, С.469]. Піддаючи критиці П.Р.Магочія, історик однозначно стверджує: «Магочій не зміг оцінити вирішального значення подій 1938-1939 рр. для формування національної ідентичності... Таку хибну інтерпретацію можна порівняти з відображенням у викривленому дзеркалі: усі предмети на місці, але їхні пропорції спотворені» [653, С.469]. З такими думками І.Лисяка-Рудницького важко не погодитися.

Серед дослідників історії Карпатської України особливе місце посідає

наукова спадщина відомого американського історика, уродженця Закарпаття П.Стерча.

Він — автор кількох десятків праць з історії Карпатської України [917-928]. Хоча головна увага ним зверталася на висвітлення міжнародного становища Закарпаття, однак П.Стерчо також детально проаналізував внутрішньополітичний розвиток краю, зокрема, руйнівний вплив на нього безперервних нападів угорських і польських терористів, яскраво описав захист молодої країни від військ агресора, доводячи, що репресії проти її захисників були грубим порушенням міжнародних правових норм. Автор наводить поіменний список загиблих оборонців краю, великий статистичний матеріал, окремі документи.

Монографія П.Стерча «Карпато-Українська держава...» — символічний літопис Карпатської України. Значна частина його праці висвітлює події з жовтня 1938 р. до другої половини березня 1939 р., тобто від надання краю автономних прав до окупації Закарпаття військами гитлерівської Угорщини. Аналізуючи міжнародне становище Карпатської України, П.Стерчо довів, що долю краю вирішував не уряд А.Волошина, а «сильні світу цього», зокрема Німеччина. Даючи оцінку Карпатській Україні, вчений стверджував: «П'ятимісячне існування Карпато-Української держави, хоч навіть у федерації з чехами і словаками, в загальному мало колосальне значення не тільки для карпатських українців на даному відтинку часу, але й вирішило раз і на всі часи приналежність Закарпаття до України. Для загальної української справи ці події прислужилися тим, що при їх наявності небувало заактуалізовано ідею визвольної боротьби, і то не тільки в усіх родах світової преси. Події в Карпатській Україні поставили українську проблему у даному відтинку часу в позицію найважливішої проблеми міжнародної політики багатьох держав» [921, С.221].

Монографія П.Стерча написана на великому джерельному матеріалі. Сам автор писав про це в передмові: «При написанні своєї праці автор користується 21 збірником публічних документів, 25 творами, що користувались публічними документами, 8 статистичними творами, 85 джерельними матеріалами, 139 книжками, 14 брошурами, 2245 статтями та вістями і 9 неопублікованими джерелами» [921, С.16]. Недоліком праць П.Стерча є ігнорування соціально-економічних проблем, а без їх аналізу, на нашу думку, неможливо з'ясувати економічні і політичні можливості Карпатської України. Це стосується відповіді на цілий ряд дискусійних питань. У монографії відповіді на них нема. Незважаючи на це, праці П.Стерча внесли вагомий вклад у дослідження історії Карпатської України. Тому не можна погодитися з твердженням авторів колективної монографії «Историография истории Украинской ССР», що його публікації були покликані применшити роль трудя-

щих краю у визвольній боротьбі [518, С.351]. На нашу думку, дослідник, навпаки, дещо навіть перебільшив їх роль.

Карпатська Україна в планах Німеччини і СРСР знаходилася в центрі уваги американського дослідника М.Папа [778]. Аналізуючи виступ Й.Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б) 10 березня 1939 р., вчений констатував, що «ця декларація Сталіна відкрила широко двері до порозуміння між Третім Рейхом і Радянським Союзом. Кілька місяців пізніше, 23 серпня 1939 року, підписаний у Москві договір, на базі якого Гітлер і Сталін стали союзниками і розпочали Другу світову війну проти західного демократичного світу. Іронія долі призначила Карпатській Україні відіграти історичну роль між Сходом і Заходом» [778, С.215]. Незважаючи на цей зговір, вважає М.Пап, «збройна боротьба Карпатської Січі, в якій взяли участь крім закарпатців сини і дочки земель Соборної України в обороні своєї рідної держави, ще раз засвідчила перед байдужим світом, що український народ ніколи не зречеться своїх природних і Богом даних прав бути господарем на своїй, потом і кров'ю зрошеній землі» [778, С.214-215].

На науково виважених фактах, широких узагальненнях і роздумах про велич і трагедію Карпатської України написані праці відомого американського політолога та історика, професора університету ім. Лойоли в Чикаго, головного редактора «Енциклопедії української діаспори» В.Маркуся [678-692]. У центрі зацікавлень дослідника знаходилися такі питання, як боротьба закарпатських українців за надання краю автономних прав, виникнення і діяльність Карпатської Січі, реакція організацій української діаспори на розвиток політичних подій в Карпатській Україні, угорська окупація Закарпаття і репресії гортистів щодо його населення, діяльність А.Волошина тощо.

В.Маркусь зробив аналіз державно-правового статусу Закарпаття наприкінці 30-х років. На думку вченого, «утворення автономного уряду Закарпаття в жовтні 1938 р. та конституційне оформлення нового юридичного статусу Карпатської України як державного утворення в рамках другої Чехо-Словацької Республіки за конституційним законом з 22 листопада того ж року стали милевими стовпами на шляху політично-державного становлення українського народу Закарпаття» [682, С.33]. Що стосується юридичного статусу Карпатської України з жовтня 1938 до березня 39 рр., то він «далеко переходив рамки автономії, визначені в Сен-Жерменському договорі та чехословацькій конституції з 1920 р. Він наближався до федеративної моделі міждержавних та понаддержавних структур. Очевидно, це була своєрідна модель федералізму, бо перебувала ще в процесі свого розвитку» [682, С.33-34].

Проголошення незалежності Карпатської України, глибоко перекона-

ний В.Маркус, було природним і закономірним явищем. Закарпатці дійшли до «свого повноцінного дозрівання від «народу-племени» і «terra incognita» до самоусвідомлення своєї ідентичности, до програми державного оформлення та ідеї політичної єдности з усім українським народом й українською державою. Хочеться підкреслити, що цей шлях вів Закарпаття «від угорських русинів до Соборної української держави» [685, С.22].

Визначним здобутком зарубіжної, зокрема американської, історіографії є видання багатотомної «Енциклопедії Українознавства», на сторінках якої чимало місця відведено історії Карпатської України. Її автори стисло висвітлили такі питання, як наслідки Віденського арбітражу для Закарпаття [318], Організація Народної Оборони Карпатська Січ [478], політичний статус Карпатської України [538, 601, 1124]. В «Енциклопедії Українознавства» поміщені невеликі статті про окремих діячів Карпатської України [156, 227-229]. Біографічні нариси про А.Волошина, М.Долина і Ю.Рєвая опубліковані в збірнику «Бойківщина» [964-968].

Канадський історик О.Баран — автор цілого ряду праць, в яких намагався з'ясувати взаємовідносини між українцями і чехами в складі єдиної федеративної держави та окупацію краю військами гортистської Угорщини [150-152]. Скрупульозне опрацювання празьких архівів дозволило О.Барану стверджувати, що «чехо-словацький уряд кінцем 1938 року вповні підтримував уряд Карпатської України, який, зі свого боку, залишився до кінця відданим чехо-словацькій федерації. То правда, що карпатські українці мріяли також про свободу і незалежну велику Україну, але в тому часі хотіли бути з чехами, які найбільше допомогли в культурному, економічному та національному розвитку малого Закарпаття» [152, С.47]. Відносно ставлення американських українців до уряду Карпатської України, то на глибоке переконання вченого, підкріплене достовірними джерелами, таку місію виконував «один із найбільших ворогів карпатоукраїнського уряду з 1938 року... завзятий русофіл галицького походження др. Олексій Юліянович Геровський» [152, С.41].

Аналіз міжнародної ситуації, яка склалася наприкінці 30-х років, дав можливість О.Барану зробити висновок, що «Карпатська Україна в 1939 році не мала жодної можливости про існування... Мадярська агресія, — твердить дослідник, — була не тільки несправедлива, але і нечесна. Мадяри, апробуючи ноту Третього Райху, обіцяли, що вони не будуть переслідувати представників Карпатської України. Але цієї обіцянки вони не додержали» [150, С.136]. О.Баран описав проугорську діяльність Й.Камінського, О.Львицького, М.Демка, С.Фенцика, Ю.Марини. Що стосується угорського уряду, то він обіцяв закарпатцям автономію зразка 1918 р., однак так її і не дав [151, С.12]. Загальну характеристику політичних процесів у Карпатській Україні зробили канадські історики О.Субтельний і А.Жуковский [483, 930].

Релігійні відносини в Карпатській Україні досліджував відомий історик історії церкви із Риму А.Пекар. В монографії «Нариси історії церкви Закарпаття» він зробив аналіз розвитку православного руху в краї, охарактеризував становище греко-католицької церкви після Віденського арбітражу, коли вона була поділена між Угорщиною та Чехословаччиною. А.Пекар яскраво описав діяльність апостольського адміністратора в Карпатській Україні єпископа Д.Няраді, якого підтримала «подавляюча більшість духовенства» [797, С.157]. Мукачівського єпископа О.Стойку А.Пекар охарактеризував як «оборонця народніх прав», діяльність якого «останеться бодай частинно загадковою, доки не будуть доступні архівні матеріали цієї доби» [797, С.151]. Біографічні нариси про єпископів Д.Няраді та О.Стойку А.Пекар помістив у своїй праці «Єпископи Мукачівської Єпархії» [1174]. Його перу належить також біографія єпископа П.Гойдича [1175]. У статті «Мукачівська єпархія і Галицька митрополія» А.Пекар констатував, що Угорщина робила все для того, щоб Мукачівська єпархія не ввійшла до складу Галицької митрополії. Лише за короткий проміжок часу між 1937 і 1939 рр. Мукачівська єпархія була безпосередньо підпорядкована Апостольському Престолові, а влітку 1939 р. вона знов опинилася під владою угорського митрополита-примаса [797, С.402].

Польський історик М.Войциховський [1191], розглядаючи німецько-польські відносини в 1933-1938 рр., довів, що в травні 1938 року вони не були настільки дружніми, щоб Польща мала який-небудь вплив на Третій Рейх. Автор простежив основні етапи зовнішньої політики Польщі, акцентуючи увагу на відносинах з Югославією і Румунією, які намагалися притримуватись нейтралітету. М.Войциховський детально описав зближення між Угорщиною і Польщею, яке, на думку правлячих кіл цих країн, мало завершитися встановленням спільного кордону. Польща, вважає автор, радила угорському уряду постійно тиснути на ЧСР. Що стосується Угорщини, то вона не завжди знайомила Варшаву із своїми планами.

Польський дослідник М.Козмінський [1157] розглянув польсько-угорські відносини напередодні Другої світової війни. На думку вченого, зміцненню співробітництва Польщі з Угорщиною сприяв аншлюс Австрії і підготовка Німеччини до розчленування Чехословаччини. Польща поступово відмовлялась від своїх попередніх планів відносно Словаччини. М.Козмінський наводить свідчення польського консула у Відні, згідно з яким між ОУН і військовим командуванням Рейху встановилися тісні стосунки. У праці М.Козмінського йдеться про боротьбу Польщі та Угорщини за створення спільного кордону, який був не чим іншим, як «особистою інтригою К.Кані» [1157, S.184].

Різноманітні проблеми історії Закарпаття піднімалися в працях дослід-

ників Чехії та Словаччини. Переважна більшість чеських і словацьких істориків справедливо вважає, що Мюнхенська конференція 29-30 вересня 1938 р. перетворилася в трагедію Чехословаччини. «Питання про капітуляцію чехословацьким урядом, — вважає В.Крал, — було принципово вирішено 29 вересня», а, фактично, «між 19 і 21 вересня» [597, С.330-331]. На думку В.Крала, Е.Бенеш «не вважав мюнхенську угоду історичною поразкою; він наївно вірив в обіцяні Заходом гарантії, а відповідно, в можливість дальнішого існування республіки в урізаному вигляді» [597, С.332]. У монографії «План Зет» В.Крал детально описав план нападу Німеччини на Чехію, який завершився її окупацією [598].

Великий фактичний матеріал міститься в монографії Ф.Лукеша [1161]. Автор зробив глибокий аналіз ходу і наслідків конференції в Комарно, Віденського арбітражу, висвітлив ставлення до Карпатської України Румунії, Італії, Польщі, Угорщини, Німеччини. Діяльність А.Бродія і С.Фенцика, вважає Ф.Лукеш, які саботували переговори з Угорщиною, дала привід останній до окупації Закарпаття. Під час підготовки до окупації території краю в листопаді 1938 р., уряд Польщі намагався «залишитись в тіні» [1161, С.139]. Дослідник детально зупинився на ідеї створення спільного польсько-угорського кордону і висвітлив позицію Німеччини стосовно нього. Цікавими є міркування Ф.Лукеша про відносини між урядом ЧСР і Карпатською Україною. Він вважає, що в Празі боялися викликати незадоволення Німеччини, а тому Р.Беран взяв на себе зобов'язання придушити націоналістичний рух в Карпатській Україні. Цю місію повинен був виконати генерал Л.Прхала. Історик висловив думку, що празький уряд зондував ґрунт в Польщі і готовий був до покращення відносин з Угорщиною [1161, С.242-243].

Р.Квачек досліджував відносини Чехословаччини з країнами Малої Антанти — Румунією та Югославією. Історик зробив аналіз переговорів країн Малої Антанти з Угорщиною, висвітлив відносини Німеччини з Румунією і Югославією, конференцію в Бледі [1159, С.427-430]. Чеськими і словацькими істориками неодноразово піднімалась проблема об'єднання Пряшівщини з Карпатською Україною. Ще в серпні 1937 р. у Пряшеві відбулися збори культурно-освітніх діячів Пряшівщини, які висловили бажання «жити в автономній Закарпатській Україні». Збори надіслали чехословацькому урядові меморандум, однак відповіді не отримали. Безуспішною була і спроба 10 травня 1938 р. Дану проблему піднімав І.Ванат [233-235]. Політичний розвиток ЧСР від вересневої кризи 1938 р. до середини березня 1939 р., акцентуючи увагу на становищі Закарпаття, дослідив Л.Сушко [1181].

Словацький дослідник Я.Кокошка простежив стосунки ОУН з Німечщиною, зокрема описав зустріч керівництва Карпатської Січі з А.Мельником

і німецьким консулом Г.Гофманом в Перечині (листопад 1938 р.) [1158, S.120]. М.Мушинка [724-729] і Т.Беднарджова [160-162] опублікували історико-біографічні нариси про А.Волошина і С.Клочурака. В центрі уваги істориків колишньої Югославії знаходились питання взаємовідносин між Карпатською Україною та українцями Югославії. Про це писали Р.Мизь, В.Паплацко, М.Цап, Я.Олеяр, Д.Латяк [1163, 1172, 1173, 1176, 1194]. Названими дослідниками ґрунтовно висвітлені матеріали про Карпатську Україну, які друкувалися на сторінках української періодики Югославії, робиться висновок, що югославські українці зробили все для того, щоб втікачі з Карпатської України мали все необхідне для нормального існування під час свого перебування в Загребі, Руському Керестурі, Шіді.

Таким чином, історія Закарпаття знаходилася в центрі уваги дослідників Німеччини, Франції, Угорщини, Польщі, Чехії, Словаччини, Ватикану, колишньої Югославії, США і Канади. Переважна більшість їх праць присвячена висвітленню міжнародних відносин напередодні Другої світової війни і місця в них Чехословаччини та Карпатської України. Зарубіжними істориками доведено, що Мюнхенська конференція, а згодом Віденський арбітраж, мали згубні наслідки для Чехословаччини. Міжнародний фактор впливав на внутрішньополітичний розвиток краю. Характеризуючи його, зарубіжні дослідники роблять висновок, що Карпатська Україна не мала жодних можливостей існувати як незалежна держава.

З цілого ряду проблем історії Карпатської України зарубіжні вчені не притримуються спільної думки. Перш за все це стосується оцінки подій 13-14 березня 1939 р., коли набула кульмінації конфронтація у відносинах між українцями і чехами. Проголошення незалежності Карпатської України зарубіжною історіографією зображується як, з одного боку, вплив міжнародного фактору, так, з другого, зростання національної самосвідомості закарпатських українців. Сам акт проголошення незалежності 14 березня 1939 р. був більш символічним, ніж свідченням реальної політики.

Розділ II

Історичні передумови Карпатської України

2.1. Біля джерел майбутньої незалежності (1918-1919 рр.)

Ще задовго до розвалу монархії Габсбургів, в 1915 р., Августин Штефан за дорученням Августина Волошина поїхав до Відня і мав розмови з відомими українськими політичними діячами Є.Петрушевичем, К.Трильовським, Л.Бачинським і С.Смаль-Стоцьким. У своїх спогадах він так передав розмову з К.Трильовським: «Ми хочемо обновити Галицько-Волинську державу під назвою Західно-Українська Республіка. До неї мають належати Галичина, Волинь, Буковина та Угорська Україна.

— А що з Києвом?

— Само собою, ми хочемо з'єднання всіх українських земель до матері, до Київської Русі в одну державу. Але в Київській Україні ситуація є непевна, і тому злуку треба відсунути на пізніше.

— Не думаю, що в Марамороші будуть любити Україну без Києва.

— Соборну Україну проголосимо, коли на те прийде час. А Ви в Угорській Україні говоріть про Соборну Україну, тобто відразу про Київ...» [1122].

Цей факт ми навели не тільки тому, щоб підтвердити тезу про контакти між представниками краю і Великої України ще задовго до 1918-1919 рр. Робимо це ще з однієї причини: окремі вчені твердять про раптову зміну орієнтації А.Волошина в 1919 р. Як видно, він вже в 1915 р. дотримувався орієнтації на Україну.

На початку 1918 р. в багатьох містах і селах Закарпаття було помітне політичне піднесення. Відбувалися мітинги, збори селян, на яких люди обговорювали наболілі питання. Всі думали над тим, яка доля чекає їх у недалекому майбутньому. Серед активних діячів краю, борців за возз'єднання з Великою Україною виділявся Степан Клочурак — у майбутньому президент Гуцульської Республіки, міністр господарства і військових справ Карпатської України. Активно діяли Михайло і Юлій Бращайки та ряд інших.

На Закарпатті відбувалися складні політичні процеси, йшла боротьба різних політичних сил, різних думок. Угорський уряд намагався утримати в своїх руках цю частину української землі, відірвану від Великої України. Він обіцяв різним національностям найширші права, включаючи право на певну самостійність. З цією метою міністр закордонних справ Угорщини Оскар Ясій почав переговори з урядами Словаччини і Румунії, однак вони не увінчалися успіхом.

На території краю в листопаді 1918 р. виникли три Народні ради — Пряшівська, Хустська і Ужгородська. Спочатку вони були на різних позиціях: перші дві притримувались української орієнтації, Ужгородська рада домогалася часткових поступок від Угорщини — введення до комітетів

українців-наджупанів, навчання у школах українською мовою, заснування української кафедри в Будапештському університеті. Угорський уряд, маючи колишнє погордливе ставлення до підкарпатських русинів і боячись ускладнень, почав виконувати свої обіцянки: Орест Сабов, Микола Кутка і Емілій Зомборський були призначені ужанським, березьким і мармароським жупанами.

В грудні 1918 р. проугорськи настроєні збори в Будапешті проголосили своє довір'я новій владі. В той же час члени Хустської ради — брати Юлій і Михайло Брацайки, Степан Клочурак, Микола Долинай — опротестували це рішення. 26 грудня 1918 р. уряд Угорщини прийняв так званий «Закон про Руську Крайну», згідно з яким Закарпаттю надавалася автономія, яка, проте, була обмеженою, бо військова справа залишалася в компетенції угорських властей. «Ся автономія була лиш на папері, бо мадяри в дійсності не хотіли видати власть (інтрегінт) до рук руського міністра», — так писав закарпатський дослідник І. Кондратович [580, С. 107]. Однак, зупинимось на Законі більш детально:

«1. Українській нації на Угорщині дається у внутрішній справі, судівництві, народнім шкільництві, народній освіті, в виконанні її релігії й уживанні її мови повне право самовизначення, якого напрям визначають розпорядження цього закону.

2. З частин комітатів (повітів) Мармарош, Угоча, Берег і Унг, заселених українцями, твориться під назвою «Угорська Україна» автономна правна країна.

Правно-державне унормування країн, залюднених українцями в комітатах Земплен, Шарош, Абань-Торно, Шепеш, остається аж до складання мира в завіщенні.

Границі Угорської України визначить аж до остаточного рішення міжнародної конференції — провізорична комісія, зложена з заступників Угорської народної й Української країн.

3. Угорська Україна провадить всі свої автономні вправи власними органами. В справах спільних з Угорською народною республікою працюють спільні органи. Спільними справами є: закордонні справи, військо, фінанси, державне горожанство, законодавство в приватнім і карнім праві, а далі господарські справи, справи руху й соціально-політичні справи.

4. Законодатні органи Угорської України є:

а) в автономних справах — Українські Народні Збори;

б) в спільних справах — угорський спільний парламент, де Угорська Україна має відповідне число заступників.

5. Правуючими органами Угорської України є:

а) міністерство Угорської України;

б) на чолі міністерства стоїть міністр для Угорської України, що відповідає й перед Українськими народними зборами й перед спільним пар-

ламентом. В спільних справах є він рівноправним членом угорського правительства, а в автономних — найвищим урядовим органом. Його заступником є: державний секретар (Місце осідку міністерства — Будапешт).

6. На чолі губернії стоїть губернатор Угорської України. Осідком губернії є Мункачів. Вона стоїть під доглядом і контролем міністра для Угорської України.

7. Українські національні збори обираються загальним, тайним, рівним і безпосереднім голосуванням.

8. В Угорській Україні запевнена культурна автономія неукраїнським народам.

9. Всі державні ґрунти, копальні й ліси переходять в посідання законного заступництва Української нації.

10. Цей закон переведе угорське народне правительство в порозумінні з міністром для Угорської України: воно видасть також переходові зарядження. Про фінансове покриття цього закону піклується міністр фінансів, що укладає з міністром для Угорської України бюджет.

11. Цей закон входить в життя з днем оголошення.

Будапешт. 21 студня (декабря) 1918 року. Михайло Каролі, Денис Берінкей, Барна Буца, Ернст Гарамі, Оскар Ясій, Жигмонт Кунфі, Мартин Льоваші, Франц Нагі, Вінцент Нагі, д-р Павло Шенде» [24].

В ці складні для Закарпаття часи, коли вирішувалася його доля, найбільш радикальною була Хустська рада. Саме вона встановила нові зв'язки з урядом ЗУНР і через своїх кур'єрів, зокрема Дмитра Німчука, передавала інформацію до Станіславова. Відбувалися також відвідування представниками ЗУНРу Закарпаття. В газеті «Нова свобода» були опубліковані спогади одного з помічників президента ЗУНР Є.Петрушевича д-ра Йосипа Дудикевича. Наприкінці 30-х років він виконуватиме обов'язки голови Української національної ради у Воловому, а з приходом угорських військ емігрує за кордон. Наведемо кілька місць з його споминів: «На засіданні приймає президент д-р Петрушевич делегацію Угорської України. Сейчас, чи радше бігом авдієнції дістаю приказ у през. Петрушевича, де застаю обох делегатів, з якими мене знайомить президент.

— Ви служили в Сиготі довгий час?

— Так, пане президенте.

— Поїдьте з делегатами Угорської України до Сигета, там має бути засідання першої Народної ради. Поінформуйте, яка ситуація. Їдьте як приватна особа, але якщо треба виступити офіційно, виступіть. Одно лише, в мундирі старшини не їдьте, щоб не попали в конфлікт з мадярськими урядами...» [60, 1939, 1 січ.]. Після розмови з президентом «всі перейшли до секретаря військових справ Вітовського... Я ознайомився ближче, з моїми майбутніми товаришами подорожі, перебрався в цивільну

одежу, а ввечері коло год. 7 повіз нас поїзд на Яремче, Ворохту до Ясіня... Коло 4-ої рано заїхали де Сигота» [60, 1939, 1 січ.]

Ідея створення республіки виникла, в принципі, стихійно. Після повернення до Ясіня колишніх вояків австро-угорської армії почали створюватися загони міліції. Очолити їх довірили колишньому офіцеру Степанові Ключураку, який мав неабиякий авторитет серед своїх краян. Додамо, що в цьому куточку краю буди розквартировані угорська жандармська станція, прикордонна поліція. Ясінянські патріоти після обговорення ситуації (а вона була незрозумілою) вирішили роззброїти місцеву угорську жандармерію, а на місце угорського старости призначити українця Дмитра Іванюка. Роззброєння угорців прискорило їх від'їзд із села.

Вже на перших порах свого повстання ясінянці, очолювані С.Ключураком, виявилися дисциплінованими: було взято під охорону все майно, гроші, які зберігалися в сільській касі. В Ясіня запроваджувався новий порядок, який почав творити нове життя.

Розпад Австро-Угорської імперії призвів до можливості вільного незалежного розвитку Австрії та Угорщини. Що стосується останньої, то її уряд, про що говорилося вище, обіцяв широкі автономні права закарпатцям. До Ясіня прибув окружний начальник тодішньої потиської (рахівської) округи Степан Тиводар, за походженням українець. Він приніс «радієну звістку, що угорська влада нібито готує закон, який дасть русинам автономію (мова йде про закон №10 «Руська Крайна»). Навіть поверхове знайомство з цим законом свідчить про значимість поступок, на які погодився ціли новий угорський уряд» [611, С.23]. А як на нього зреагували ясінянці? Антін Кущинський писав, нібито в Ясіня С.Тиводару заявили, що народ виявив бажання приєднатися до України, а тому ніяких угорських радників присилати не потрібно.

8 листопада 1918 р., у день святого Дмитра, відбулися збори всього населення Ясіня. До речі, жодного контролю за їх ходом не було. Відкрив збори і привітав присутніх Дмитро Іванюк, попросивши С.Ключурака керувати ними. Виступ його був надзвичайно емоційним, патріотичним й діловим. «...Я впевнений, — говорив С.Ключурак, — що між членами ради не буде опору, у всіх нас є одна мета, одна ціль — з'єднатися зі своїми кровними братами українцями, з'єднатися з Україною. Але щоб ніхто не сумнівався у цьому, я ставлю це питання на голосування: «Хто за з'єднання з Україною, хай піднесе руку!» [557, С.106]. Жодного голосу проти не було. Перед присутніми також виступили місцеві активісти В.Климуш, Д.Іванюк, К.Рищук. Іван Марусяк запропонував прийняти рішення про відокремлення від Угорщини і зв'язатися з Галичиною. Результатом зборів було обрання місцевої ради із 42-х членів. За пропозицією С.Ключурака шойно створена організація одержала назву «Українська національна рада в Ясіню».

Після виборів Рада зібралася на перше засідання, на якому були обрані люди на ряд важливих посад: Микола Сабадюк — секретар ради, Дмитро Іванюк — староста, Юрій Кабалюк — заступник старости, Степан Ключурак (молодший), Дмитро Іванюк, Микола Сабадюк, Юрій Гадотяк, Степан Ключурак (старший), Іван Ластовецький, Василь Климпуш, Іван Марусяк, Юрій Кабалюк, Іван Тимчук, Кирило Ришук, Степан Боднарюк — члени Головної управи. Ці 12 осіб і були фактичними керівниками громадсько-політичного життя в Ясінях. На засіданні ради було вирішено дооручити С.Ключуракові передати урядові ЗУНР рішення ясінянських гуцулів про возз'єднання з Україною.

Народна рада створила ряд комісій (у деяких документах — секцій), голови яких були зобов'язані звітуватися перед Головною управою. Ось їх склад: Іван Пасулько — шкільна, Іван Тимчук — лісова, Степан Ключурак (батько) — лісових робіт, Василь Климпуш — торговельна. Юрій Кабалюк — харчова, Дмитро Іванюк — адміністративна, голова ради, військова.

Між Народною радою Ясіня і урядом ЗУНР встановилися тісні стосунки, які ні на мить не припинялися. Необхідно відзначити, що один із членів делегації — Євген Пуза був старшиною армії ЗУНР. Він попросив у секретаря народної оборони Західної України полковника Дмитра Вітовського військової допомоги. Той заявив, що ЗУНР готова допомогти, але тільки тоді, коли гуцули сформуєть власні військові частини. Євген Пуза запропонував створити Гуцульську народну оборону. Однак, для того, щоб це здійснити, належало ліквідувати угорську військову залогу в Ясіня [1123, С.217]. За порадою Д.Вітовського, делегати із Ясіня зустрілися з окружним комендантом Коломиї, від якого дізналися, що планується військова експедиція на Закарпаття. Військові відділи УГА повинні були вирушити зі Станіслава на Стрий, а далі — на Мукачево. Домовилися, що друга група буде організована в Коломиї і її направлять через Ворохту на Ясіня. Тим часом румунські військові частини вже рухалися у напрямку Мараморош-Сигота. Їх належало випередити. Саме з цим і пов'язане прискорення походу галицьких січовиків [702, Т.4, С.426].

6 січня 1919 р. в окружній команді в Коломиї, за цілковитої таємниці, було організовано відділ (до групи увійшли поручик Петро Зволинський, чотарі Євген Лоповецький, Юрій Циганко, Степан Забачинський). Відправлення групи призначили на 7 січня — перший день Різдва Христового [485, С.10]. В завдання групи входило: захопивши Ясіня, сформувати відділ добровольців-гуцулів і рушити на Мараморош-Сигот, захопити його, об'єднатися зі Станіславською групою військ, яка мала вийти на Мукачево. Всі червоні угорські загони на лінії Ясіня-Сигот потрібно ліквідувати.

«Зранку 7-го січня, — пригадував учасник, — усі зійшлися в казармі 36-го полку ім. гетьмана Мазепи і почали готуватися до відправлення. Групи склалися з трьох старшин, шістьох підстаршин, чотирнадцятьох стріль-

ців та двох ясінянських гуцулів, які повинні були виконувати обов'язки провідників і зв'язківців. Разом — 25 чоловік, озброєних карабинами, пістолетами й ручними гранатами. Тимчасову команду над групою перебрав чотар С.Забачинський. Того ж вечора група виїхала до Ясіня» [485, С.12].

За домовленістю з ясінянською делегацією і військовими в Коломиї, повстання було призначено на ніч із 7 на 8 січня. Звечора 7 січня — в перший день Різдва — ясінянці колядували. Переходячи від однієї хати до іншої, група «колядників» остаточно узгоджувала організаційні моменти. Приблизно в той же час група, що приїхала з Коломиї, роззброїла прикордонників у Лазещині — за 7 км від Ясіня. Залишивши там невелику залозу, решта групи вирушила до Ясіня. Об'єднавшись, обидві групи напали і обеззброїли угорських солдатів, що охороняли залізничну станцію та інші об'єкти. Повстанці захопили казарму і заарештували солдатів, що були в ній. Скільки було заарештовано? Сучасний дослідник Михайло Болдижар пише про 500 угорських солдатів і офіцерів, а Ю.Химинець — про 250. Антін Кущинський твердить, що в полон потрапило 187 вояків на чолі з своїм капітаном.

Відразу після захоплення повстанцями Ясіня — 8 січня 1919 р. оголошено про збройний наступ проти угорців з метою звільнення всієї території Потисся аж до Сиготу. Організацію добровільних частин узяв на себе Іван Климпущ. Того ж дня прибув поручик Зволинський, якого зустріли із військовими почестями. Далі події розгорталися так: 9-го січня з Косова прибула сотня галицьких січових стрільців з двома кулеметами під командуванням поручика Миколи Саєвича та чота з Коломиї під проводом хорунжого Білецького. Прибув також поручик Воробець і очолив тактичний провід. Чотар Герасимович взяв на себе організацію пропаганди.

Війська виступили 14 січня. Після короточасних сутичок вони захопили ряд населених пунктів, у тому числі й Рахів. Під час боїв появилися втрати в українському війську (один чоловік загинув, а кілька січовиків були важко поранені). Надвечір 14 січня до вже визволеного Рахова прибув із Коломиї ешелон із двома польовими гарматами під командуванням поручика Ярослава Гафтуняка. В Рахові залишено невелику військову залозу під керівництвом підхорунжого А.Перги, основні ж війська рушили далі. Вранці 15 січня захоплено Требушани (нині Ділове) і Великий Бичків. Українське військо наблизилося до Мараморош-Сигота. Відзначимо, що населення цього регіону привітно зустріло повстанське військо. Зокрема, біля села Вільховатого передовий відділ зустрів групу місцевих жителів на чолі зі священником, які рухалися їм назустріч. Значна частина місцевих приєдналася до повстанців, за що священник їх благословив [1123, С.218].

Після звільнення В.Бичкова там зразу почали формуватися добровільні військові частини, які мали вирушити у напрямку на Хуст. Однак до цього справа не дійшла: завадили трагічні події 17 січня. Місто Мараморош-

Сигет було, практично, здано українським військам без бою. На залізничному вокзалі гурт студентів-українців зустрів повстанські війська піснею «Ми гайдамаки». Під звуки військової сурми піднісся на вокзалі український прапор, гарне жовто-блакитне полотно, що його подарувала група коломицької інтелігенції [611, С.7]. Провід війська перебрав поручик Денис Маср-Михайльський, який намагався піти на дипломатичне зближення з румунами. Для цього вступили в телефонні переговори. Поручик Гран, ад'ютант командуючого румунської бригади, повідомив, що 17 січня румуни вишлють парламентаріїв для порозуміння в справі Сигета і взагалі відносно взаємин між румунськими і українськими військами. Саме тому українським воякам було дано наказ не стріляти при наближенні парламентаріїв.

Проте вночі з 16 на 17 січня двохтисячне румунське військо напало на наполовину менше українське, яке, до того ж, не було готовим до бою. Ці події досить детально описані їх учасниками, а тому надамо їм слово. Степан Забачинський пригадував: «Я брав участь у експедиції на Підкарпатті з сигітською групою сотника Дениса Масра-Михайльського, яка виїхала з Коломиї. В складі тої групи була і сотня угро-українських гуцулів-добровольців під команду чотаря Поповецького, одна сотня гуцульських стрільців, якою я правив, та кілька батарей артилерії... Після захоплення Сиготу в цьому старовинному українському місті було встановлено українську владу. 17 січня з боку Надь-Бані розпочали наступ румуни. Оскільки виразний наказ Окружної Команди в Коломиї забороняв у разі наступу румунів входити з нами в конфлікт і зобов'язував увійти з ними в переговори, група не розпочала бойових дій... З румунами не можна було домовитися, і тому на наказ одного зі старшин групи поручика Воробця, вона почала виготуватися до відвороту. Ввечері 17 січня група виїхала залізничним транспортом із Сиготу. В дорозі до станції Мігеш-Комори румуни почали обстріл транспорту. Почався бій, в результаті якого потрапило в румунський полон 20 старшин та приблизно 400 стрільців. Загинули тоді чотар Поповецький, чотар Гадоталюк, були ранені поручик Воробець, чотар Посацький, чотар Ковч, хорунжий Циганюк. Полонені перебували 9 місяців у румунській неволі, звідти 14 жовтня 1919 р. за дозволом румунської влади переїхали на Україну 19 старшин і 320 стрільців...» [486, С.12].

Необхідно констатувати, що учасники тих подій дають різні трактування, зокрема, Сигітського походу. Так, учасник тієї ж виправи поручик Степан Глушко пригадував: «Дня 12 січня 1919 року одержав я наказ Окружної військової Команди до виїзду на Карпатську Україну для підтримки поручика Віктора Воробця. Виїхав з мосою сотнею також сотник в напрямку на Сигіт. Моїм завданням було роззброєння мадярських жандармів, які зовсім не робили ніякого опору. Наші відділи зайняли Сигіт 16 січня 1919 року. Команду міста передали групи мені. Вночі з 16 на 17 січня почався бій з румунами. Наші частини направилися на залізнично-

рожну станцію. Тут ми зустріли сотника Д.Масра-Михайльського, який був комендантом цілої групи, за приказом В.Воробця почався відступ і нагонування до від'їзду. Наказ був для мене незрозумілий. Сотник Маср-Михайльський і сотник Сасевич зайняли місце біля машиніста. Коли ж ми виїхали із Сиготу, румуни розпочали обстріл нашого транспорту. Як вишлося далі, частини залізничної колії були зірвані. В результаті бою біля 200 стрільців вбитих чи ранених, інші потрапили в полон. В полоні румуни трактували нас, як більшовиків, пограбували й відібрали одяг, чоботи, гроші. По кількомісячному перебуванні в полоні нас звільнили і відставили на Дністер...» [702, Т.4, С.426].

Про цю експедицію згадував і сотник Микола Алиськевич. Він писав, що «дня 14 грудня 1919 року в часі, коли Секретаріат був у Тернополі, писали мене як представника уряду з дорученням полковника Д.Вітовського до Будапешта. Завдання полягало в закупці зброї, амуніції, одягу в обмін на нафту. Наслідком місії був підписаний договір, на основі якого угорський уряд мав доставити 20 млн. набоїв для рушниць, 500 кулеметів, значну кількість гарматних набоїв, взуття тощо. Одночасно я склав заяву про взаємний ненапад та дотримання мирних відносин стосовно угорського уряду. Повертаючись до Тернополя, я не застав уже там Державного Секретаріату, який перебрався до Станіславова. Під час засідання Ради Державних Секретарів подав звіт про результати переговорів у Будапешті. На Раді була присутня делегація селян із Закарпаття, яка звернулася зі скаргою про жорстокість угорців у краї. Делегати від Закарпаття просили військової допомоги. Полковник Д.Вітовський був проти військового втручання в Закарпаття, аргументуючи це браком відповідних частин. Голубовський не заперечував думки, що по злуці з Наддніпрянською Україною братам закарпатцям треба допомогти. Однак остаточного рішення прийнято не було» [83, С.32].

Д-р Лонгин Цегельський писав, що С.Голубович на домагання полковника Д.Вітовського скликав у січні 1919 р. Раду Державних Секретарів. На цьому засіданні він заявив, що українські війська перейшли Карпати, громлять угорські залоги, зайняли цілі повіті. «На засіданні зчинилася нечувана буря: мовляв, полковник Вітовський розпочав на власну руку світову війну. Щоб вийти з цієї ситуації, Лонгин Цегельський, як секретар закордонних справ, порадив вислати до Будапешта нову делегацію із заявою, що ця експедиція на Закарпаття не є ворожим проявом стосовно угорців, а тільки превентивним заходом проти осади країни чехами й румунами. Зредаговано відповідну ноту та вислано з нею до Будапешта отця Рожанковського і Гната Цегельського...» [702, Т.4, С.426].

Із вищесказаного видно, що відомості з приводу відступу українських військ на Закарпатті суперечливі. Ми не можемо відкидати і той факт, що

галицькі січовики з'явилися в нашому краї без відома президента ЗУНР Євгена Петрушевича. Наприкінці грудня 1918 р., під час переїзду з Відня через Будапешт, Є.Петрушевич мав розмову з тодішнім прем'єр-міністром Угорщини графом М.Каролі. Відносно Закарпаття Каролі визнав принцип самовизначення народів, а Петрушевич зі свого боку погодився займати нейтральну політику і передати вирішення «закарпатського питання» мирній конференції [1123, С.218].

Які наслідки для українського війська мала ця експедиція?

Ю.Химинець писав, що 41 чоловік загинув, а 400 потрапило в полон. Його думки в основному поділяє С.Забачинський. В.Піпаш-Косівський доводить, що наслідком нічного бою 17 січня було те, що із тисячного українського війська тільки 170 чоловік благополучно повернулося до Ясіня, а решта загинула або потрапила в полон. А.Кущинський пише про 60 убитих і 30 поранених. Що стосується преси Східної Галичини («Нове життя», «Народ», «Наддністерські вісті», «Покутський вісник», «Стрілець»), то вона не наводить причин невдачі, а обмежується констатацією факту: («...румуні перейшли в наступ»).

Незважаючи на короткочасність свого існування, у діяльності Гуцульської Республіки простежуються окремі елементи державотворення. З ініціативи С.Клочурака та його соратників у Ясіня та околицях організується адміністрація, яка бере на себе контроль і керівництво 20 тисячами населення. В селі було знову організовано збройні частини числом 400 чоловік для охорони місцевого населення. Вони виконували функції міліції і прикордонників. Таким чином, Гуцульська Республіка стала маленькою самостійною одиницею зі своєрідним парламентом — Гуцульською Народною Радою. Всі справи республіки обговорювалися на засіданнях Ради, які буди відкритими.

Військовим командантом і головою Гуцульської Народної Ради був Степан Клочурак. Військо мало відзнаки Української армії. У ньому існувала досить сувора дисципліна. Грабунків не було. В.Гренджа-Донський писав, що за дрібні конфлікти, сварки, пиятику тощо староста Іванюк судив винуватців на кількагодинну чи кількаденну примусову суспільно-корисну працю [386, С.153]. Внутрішня секція піклувалася також про культурно-освітні проблеми гуцулів. У школах навчання велося українською мовою, було організовано хор, який виступав на вечорах. Найважливішими завданнями господарської, лісової та харчової секцій було нагодувати близько 20 тис. населення. Лісова секція видала дозвіл на рубку лісів. Завдяки С.Клочуракові до Ясіня прибували вагони з кукурудзою, цукром, що покращило матеріальне становище селян.

Гуцульська Республіка проіснувала до 11 червня 1919 р., тобто до тих пір, поки румунські війська увійшли до Ясіня. Багатьох членів Ради заарештували. Така доля спіткала і С.Клочурака. Його батька румуні ввели

по селу і нещадно били, від чого він невдовзі помер. Климпуш і Німчук щасливо дісталися до Галичини. Румуни господарювали в Ясіня більше року і відійшли тільки 30 червня 1920 р., коли чехословацька адміністрація перебрала цілу Мараморощину, за винятком Сигота і 14 сіл, які відійшли до Румунії. Та, незважаючи на окупацію румунами Гуцульщини, місцеве населення продовжувало боротьбу в партизанських загонах. Один із дослідників писав, що «ясінська Гуцульська Республіка в горах утрималась і давала про себе знати своїми войовничими виступами впродовж п'яти місяців» [1136, С.101]. Необхідно додати, що чимало гуцулів вступило до УГА і в її рядах брали участь у національно-визвольних змаганнях українського народу.

В 1939 р. гуцули прийняли рішення щороку увічнювати і урочисто відзначати день проголошення Гуцульської Республіки, без існування якої не могло бути і Карпатської України. Загальновідомим є той факт, що уряд А.Волошина, за заслуги гуцулів у боротьбі за незалежність, дозволив скликати Сойм у Рахові і тільки в силу об'єктивних обставин цього не сталося. Однак, це тема окремого дослідження.

21 січня 1919 р. в Хусті відбулося засідання Всенародного Конгресу українського населення Закарпаття, який обрав Михайла Бращайка своїм головою. Роботу Конгресу детально описали очевидці. Один із них писав: «Голова зборів, д-р Михайло Бращайко... запитав народ: Куди ми хочемо прилучитися? До Угорщини? Чи, може, до Чехословаччини? Чи до України? — До України! — закричали делегати» [1016, С.33]. Для більшості закарпатців Україна була державою, де жили брати по крові з древньою столицею Києвом. А.Штефан у своїх споминах так висловився з цього приводу: «Київ — святість, про яку не вільно було голосно говорити, хіба в чотири очі з Богом, Київ — це таїна, недосяжна, незрозуміла, але наша. Таїна, схована в глибині душі, щоб не знайшла її профанна цікавість. Ця таїна довго-довго дозрівала в душах. І коли дозріла — стала словом. Могутнім словом. Воно потрясло всією Карпатською Україною. Було це 21 січня 1919 року в Хусті» [1122].

В офіційній радянській історіографії протягом десятиліть прийнято вважати (інша точка зору тоді вважалася еретичною), що делегати Всекарпатського Конгресу вимагали возз'єднання з Радянською Україною. На наш погляд, таке твердження не витримує ніякої критики, бо на той час радянська влада встановилася тільки в Харкові. Хоча ми не відкидаємо і того факту, що представники Закарпаття відвідали голову цього уряду Х.Раковського [1122]. Не можна вважати науковим твердження окремих істориків, що трудящі краю вимагали приєднання до України, де селяни ділять поміщицьку землю, бо не одні більшовики прийняли «Декрет про землю». Тут нам у пригоді може стати виступ Л.Троцького перед агітаторами, які направлялися в Україну. Говорячи про труднощі боротьби

з С.Петлюрою, він доводив, у чому вони полягають: «Петлюра був покритий славою... віддачі трудовому селянству України всіх земель без викупу і негайного скликання трудового конгресу» [316, Т.IV, С.38].

Однак повернемося до Хустського Конгресу. Ю.Химинець писав: «Потім Михайло Бращайко говорив: Ясно, що збори бажають злуку Угорської Русі з Українською Державою. Щоб було всім видно, що це воля більшості народу, прошу, щоб той делегат, чи ті делегати, які мають іншу волю, голосилися до слова.

— Голосіться до слова, — кричали делегати, — ми вас вислухаємо чесно і без гніву.

У залі було тихо. Ніхто не голосився. Заговорив знову Михайло Бращайко: однозгідна воля всенародних зборів: з'єднати Угорську Русь з Соборною Україною.

— Слава! Слава! Слава! — вирвалося з уст делегатів. Усі встали і зачали співати «Вже воскресла Україна, і Слава і Воля...» [1016, С.33-34].

Та навіть у таку урочисту для трудящих краю мить, коли було прийнято історичної ваги документи, не обійшлося без проугорської пропаганди. А.Штефан описав один досить дивний епізод, який, на нашу думку, є доказом того, що прийняття такого рішення було волевиявленням всього народу: «Конгрес закінчився... Делегати поспішали додому. Раптом настав крик. Селянин, одягнений по-марамороськи, гукав: — Нам не треба України! Тисячу років ми жили в Мадярщині! Нам не треба України! Делегати окружили крикуна: «Хто ти? Чи ти здурів? Чому не говорив на Конгресі? Міцні руки охопили його руки і шию. Прибігли і хустські делегати, і пізнавши його, крикнули: «Ще наймит, слуга мадярів, куратор Куртяк! Треба його витверезити!» Селянські делегати кинули його в рів при дорозі, пообертали його в студеній воді з розтаяного снігу і тоді наказали йому: «Біжи додому, чорте! Висушися і навчися розуму! Бо буде ще гірше». Лишили його і старий Куртяк в ганьбі потягнувся додому» [1122].

Газета «Руська Краина» детально описала роботу Хустського Конгресу в статті Вишнянського (можливо, псевдонім) «Народний Собор в Хусті». Головним редактором був А.Волошин, відповідальним редактором В.Желтвай, а помічником редактора о.Емілій Бокшай. Стаття «Народний Собор в Хусті» була відшукана в Державному архіві Закарпатської області кандидатом історичних наук, доцентом Василем Пальком. Наводимо її повністю: «На 21-го январа бив виданий держати еден собор до Мукачева... Но народ еднако так голосив, ож хоче совітоватися о своїх ділах, и сяк 21-го январа подержали Собор в Хусті.

По 9-ом часі била служба у церкви. Делегати показали свої свідоцтва. Поставали у ряд и на переді застави (фани) украински (синьо-жовті) несли. Начинали з Богом. Уже на улици посхаповали калапи и сміло заспівали Царю небесний... И сяк делегати рушилися до Церкви. По пути сміло

співали: — Вже воскресла Україна... У церкви так було як на отпусті. Повно людей співало «Господи помилуй». По службі священик Паркані посвятив заставу коло церкви. Далі рушилися до горожанської школи. На Собор. Засідання отворив д-р Юлій Брашайко. Чудно було чути слова «не хочемо бити слугами чужих народів!» За председателя вибрали єдиногласно д-ра Михайла Брашайка. Но ледве узвався председатель, коли Іван Волощук голосним словом закричить: Где хочемо стати?

— До України!

Сяк голосили делегати всі, числом 420, из 150 сел. Протоколи вели Михайлю Тиводар и Василь Осипчук. По виборам уже розпалилися делегати. Уже наголосно кричали: Пешт нам не треба, йдемо до Києва. Кедь о декотром діле много радилися й переговорювали, доста било заголосити: «Най буде так, як є у Києві». Тогда уже всі в єдино кричали: «Най буде так, як у Києві». И уже о том діле и порішили. Вибрали Раду і делегатів до Мирової Конференції. Собор скончився як уже заходило сонце. На кєнець поїшли коло церкви и там всі присягнулися на українську заставу (фану). На Соборі єдиногласно вивіли, аж хотять ставати до України» [65, 1919, 29 януара].

Після довгих років замовчування, а то і обливання брудом цієї славної події в житті краян, наводимо «Протокол писаний 21-го януара (січня) 1919 в Хусті на Всенародніх Зборах угро-руського народу, котрі відбулися в гімнастичній залі державної горожанської школи:

I. Всенародні Збори Угорських русинів-українців з дня 21-го януара 1919 року висказують з'єднати всіх русинів-українців з комітатів Мараморош, Угоча, Берєг, Унг, Земплен, Шариш, Спіш и Абай-Торна і прилучення русинами-українцями заселених земель до соборної України. Просячи, щоби нова держава при виконуваню (переведенню) сеї злуки узглядила особливе (окремішне) положення угорських русинів-українців. Для того Всенародні Збори заявляють, що руський-український нарід Угорщини X (десятий) закон про Руську країну даний в Будапешті з року 1918-го не признають законом, бо повстав без його волі і без заступництва народу.

II. З огляду на повисше рішення постановляють збори, що руський народ не пішле послів своїх до угорського парламенту.

III. Всенародні збори просять, щоби українські війська засіли землі, заселені русинами-українцями на Угорщині, і щоби заосмотрили населення, живуче серед тяжких харчових відносин, поживою.

IV. Всенародні збори витають всі визволені народи австро-угорської монархії: Чехословаків, Югославян, Румунів, Поляків і Німців.

V. Дальше витають збори малярське народне правительство на демократичних основах, що признало право самоозначення (саморозпорядження) народів і не уживало ніяких насильств проти політичного організування єго правдивої волі.

VI. Дальше висказують збори подяку всім державам Антанти і їх сою-

зникам, що боронили демократичний їх рух і вибороли пригнобленим народам свободу і просять, щоби помогли здійснити ухвалу (поставу) Все-народних зборів.

VII. Народні збори вибирають для ведення справ русько-українську народну Центральну Раду із сто членів і уповновачують її заступати русинів на Угорщині все і всюди де сього потрібно проти інших народів і зробити все, що кожного часу в інтересі русько-українського народу уважає за потрібне.

...Із комітетів Мараморош, Угоча, Берг і Унг по постановленню легітимційної комісії в'єдно (разом) 420 правильно і достовірно легітимованих (оправданих) послів явилися. А понеже вибори відбулися так, що від кожних 1000 душ вибрано одного посла, на зборах 420.000 жителів — отже абсолютна більшість угорських українців була заступлена.

...Президія і члени Центральної Народної Ради зложили під русько-українськими прапорами отсю божбу (присягу): «Божею одному живому і Всемогущому Богу, що права русько-українського народа боронити, нарід заступати і волю його сповнити буду. Так ми Боже помагай».

По сему одноголосно вибрано Центральну Народну Раду. Председатель: Др Михайло Брацайко. Заступники пред. Еміліян Невизький, духовник з Уяку (Шаріш), Євген Пуза, сотник із Ізи і Іван Волощук, господар з Нанкова» [2, ф.1148, оп.1, спр.3, арк.11-13].

Яку оцінку дають сучасні вчені, в першу чергу юристи, цьому акту? В.Ганчин писав: «Доцільним буде нагадати і факт, про який в нашій літературі мало згадується: в тимчасовій конституції Західно-Української Народної Республіки від 13 листопада 1918 року Закарпаття було проголошено складовою частиною цієї республіки... Отже, де-юре Закарпаття стало складовою частиною України, хоч де-факто влада останньої не була поширена на територію нашого краю. Для визнання де-юре Закарпаття складовою частиною України служило рішення Всекарпатського з'їзду в Хусті від 21 січня 1919 року» [2, ф.1148, оп.1, спр.3, арк.13].

Сформували делегацію, щоб ознайомити з рішенням зборів київську владу. Тут радянські історики прямо-таки фальсифікували факти. І.Мельникова писала, що «на зборах в Хусті була вибрана делегація, яка повинна була поїхати в Київ і передати рішення про возз'єднання Закарпаття з рештою України... Однак як тільки делегація доїхала до Станіслава, їй перегородили шлях петлюрівці і білополяки» [701, С.114]. І.Мельникова так і не з'ясувала, чи знали про хустське рішення в Києві. До столиці, звичайно, хустські делегати не дійшли, зате в Станіславі побували. І.Король, досліджуючи це питання, зробив висновок, що «...уже в 1918 році делегація закарпатських селян побувала у Станіславі і вела переговори про возз'єднання нашого краю з УНР» [585].

Закарпатська делегація у складі Євгена Пузи, Івана Климпуша і Степа-

на Ключурака побувала в Станіславові і була прийнята Головою Української Національної Ради Є.Петрушевичем. Через деяких час перед присутніми виступив С.Ключурак: «Ми, діти одного українського народу, після майже тисячолітнього розмежування зійшлися на нинішніх зборах, щоб в братерській згоді вирішити долю нашого народу. Нас не розмежували ні роки, ні високі гори, ані далекі простори... Я щасливий, що мені... припала велика честь, від імені угорських українців я можу передати вам їхню тверду волю, приєднати до України землю, на якій вони споконвіку живуть, як невід'ємну частину України» [557, С.128-129].

«Київ. 22 січня 1919 року. Був морозний день, дерева вкрилися інесм. Софійська площа одяглася у килими, портрети Шевченка. Вимайстровано триумфальну арку з боку Володимирівської площі на Софійську школу, арка була прикрашена гербами ЗУНР та УНР. В одинадцятій ранку під звуки оркестру примарширували військові частини, котрі стали шпалерами з усіх чотирьох сторін площі...». Так описав Київ напередодні великої історичної події — Свята злуки — український письменник Євген Куртяк. Так воно і було в дійсності...

В Універсалі Директорії Української Народної Республіки про об'єднання земель українських говорилося: «Однині воедино зливаються стовіттями одірвані одна від одної частини єдиної України — Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України...» [24].

Біля пам'ятника Богданові Хмельницькому стояли поряд представники Директорії і члени галицької делегації. Церемонію віча розпочав д-р Лев Бачинський такою промовою: «Світла Директоріє і високий Уряде Української Народної Республіки!

На цій історичній площі столичного міста Києва стаємо оце ми, законними й вольними голосами нашого народу вибрані представники Західної України, а саме: Галичини, Буковини і Закарпатської Русі, та доносимо Вам і заявляємо прилюдно перед усім народом України, перед усім світом і перед лицем історії, що ми, український нарід західно-українських земель, будучи одною кров'ю, одним серцем і одною думкою з усім народом Української Народної Республіки, власною нашою волею хочемо і бажаємо об'єднати національну державну єдність нашого народу, що існувала за Володимира Великого та Ярослава Мудрого, до якої стреміли наші великі гетьмани Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко та Іван Мазепа. Від сьогодні Західна Україна злучиться з Великою Україною в одне нероздільне тіло, соборну та незалежну державу. У виконанні того я прошу пана Лонгіна Цегельського, Державного Секретаря Закордонних Справ Західно-Української Республіки, відчитати грамоту від Західно-Української Народної Республіки до Директорії Української Народної Республіки» [382, С.183-185].

Л.Цегельський прочитав текст грамоти-ухвали, підписаної Є.Петрушевичем та Л.Цегельським, а член делегації д-р Ярослав Олесницький — переклад французькою мовою. Тоді Л.Бачинський вручив її голові Директорії Володимирі Винниченку. Приймаючи грамоту і привітавши західно-українську делегацію, В.Винниченко попросив члена Директорії Шевця прочитати Універсал Директорії. Після проголошення Директорії Винниченко і Бачинський подали один одному руки. Голосне «Слава!» прокотилося площею. Чернігівський архієпископ Дмитро відслужив молебень. Закінчилася ця історична подія, що була найбільшою після в'їзду Хмельницького 1648 року до Києва, парадом українських військ, який супроводжувався грою дзвонів з Мазепиної дзвіниці Софійського собору і гарматними сальвами з фортів Печерського арсеналу. Небувалі овації викликав марш полків Січових Стрільців [382, С.184].

30 січня 1919 р. часопис «Закон і право» опублікував історичні документи свята злуки УНР і ЗУНР. На сьогоднішній день вони представляють собою бібліографічну рідкість. В часописі вміщені Грамота Української Національної Ради про об'єднання ЗУНР з Великою Україною від 16 січня, вже згадуваний Універсал Директорії від 22 січня, а також резолюція, декларація і Універсал Трудового Конгресу України від 28 січня. У всіх цих документах Угорська Україна вважається складовою частиною Соборної Української держави. Представник від Закарпаття, згідно з Універсалом Трудового Конгресу, мав входити до складу Директорії — найвищого органу УНР [24].

У Зверненні Трудового Конгресу України до народів усього світу було чітко заявлено, що «український сорокамільйоновий народ хоче вільним увійти в сім'ю народів світу й стати нарівні... Український народ не допустить, щоб хтось інший накладав йому свою волю. Ні силою міжнародних комбінацій, ні силою заліза ніхто не зможе примусити зріктися своєї суверенності й свого права самому завести лад на своїй землі згідно з власним бажанням» [24].

У роботі Трудового Конгресу України взяли участь представники ЗУНР. Із зверненням до Конгресу виступив голова делегації Л.Бачинський: «Ми, українці Галичини, Буковини і Угорської Русі, особливо вітаємо цей Конгрес. Здійснення нашої мрії стало можливим лише тоді, як розвалились держави, що були тюрмами для всіх народів. Тепер, коли на чолі Української держави стоїть Директорія, яка дає нам запоруку, що Україна буде незалежною і що тут буде заведений такий лад, який буде найкращий для трудового народу, то прийшли просити прийняти нас в єдину Соборну Україну. Висока Директорія прийняла нашу просьбу і видала Універсал, який ми назавжди заховаємо у своєму серці. Надіємося, що І Конгрес прийме нашу просьбу про приєднання нас до вас навіки.

До вас прилучається край бідний, покривджений війною, що голод за-

ираща народів у вічі, але зате могу вас запевнити, що до вас переходить таке селянство, яке буде великим скарбом для України. Нема такої ворожої сили, перед якою одступили б галицькі і буковинські полки. Просимо прийняти нас з такою щирістю, з якою ми прийшли до вас. Ми приходимо до вас, бо природа сама велить нам разом жити і умирати» [382, С.184-183].

Велике піднесення викликала і промова делегата галицьких селян Г.Старуха, який головував на зборах. «Ваші плескання, — сказав він, — упевняють мене в тім, що з'єднана Соборна Україна повинна жити і розвиватися, що вона буде таким тілом, якого ніхто не розірве. Ми бажаємо не тільки собі волі, але й другим народам... Згадаймо незлим тихим словом тих, що полягли за волю народу... Хай вони мирно сплять, а ті, хто залишився живим, ідуть в бій, щоб зберегти пам'ять загинувших і щоб Україна стала дійсно незалежною» [382, С.185]. На знак згоди всі повстали з місць. Це була одностайна національна воля Наддніпрянщини, Галичини, Буковини, Закарпаття, перша офіційна спроба об'єднати український народ в єдину Соборну державу.

Протягом десятиліть ця історична політична подія в житті всього українського народу обливалася брудом. Останнім часом відбулися певні зміни. У збірнику «Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків», присвяченому 100-річчю прибуття перших українських поселенців до Канади, вказується: «незважаючи на те, що це була скоріше декларація, аніж практична політика, вона мала надзвичайно відчутний психологічний ефект», вона відображала «вікопомні прагнення усього українського народу до єдності» [958, С.76]. Таким чином, потрібно було, щоб пройшли цілі десятиліття, перш ніж була визнана ця подія.

Міжнародне становище молодої УНР було надзвичайно важким. 26 січня 1919 р. князь Фюрстенберг у листі до Відня так описав тодішнє становище УНР: «...Сьогодні мілітаривне положення є того роду, що навіть дальше існування України як самостійного і незалежного державного організму є під сумнівом...» [384, С.119]. Хоч гірка, але правдива істина. Через 13 днів після Свята злуки у Київ вступили більшовицькі війська.

...Різко змінилася обстановка на Закарпатті. На початку 1919 р. делегація в складі А.Волошина, П.Леґези та І.Кондратовича прийшла в Будапешт до представника чехословацького посольства Мілана Годжі, щоб обговорити питання про приєднання Закарпаття до Чехословаччини. Тенер, коли виникла небезпека для Закарпаття бути поділеним між окремими державами, цей крок слід вважати виправданим. Августин Волошин рішуче просив чехословацький уряд захистити край від територіальних окупаційних зазіхань ряду держав, зокрема Румунії. Згода була дана, а вже 12 січня в Ужгороді з'явився чехословацький легіон. Зайняв він і Пряшівщину. Чехословацький історик Іван Шлепєцький цей акт розцінював як помилку Г.Жатковича — майбутнього губернатора Закарпаття. На його

думку, «...кінцевим наслідком дружньої, але хитрої розмови професора Масарика з наївним політиком доктором Жатковичем явився наказ, згідно з яким чехословацькі війська передчасно зайняли Пряшівщину, тобто руську територію між ріками Попрад і Уж, чим і встановили «тимчасову» демаркаційну лінію між Словаччиною і Карпатською Руссю» [50, С.32].

Перенаселення західноукраїнських земель, голод, безробіття призвели до масових виїздів селян у США, Канаду, на сезонні роботи в країни Західної Європи. Починаючи з 1870 р., по 1920 р. із Закарпаття в різні країни світу емігрувало близько 430 тис. чоловік. Там вони об'єднувалися в греко-католицькі общини, різні товариства і організації, які уважно стежили за розвитком подій у краї [308, С.117; 309, С.41].

В липні 1918 р. «Американська Руська Народна Рада», яку очолював Микола Чопей, вимагала самостійності для окремих українських жуп, а 23 жовтня українці Закарпаття були прийняті до «Середньоевропейського Демократичного Об'єднання» (СЄДО), в складі якого знаходилися чехи, словаки, поляки, українці, румуни, югослави та інші народи. Представником від Закарпаття був Григорій Жаткович. Безперечно, правий юрист Василь Ганчин, який справедливо вважав, що включення до СЄДО було «першим кроком Закарпаття до своєї державності. Ставши членом Унії, українці Закарпаття набули наче юридичного права самовизначення» [316, С.50]. Конвенцію про приєднання Закарпаття до Чехословаччини підписав Т.Масарик, як голова Унії і представник Чехословаччини. Відомий дослідник історії Закарпаття Петро Стерчо відзначав, що, незважаючи на те, що більшість закарпатських емігрантів висловилися за приєднання до Чехословаччини, «серед американських русинів уже тоді було бажання злуки Закарпаття з Україною... З 1089 всіх делегатів 732 голосували за ЧСР, 310 — за Україну, а 10 за Росію... Треба визнати, що 310 голосів за злуку з Україною — це поважна кількість» [921, С.19].

Президент-визволитель, як будуть пізніше називати Т.Масарика, добре розумів, що голосів закарпатських емігрантів явно недостатньо. 31 січня 1919 р. до Ужгорода прибув посол Масарика Фердинанд Писецький, який ознайомив членів Ужгородської народної ради з меморандумом американських українців про приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини. С.Клочурак писав, що «про згоду наших емігрантів в США з д-ром Масариком ми в той час нічого не знали. У нас, особливо у Східному Підкарпатті, крім орієнтації на Україну, іншої орієнтації не було» [557, С.165]. Не припинялися тісні стосунки з урядом УНР. 30 квітня 1919 р. в Станіславіні проходив з'їзд угорських українців. Місцева преса повідомляла: «На з'їзд прибуло 35 представників з різних угро-українських комітетів. З'їзд відкрив голова угро-української секції товариства «Молода Громада» д-р К.Кисілевський. До президії вибрано заступників всіх областей УНР: Д-ра Брацайка з Закарпатської України... Від Угорських укра-

тиців відповіли на привіт Климпуш та д-р Бращайко, який висловився, що недалекий той час, коли всі території України злучаться в одну соборну Україну» [63, 1919, 30 квіт.]. М.Бращайко передав резолюцію, в якій висувалася вимога, щоб представники УНР на мирній конференції в Парижі захищали їх права. Слід також відзначити, що, незважаючи на великі труднощі, Велика Україна допомагала Закарпаттю харчами. З ініціативи С.Петлюри на Гуцульщину були відправлені декілька вагонів хлібної муки. На великих білих мішках великими літерами було написано «Україна». Як пригадував С.Клочурак, «місцеве населення довго зберігало ті міхи, як доказ багатства на Україні. Уряд УНР за надіслані харчі не вимагав ніякої плати: то був дар України гуцулам» [557, С.170].

8 травня 1919 р. в Ужгороді відбулося об'єднання Пряшівської, Ужгородської і Хустської народних рад, на основі яких виникла Центральна Руська Народна Рада. На її засіданні було прийнято рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах автономії. Виступаючи на засіданні ЦРНР, М.Бращайко недвозначно заявив, що 420 делегатів із всіх частин Карпатської України вирішили приєднати Угорську Русь до України. Цю злуку неможливо здійснити внаслідок несприятливих воєнних подій. Але це серце і душу народу не змінить. Більшість політичних діячів Закарпаття, як і весь народ, розцінювали включення краю до складу Чехословаччини, як тимчасове явище.

Таким чином, тільки неможливість возз'єднання Закарпаття з Україною привела до того, що стало можливим включення краю до Чехословацької Республіки. Це визнав і історик-русофіл А.Раушер: «План встановлення незалежної України впав, а разом з ним бажання і вимоги Хустської народної ради...» [844]. Уже згадуваний П.Стерчо підкреслив, що «закарпатські українці, по програних визвольних змаганнях України, вибрали ЧСР тільки як менше зло в порівнянні з Мадярщиною та Румунією, як на той час самотні виходи. Але це сталося — і це мусимо підкреслити, — під тиском, а не зі широкій воді народу» [921, С.23]. До цього ж слід додати, що президент Масарик обіцяв надати Закарпаттю найширші автономні права. І.Кондратович, автор популярної закарпатської історії, писав, що «...покарпатські русини, як автономна одиниця, самовільно приключуються к чесько-словенської республіці з тим, що руська автономна країна в заграничних, воєнних і фінансових справах спільно управляється, а в прочих ділах управляє самостійно, своїми урядами і своїм Сеймом...» [580, С.109].

Прийняте 8 травня в Ужгороді рішення сточленна делегація на чолі з А.Волошином передала президенту Чехословаччини Т.Масарику. Дане питання обговорювалося на Паризькій мирній конференції. Відомий український історик Ілько Борщак, маючи доступ до архівних матеріалів, що залишилися після закінчення конференції, по свіжих слідах написав змістовну працю «Карпатська Україна у міжнародній грі». В ній вміщено до-

кумент, який свідчить про те, що навіть у майже неможливих і безнадійних умовах делегація УНР була до кінця вірна рішенням злуки і заявила рішучий протест спробам відірвати Закарпаття від Соборної України:

«Вимагаючи комітатів Мараморш, Угочо, Берегове, Ужгород, Землен, частина Сепеш, український народ виходить з таких засновків:

1. Абсолютна більшість всієї людності — українці.
2. У минулому ця територія належала до Галицько-Волинського князівства.
3. Усі 100 членів Ради, скликаної 21 січня в Хусті, у один голос рішили прилучитися до Великої України...
4. Українські війська згідно з бажанням людності, вже зайняли частину названої території» [226, С.28].

Польський вчений П.Журавський-Граєвський писав, що «можливості української делегації обмежував той факт невизнання її мирною конференцією за репрезентанта карпаторуської людності, а її ноти не поміщені в матеріалах... Представником людності Підкарпатської Русі визнано в Парижі карпаторуську делегацію з Жатковичем на чолі» [484, С.135]. Численні спроби української делегації не принесли успіху, бо Антанта вже 16 серпня категорично вирішила — Закарпаття опиниться в межах Чехословаччини. 10 листопада 1919 р. на конференції в Сен-Жермені це питання було вирішено остаточно.

Що стосується приходу українських військ на Закарпаття, то з цього приводу є цілий ряд доказів. В 1937 р. львівський журнал «Літопис Червоної Калини» опублікував спогади Івана Молеція. Автор публікації писав: «17 січня 1919 р. повідомив президент ЗУНР Д-р Євген Петрушевич Чехословацьку Республіку, що українські війська займають Закарпатську Україну. І вже 18 січня дістав я наказ зайняти комітат і місто Ужгород (Унгвар).

...Просив я одного куреня, 5 старшин, 4 скоростріли... Вдалося стягнути з різних команд, що були під ту пору в Самборі, 65(!) стрільців, 4-ох скорострілів з одним скорострілом (!)... Ось ціла збройна сила, що мала перевести почесну виправу й прилучити Ужгородську землю...

Відповіли мені чехи, що вони є окупаційною армією Антанти і мають мандат на окупацію цілого українського Закарпаття. Окупація проводиться з наказу маршала Фоша. Залізничний шлях Ужок-Ужгород і ріка Уж це демаркаційна границя їх окупаційної території і цієї границі вони боронитимуть.

...Вкінці чехи зредагували мені письмо, що кінчилося вже не наказом, але просьбою, щоб я покинув їх окупаційну територію. Письмо підписав комендант 1 куреня 31 полку окупаційної армії рйтмайстер Кноблюх (Волосянка, 19.01.1919). Стрільці переночували в возах... Чергового дня раненько повідомив я стрільців, що вже вертаємось. Здивувалися дуже.

— Як, то ми вже не їдемо в Ужгород?..

— Ні!..

Дня 20.01.1919 р. верталася окупаційна частина на свої первісні позиції» [719].

У вересні 1919 р. уряд Чехословаччини призначив тимчасовим адміністратором Підкарпатської Русі Івана Брейху, котрий разом з генералом Сноком 18 листопада видав прокламацію, а в ній «Генеральний Статут». Цим документом уряд ЧСР зобов'язувався надати Закарпаттю автономію. Законодавча влада буде знаходитися в руках Союму, який відатиме мовними, шкільними і релігійними питаннями. Через деякий час губернатор краю мав стати президентом, а в парламенті могли брати участь посланці від Закарпаття.

Ще раніше, в травні 1919 р., українським губернатором призначено Г. Жатковича, але, переконавшись, що обіцяної автономії край не одержав, він відмовився від запропонованої йому посади і виїхав за кордон. Перший етап автономії настав тільки 8 жовтня 1938 р., коли губернатором Підкарпатської Русі був призначений Іван Парканій.

В чому полягала причина відтягування надання краю автономії з боку Чехословаччини? Її майбутній президент Е. Бенеш неодноразово заявляв, що закарпатці ще не «дозріли» до самостійного життя. Однак головна причина полягала в іншому. Чехословаччина не могла змиритися з існуванням самостійного, незалежного Закарпаття. Цей край їй більш був потрібний як сировинний придаток. Тільки через двадцять років волелюбні жителі Срібної землі знову заявили про себе, коли 14 березня 1939 р. А. Волошин проголосив незалежність Карпатської України.

2.2. «Просвіта» — предтеча Карпатської України (1920-1939 рр.)

Історикам ще належить дати правдиву оцінку періоду входження Закарпатської України до Чехословацької республіки (1919-1938), але вже зараз можна з впевненістю сказати, що, незважаючи на непослідовність національної політики чехословацького уряду, лавірування властей між москвофілами, українофілами і тутешняками, включення Закарпаття до Чехословацької республіки (під назвою Підкарпатська Русь) відіграло у відродженні духовності і культури нашого народу в цілому позитивну роль, а президент республіки Томаш Масарик був справжнім інтелігентом, який не на словах, а на ділі сприяв цьому відродженню, у тому числі становленню і діяльності товариства «Просвіта».

Перші реальні кроки до створення у краї товариства «Просвіта» були зроблені у грудні 1919 р. Саме тоді д-р Ю. Брацайко, о. А. Волошин, о. С. Фенчик і М. Творидло прийшли до висновку, що слід негайно скласти-

ти нараду представників інтелігенції для обговорення стану культурно-просвітньої роботи в краї. Нарада відбулася в о. Августина Волошина в Ужгороді. Крім господаря, в ній взяли участь Гіядор і Мирон Стрипський, Михайло Григаші, д-р Юлій Бращайко, інспектор Поливка, о. д-р Степан Фенцик, проф. Августин Штефан, Микола Творидло. Дискусія точилася з різних питань: створення музею, користування консисторіальною і семінарською бібліотеками, потреби видавати популярні книги, доля руських культурних багатств в Будапешті і т.д. [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.2]. Г.Стрипський розповів присутнім, як створювалася «Просвіта» в Будапешті, а А.Волошин сказав, що і в Ужгороді вже раніше постала думка також заснувати просвітнє товариство і що О.Невицький, парох з Уяку (на другому березі Ужа — нині у Східній Словаччині), вже навіть підготував статут для просвітницького товариства «Зоря» і передав його йому [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.3]. Згідно статуту, це мало бути просвітньо-економічне товариство для поширення між людьми культури та економічних знань подібно до львівської «Просвіти». Але, оскільки статут був дуже великий за обсягом і ґрунтувався на статуті львівської «Просвіти» з 1890 р., було вирішено його допрацювати, для чого вибрано комітет у складі: д-р Г.Стрипський, о. А.Волошин, М. Творидло [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.3]. Комітет працював над статутом кілька днів (напередодні і в перші дні Нового 1920 року) і, крім скорочення його обсягу, дійшов до таких висновків: 1. Етимологічний правопис статуту має бути такий, щоб ні в чому не змінювати народну мову, а мова чиста, така, якою говорить народ Підкарпатської Русі, бо, як зазначив при цьому Г.Стрипський, «наш народ говорить мовою полтавців і харківчан; він же відтам сюди прийшов, а передусім в Мараморощині задержав ту мову ще нічим не сказаною». 2. У §1 замість назви «Руський народний союз «Зоря» записати «Товариство «Просвіта» Підкарпатської Русі» [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.3].

Невдовзі після цього у домі М. Стрипського схвалили статут і вибрали комітет, якому доручили провести всі приготування до установчих зборів. До складу комітету увійшли: д-р Юлій Бращайко, о. Августин Волошин, д-р Іван Панькевич, о. Віктор Желтвай, Едмунд Пак, Степан Ключурак, Володимир Шуба, д-р Василь Сулинчак, Мирон Стрипський, проф. Августин Штефан, Микола Творидло, Василь Климуш, Михайло Григашій, д-р Степан Фенцик, о. Еміліян Бокшай, Андрій Товт [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.3]. На жаль, виїхав на той час з Ужгорода д-р Г.Стрипський, але його достойно замінив у справі заснування «Просвіти» д-р Іван Панькевич.

Установчі збори товариства «Просвіта» комітет вирішив провести 29 квітня 1920 року як велике народне свято. З цієї нагоди було випущено спеціальні листівки, які поширювалися в усьому краї: «Пам'ятайте на день 29 квітня, на той день весни в Підкарпатській Русі. Най не буде ні одного села, ні одного города, з котрого не прибув би хтось один делегат, щоби

повитати те молоде товариство від своїх братів та сестер. Ширіть той по-
клик і подавайте його від села до села, від хати до хати, від рук до рук»
[1137, С.3]. Було запрошено на збори тодішнього коменданта Ужгорода
французького генерала Парі, адміністратора Підкарпатської Русі д-ра
Брейху, шкільного референта Пешека й інших. Збори було вирішено про-
нести у великому залі жупанату. На жаль, провести збори в цей день не
вдалося, оскільки вороги національно-культурного відродження Карпат-
ської України — озлоблені русофіли з Галичини та їх молодші закарпат-
ські побратими зробили свою брудну справу — перешкодили проведенню
народного зібрання. Ось як описують цю подію очевидці і активні діячі
«Просвіти» Микола Творидло і Павло Яцко. М.Творидло: «Вступ був ві-
дним. Перед тим — служба божа в катедралі. В церкву пішло до 500 лю-
дей. У сім часі, коли всі були в церкві, засіли собі в залі на перших місцях
галицькі русофіли та декілька з підкарпатських, озброєні бігарями (пали-
цями) і ждали приходу людей. Перші слова Ю. Бращайка викликали з їх
боку бурю крику і погроз. Даремні були прохання розважливих людей, в
тім числі й інспектора Пешека, щоб не перешкождали культурній справі.
Перші збори довелося закрити і відкласти діло» [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.4].
Павло Яцко: «Послі служби Божої в катедральній церкві пувистився нарід
довгими рядами до бувшого жупанського дому і переповнив салю при-
значену для зборів. Всі не помістилися в салі й через отворені двері при-
слуховувалися. На лицях наших добросердечних селян ясніла радість, че-
кання приємної незвичної події. Так чекає на животворну небесну росу
ісушена, зів'яла рослина після довготривалої спеки. Кождий із нас відчу-
вав урочистість, історичну вагу свого великого народного торжества. Не
сподівався ніхто того, що з салі можуть бути заздрі духи, котрі зубами
скрегочуть тогди, коли цілий нарід тішиться. Темні духи і при тій нагоді
появилися і притаєно чекали щоби хотяй на короткий час закрити сходя-
че ясне сонце холодними, чорними хмарами.

Загальні збори отворив Др. Юлій Бращайко в імени членів основате-
лів. Привитавши сердечно всіх присутних пояснив велике історичне зна-
чіння перших зборів нашого народу для піднесення і ширення освіти. По
освобожденню із тяжкої, довговікової мадярської неволі прийшла рішуча
пора, коли всім нам спільно треба стремітися вирвати нарід із темноти і
нужди. Присутні поважно слухали кожде слово промовця і коли закінчив
свою красну промову, проявили свою вдоволеність гучними оплесками.

Коли справа дійшла до надіслання привітних телеграм президенту Че-
хословацької республіки Т. Масарикови та іншим діячам, встав Др. Воло-
димир Гомичко і подав московською мовою внесок на зміну порядку ден-
ного. Нарід обурено требовав, щоби Др. Гомичко говорив по нашому, а
не великорусски. Тільки тепер виявилось, що доки ми всі були молитися
Богу в катедральній церкві, доти вороги народного напруму наяли 20 на-

поєних і просто на всьо готових людей, заняли середню частину салі перед столом президії. Там були: Андрій Гагатко, Лев Тиблевич, Іларіон Цурканович і непрошений гість Др. Антоній Бескид. Само собою розуміється, що не бракував і Кирило Прокоп із Дмитром Симуликом.

Як тіни забутих могил явилися по світовій війні по нашій землі галицькі і буковинські кацапи-москвофіли переможені природним українським національним напрямом, щоби використати несвідомість нашого народу і туй продовжати боротьбу проти національної ідеї. Нарід в Галичині і Буковині відвернувся від своїх блудних синів і они остали трупами. Воскресити їх не були в силі ані війська їх покровителя московського царя в 1914 і 1915 році, ні підпора польської влади.

Нарід огірчено требовав порядку і викинення крикунів із салі. Вороги тишилися, що вдалося їм затемнити на час проміні сходячого сонця. Всіми силами стремілися кричати, рикати, щоби ціль свою досягнути, не допустити докінчити денний порядок зборів. До якої нечуваної міри дійшла люгість наших ворогів доказує факт, що Др. Антоній Бескид, адвокат, чоловік у поважнім віку і інтелігент, наганявся палицею на нашого заслуженого патріота директора о. Августина Волошина і хотів його побити. Завдяки холоднокривності председателя загальних зборів Др-а Юлія Бращайка обійшлося без пролиття крови. Коли писець тих споминів (*Павло Яцко — П.Ф.*) хотів виголосити свій реферат і сказав пару слів, вискочив на сталець Андрій Гагатко і почав із цілого горла кричати, крутячися на всі боки. Постаць його із малою борідкою здавалася утілесненням духа ненависти і задрости. Нарід розлючений хотів його викинути, тоді комісар поліції розв'язав збори» [1137, С.3-6].

9 травня 1920 р. установчі збори продовжили свою роботу в залі жупанату, але вже без злих духів народного відродження. Сюди, на третю годину по обіді, зійшлося 119 делегатів [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.4-5]. Збори почалися співом гімну «Подкарпатській русини». Потім слово взяв д-р Ю.Бращайко, який сказав: «Ми хочемо рідну мову, ту дітину народа, заведбану, худобну та обдерту чужинцями, обхарити, приодіти та вивести в люде, чтобы она росла та нам помогла. Вас, Високоповажні панове члени, прошу, — помагайте нам у нашій тяжкій роботі піднести нашу Підкарпатську Русь просвітно, культурно і економічно, чтобы наш рідний край обмінився в рай» [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.4-5]. Він також підкреслив: «У нас нині много ворогів, що і почислити не мож. Та вже Наполеон сказав, що ворогів не числиться, але побіждуєся! Побіда на нашій стороні! За нами сила і воля народу!» [1137, С.7].

Про історію «Просвіти» на інших українських землях та про значення її для українського Закарпаття говорив на зборах П.Яцко, про необхідність поширення серед селян книжок господарського характеру наголошував у рефераті «Як «Просвіта» веде до добробуту?» М.Творидло, з ре-

фератом відсутнього на зборах з поважних причин В.Климпуша виступив М.Новоковський. Далі були зачитані привітальні листи і телеграми: від Наукового Товариства імені Шевченка у Львові, яке дарувало ужгородській «Просвіті» 199 своїх книг; від Української жіночої громади у Відні; від товариства «Просвіта» у Львові, яке дарувало «Просвіті» в Ужгороді книги на суму 600 чехословацьких крон; від Пряшівських богословів; від о. Е.Невицького та багатьох інших осіб з краю і з-за його меж [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.4-5; 1137, С.7].

Головою товариства одноголосно обрано адвоката д-ра Юлія Бращайка, який незмінно очолював «Просвіту» аж до 1939 року. До правління (Головного Відділу) увійшли: о. Августин Волошин, директор Ужгородської учительської семінарії — заступник голови (до 1939 р.), д-р Василь Гаджега — канонік Мукачівської капітули, о. Віктор Желтвай — професор учительської семінарії, Порфир Медвідь — голова ужгородської сирітської сесії, Мирон Стрипський — ужгородський піджупан, Іван Панькевич — секретар Товариства, професор Ужгородської гімназії, урядник шкільного реферату в Ужгороді, Микола Творидло — агроном, Августин Штефан — професор Ужгородської гімназії, д-р Микола Долинай — лікар, Степан Ключурак — редактор, Володимир Шуба — працівник «Підкарпатського банку»; заступниками членів правління (відділових) стали: Михайло Полянський — учитель з Худльова, Іван Чуляк — залізничний працівник з Ужгорода, Андрій Товт — господар з Дравців, Павло Яцко — директор горожанської школи в Перечині, Йосип Бокшай — професор Ужгородської гімназії і артист-маляр [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.6].

Контрольна комісія була обрана на вісімнадцятому засіданні Головного Відділу 2 лютого 1921 р. у складі В.Желтвая, С.Ключурака, В.Шуби [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.6].

Головною метою діяльності товариства, як це зазначалось у його статуті, було «культурне і економічне піднесення підкарпатсько-руського народу, передусім виховання його в моральнім і патріотичнім дусі [2, ф.72, оп.2, спр.1, арк.3].

З цією метою Головний Відділ створив цілий ряд фахових комісій, які мали забезпечити роботу товариства у різних напрямках, зокрема: організаційну, по спорудженню в Ужгороді Народного Дому, музейно-бібліотечну, аматорський драматичний гурток, видавничу, театральну, музичну, літературно-науковий відділ, комісію у назвах місцевостей Підкарпатської Русі [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.6]. Кожна з комісій активно включилася в роботу Товариства.

Одним з найважливіших напрямків діяльності «Просвіти» було закладання філій і читалень по усьому краю. Створити читальню, особливо на селі, було нелегко. Більшість селян були малограмотні і не розуміли, що може їм дати т-во «Просвіта». Але вже у 1920 р. були створені філії у Бере-

гові і Ясінях, читальні у Хусті, Верхніх Верецьках, Воловому, Перечині, Білках, Довгому, Руській Мокрій [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.17-18]. 25 січня 1921 р. на шістнадцятому засіданні Головного Виділу було створено організаційну комісію для сприяння закладання читалень по селах у складі: о. В.Желтвай, д-р І.Цюкан, І.Коссей, інженер М.Творидло, А.Дівнич, дещо пізніше комісія набрала такого вигляду: В.Желтвай (голова), І.Цюкан (секретар), О.Гупаловський, С.Чучман, А.Дівнич [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.13]. У 1921 р. була створена філія у Хусті та читальні у селах Луг, Оріховиця, Ставне, Черногорова Ужанського, Воловець, Канора, Кайданово, Чинадієво Березького, Веряця Угочанського, Богдан, Бичків, Вульхувці, Калини Нижні, Дубове, Ізки, Косівська Поляна, Рахів, Ясіня Марамороського комітетів [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.17-18]. До кінця 1921 р. було засновано 3 філії і 41 читальню. Кількість структур «Просвіти» неухильно зростала і на 1929 рік діяло 4 філії і 176 читалень, які нараховували 11 125 чоловік [46, С.38]. До 1 червня 1930 р. в різних районах налічувалось зареєстрованих і діючих читалень:

Округ Берегово	— 7	Округ Свалява	— 10
Округ Іршава	— 17	Округ Тячево	— 18
Округ Мукачево	— 24	Округ Ужгород	— 21
Округ Перечин	— 11	Округ Хуст	— 12
Округ Рахів	— 17	Округ В.Березний	— 4
Округ Севлюш	— 16	Округ Волове	— 14 [1137, С.26].

Щоправда, в 1930-1931 роках створення читалень «Просвіти» було пригальмовано, а окремі з них перестали діяти. Так, у 1931 р. їх нараховувалось лише 109 (плюс 5 філій) і вони об'єднували 7240 членів [46, С.33]. Причини цього регресу були різні. По-перше, читальні мали труднощі при затвердженні статутів, оскільки уряд вимагав статутних змін, по-друге, після 1928 р. товариство мало серйозні фінансові проблеми, що викликало зневіру людей і відповідні їх психологічні настрої [46, С.33], по-третє, з виникненням русофільського общества імені О. Духновича, керівники якого, спекулюючи на імені великого просвітителя, баламутили свідомість людей ідеями «руськості», частина читалень «Просвіти» переходила на бік общества Духновича, до того ж нерідко нечесним способом [1137, С.10-24]. Зокрема, просвітянські читальні мали назву (з відповідним написом на печатці) «руська читальня» в такому-то селі. Лідери духновичівців пояснювали людям по селах, що «руська» — то не є українська, що вони не українці, а «руські» і що саме такими мають бути читальні. З цього приводу варто навести слова очевидців і активних учасників просвітянського руху того часу: «Народна праця у читальнях «Просвіти», які не признавали не лиш мадярської, але загалом ніякої величи висшою як своя рідна, не відповідала ідеям змадяризованої інтелігенції, котра привикла до чужого

ідопоклонства. Тому то і легко було запрягти інтелігентів до заміни пошанованя мадярської величі на пошанованя московської. Сю обставину використано і зроблено статут так званих «Руських читалень». Читальні «Просвіти», на котрі мають вплив колишні поклонники мадярської величі, почато перемінювати на «Русскія», а як то не вдавалося, то бодай заснували в тім самім селі «Русскую читальню». На помочи стає їм гра слів «русський» і «русскій» і це уможливило їм приступ до народа, який в таких тонкостях не розбирається. Читальні «Просвіти» називають українськими і поглядують українство як щось чуже і шкідливе для народа [1137, С.10].

У кінці 1931 року робота по організації читалень відновлюється. У 1932 р. їх нараховується вже 168, у 1933 р. — 205, а на кінець 1935 року зафіксовано вже 244 всіх просвітянських організацій, серед них: одна центральна, 10 філій, 233 читальні [47, С.36] (з них 7 — поза територією Підкарпатської Русі — у Празі і на Пряшівщині) [46, С.36]. На 1 жовтня 1936 року крайова «Просвіта» включала: централю в Ужгороді, 13 філій, 234 читальні — всього 248 структурних одиниць. На день проведення Все-просвітянського з'їзду в Ужгороді 17 жовтня 1937 р. при філіях і читальнях «Просвіти» було 135 театральних гуртків, 94 хори, 44 спортивні гуртки, 12 духових оркестрів, 16500 членів товариства [47, С.36].

Важливу роль відігравали читальні з самого початку заснування товариства в організації при них курсів для неграмотних або малограмотних. Вже у кінці 1921 р. організаційна комісія товариства «Просвіта» видала і розіслала до кожного села і присілка краю ілюстрований заклик створювати курси по подоланню неграмотності. Тільки протягом 1922 року відбувся 191 такий курс у 173 населених пунктах краю, у цій акції взяло участь 6 608 осіб [44, С.122].

Для селян, що гуртувалися навколо читалень «Просвіти», активістами товариства (з централі і філій) організовувалися лекції на різноманітні теми: господарські («Як треба обходити гній», «Як треба приготувати землю і яким зерном треба сіяти, чтобы был добрый урожай», «О садоводстві», «Пчоли і їх робота», «Який хосен есть із пчоловодства», «Чим і як гноїти», «Чого нам вчитися од данських селян», «Пощестні хвороти на Подк. Русі, як їх лічити і як од них сокотитися»), історичні («Історія русинів», «Причини языкової боротьби на Подкарпатській Русі») географічні («Де і які люди живуть на світі?»), політичні («Народні держави. Демократична держава»), педагогічні («Як треба виховати дітей, чтобы із них сталися чесні і добрі горожани?»), протиалкогольні («О п'янстві») та інші [2, ф.72, оп.1, сир.1, арк.64]. При деяких читальнях існували осередки тверезості, а при централі була навіть створена тимчасова спеціальна комісія по подоланню алкоголізму.

Велику роль відіграла «Просвіта» у створенні і проведенні роботи товариств і спілок господарського характеру, зокрема кооперативів, внаслідок

чого основувалися магазини, ветеринарні, виноградарські, городницькі, рілницькі, бджільницькі та інші курси при школах. При читальнях діяли спеціально створені господарські гуртки для молодого селянина, які працювали вечорами двічі на тиждень, а також гуртки вишивальниць, кухарок тощо.

З участю просвітян учителів організовувалися виставки господарського характеру. Зокрема виставка кукурудзи була організована з ініціативи агронома Землеробського Союзу Чехословацької Республіки В.Бензина за безпосередньої участі членів «Просвіти» у місті Хусті, селах Шандрово, Буштино, Ільниця, Новоселиця, Брід, Великі Лучки, Кайданово, Кузьмино, Обава, Свалява. У селі Великі Лучки виставка була організована у шкільному театрі. Крім кукурудзи тут виставлялися моделі сільськогосподарських знарядь праці, вишивки дівчат, малюнки, гербарії, опудала птахів. Активісти «Просвіти» на місцях брали активну участь у кооперативному русі. Членами кооперації були здебільшого заможні селяни-хлібороби, досить освічені і добре знайомі з кооперацією. Кожен член кооперації вносив певну суму грошей в касу спілки з метою збору коштів для допомоги, а коли така була потрібна — одержував її. Кожен член спілки отримував певний процент за вкладену суму коштів, першочергово і дешевше отримував сільськогосподарську техніку, інвентар, сортове насіння тощо, а у випадку, коли окремий господар був неспроможний придбати машину, Торговий Союз господарських дружеств відпускав їх для спільного користування.

Активіст історичної «Просвіти» педагог Іван Сас так згадував про свою просвітницьку роботу на початку 30-х років у гірському селі Новоселиці Тячівського району, у тому числі господарського характеру: «Початки були дуже важкі. Навіть староста села був неграмотним. Люди не могли і солі купити, а користувались ропою. Щоб допомогти дітям, я сказав влітку збирати лісові горіхи. Зібрали аж 2 міхи горіхів. Дав сфотографувати дітей, написав по-чеськи листа і відправив ті горіхи Червоному Хресту в м.Брно. У відповідь чеські друзі післали багато одягу для дітей, взуття, навчальних приладів. Коли ми одягнули дітей, матері їх не пізнали» [885, С.4-5]. Далі він пише: «Щоби допомогти селянам, в Новоселиці ми створили кооперативну крамницю... А це не любилося місцевим лихварям, бо люди могли купити товари в крамниці дешевше» [885, С.4-5]. Або ще один аспект: «Ішов Великдень. Потрібна людям мука на паску. А крамниця наша була бідна. Я запропонував вчителям позичити свої зарплати на 3 дні, щоб привезти муку з Буштинського млина. Всі погодилися. Мука була завезена, а вчителі помагали продавати людям муку. За 3 дні мука була продана, а вчителі одержали свої гроші. Селяни були дуже вдячні вчителям. Подібна робота проводилась в тих роках майже в кожному селі. Це були народні вчителі. Ніхто не чекав окремих нагород за виконану громадську роботу, хоч жили в примітивних умовах» [885, С.5-6].

У читальнях «Просвіти» знаходилося чимало членів кредитних і споживчих товариств. Наприклад, на кінець 1933 р. членів кредитних товариств у читальнях нараховувалося 870 чол., членів споживчих товариств — 2 435 чол., на кінець 1935 р. ці цифри становили відповідно — 1 074 і 1 185 чол. [46, С.37; 47, С.35].

Важливе місце в діяльності «Просвіти» займала підготовка та проведення різноманітних культурних заходів і масових акцій, в яких гартувалася національна свідомість і воля широких народних верств краю. Це дні і вечори пам'яті Т.Шевченка, О.Духновича, інших видатних культурних і громадських діячів, зльоти молоді, збори і з'їзди, походи і маніфестації, мітинги і спортивні змагання, національно-культурні свята тощо. Ці заходи проходили під національними синьо-жовтими прапорами, що їх перед кожною значною масовою акцією посвячували у церкві.

Одним із перших великих заходів «Просвіти» було проголошення дня народження Олександра Духновича 23 квітня 1923 р. (120-річчя) національним святом Підкарпатської Русі. Завдяки наполегливій роботі товариства пам'ять видатного сина народу було вшановано богослужіннями і концертами в Ужгороді, Мукачеві, Пряшеві, Рахові, Росушці, Ставному, Кайданові, Порошкові, Турянській Пасіці і т.д. А.Волошин у статті «Пам'яті О.Духновича» писав: «не є він великан як Пушкін, Шевченко, Гоголь, Франко, Петефі..., однако для нас має велике значення, як сії великани для свого народу. Духнович засіяв нам зіркою своєї поезії тоді, коли починався час занепаду нашого народного життя...» [323].

З великих заходів «Просвіти» слід назвати мітинг і збори з нагоди відкриття і посвячення Народного Дому і кінотеатру «Уранія» товариства «Просвіта» в Ужгороді 6-7 жовтня 1928 року, конгрес народовецької молоді Підкарпаття в Ужгороді у липні 1929 р., з'їзд народовецького жіноцтва в Ужгороді у травні 1934 р., з'їзд народовецької молоді в Мукачеві на початку липня 1934 р., Всепросвітянський з'їзд в Ужгороді у жовтні 1937 р. та інші. Ці масові народні зібрання мали виключне значення для піднесення національної свідомості і патріотичних почувань народу, у них гартувалася воля молоді, селян, робітників та інтелігенції до боротьби за воз'єднання з усім українським народом.

На з'їзд народовецької молоді 7 липня 1929 р. в м. Ужгород з'їхалися представники з усього краю. Навіть з гнізда русофілів Великих Лучок прибуло сорок делегатів під синьо-жовтими прапорами [67, 1929, 11 юлія]. З'їзд прийняв важливі резолюції: відносно шкільництва, економічні, соціально-національні, а також проголошення. У програмі мовилося: «Проголошуємо всьому культурному світові, що ми, Підкарпатські Русини, є частиною великого українського народу і що наша мова та наша література була, єсть і буде тота сама, що наших братів з тамтого боку Карпат. Проголошуємо, що всякі стремління, щоби нас змоскалізувати або сфабрику-

вати з нас якесь окремішне плем'я і тим відорвати нас національно від матірнього пня, будемо всіми силами поборювати і взиваємо всіх, щоби назву Русин-Українець все і всюди уживали» [67, 1929, 18 юлія].

Величаво пройшов 1 липня 1934 р. II з'їзд народовецької української молоді Підкарпатської Русі в Мукачеві. Ось фрагмент хроніки того дня: «В день з'їзду безліч люду поспішала від самого рана з гір і долин до столичного міста князя Корятовича: з ближніх околиць пішки, з дальших — на роверах (*велосипедах* — *Ред.*), на возах, уквітчаних зеленим клячанням, з кіньми, причепуреними синьо-жовтими стрічками, на переповнених автобусах, на таксівах.

По скінченні богослужіння вирушив до міста пишній і урочистий похід, який своєю чисельністю, організованістю й красою перевищував усі походи, які досі бачило Підкарпаття. На чолі походу їхала під проводом Василя Климпуша кінна бандерія (*група вершників на прикрашених конях* — *Ред.*). За ними у великій кількості рушили роверисти. Більшість роверів мала колеса оздоблені синьо-жовтими барвами: середина колес була прикрашена жовтими паперовими кругами-сонцями, оточеними навколо синіми широкими смугами. Похід роверистів своєю чисельністю й прикрасами створював рівнож незвичайно імпозантне вражіння. Далі йшли стрункими рядами пластуни і пластунки, за ними — ясінська гуцульська «Січ». Потім чисельні... делегації поодиноких сіл, в суміш з оркестрами. Звучали коломийки, козацькі і стрілецькі пісні. Делегації йшли в своїх народних ношах. Над цілим походом маяли безліч синьо-жовтих прапорів [67, 1934, 12 липня].

У маніфестаційному поході, присвяченому Всепросвітянському з'їзду в Ужгороді, 17 жовтня 1937 року взяло участь понад 12 тисяч осіб з усіх районів краю, вони репрезентували від 300 до 350 сіл. Учасники походу несли 128 синьо-жовтих прапорів, тисячі малих прапорців, 190 таблиць з назвами сіл і 10 стандартів. На чолі походу йшло 25 греко-католицьких священиків [48, С.57]. У цей день відбувся і величавий мітинг, з приводу якого В.Гренджа Донський писав: «Величезна площа Корятовича показала малою, люди були стиснені, хоч заповнені і побічні вулиці та площа базару. Ще стільки маси разом ужгородські мури не бачили. Синьо-жовтих прапорів цілі ліси. Сам погляд робить імпозантне вражіння. На обличчях радість, втіха...» [48, С.57-58]. Один з організаторів і активних учасників з'їзду В.Гренджа-Донський подав в українській пресі того часу докладний репортаж про з'їзд. Він навіть фрагмент виступу голови маніфестаційних зборів Михайла Бращайка про значення з'їзду: «Наш нарід цим з'їздом доказав свою культурність, свою жертвенність, свою тверду волю і охоту до життя, до боротьби за свою правду, за крашу долю. Появилися тут не покірні раби, але горді, вільні сини свого народу, що не просять, не благають, але жадають і домагаються... Це все є ознакою того, що наш

народ іде доброю дорогою, що ідея нашої єдності з українським народом є жива, сильна і непереможна» [68, 1937, 28 жовтня].

Понад 1 400 осіб — селян і молоді — взяло участь в культурно-національному святі 19-22 червня 1937 р. в селі Кальнику на Мукачівщині з нагоди таборування у селі пластунів та посвячення просвітянського і пластунського синьо-жовтого прапора [48, С.42-45]. У Кальник на з'їзд читалень «Просвіти» зійшлися під синьо-жовтими прапорами просвітяни і пластуни з 14 сіл Мукачівщини, грали два духові оркестри і співали два просвітянські хори, учасники свята пройшли головною вулицею села, провівши величаву маніфестацію з тривалим мітингом, на якому виступили голова крайової «Просвіти» Ю.Бращайко, член Головного Виділу (*Головної Ради* — *Ред.*) Ф.Ревай, інші відомі люди краю.

Більше двох тисяч селян під синьо-жовтими прапорами взяло участь у поході, присвяченому окружному просвітянському з'їзду в Тур'ї-Реметах, який скликала Перечинська філія товариства «Просвіта». З'їзд став бурхливою просвітянською хвилею за народовецьку ідею, проти русифікації наших шкіл [48, С.46-48].

Величаві збори і маніфестаційні походи під синьо-жовтими прапорами часто відбувалися в містах і селах Рахові, Хусті, Перечині, Великому Березному, Воловому, Ясіня, Великому Бичкові, Косівській Полянці та інших.

Важливу сторінку в історії діяльності товариства «Просвіта» становить спорудження в м. Ужгороді Народного Дому товариства «Просвіта».

Вже на першому засіданні Головного Виділу 11 травня 1920 р. для побудови пам'ятника «воскресіння Подкарпатської Русі» було вирішено приступити до спорудження Народного Дому, в якому б помістилися всі культурні, просвітні, фінансові та інші руські товариства Ужгорода. Правління постановило провести збір пожертв для цієї мети по всьому краю, а також звернутися за допомогою до уряду та братів в Америці, а також провести переговори з руськими фінансовими інституціями та міською управою щодо виділення ділянки під забудову. Референтом справи Народного Дому було назначено адвоката, урядника «Підкарпатського Банку» д-ра Михайла Новаковського [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.6]. До комітету спорудження Народного Дому увійшли Константин Грабар (голова), Володимир Пежанський, Йосип Камінський, Юрій Васовчик, Теодор Мельничук, Василь Кофланович [44, С.115]. Головний Виділ на першому засіданні створив також спеціальну комісію Народного Дому у складі 27 осіб, а 23 вересня 1920 р. на засіданні правління було обрано тричленну комісію у складі Василя Гаджеги, Івана Панькевича, Михайла Новаковського, яка повинна була зайнятися організацією зведення Народного Дому і звернутися за допомогою до Президента Чехословацької республіки Томаша Гарі Масарика [55, 1920, 31 жовтня]. У листі до Т. Масарика говорилося: «Товариство «Просвіта» 23/X, 1920 на засіданні Головного Виділу рішило

приступити до збудовання Народного Дому Подкарпатської Руси в Ужгороді. Має сей Народний Дом стати серцем і мозгом Подкарпатської Руси. В нім має знайти місце національний музей і національна бібліотека, наш руський театр, наша центральна сокольська організація, наш людовий університет, наше центральне місто на збори, маніфестації, а також велика друкарня. Історія призначила Вам стояти при колісці нашого одродження і до Вас звертаємося, наш улюблений Пане Президенте, з прошенням призначити для сеї нової всенародної інституції крестний дар. Ми сподіваємося, що доживемо сеї хвилі і недалеко она, як Ви, наш Пане Президенте, загостите до нас положити угольний камінь под наш Народний Дом [55, 1920, 31 октября].

Комісія і комітет будови Народного Дому вже в 1920 р. кілька разів через пресу і у формі листівок звернулися до краян з проханням вносити пожертви на спорудження Народного Дому. В одному із звернень говорилося: «Народні Доми в цілій Слов'янщині суть ті фортеці, на котрих томляться сили ворогів, то суть ті святині, в котрих набирають віри, завзяття і любови до свого краю і народу всі сини. Народний Дом в Ужгороді має виховати руську патріотичну молодіж, має дати молодежи все те, що не дає їм школа, скріпити її духовні і фізичні сили через відповідні організації, подати старшим підпору в їх громадській і суспільній праці, має стати гордістю цілого народу. Тому весь народ має пам'ятати про свій Народний Дім і жертвувати на його будівництво. Всі віча, збори, наради, всі крестини, весілля, праздники, всюди где лем сойдуться Русини в радости ци смутку, най пам'ятають на свій Народний Дом. Най не буде ни одного Русина ци Русинки чтобы не дали своей цеголки на будову всенародного храма» [55, 1920, 31 октября]. Аналогічне звернення було надіслано і підкарпатським русинам в Америку, а також до чеського народу. Звернення повторювалися у 1921 р., а в 1922 р. комісією було розіслано 3016 листів до краян, до всього населення Чехословацької республіки, до братів в Америку, до урядових інституцій [44, С.115]. Комітет будови Народного Дому домігся від уряду дозволу Міністерства внутрішніх справ Чехословаччини за № 15364-16 ex 1922 від 23.03.1922 на збирання пожертв на будівництво Народного Дому в цілій республіці, починаючи з першого липня 1922 р. (в деяких місцевостях на три, а в інших — на шість місяців) [44, С.115].

У Підкарпатському Банку було відкрито спеціальний рахунок будови Народного Дому під № 78.

Заслуговують на увагу з погляду патріотично-просвітницького звернення комітету будови Народного Дому за 1922 рік. В одному із них «До провідників народу духовних і світських!» читаємо: «Провідники нашого народу, руська інтелігенція, так духовна, як і світська, розуміє добре, что только через здобуття культури може наш народ заняти годное місце меже

другими націями. І перші кроки вже зроблені: маємо вже і свій національний музей, свою бібліотеку, театр, клуби, інші культурні інституції. Але тогії інституції не мають жадного поміщення і прото не можуть розвиватися. Нашим найпершим народним ділом мусить быти: збудовати в нашом столицном городі, в Ужгороді оден величавий будинок «Народний Дом». Не забувайме, что «кто скоро дае, той два рази дае». Закладайме всюди «комітети зборок», пояснойме нашим молодшим братям, нашому народови потребу такого діла, учім його жертволюбивости, а будьмо певні, что наш народ нам того николи не забуде. Народний Дом — се діло безпартійное, всенародное, культурное і має служити на вічні часи руському народови. Не почивати, похитати головами, а забрати ся до святого діла, се наш перший обов'язок. Покажім, что мы вже збудили ся из сна» [67, 1922, 23 фебруара].

На високопатріотичній ноті та високому публіцистичному рівні було написано звернення комітету будови Народного Дому в Ужгороді за лютий 1922 р. «Подкарпатські Русини» [67, 1922, 9 марта]. З огляду на його значимість для піднесення свідомості русинів-українців краю, наводимо його повністю:

«На что нас безсмертний поет наш Духнович взивав сповнилося. Ми пробудилися із «глубокого сна і тепер не забудьмо о своем». Імім ся до діла, імім ся до праці, чтобы наш народ став справді свободним, просвітним і счастливим народом. Але ци маеме ми где працювати? Ніт, не маемо. Для наших культурних, просвітних і господарських інституцій не є ще дому в Подк. Руси. Они по чужих кутках, под чужим дахом тиняють ся із чужої ласки.

Наш музей, наш театр, наша бібліотека «Просвіта», наші клуби, наші гімнастичні товариства і т.д. не мають притулку. Мы не маеме где ся зобрати в наших смутках і радостях, мы не маеме где подержати наші народні свята, політичні збори, забави і маніфестації. Коли наш Русин приїде у столицю свого краю, до Ужгороду, не має теплого міста, где бы повернув як до своєї хати одпочити, погріти ся та переночовати.

Та се дальше не повинно і не може так остати ся. Про что наші діди, прадіди думали вже по 48-ом році, поставити «Руській Народный Дом» в Ужгороді, то нам судилося зробити. Тепер, коли ми стали знов свободним народом, наша повинність сповнити бажання наших предков. Наша свята задача на память нашого освободження і одродження побудовати в Ужгороді оден величавий могутній «Руській Народний Дом».

Ми повинні вже раз стати панами, господарями на своїй родной, покоїничной, руським потом і кровію орошеной землі. А своїм паном є лиш той, кто свой дом має, бо «в своїй хаті своя правда і сила і воля».

Сей дом вже має быти нашим домом, ми его маємо поставити за свої гроші, своїми трудами. А має служити нашому народу, має быти святи-

нею, храмом нашої культури, где найдуть для себе міста тиняючі ся по чужих хатах всі наші культурні, просвітні і господарські інституції, где найде наш Русин тепле серце, щирости, поради, завгури і прибіжища.

Народе руській!

До діла, до праці! Закладайте комітети зборок в кожном селі і городі. Складайте і збирайте жертви для сея святої цілі на хрестинах, на весілю, на вечорницях, при колядках, одним словом все і всюди та посилайте зібрані гроші до Подк. Банку на вкладну книжку ч.78. Най не буде ні одної руської душі, котра бы не приклала свою руку до сього святого народного діла і яка бы не принесла яку небудь жертву на наш народний жертвеник. Всі дари будуть публічно (в газетах) поквітовані, а пам'ять жертводавців з вдячністю і побожністю будуть споминати грядучі покоління із рода в род.

Подкарпатській Русини

Оставьте глибокій сон,

Народний голос зове Вас

Не забудьте о своїом» [67, 1922, 9 марта].

А в матеріалі «Чи треба нам свого Народного Дому» (газета «Свобода») наголошувалося: «Треба собі раз ясно поставити справу: Русини про то бідні, бо непросвічені. Се кожний, хто має очі, мусить видіти. Але «кто хоче пса вдарити, то і бука знайде». На наше убожество, на нашу біду є лиш одно лікарство: здобути собі просвіту. Лиш там, где люди просвічені, где мають свої читальні, свої сполки, где мають свої народні доми, где суть організовані — лиш там жиють вигідно і в достатках. А без своєї власної хижі організація немислима. Прото всім Русинам треба Народного Дому в Ужгороді, что має быти їх сонце, что кидати буде теплі лучі світла і правди і в найдальшій куток нашої Подк. Руси, і тогда настане у нас весна і нове красное житя. То ж до діла всі гуртом!» [67, 1922, 12 марта].

З початку 1921 р. почався активний збір пожертв на будівництво Народного Дому товариства «Просвіта». Зокрема, у цей час пожертви внесли (у чехословацьких кронах): «Юрко Гаврилець з Кибляр — 300, Юра Дюрчик, учитель з Вишкова — 20, д-р Юлій Бращайко — 1000, гості на іменинах Ю.Бращайка — 693, о. Людвіг Махлер з Радванки — 50, о. Еміліян Невицький з Ужка — 100, Вол. Шуба з Ужгорода — 50, д-р Бела Цмор з Ужгорода — 50, Вас. Фединець з Ужгорода — 100» [55, 1921, 6 фебруара].

Газета «Свобода» з початку 1922 р регулярно друкувала списки жертводавців на спорудження Народного Дому. Серед них за перше півріччя знаходимо такі імена та окремі інституції: М.Біличенко, Ужгород — 40 крон, Нестор Рогужинський, Ужгород — 20, В.Одинський, Ужгород — 50, д-р В.Пежанський — 20, М.Никорак — 10, д-р Новаковський — 5,

д-р Цьокан — 5, Л.Кульчицький — 10, Т.Гірний — 10, Т.Мельничук — 20, Я.Голота — 25, Ю.Шварц — 10, О.Вахнянин — 30, Сім'янович — 20, Морозова — 10, Из.Штайнбергер — 50, д-р Франтішек Тіхий — 50, Іван Федак з Великих Лучок — 20, Павло Мешко — 10, Ю.Кошуняк — 20, М.Никорак — 10, д-р В.Бирчак — 5, д-р І.Панькевич — 5, о. Іларій Дзубей з Кибляр — 100, Андрій Сабадош з Ужгорода — 20, Євген Пуза — 20, Людвік Поторій з Великого Березного — 100, кооперативний склеп (*магазин — Ред.*) у Вишніх Верецьках — 50, читальня «Просвіта» — 24, І.Грига — 20, Лука Дем'ян — 20, о. В.Ларь — 10, І.Шолтес — 5, Іван Балаичук, Ужгород — 10, Миколай Крайник з Великого Березного — 9, Іван і Бржа Кабацій — 2000, Юлія Железник — 500, Марія Железник — 500, о. канонік В.Гаджега — 100, В.Фединець — 20, учителі Хустської округи — 200, М.Вербинець з Кошиць — 50, Іван Серчовка з Кошиць — 150, Корнило Заклинський — 20, студенти в Празі — 224, Моравсько-Шинський банк — 200, гімназія в Берегові — 470, Ю.Баб'як — 20, Е.Рац — 10, М.Бігун — 10, Євгеній Бачинський — 30, Сергій Єфремов — 30, Балтодор Болдиджар — 20, Микола Кричевський — 20, Іван Баб'як — 10, П. Савка — 20 і т.д. [67, 1922, 5, 23 фебруара, 12, 16, 23 марта, 16 априля, 11, 25 мая; 5 юнія].

У липні 1922 р. комітет будови Народного Дому товариства «Просвіта» отримав пожертви з ряду сіл Тячівського округу та від студентів, про що в газеті «Свобода» від 30 липня повідомлялося:

«1. Под сесим числом пересилаємо Вам поштою 1285 кч для цілей постройкі Народного Дома в Ужгороді жертви слідуючих сіл: Буштини, Чумашьова, Німецької Мокрої, Широкого Лугу, Терєблі, Вульховец, Новоселиці, Руської Мокрої, Тернова, Урбарова, Н.Калини і Тячева. Просиме додати нам потверженіє прієму грошей і занотованія сел, охоту людей і в новинках. Школьний відділ в Ужгороді.

2. Маю честь заявити Вам спис студентів, котрі даровали на будованя вишнього руського Народного Дома. А.Фединець — 30, А.Брашайко — 30, А.Лауришин, З.Цмор, А.Балаж, А.Юркуц, — по 20, В.Грабар — 15, Ю.Бокшай, С.Роман, З.Микита, Б.Чудакій, М.Риздорфер, Ч.Фотул, Ю.Злоцкій — по 10 — разом 225. С глибокім почтенієм: Ю.Злоцкій, медик» [67, 1922, 30 юлія].

Пожертви надходили і з-за меж Чехословацької республіки, зокрема з Америки. Так, Константин Грабар одержав від товариства українців-католиків «Провідіння» в Америці (Філадельфія) лист, датований 27 травнем 1922 р. такого змісту: «На зазив Комітету будови Народного Дому в Ужгороді ухвалила Управа нашої організації «Провідіньє» допомогу в сумі 1200 кч, яку висилаємо залученим дрефтом ч. 837395. Просимо сей дрефт передати Комітетови будови Народного Дому, як також наше «щастя-боже» до доброго діла.

З глибоким поважаньєм:

Гол. предсідатель: Иван Ортинський

Гол. секретарь: Євген Якубович

[67, 1922, 29 юнія].

Пожертви вносили всі верстви населення, навіть шкільні діти. Так, у часописі «Пчілка» за березень 1928 року у повідомленні «Приклад, достойний наслідування!» констатувалося: «На Народний дім товариства «Просвіта» в Ужгороді зібрали: 1., шкільні діти із села Репинне — 62.50 кч; 2., самообразовательний кружок при державній горожанській школі в Білках — 50 кч; 3., діти горожанської школи в Рахові — 70.10 кч. За ці дари складає Гол. Виділ Тов-та «Просвіта» щиру подяку і ставить їх як наслідування іншим школам» [62, 1928, С.182].

До кінця 1924 р. на Народний Дім було зібрано 50 тис. 352 крони, разом з даром Т. Масарика — 150 тис. 952 крони [45, С.37].

Найбільші пожертви після цього внесли: голова «Просвіти» Юлій Бращайко — 10 тис., Августин Волошин — 5 тис., Дмитро Німчук, Василь Гаджега по 1 тис., Василь Гренджа-Донський, І.Панькевич, Роман Стахура — по 500, Федір Ревай — 250, Спиридон Черкасемко — 200 крон [2, ф.72, оп.2, спр.16, арк.9]. Слід відзначити і громаду села Ясіня на чолі з братами Климпушами, яка зібрала 5 тис. крон [2, ф.72, оп.2, спр.16, арк.9].

На засіданні Головного Виділу товариства «Просвіта» 7 червня 1928 р. було ухвалено: хто подарує на Народний Дім не менше 1 тис. крон, того ім'я буде вписане на мармуровій таблиці в Домі, а хто подарує не менше 100 крон — буде вписаний в пам'ятній книзі Дому [2, ф.72, оп.2, спр.16, арк.9]. А в газеті «Свобода» за 2 серпня 1928 р. повідомлялося про день відкриття кінотеатру «Уранія», за що громадськість повинна завдячувати насамперед голові товариства Юлію Бращайку, який поклав на це будівництво не тільки багато праці, а й пожертвував увесь свій маєток [67, 1928, 2 августа].

У 1927 р. «Просвіта» отримала концесію з умовою, що через шість місяців почне будівництво. Але не вистачало коштів, щоб розпочати це будівництво. Товариство звернулося до празького уряду, який пообіцяв дати позичку в 1 млн. крон. Молодь краю пообіцяла зібрати півмільйона крон. Оскільки будівництво мало коштувати близько 2,8 млн. крон, «Просвіта» взяла позичку 1 млн. 250 тис. крон від Словацького Банку (700 тис. з них зобов'язалися повернути банку великолучківські лібертини (*вільні селяни* — *Ред.*), які боргували Юлію Бращайку) [2, ф.72, оп.2, спр.36, арк.88].

З виділенням для будівництва земельної ділянки і початком будівництва майбутній Народний Дім і кінотеатр були зареєстровані за «Просвітою». Зокрема, в поземельно-книжному відділі Ужгородського окружного суду в поземковій вкладці №801 на парцелі 1120 значиться домобудів-

ли (кінотеатр) на площі 11 арів 90 кв.м. по вул.Другета, №21 у власності товариства «Просвіта» на основі реєстрації за №3309 від 9 вересня 1927 р. [2, ф.95, оп.8, спр.44].

В розділі «С» поземкової книги №801 значиться:

1. 8 жовтня 1928 р. записується залогове право на користь Словенського Банку в Ужгороді за видану позику в сумі 770000 крон.

2. 23 травня 1928 р. записується залогове право на користь Словенського Банку в Ужгороді за видану позику в сумі 445000 крон.

3. 26 квітня 1930 р. записується залогове право на користь Земського Банку в Празі за видану позику в сумі 550000 крон.

Таким чином на вказане нерухомо майно було записано залогове право за надану позику товариству «Просвіта» на загальну суму 1 млн. 765 тис. крон [2, ф.95, оп.8, спр.44].

Вартість будівництва Народного Дому становила 2 559 359 крон [2, ф.72, оп.2, спр.35, арк.88].

Після завершення будівництва і відкриття Народного Дому товариство «Просвіта» відчувало серйозні фінансові проблеми і змушене було звертатися до різних державних інституцій і громадянства за допомогою. Була створена спеціальна санаційна комісія (Августин Волошин, Михайло Брашайко, Франц Агій, Юлій Ревай, Роман Стахура), яка проводила роботу по збору коштів на потреби «Просвіти» і полагоджувала фінансові справи товариства, які дедалі погіршувалися (особливо великі видатки йшли на театр та утримання Народного Дому і кінотеатру). Из-за фінансової неспроможности з 1 січня 1930 р. припинив свою діяльність Руський театр товариства «Просвіта».

На 31 грудня 1930 р. пасив товариства складав 4 338 853 крони, з цієї суми 1 млн. складала позичка міністерства фінансів, 1 млн. — амортизаційна позичка Земського Банку у Празі, крім цього міністерство шкільництва обіцяло надати допомогу у розмірі 800 тис. крон [2, ф.72, оп.2, спр.35, арк.88].

У листі від 20 вересня 1929 р. за №662/29 «Єго Преосвященству Митрополитови Графови Андрею Шептицькому у Львові» товариство прохало дати позичку на Народний Дім у сумі 500000 крон або 16.500 доларів з умовою сплати 6%. У листі наголошувалось: «...сподіваємось, що можете нам удержати нашу інституцію для добра рідного народа, а також нашої греко-католицької церкви» [2, ф.72, оп.2, спр.19, арк.12]. Чи поміг «Просвіті» Митрополит Андрей Шептицький, невідомо.

На грудень 1931 року борги «Просвіти» становили 4 млн. 115 тисяч крон [2, ф.72, оп.2, спр.19, арк.20]. До того часу був проданий попередній дім товариства в м. Ужгороді по вулиці Ракоці, 20 — за 350 тис. крон, таким чином залишилося боргу 3 млн. 661 тис. 537 крон. 1 млн. з цієї суми — це борг державі, яка відпустила цей мільйон як безпроцентну позичку

на десять років. Отже, залишався як борг 2 млн. 661 тис. 537 крон. З цієї суми — 1 млн. довготривала позичка, що мала сплачуватися з доходів кінотеатру (кіно й інші приміщення Народного Дому давали річний доход у 200 тис. крон, що вистачало на амортизацію і проценти з одного мільйона — 132 тис. крон щорічно, а решта йшло на адміністрацію і діяльність товариства). Таким чином, невпорядкованими залишалися 1 млн. 661 тис. 537 крон [2, ф.72, оп.2, спр.19, арк.20]. Санаційна комісія висловлювала надію, що 800 тис. з цього боргу покрие уряд, а інші 800 тис. мусить покрити громадськість.

Пожертв, що надходили в Підкарпатський Банк в Ужгороді під гаслом «Народний фронт», було мало, і товариство відчувало фінансову скруту до останніх днів свого існування.

Все ж, ради справедливості, слід відзначити і правдивий народний ентузіазм по збору пожертв, і подвижницьку працю Головного Виділу, Комітету будови Народного Дому і санаційної комісії, чим вписано яскраву сторінку не тільки в історію товариства «Просвіта», але й в історію Карпатської України в цілому.

Святкування з нагоди відкриття Народного Дому відбулися в м.Ужгороді 6-7 жовтня 1928 року. Вже напередодні були видрукувані спеціальні афіші та надруковано у пресі «Програму святкового одкриття руської культурної палати «Народного Дома товариства «Просвіта» такого змісту:

«В суботу дня 6 октобра о год. 8-ій вечером в малярском Касині Конкурсовий Концерт національних хорів Подкарпатської Руси.

В неділю о год. 8-ій рано торжественне архієрейское богослужене в катедральній церкви. Служить Преосв. Петро. Концелабрують оо. кеноник др. В.Гаджега й мсгр. посол Авг. Волошин. Церемоніал: мсгр. Ал.Стойка.

О год. 10-ій рано похід од катедральної церкви через головні улицы міста до «Народного Дому» і дефілада.

По дефіладі святочні промови з балькону «Народного Дому», посвяченя і святочна академія в кіновій сали. По академії святочний обід.

Од год. 2-ої по полудни до 7-ої вечер, огляданя «Народного Дому» і представлення кіна для гостей.

О год. 10-ій вечером бал в готелі «Корона» [67, 1928, 4 октобер].

Ось як описує день 7 жовтня 1928 р. Юрко Соколович у статті «Народний дім — культурна палата Русинів», вміщеній у виданні товариства «Просвіта» — часописі «Пчілка»: «День 7 октобра 1928 р. був великим народним святом Подкарпатських Русинів. Много тисяч народу прибуло з цілого нашого краю, аби достойно відсвяткувати відкриття «Народного Дому» в Ужгороді. Селяне гуртками, читальні, хори, січовики, пластуни і інші наші організації з народними синьо-жовтими прапорами в народних строях, всі спішили, шоб бути на великім руськім народнім святі. Того дня був святочно створений і посвячений перший великий руський «Народ-

ний Дім», народна культурна палата Русинів. Не знав Ужгород ще подібного свята, яке було 6 і 7 октября сего року.

В суботу, т.е. 6 октября вже перед полуднем здалека чути було звуки оркестри, яка йдучи из стації выгравала нашу милу коломийку. Була се оркестра з Вел. Бичкова. Цілий день святочний... Великий рух і святочний настрій. В кожного гостя красувалася на грудях синьо-жовта ленточка. Вечором відбувся великий концерт наших народних хорів. Там виступали в одностроях також наші завзяті «Січовики». Взагалі субота скінчилася дуже святочно.

В неділю рано, т.е. 7 октября вже вчасним ранком поз'їзжалися гості із всіх сторін Подк. Руси. Ще не минуло 10 годин, коли в гарних козацьких строях на конях появилися наші хлопці, а за ними теж на конях гуцули і зачали продовжати похід. Похід був, як і все інше, величавий. Козаки, гуцули на конях, пластуни дівчата і хлопці в народних строях, по тім оркестри, хори, а за ними старше панство і громадянство, все то ишло рядом за синьо-жовтими прапорами. Похід ишов здовж городом Ужгородом и був довгий майже на 1 км. На переді маяв красний синьо-жовтий прапор дарований нашими братами з Америки.

Дійшовши до «Народного Дому», похід становився, але оркестри ще не переставали грати нашу улюблену коломийку. На хвильку оркестра перестав, на балкон «Народного Дому» вийшов п. голова «Просвіти», щоб привітати гостей і передати нашу народну культурну палату — Народний Дім до культурного ужитку нашому народови. Після того слідовали ще інші святочні і привітні промови з балькону, а також була в салі кіна святочна академія, де мав наш народ нагоду почути, привіти і від наших братів з-заграниці. На закінчення святочного дня, Руський театр Просвіти відіграв в мійській театрі народну драму «Маруся Богуславка» [62, 1928, новембер, С.40-41].

Газета «Свобода» з приводу цієї події також помістила матеріал «Ювілейне святкування і посвячення «Народного Дому» в Ужгороді». В ньому означалося: «6 октября — оркестри і мішаний хор з Бичкова з прапором, о 3.30 — перша вистава в кіно Уранія, увечері — концерт хорів, бичківського, перечинського «Просвіти», перечинського «Січ» і Руського Національного хора ужгород.-дегольнянського, виступи артистів Руського театру в Ужгороді.

7-го — служба Божа і посвята Нар. Дому — др. Василь Гаджега, каноник, концелебрантами были мсгр. посол Волошин і проф. В. Ларь. Церемоніальну задачу виконував мсгр. А.Стойка з повною ассистенцією. Перед посвяченням одбувся святочний поход в уладнанню пластмайстра проф. Л.Бачинського. Поход ишов вулицями Капітульна, Ракоці, Рашин, Масарикова пл. — пл.Корятовича — до Нар. Дому на пл. Другет. Зачинався кіннотою.

Красно убрані козаки з синьо-жовтими прапорами і сільські бандерії, далі йшли дівчата в національному убраню, пластуни з Мукачева, школи ужгородські і околиці, вкінці приматор Ужгорода Конст. Грабар і члени головного віділа «Просвіта». Похід покінчили січовики в уніформі з Перечина. Священики др. В.Гаджега, посол Волошин, проф. Д.Попович були одвезені автом в середині похода. Авто украшали прапори великі, які держали два пластуни. По посвяченню, промови з балкону Нар. Дому проголосили: голова т-ва др. Юлій Брацайко, Мих. Марушак з Бичкова, Федір Ревай і Андрій Товт з Дравець. Потім була святочна академія в кіно «Уранія». Відкрив її Ю.Брацайко. Святочну промову проголосив мсгр. Авг. Волошин. На академії співав «Руський Народний хор» ужгородській з Цегольні (диригент проф. Куцин). По академії відбувся святочний банкет, на якому виступив Ю.Брацайко, М.Брацайко, Климпуш і ін. Увечері о 6 год. була в міськ. театрі вистава «Маруся Богуславка». Був присутній губернатор Антон Бескид. О 10-ій годині був на «Короні» бал. Голова «Просвіти» вітав запізнілих галицьких делегатів» [67, 1928, 11 октобра].

З нагоди відкриття кінотеатру «Уранія» 6 жовтня 1928 р. промову проголосив Юлій Брацайко, в якій, між іншим, сказав: «8 років ми старалися достати од города Ужгорода одповідне місто для поставлення одної монументальної будови у вартості 6-8 млн. крон, але з одного боку важко було в самім центрі города знайти одповідне місце, а з другого (й це головне) бувші рішаючі чинники города не лиш не односилися прихильно до нашого наміру, але унеможливили здійснення нашого плану. Однак, ми не теряли духа, працювали дальше і хотяй на менше вигіднім місті і у много менших розмірах поставили свій «Народний Дім», свою палату для нашої культури і в тій палаті з нечуваними трудами і жертвами поставили ми також і свій біограф (своє кіно). Так думаю, що не є то самохвальба, коли скажемо, що се кіно є одним з найкращих і наймодерніших не лише на широкій околиці, але також у цілій республіці з великими жертвами і великими трудами і з великою любов'ю до нашого культурного товариства, до нашого народу та до нашого головного міста і до его населення ми се кіно поставили і я то прошу од Високоповажної публіки, щоби з такою самою жертвенністю і любов'ю підперала сесю нашу у модерних часах так важну культурну і просвітну інституцію» [67, 1928, 11 октобра].

Голова товариства «Просвіта» Юлій Брацайко виступив і на святі відкриття Народного Дому 7 жовтня 1928 року (з балкону будинку). Він підкреслив, що за час, який минув, товариство працювало щиро й самовіддано для свого народу, свідченням того є й відкриття Народного Дому. Далі Ю.Брацайко відзначав: «Ми працюємо серед дуже тяжких обставин. Ми, значить тота мала частка нашого великого руського народу, яка належить до ЧСР, остали дуже позаду в культурному розвитку і коли хочемо догнати у розвитку інші народи, то мусиме цілу енергію нашу посвятити куль-

турному і господарському піднесенню наших русинів. Ми під сим зглядом зробили, що було в наших силах. Поступ на всіх галузях народного життя є результатом тої нашої невтомної культурної і господарської праці, красивим результатом того є і се наше одкриття нашого Народного Дому. Пожидали воно великі жертви, великі труди, але все ж таки наші мрії здійснилися і вдалося довершити на наші міри велике діло та поставити імпульсивний дім для нашої народної культури.

На сім наша праця ще не скінчена. Є се лише один сильний стовп у великій будові нашої культури. Сподіваємося, що наш культурний розвиток од нині піде при ширій праці і помочи братнього чехословацького народу прискореним темпом і що наш нарід скоро осягне той ступінь культури, що зможе без сорому стати-станути в рядах інших культурних народів. В надії на сесю красшу і ліпшу будучність, радісно святкуємо нинішній день, яко день свята ювілею 10-ліття Республіки і одкриття нашого Народного Дому.

Сим маю честь проголосити наш Народний Дім за одкритий і передати його до уживання нашої суспільності в ціли розвою нашої рідної культури» [2, ф.72, оп.2, спр.16, арк.4-5].

Про важкий стан руської культури і освіти в кінці XIX — поч. XX ст. і про спроби її відродження у 20-і роки говорив у своїй промові на святковій академії в кіно «Уранія» 7 жовтня 1928 року Августин Волошин. Він також розкрив значення Народного Дому в розвитку культури карпатських українців і зупинився на завданнях духовного відродження краю. Зокрема, він сказав: «Знаємо ми то дуже добрі, що стоїме все лиш на початку культурного пробудження, що еще далеко есме от того, чтобы сьме могли хвалитися свідомістю широких мас, знаємо, що не так легко одродитися народу, котрий так глибоко був притоптаний, знищений культурно і матеріально; знаємо, що еще велика праця стоїть перед нами, якою маєме доказати, что Русини на Подк. Руси не хотят быти нацією другою або третьюрядною, але хотят прибити печать своєї народної культури на життя сего краю. Знаете, що робота по ревідикації Подкарпат. Руси не лиш не докончена, але лиш начинаєся. Але днешне свято наповнює нас надією, что сей дом культури буде в той ревідикаційной роботі важним чинником споєня всіх сил народної культури. Сей наш Народний дом має быти сердцем дальшої культурної еволюції нашої, котра своїми органами розсилає кров народного життя, знане самого себе, свого языка, своєї літератури, знане народного генія, знане красот краю, знане і любов до всего, что є наше, что є народне. Най знає кождей Русин, что в престольнім городі Подк. Руси стоїть вже палата руської культури, вибудована працею своїх синів з помоччю своїх братів, своєї отчизни, своєї слав'янської республіки. Най знає кождей Русин, куда має обернутися, если в селі своєм хоче основати читальню, народний хор, театр, кружок. Най знає, куда має

обернутися, если хоче собі купити добру книжку, мелодії своїх народних пісень, або твори руської сцени. Але, братя солодкі, сей народний дом лиш в том случаї буде сердцем народної культури, если буде вірний нашому народному генію, если буде служити правдивой просвіті, котра веде до Бога і до розвиваня народного язика. Наш народний дом лиш так буде підносити нашу культуру, если буде дійсно народним. Если не будеме все лиш од правительства чекати, але самі причинимося до розвиваня його, если щиро підопреме красні его задачі нашою працею і нашим щирим жертволюбієм. Розносіть дорогоцінний скарб культури під кожду руську стріху. Культурна боротьба меж різними напрямками най не ослабляє Вашу охоту до праці, але най вас заохочує до благородного суперництва! Не нарікайте, что народ бідний, але робіть, чтобы був культурний і тоді буде і матеріально щасливішим!» [67, 1928, 11 октобер].

Яскраву сторінку в історію культури краю вписала «Просвіта» створенням першого професійного українського театру — Руського Театру товариства «Просвіта». 21 травня 1920 р. з ініціативи вчителя Михайла Виняра було організовано драматичний гурток (на базі гуртка при Руському культурно-просвітницькому комітеті, який існував з 25 грудня 1919 р. під керівництвом Дмитра Стахури і складався з русинів і чехів; комітет підготував був 10 чайних вечорів, дві прогулянки — в Невицьке і Середне, концерт 16 квітня 1920 р. до 59 роковини смерті Т.Шевченка) [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.5]. Гурток, що перейшов у відання «Просвіти», працював під особистим керівництвом Ю.Бращайка, адміністрацію вів М.Виняр. 16 листопада 1920 р. головою гуртка обрано Порфира Медведя, секретарем Ольгу Волошин, адміністратором Михайла Виняра. Режисуру здійснював Михайло Виняр, диригентуру — Ярослав Воска. З інших драматичних гуртків, організованих у краї, виділявся Берегівський під керівництвом режисера Михайла Баланчука та диригента Омеляна Бачинського, який, як і Ужгородський, діяв в рамках товариства «Просвіта» [129, С.68]. Вже до кінця 1920 р. драматичний гурток під керівництвом М.Виняра підготував і показав вистави «Наталка Полтавка» І.Котляревського, «Ой не ходи, Грицю» М.Старицького, «Вечорниці» П.Ніщинського, «Жидівка-вихрестка» І.Тогобочного, «Святий Миколай» М.Підгірянки, «Ясні зорі» Б.Грінченка [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.9-10].

На п'ятнадцятому засіданні, 27 грудня 1920 р., Головний Виділ постановив створити в Ужгороді «сталий театр під назвою «Руський театр товариства «Просвіта» в Ужгороді [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.11]. З цією метою було створено комісію у складі: А.Волошин (голова), В.Бірчак (секретар), О.Приходько (артистичний референт), М.Бращайко (касир) і вирішено провести урочистості з цієї нагоди 15 січня 1921 р.

В оголошенні про цю подію говорилося: «В першій хвилі відродження руського життя відчулася і потреба заснування руського театру. Перевес-

ти цю ідею в життя взяло на себе перше просвітне т-во Подк. Руси — т-во «Просвіта» в Ужгороді, яке на засіданні 27.XII.1920 р. рішило заснувати постійний Руський театр в Ужгороді. Перша святочна вистава сего театру відбудеться 15 януара 1921 р. в залі городського театру з такою програмою:

1. Промова голови комісії Руського театру т-ва «Просвіта» Авт.Волошина.
2. Привітні промови представників урядів і гостей.
3. Зачитання привітних листів і телеграм.
4. Вистава народної драми Старицького «Ой не ходи, Грицю».

В Ужгороді, дня 3 януара 1921

Організаційна Комісія Руського Театру Т-ва «Просвіта»

Д-р Володимир Бирчак
секретар

Августин Волошин
голова

Д-р Михайло Бращайко
кассієр

Олекса Приходько,
артистичний референт»
[55, 1921, 5 януара].

Промову на урочистому вечорі виголосив А.Волошин. Відзначивши роль «Просвіти» в духовному і національному житті народу і подавши короткий екскурс в історію театру на наших землях та згадавши корифеїв української драматургії Котляревського, Старицького, Тобілевича, Кронвіницького, промовець подав своє бачення театру: «...наш «Руський театр» має бути храмом, котрий проповідує правду, чистоту обичаїв, благородні ідеали культурної життя, має бути школою, в котрій можна багато доброму навчитися і котра вказує на наші хиби і на способи, як маємо їх усунути, має бути громадянською інституцією, котра благородно має впливати на маси, проводити думку духовного цивілізованого життя, котра раз сміхом, другий раз слезами примушує людей думати, розсуджувати над їх вчинками, котра слабшого підкріплює, а заблудившого направляє на праву дорогу. Кто жєлає, чтобы наш народ не пропав в болоті безідейності, но чтобы жив свідомою, культурною жизнью, той повинен посвятити всі свої сили к роботі розвивання сеї важної культурної нашої інституції, котру організує наше першое просвітне товариство «Просвіта».

Далі зачитувалися вітальні адреси і телеграми від різних організацій та окремих політичних і культурних діячів, зокрема, від президента Чехословацької республіки Томаша Масарика, від видатного українського історика Михайла Грушевського, українського поета Олександра Олеся та інших. На завершення було показано виставу «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Михайла Старицького (режисер Михайло Біличенко, художник Михайло Коник, диригент Ярослав Воска) [129, С.68-70]. Головні ролі виконували Марія Приємська, Ніна Машкевич, Лев Безручко, Михайло Біличенко, Роман Кирчів. На долю вистави випав величезний успіх. Про

причини цього успіху писав Михайло Бращайко у статті «Руський театр товариства «Просвіта» з нагоди десятих роковин його заснування: «Все, що на сцені діялося, було наше, було нам рідне. Лунала наша чарівна пісня, пликло наше милозвучне слово, бачили ми там наші звичаї, наші танці, наших колядників із зіздами, ходячих од хати до хати, наше село, нашу церков... І бачили ми головне — глибоке почуття, здорову веселість та щирю душу наших селян» [62, 1931. — С.136-143].

До серпня 1921 р. режисерську роботу в театрі виконували Михайло Біличенко, Борис Крживецький, Марія Приемська, які за короткий час зуміли підготувати близько двадцяти вистав, серед них «Невольник», «По ревізії», «Дай серцю волю, заведе в неволю» Марка Кропивницького, «Безталанна» і «Наймичка» Івана Карпенка-Карого, «Шельменко-денщик» Григорія Квітки-Основ'яненка, «На перші гулі» Степана Васильченка, «Учитель», «Украдене щастя» Івана Франка та інші.

Бажаючи поставити Руський театр на вищий професійний рівень, правління товариства «Просвіта» запрошує в Ужгород корифея українського театру Миколу Карповича Садовського, який і прибув сюди 18 серпня 1921 р. разом з Валентиною Івановою, Миколою Миленком, художником Миколою Кричевським, драматургом Спиридоном Черкасенком.

Свою режисерську й акторську діяльність М.Садовський почав з постановки української народної опери Семена Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм» (художник М.Кричевський, диригент О.Приходько). У ролі Карася виступив сам Микола Карпович. М.Садовський перебував на посаді директора і головного режисера Руського театру т-ва «Просвіта» два роки. Та і за цей короткий час він підготував цілий ряд прекрасних вистав: «Тарас Бульба» і «Сорочинський ярмарок» М.Старицького (за М.Гоголем), «Назар Стодоля» Т.Шевченка, «Мартин Боруля» І.Карпенка-Карого, «Сватання на Гончарівці» Г.Квітки-Основ'яненка, «Молода кров» В.Винниченка, «Казка старого млина», «Про що тирса шелестіла» С.Черкасенка та інші.

13 грудня 1921 р. громадськість Підкарпатської Русі у приміщенні ужгородського театру урочисто відзначила 40-річчя театральної діяльності М.Садовського. Організатором святкування виступило т-во «Просвіта». Після першої дії вистави «Наталка Полтавка», у якій ювіляр виступав у ролі Макогоненка, три дівчини в українських строях — Маргарита Бращайко від Карпатської України, Анна Дутка від Галичини і Ольга Приходько від Наддніпрянської України привітали видатного актора. Далі Авт. Волошин від імені т-ва «Просвіта» вручив ювілярові лавровий вінок із срібним плакатом з написом на ньому «Миколі Карповичу Садовському на 40-літній ювілей артистичної діяльності. «Товариство «Просвіта». Ужгород. 23.XI.1921". М.Біличенко виголосив 180 телеграм і вітальних адресів, що надійшли від установ, організацій та окремих людей» [129, С.71].

М. Садовський залишив помітний слід в театральному мистецтві українського Закарпаття. Його традиції продовжували такі відомі діячі просвітянського театру, як Олександр Загаров, Микола Певний, Ярослав Барнич, Федір Базилевич, Микола Аркас, Августин Шерегія і т.д. Водночас вони ввели у репертуар театру і зарубіжну драматургію і навіть оперету й оперу. Олександр Загаров, який улітку 1923 р. змінив на посаді головного режисера Миколу Садовського, здійснив постановку таких п'єс, як «Тартюф» Жана-Батіста Мольєра, «Мірнадоліна» Карло Гольдоні, «Герої» Бернарда Шоу, «Вовки» Ромена Роллана та інших. Ярослав Барнич надав перевагу співочому репертуару, зокрема, зарубіжній опереті й опері («Циганський барон» Йогана Штрауса, «Королева чардашу» Імре Кальмана, «Продана наречена» Бедржіха Сметани, «Фауст» Шарля Гуно та інш.). Федір Базилевич і Микола Аркас зробили спробу пропорційно урівняти драматичний і співочий вітчизняний та зарубіжний репертуар [129, С.74].

Але поступово Руський театр «Просвіти» почав занепадати. Якщо на початку його діяльності чехословацький уряд прихильно відносився до цієї важливої культурної інституції, а президент Чехословацької республіки навіть виділив на театр 250 тис. крон, то з середини 20-х років будь-яка допомога була припинена. Почалися матеріальні проблеми, політичні цькування творчих працівників, а до цього додалися ще й внутрішні незгоди. Всі ці негативні наслідки, що поглибилися у кінці 20-х років, керівництву товариства «Просвіта», незважаючи на те, що основну частину своєї діяльності, як про це свідчать протоколи засідань Головного Відділу, воно присвячувало саме діяльності Руського театру і спорудженню Народного Дому, подолати не вдалося. З 1 січня 1930 р. «Руський театр товариства «Просвіта» в Ужгороді припинив свою діяльність. Незважаючи на короткий період свого існування, театр «Просвіти» відіграв видатну роль в культурному розвитку краю, відродженні духовності і піднесенні національної свідомості закарпатських українців. Досить сказати, що за час його діяльності в різних куточках Закарпаття ним було дано понад 1200 вистав, а активістами «Просвіти» під значним впливом професійного Руського театру було створено в містах і селах краю 135 театральних гуртків [48, С.72].

Спроби просвітян відродити український театр на початку 30-х років (у 1930 р. засновано «Руський театр реєстрованого Дружества», у 1934 р. — «Руський театр імені Миколи Карповича Садовського», «Земський підкарпатський народний театр») не увінчалися успіхом. Все ж, відродження такого театру відбулося у другій половині 30-х років. Почалося все з організації вихідцями з Підкарпатської Русі у 1921-1922 шкільному році «Союзу підкарпатських руських студентів у Празі». При «Союзі» у 1927 р. був організований аматорський драматичний гурток «Верховина» під керівництвом Августина Шерегія і Михайла Біличенка, який з 1931 р. прибрав назву «Веселка». На базі «Веселки» і за участю просвітян-учителів та уч-

нів Великого Бичкова і Хуста в лютому 1934 р. при «Пласті» створено драматичну секцію, а в 1936 р. при хустській філії товариства «Просвіта» — театральний колектив під назвою «Український театр «Нова сцена». Спочатку «Нова сцена» працювала як пересувний театр і проводила серед населення краю значну просвітянську роботу. У листопаді 1938 р., з переходом столиці Карпатської України до Хуста, «Нова сцена» стає сталим державним театром і отримує офіційну назву «Український державний національний театр «Нова сцена» в Хусті». Основу колективу склали просвітяни Хуста, Великого Бичкова, інших поселень Карпатської України, в театр влилися також актори групи Миколи Аркаса («Руського театру імені Садовського») та «Земського підкарпатського народного театру». Серед найпомітніших постатей «Нової сцени» слід назвати режисерів Миколу Аркаса і Августина Шерегія, диригента Євгена Шерегія, балетмейстра Володимира Лібовицького, художників Марію Тущицьку і Миколу Михалевича, управителя Семена Петрашка, акторів Василя Бідяка, Марію Шерегія, Марту Долинай, Михайла Цірікуса, Олену Батько, Маргариту Обручар, Марію Петрашко-Мороз, Анну Шерегія, Івана Шутка, Олену Павлюк, Євгена Приходька, Варку Лакатош, Василя Йосипчука та інших. До репертуару театру входили «Наталка Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «Чорноморці», «Маруся Богуславка», «Ой не ходи, Грицю», «Пошилися в дурні», «Над Дніпром» і т.д. [47, С.103-104].

Про високий художній рівень виконавської майстерності творчої групи театру, а водночас про важкі умови роботи писала тогочасна преса — «Українське слово», «Свобода», «Земля і воля», «Пластун» та інші видання. У статті Ю.Гріма «Нова сцена» в календарі «Просвіти» говорилося: «...треба особливо підкреслити ті тяжкі умови, в котрих працює Нова сцена: власні витрати кожного року до 1500 кч, тяжкі подорожі на проби та на вистави, недоспані ночі по виставах і відразу ж понеділкова або посвятова наука в школі, розкиданість членів на широкім терені... Майно Нової сцени дуже скромне, але придбане головним чином жертвенністю і власноручною працею самих же її членів» [47, С.104].

15 лютого 1921 р. Головний Виділ товариства «Просвіта» утворив музичну комісію у складі: Віктор Желтвай (голова), Олександр Кізіма (секретар), о. Степан Дудинський, Мирон Стрипський, Олекса Приходько, Роман Кирчів, Михайло Рошахівський. Пізніше секретарем комісії став Михайло Шутко. Комісія відразу ж приступила до заснування Руського Національного Хору, а вже 14 квітня 1921 р. хор під керівництвом О.Кізіми дав концерт на лекційному вечорі науково-літературного відділу товариства «Просвіта», а 21 квітня цього ж року — на вечорі, присвяченому пам'яті Т.Шевченка. Комісія постановила заснувати музично-етнографічний кабінет і спорядити музично-етнографічні експедиції для збору пісень у різних районах краю [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.14; 44, С.119]. Ця робота ак-

тивно проводилася вже з 1921 року. Зокрема, народні пісні в селі Радвань Межилабірської округи записав Михайло Рощахівський [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.14]. (16 пісень з архіву «Просвіти», що їх записав М.Рощахівський, увійшли до збірки «Народні пісні з Підкарпатської Русі», підготовленої Філаретом Колессою і виданої в «Науковому збірнику товариства «Просвіта» за 1938 рік). О.Кізіма на основі зібраних матеріалів видав збірочку «Підкарпатські співанки для хору», а М.Рощахівський — «Гри і забави для дітей для ужитку в захоронках (*дошкільних закладах, дитячих садочках — Ред.*) і школах». Солідні наукові публікації підготував на основі зібраних польових матеріалів академік Філарет Колесса — всі вони з'явилися на сторінках Наукового збірника товариства «Просвіта»: у другому (1923) та останньому (1938) річниках видруковано записи народних пісень (перша збірка — «Народні пісні з південного Підкарпаття», друга — «Народні пісні з Підкарпатської Русі»), у десятому (1934) — дослідження «Старинні мелодії українських народних пісень (весільних і колядок) на Закарпатті». До речі, третю, останню, експедицію на українське Закарпаття здійснив учений з ініціативи І.Панькевича і на кошти товариства «Просвіта» у 1929 році (в основному в села Раково, Невицьке, Радванку, Горяни, в яких записав 130 пісень разом з нотами).

Значну роботу провів Руський Національний хор, що діяв при Цегольницькій церкві в Ужгороді. На перших порах до хору виникала недовіра, не вірили в свої сили і самі хористи, чому «допомагала» і агітація проти хору недругів. Але Олекса Приходько, що взявся керувати хором, будучи одночасно диригентом Руського театру, заставив колектив повірити у власні сили. Вже в кінці 1921 — першій половині 1922 р. хор з успіхом декілька разів виступив з концертами, зокрема: 14 грудня 1921 р. — з колядками для учнів, 15 грудня — з колядками для публіки, 18 грудня — з виставою «Святий о. Николай на Подк. Русі», 9 квітня 1922 року — на шевченківському концерті, 1 травня — на святі у парку разом з хором театру, 15 травня — на літературно-музичному вечорі разом з самоосвітнім гуртком учительської семінарії, 25 травня — з дитячою оперою «Коза-дереза» для шкільної молоді, 26 травня — з цією ж оперою для публіки [44, С.120]. До кінця 1924 р. хор зріс до 220 членів і дав з початку заснування 24 концерти [45, С.38]. Хор дав поштовх до створення хорових колективів при читальнях «Просвіти» по всьому краю. Так, у 1935 р. нараховувалось 94 просвітянські хори, до складу яких входило 2730 співаків [48, С.72]. Щоб уявити собі роботу хорів, досить сказати, що тільки за один 1933 рік вони дали 440 концертів [46, С.3].

Ще про одне культурне досягнення «Просвіти» на терені музичного фольклору варто сказати окремо. З ініціативи Івана Панькевича і на кошти товариства у 1935 році в Ужгороді фірма «Pathefreres» записала, а потім випустила серію грамофонних платівок із зразками вокальної та ін-

струментальної народної музики карпатських українців. Були репрезентовані записи із сіл: Великий Бичків, Рахів, Нересниця, Пудплеша, Верхні Верещьки, Імстичово, Волосянка, Тур'я Ремети, Тур'я Раково, Невицьке, Гойдош. На 15 платівках було записано понад 100 творів [968, С.39]. Не можна не погодитися з високою оцінкою, що її дав у цьому зв'язку товариству «Просвіта» відомий музикознавець-фольклорист Володимир Гошовський: «Враховуючи, що народні виконавці були середнього віку, можемо вважати, що товариство «Просвіта» зберегло для нас і прийдешніх поколінь звучання народної музики Закарпаття з кінця XIX століття... Це був воістину героїчний учинок, який не спроможна була зробити ні Академія Наук УРСР, ні заклади та установи культури Закарпаття, так само впевнено керовані компартією!» [968, С.39].

Однією з перших Головний Виділ товариства «Просвіта» утворив музейно-бібліотечну комісію (20 травня 1920 р.). До її складу увійшли: о. ігумен Теофан Скиба (голова), д-р Михайло Новаковський (заст. голови), Петро Куцин (секретар), д-р Іван Панькевич (архіваріус), директор гімназії Андрій Алиськевич. Референтом комісії став о. канонік д-р Василь Гаджега. Комісія розіслала звернення до громадянства краю з проханням допомогти у зборі музейних і бібліотечних матеріалів, по усіх школах було розіслано спеціально виданий квестіонар (питальник), до урядових кіл Підкарпатської Русі — клопотання про матеріальну і моральну підтримку. Комісія підготувала спеціальний питальник для збору музейних і бібліотечних цінностей, а її члени, зокрема д-р Новаківський, виступали перед громадськістю про завдання музейництва на Підкарпатській Русі [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.7-8]. У квітні 1921 р. комісія через пресу кілька разів звернулася із закликом «До всього руського громадянства» з проханням надсилати матеріали для альбому з життя і побуту Підкарпатської Русі (малюнки, фотографії), а також вишивки, писанки, одяг, різьблені речі і т.д.

Уже в червні 1920 р. комісією було порушено перед цивільною управою клопотання про заборону вивезення за межі краю музейних цінностей і книжкового майна. Зокрема, було врятовано від вивезення за межі краю і республіки музей Т.Легоцького в Мукачеві і передано його у відання музейного товариства імені Легоцького в Мукачеві. Комісія поставила була перед собою навіть завдання повернути з Будапешта всі музейні цінності, які були у свій час вивезені з території краю до музеїв угорської столиці.

До кінця 1920 р. було зібрано ряд рукописів XVIII ст., стародруків XVII-XVIII ст.ст., документи, предмети народного мистецтва, всі видання, що на той час виходили на Підкарпатській Русі, близько 1 500 томів книг [55, 1920, 21 ноябрь]. За п'ять років (до 1 січня 1925 р. зібрання музейно-бібліотечної комісії «Просвіти» нараховували: 57 рукописів, 113 стародруків, понад 400 фотографій, а також 18 старовинних керамічних виробів, монети, 38 церковних предметів, бароковий іконостас XVIII ст.,

предмети побуту, 10 макетів господарств Підкарпатської Русі, вишивки, писанки, зразки одягу з Гуцульщини і околиць Хуста, 155 зразків мінералів тощо. Бібліотечний фонд на кінець 1924 р. становив вже 4387 книжок з історії, культури, природознавства, значну частину якого становили місцеві видання [45, С.37-38]. Народні вишивки краю, зібрані активістами «Просвіти», з успіхом експонувалися у 1924 р. у Празі на виставці «Життя і мистецтво Підкарпатської Русі». У зв'язку із відсутністю приміщень, колекція вишивок, як і інші музейні зібрання, були незабаром розміщені в підвальних приміщеннях єпископської резиденції. У 1929 р. в Ужгороді було створено «Крайове музейне товариство», яке продовжило збір етнографічних, мистецьких і природничих пам'яток краю. Товариство отримало кілька кімнат в будинку колишнього жупного управління, в них було розміщено експонати і згодом відкрито музей для громадськості. З ініціативи Головного Виділу товариства «Просвіта» наприкінці 1934 р. у Мукачеві було засновано «Етнографічне товариство Підкарпатської Русі», головою якого був обраний Августин Волошин. До Ради товариства увійшли такі активні діячі «Просвіти», як Іван Панькевич, Олекса Приходько, Михайло Обідний та інші. У 1937 році в ремісничій школі було відкрито етнографічний музей, зібрання якого після відходу Мукачева у листопаді 1938-го року до Угорщини були в основному втрачені.

Читальні «Просвіти» комплектувались не тільки місцевими виданнями, але й виданнями, що виходили в Україні. Великому допомозі у створенні центральної бібліотеки надавали львівські «Просвіта» та Наукове товариство ім.Шевченка. На 1938 рік бібліотека централі «Просвіти» нараховувала близько 8 тис. томів книжок. На кінець 1938 року в бібліотеках товариства «Просвіта» нараховувалось 38287 книг [47, С.33]. Евакуація майна «Просвіти», в тому числі й бібліотеки, проходила 10 листопада 1938 року під стрілянину на вулицях Ужгорода. Бібліотека була вивезена в Перечин і основний фонд її, на жаль, внаслідок подій 1939-1944-го і пізніших років, пропав. Залишилися поодинокі книги з штампами «Просвіти», які знаходяться в деяких бібліотечних установах області та в окремих людей.

Видатну роль відіграло товариство «Просвіта» у науковому вивченні Закарпатської України та у видавничій справі, зокрема у виданні наукових, художніх і публіцистичних творів, популярних брошур господарського характеру, з історії і культури краю, а також підручників і посібників для шкіл.

18 травня 1920 р., на другому засіданні, Головний Виділ утворив видавничу комісію у складі: А.Волошин (голова), В.Бірчак (секретар), І.Панькевич, С.Ключурак, В.Желтвай. Вже у 1920 р. було видано брошуру В.Пачовського «Что то «Просвіта», його ж «Історія Подкарпатської Русі», вибрані поезії С.Руданського, оповідання Луки Дем'яна «Чорт на весілля», господарські поради М.Творидла «Чим і як гноїти» [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.10].

А на вісімнадцятому засіданні Головного Виділу 2 лютого 1921 р. було утворено Літературно-науковий відділ, тобто фактично реорганізовано видавничу комісію. До складу відділу увійшли: А.Волошин — голова, В.Желтвай — заст. голови, В.Бірчак — секретар, Т.Скиба — скарбник, Е.Невицький — справник, А.Штефан — управитель друкарні, М.Бращайко, В.Гаджега, П.Гебей, М.Григаші, Т.Жаткович, Й.Камінський, І.Панькевич, Є.Сабов, Е.Сухий, П.Яцко та інші відомі наукові і культурні діячі, всього 48 чоловік. Членами-кореспондентами відділу були обрані Ф.Тіхій та Я.Нечас. Метою цього структурного утворення стало «видання руських книг, наукових і літературних журналів або часописів, а також підтримка таких видань, наукова і літературна творчість в руській мові, скликання з'їздів, конгресів, зв'язки з подібними товариствами в краю і за кордоном і т.д.» [2, ф.72, оп.2, спр.5, арк.14].

Літературно-науковий відділ приступив до видання «Наукового збірника товариства «Просвіта», в редакцію якого увійшли А.Волошин, І.Панькевич, В.Гаджега, В.Бірчак. У передмові до першого річника, який вийшов в Ужгороді вже у 1921 році, редакція збірника зазначала: «Товариство «Просвіта», ідучи назустріч всім культурним змаганням пробудженої П.Руси, приступає до наукового видання у формі річного «Наукового збірника». Потреба такого органа, котрий служив би інтересам науки, а головню дослідів на полі історії літератури, мови, етнографії, етнології, мистецтва, соціальної, політичної і церковної історії П.Руси, не лиш очевидна, але і конечна. Зростаючий інтерес до минувшини П.Руси мож було видіти у гуртку учених, котрі походили головню з Галичини і України (Франко, Верхратський, Гнатюк, Охримович, Щербаківський) або Росії (Петров), а також наших уродженців (Годинка, Стрипський). Їм завдячуємо нині не одну цінну працю, через котрі світ не забував про нашу маленьку країну. Продовжити зачату ними роботу і зобразити всіх, котрі займаються дослідями над всіма тими галузями знання взяла на себе літературно-наукова секція «Просвіти». Думаємо, що наш скромний початок приєднає нам прихильників і збере коло нас всіх тих, котрим дороге наше минуше і теперішнє духовне життя» [56, С.3].

З 1922 по 1933 рік вийшло 14 випусків (у 12 томах) збірника. Навколо збірника згуртувалися справді найкращі наукові сили краю, а в написанні окремих статей взяли участь такі видатні українські вчені як академіки В.Гнатюк, Ф.Колесса, С.Рудницький. Слід підкреслити виняткову заслугу у виданні збірника д-ра проф. Івана Панькевича, який був його фактичним редактором, організатором матеріалів і активним автором.

У першому ж випуску Наукового збірника були поміщені статті, присвячені дослідженню пам'яток старої писемності краю — Тишівської Александрії поч. XVIII ст. (І.Панькевич), Мукачівського літопису XV ст. (Ф.Тіхій), збірника Петра Колочавського першої пол. XVIII ст.

(В. Гнатюк), середньовічної історії — «Додатки к історії Русинів і руських церков в Марамороші» (В.Гаджега), фольклористичні і мистецтвознавчі розвідки М.Возняка і В.Залозецького.

У наступних випусках друкувалися ґрунтовні історичні праці Василя Гаджеги (з історії русинів і руських церков Ужанської, Угочанської і Земшницької жуп, з історії греко-католицької єпархії, фундаментальна праця на 130 сторінках про Михайла Лучкая).

З інших вагомих праць, видрукованих у Науковому збірнику, необхідно відзначити дослідження І.Панькевича з історії культури, писемності і мови закарпатських українців, С.Рудницького «Основи морфології і геології Підкарпатської Русі і Закарпаття», В.Сімовича «Grammatica Slavothena» М.Лучкая, Ф.Колесси «Старинні мелодії українських обрядових пісень (весільних і колядок) на Закарпатті» і «Народні пісні з Підкарпатської Русі», а також статті К.Студинського «Александр Духнович і Галичина», З.Залозецького «Горяньска замкова каплиця», В.Владыкова «Местные народные названия рыб Подк. Руси», історичні, фольклорні, етнографічні розвідки Ю.Яворського, А.Волошина, В.Січинського, О.Мицюка, М.Пелекача, Ф.Потушняка та інших. Цей перелік можна б продовжувати, але очевидним є те, що Науковий збірник товариства «Просвіта» був не тільки найважливішим науковим виданням на терені Закарпатської України 20-30-х років, але й, можемо з впевненістю сказати, таким він залишався до нинішніх днів.

Крім Наукового збірника, «Просвіта» випускала періодичні краєзнавчі видання для дітей, молоді, вчителів тощо, окремі з них — разом з Педагогічним товариством та іншими організаціями українського (народовесцького) напрямку. Серед них варто назвати: ілюстрований місячник «Пчілка» для молоді і народу, двотижневик «Віночок для підкарпатських діточок» (з 1924 року як додаток до часопису «Наш рідний край»), місячний часопис «Учитель», щомісячний часопис «Наш рідний край», щоквартальний краєзнавчий журнал «Подкарпатська Русь», щомісячний суспільно-політичний і літературний журнал «Наша земля», щомісячний часопис пластової молоді «Пластун», освітньо-господарський часопис «Світло», письменницький альманах «Трембіта», літературно-науковий і господарський місячник «Просвіта», газети «Наука», «Свобода», «Нова свобода», «Учительський голос», щорічні календарі — «Календар «Просвіти», «Народний календар», «Календар «Пчілки», «Пластовий календар», «Календар учительської громади» та інші видання.

Слід відзначити і велику роботу товариства «Просвіта», особливо А.Волошина, О.Маркуша, Ю.Ревая, Ф.Агія, та інших по підготовці і виданню шкільних підручників та розвитку педагогічної науки і поширенню освіти в краї. Це, зокрема, такі праці А.Волошина, як «Педагогічна психологія», «Логіка», «Методика», «Педагогіка і дидактика для учитель-

ських семінарій», підручники для шкіл — «Читанка для II-III кл.», «Читанка для IV-VI кл.», «Азбука», «Методична граматики», «Наука о числах I-II кл.», «Наука стилізації», «Коротка історія педагогіки», «Фізика», серія книжечок під назвою «Поучительне читання» і т.д., підручники і посібники О.Маркуша «Зорниця», «Рідне слово», «По рідному краю», «Далеким світом», «Нова Європа», «Чужі краї — чужі люди», «Отчизна», «Краснзнавство» та інші.

Окрім того, товариство за час своєї діяльності видало 150 книжечок для народу українською мовою в кількості понад 450 тис. примірників [48, С.72]. Це книги художнього, наукового, популярного характеру. Серед них художні твори О.Духновича, Т.Шевченка, С.Руданського, О.Олеся, О.Кобилянської, М.Коцюбинського, Б.Лепкого, А.Волошина, А.Крालицького, І.Невицької, М.Підгірянки, В.Гренджі-Донського, Л.Дем'яна, історичні праці — «Історія Підкарпатської Русі» В.Пачовського та під цією ж назвою І.Кондратовича, книжечки з господарськими порадами О.Ільницького, В.Мосори, М.Творидла, О.Маркуша, В.Чаплі, Р.Стахури та інших, брошури протиалкогольного характеру К.Феделеша і т.д.

При «Просвіті» діяли й окремі тимчасові комісії, що мали конкретні завдання на певний період. Зокрема, це комісія по подоланню алкоголізму і топонімічна комісія. Остання комісія була утворена 17 вересня 1920 р. під назвою «Комісія для назв місцевостей Підкарпатської Русі». В її завдання входило вироблення для уряду пропозицій щодо правильного вживання назв міст, сіл, присілків, фільварків, хуторів і т.д. До складу комісії увійшли А.Волошин, М.Стрипський, М.Брацайко та інші. Комісія вже на початку 1921 р. фактично завершила роботу і подала урядові свої пропозиції.

Сьогодні, з відстані історії, можна об'єктивно оцінити роль і значення товариства «Просвіта» в національно-культурному відродженні Закарпатської України. А роль і значення цього історичного товариства у розвитку культури, поширенні освіти і знань, науковому дослідженні, вихованні національної свідомості і національної гідності закарпатців є без перебільшення визначною. Сьогодні ми можемо також з впевненістю стверджувати, що діяльність найпотужнішого на закарпатоукраїнських землях крайового товариства «Просвіта» підготувала благодатний ґрунт для створення самостійної Карпато-Української держави — Карпатської України, хоча й потопленої у крові її патріотів у трагічні дні березня 1939 року, але такої, що залишилася у пам'яті живих як поклик невмирущої і вічно живої ідеї незалежної Української Держави.

2.3. Політичні партії на шляху до національної консолідації (1920-1938 рр.)

Розвиток політичної історії Закарпаття за безпосередньої участі широких верств населення розпочався практично на початку ХХ ст. Перебуваючи до цього часу в складі Австро-Угорської імперії, місцеві жителі були позбавлені права самостійно вирішувати свої проблеми в суспільно-політичному житті. Тільки після завершення Першої світової війни й розпаду Австро-Угорської імперії (1919 р.) край опинився в ситуації, коли його майбутнє можна було визначити власними силами. За короткий час інтелігенцією було розглянуто ряд можливих варіантів подальшого розвитку Закарпаття, в тому числі у складі Угорщини, України, Чехословаччини. Однак міжнародна ситуація вносила постійні корективи у вирішення цієї дієми. Врешті-решт край опинився у складі Чехословацької республіки під назвою Підкарпатська Русь.

У період 1918-1920 рр. серед закарпатської інтелігенції проходив процес групування чи об'єднання, тобто з'являється найхарактерніша риса політичного життя тогочасного суспільства — існування груп людей, які об'єднувалися внаслідок добровільного волевиявлення на основі спільних інтересів і завдань. Тому початок формування політичних партій, які поділялися як за національною ознакою (українські, угорські, єврейські, русофільські), так і за структурною організацією (філії загальнодержавних або самостійні крайові партії) слід відносити до 1919 р. Суспільство новоствореної держави відчуло на собі період становлення й адаптації багатопартійної системи. Важливим у цьому відношенні був вплив народних мас на політичні партії, які виступили свосереднім каталізатором, що створював відповідний баланс політичних сил. Адже передумови створення та діяльність політичних партій базувалися на громадській думці, на суспільно-політичній активності населення і, врешті-решт, на вираженні їхніх інтересів перед державною владою. Обравши демократичний шлях розвитку у всіх сферах суспільного життя і маючи за приклад західноєвропейський варіант демократії, Чехословаччині необхідно було пристосуватися до реалій і перспектив розвитку власного суспільства. У цьому напрямку активність партій мала стати допоміжним інструментом у стосунках народу і держави. Партії практично звільняли громадян від необхідності самостійно вирішувати безліч суспільно-політичних проблем.

Проте багатопартійна система не була досконалою. З одного боку, існування досить великої кількості політичних партій різної політично-національної орієнтації мало позитивне значення в міжвоєнний період. Така ситуація не була штучною, а скоріше навпаки, внаслідок загального розширення суспільства, вказувала на її природний зміст.

З іншого боку, необхідно було створити такі політичні партії, які змогли б чутливо реагувати на суспільні імпульси, впливати на перебіг історичних подій тощо. Тому дуже важливим було те, що у часи національного пробудження українців краю знаходилися групи людей, які об'єднувалися спільними інтересами і намагалися вплинути на політичне життя і свідомість громадян. У боротьбі з русофільськими, чеськими і угорськими політичними партіями вони загартовували свій політичний потенціал.

Однією із перших політичних партій в Закарпатті з'явилася Руська Хліборобська (Земледільська) Партія (РХ(З)П), яка згуртувала у своїх лавах інтелігенцію та просвітян [2, ф.1146, оп.1, спр.3]. Безпосередніми ініціаторами її створення стали А.Волошин, брати Михайло і Юлій Бращайки, А.Штефан та інші активісти Руської Центральної Народної Ради. Хоча попередні зібрання партії проходили ще у червні, офіційно вона була створена на установчих зборах, які відбулися 15 липня 1920р. в Ужгороді. Її представляли майже 600 делегатів із усіх куточків Закарпаття [2, ф.29, оп.3, спр.33, арк.10]. На зібранні було обрано керівництво партії, її головну управу. Головою РХ(З)П обрали А.Товта. Секретарем партії став адвокат Ю.Бращайко, а заступниками голови — Ю.Добей, І.Деяк, В.Джмурат, А.Волошин, І.Тенінець [2, ф.29, оп.3, спр.33, арк.10-11]. Головна управа партії розташовувалася у м.Ужгород. Офіційним гаслом «хліборобів» став вислів — «Земля — наша мати!» [2, ф.1056, оп.1, спр.91, арк.3]. Делегати установчих зборів офіційно затвердили партійну програму і статут, які були розроблені й прийняті ще на попередніх нарадах партії 27 червня 1920 р. Програма РХ(З)П носила стандартний характер, не була унікальною в своєму роді але й мала конкретно визначені цілі. Основні проблеми тогочасного життя краю знайшли своє відображення в цьому документі (автономне управління, розвиток економіки й сільського господарства зокрема, а також мовне питання). З іншого боку, своєрідних пропозицій, які б чітко визначали позицію партії щодо вирішення тих чи інших проблем, ми не знаходимо. Розуміючи тогочасну політичну ситуацію, лідери партії не висували будь-яких радикальних вимог, а обмежувалися проханням надати Закарпаттю «обіцяні» автономні права. Упродовж своєї діяльності РХ(З)П підтримувала владну політику Чехословацької республіки. Маючи у своєму складі впливову інтелігенцію та частину греко-католицького духовенства, а також зв'язки в адміністративній системі, партійцям вдавалося вирішувати багато питань суспільно-політичного характеру.

РХ(З)П проводила велику агітаційну роботу як своєю активною діяльністю на місцях, так і через засоби масової інформації. У цьому плані багато допомагала газета «Руська Нива» — офіційний друкований орган партії. Її редактором був один із засновників партії Юлій Бращайко, а пізніше його брат Михайло [423, С.20]. На шпальтах цієї новинки друкувалися заклики до місцевого населення організовуватися в спільні осередки, про-

подилася роз'яснювальна робота перед виборами різних рівнів, вказувалися завдання та цілі політичної організації тощо.

РХ(З)П активно співпрацювала з товариством «Просвіта» у культурно-освітній сфері. Упродовж 20-х років ХХ ст. партія спільно з товариством провела сотні святкових вечорів, присвячених закарпатським і українським громадсько-культурним діячам, театральних і танцювальних вистав, хорових виступів. Таке тісне співробітництво пояснюється тим, що більшість членів партії були і членами «Просвіти», брали активну участь в освітньо-культурній діяльності на місцях. «Хлібороби» постійно входили до різних адміністративних комісій (громадсько-політичних і мистецьких). Позитивною була і спільна діяльність РХ(З)П із Кооперативним Союзом, Товариством інвалідів «Надія» та іншими організаціями [647, С.130].

27 лютого 1923 р. в Ужгороді був скликаний звітно-виборчий Конгрес РХ(З)П. Тут було обрано нову управу партії. Головою політичної організації став М.Брацайко, а його заступниками — А.Товт, А.Волошин та П.Яцко. Секретарями партії стали В.Фединець і А.Рудий, касиром — В.Желтвай, а контролерами — Ю.Добей та А.Штефан. Членами головної управи партії було обрано ще 130 представників різних міст і сіл Закарпаття [66, 1923, 22 берез.].

Об'єктивно кажучи, РХ(З)П була єдиною автономною політичною організацією упродовж 1920-1924 рр., яка дотримувалася української орієнтації. До того ж прослідковувалася підтримка цього національного спрямування і в колах деяких загальнодержавних партій, які розгорнули широку діяльність своїх філій у Закарпатті. Перш за все, до таких можемо віднести Соціал-Демократичну Партію Підкарпатської Русі (СДПР) або, як ще її назвали, Руська Соціал-Демократична Партія. Організаційне оформлення цієї партії відбувалося протягом першої половини 1920 р. У квітні й травні того ж року відбулися наради бажаючих створити партію соціал-демократів у краї. А 16 травня вже було обрано перше керівництво партії, до складу якого увійшли Є.Пуза, Я.Остапчук, С.Клочурак, Я.Нечас, В.Климуш, В.Шуба, І.Михалко та ін. [672, С.277]. Формально СДПР виникла як автономна партія, однак як за організацією, так і за стратегією була наближена до Чехословацької Соціал-Демократичної Партії (ЧСДП). Підтвердженням цьому є те, що вона базувалася на класовій та інтернаціональній основі, спираючись на основні принципи II Інтернаціоналу. Як ліва партія, СДПР виступала за соціальну справедливість, здійснення економічних та політичних реформ законним (парламентським) шляхом і відкидала будь-які радикальні методи політичної боротьби. Основу партійної програми склали наступні моменти: «передача великої земельної власності робочим селянам; передача фабрик і заводів в руки працюючих робітників; унорядковане виживлення худобного народу; просвіта на ріднім язичі аби і діти найхудобніших людей могли набрати розуму і стали на

помочи бідному народови; свобода віри для всіх віросповідань» [423, С.34]. Друкованим органом місцевих соціал-демократів став україномовний тиждень «Народ», перший номер якого вийшов у світ 24 квітня 1920 р. Його відповідальними редакторами стали Є.Пуза та С.Клочурак. Із 1921 р. газета почала виходити під назвою «Вперед», а головним редактором до 1926 р. був С.Клочурак, згодом Д.Німчук [939, С.29]. Видавався також календар газети «Вперед».

У жовтні 1922 р. був скликаний II Конгрес партії соціал-демократів, на якому прийняли розширену програму. Вона включала питання економічного й політичного характеру з вимогами широких автономних прав для Закарпаття. Піднімалися також питання культурного розвитку краю та вирішення першочергових завдань СДП на майбутнє. Повноправним керівником партії став Я.Остапчук (Є.Пуза виїхав до Праги) [906, С.18]. Загалом, хоча партія місцевих соціал-демократів і була самостійною, її організаційно-структурна база перебувала в деякій залежності від ЧСДП, про що може свідчити різного роду матеріально-фінансова допомога з Праги [2, ф.63, оп.1, спр.434, арк.1-15]. Проте відстоювання української мови й пропаганда української культури чітко вказували на її національно-політичну позицію, навіть незважаючи на перебування у лавах партії немалої кількості євреїв та угорців. Напередодні перших загальнодержавних парламентських виборів у Закарпатті (1924 р.) місцеві соціал-демократи уклали союз із ЧСДП.

Трохи важче проходив процес становлення на позиції української орієнтації іншої політичної організації краю, яка називалася Закарпатський крайовий комітет Комуністичної Партії Чехословаччини (крайком КПЧ). Власне, поширення комуністичних ідей в даному регіоні мало свої особливості, які були викликані суспільно-історичним моментом тогочасності. Цьому сприяли деякі внутрішні та зовнішні фактори, які виходили із можливих умов існування Чехословацької держави та її складової частини — Підкарпатської Русі (низький рівень політичної культури жителів краю, демократичність і багатопартійність державної системи, актуальність соціальних вимог у зовнішньому та внутрішньому суспільстві тощо).

Спочатку комуністи й соціалісти, а також нечисленні представники соціал-демократії утворили Міжнародну Соціалістичну Партію Підкарпатської Русі (МСППР) (21 березня 1920 р.) [172, С.119]. 14-16 травня 1921 р. її об'єднали із Комуністичною Партією Чехословаччини, утворивши крайову організацію (крайком КПЧ) [734, С.60-61]. Стимулюючи місцеве населення популістськими закликами, розповсюджуючи ідеологічну демагогію навколо важливих соціально-економічних проблем тогочасного суспільства комуністи підштовхували робітників і селян до радикальних форм боротьби у вигляді страйків, демонстрацій, саботажів тощо. Подібні виступи висували вимоги негайної пролетарської революції, повалення «бур-

жуазного» уряду Чехословаччини, конфіскації та ліквідації великих приватних землеволодінь, тісної співпраці з Радянським Союзом та ін. [30, С.468-471]. Лише з наближенням передвиборчого періоду в програмних положеннях партії вже відчувалася зацікавленість представників крайкому КПЧ долею краю, хоча в цілому вони були аналогічними за змістом, повторювали традиційні для інших політичних партій Закарпаття вимоги автономного Союму, встановлення чітких кордонів із Словаччиною, гарантії виконання рішень Сен-Жерменського договору тощо. Затверджений «Проект організаційного Статуту КПЧ і виконавчих установ» включав у себе широкий спектр структурно-організаційних положень, деталізованих у 67 пунктах [7, Інв. № Арх. УМ 7987, I-866, арк.1-22].

Керівництво партією здійснював Центральний Комітет КПЧ. За матеріально-фінансові справи відповідала Центральна контрольна комісія [7, Інв. № Арх. УМ 7987, I-866, арк.19-20]. Щодо фінансування партії, то передбачався обов'язковий членський збір коштів і надходження в бюджет організації доходів із партійних підприємств тощо. Цікаво, що з членських внесків 30 відсотків надходили у Центральний Комітет, а 70 відсотків розподіляв крайком на місцеві потреби партії, але за згодою ЦК [7, Інв. № Арх. УМ 7987, I-866, арк.22]. Партійна дисципліна стосувалася суворого виконання обов'язків членів КПЧ і торкалася майже всіх сфер їх діяльності. Зокрема, за тримісячну затримку сплати членських внесків передбачалося виключення з лав партії [7, Інв. № Арх. УМ 7987, I-866, арк.21-22]. Загалом всі положення були побудовані на принципі суворого підпорядкування центральному органу. Залежність від центру і всеохоплюючий контроль за діяльністю нижчих органів партії не впливали позитивно у той час на її організаційну розбудову в краї.

Щодо структурно-організаційної бази крайкому КПЧ, то вона спиралася на 13 окружних секретаріатів. Їм підпорядковувався 91 партійний осередок. Роботою крайової організації керували Й.Демко, І.Мондок, Є.Сайдлер, І.Локота та ін. Основний акцент уваги робився на організаційну роботу партії на місцях та її ідейно-виховну основу. Серед найпоширеніших методів залучення населення до лав партії була усна агітація, проведення святкових вечорів та інформація преси. До останньої слід віднести газети «Правда» (з 4 липня 1921 р.), «Карпатська Правда» (з 1922 р.), «Мункаш Уйшаг» (угорською мовою) і Календар «Карпатської Правди», які були досить популярними серед населення [2, ф.29, оп.3, спр.131, арк.73].

Потрібно відзначити і полярні моменти в діяльності партії комуністів у згаданій період. З одного боку, активність в організаційно-агітаційній роботі, поширення комуністичних ідей майже на всій території тодішнього Закарпаття, намагання тісно координувати діяльність партійних осередків вказували на швидкий поступ партії й безкорисливу відданість її активних членів, а отже — правильність вибраної тактично-стратегічної по-

літики організації (такої думки дотримувалися радянські дослідники). З іншого боку, ініціативу на місцях не могли повною мірою підтримати центральні органи КПЧ у Празі, які були змушені дотримуватися комінтернівських позицій, диктату Москви, а пізніше — репресивних методів проти членів своєї ж партії. Проте це не завадило досягти комуністам у краї певних успіхів у завоюванні чималої кількості прихильників.

Після 1924-1925 рр. сталися деякі суттєві зміни в діяльності політичних партій краю українського спрямування. Місцеві філії загальнодержавних політичних організацій поступово потрапляли в залежність від своїх центральних органів у Празі, обмежуючи цим самим самостійність рішень і дій. Офіційні ж кроки автономної РХ(З)П після 1924 р., на нашу думку, засвідчили, що із перших парламентських виборів у Закарпатті були зроблені вчасні, й головне правильні, у тих умовах висновки. Можемо припустити, що саме останні події стали причиною припинення діяльності Руської Хліборобської (Земледільської) Партії і її переродження в Християнсько-Народну Партію Підкарпатської Русі. Власне, термін «переродження» є умовним. Як згадувалося вище, ще на Конгресі РХ(З)П 23 лютого 1923 р. з уст А.Волошина прозвучали слова, які означали зміну орієнтації партії у бік християнсько-народного напрямку [66, 1923, 22 берез.]. Це було зумовлене вливанням у ряди партії досить великої кількості священників, передусім греко-католицького віросповідання. Однією із основних причин виникнення нової проукраїнської партії була слабка вага РХ(З)П на політичній арені республіки і матеріально-фінансова неспроможність конкурувати із потужними політичними організаціями чехословацьких філій. Більше того, політичні сили української орієнтації витрачали свою енергію задля локальних партійних суперечок із русофілами і не могли зосередитися на більш важливих політичних проблемах тогочасності.

Український рух у той час ще не мав такої сили, яка б могла вплинути на ті чи інші політичні зміни. Тому необхідним був пошук політичних союзників як у краї, так і серед вседержавних, загальночеських партій. Такою політичною організацією стала Чехословацька Народна Партія [854, С.14]. Вибір саме цієї партії не був випадковим. Перш за все, зверталася увага на ідейну орієнтацію програмних положень і вагу партії на політичній арені. Очолювана монсенйором Й.Шрамеком, вона спиралася передусім на католицьке населення республіки і входила до числа сильних та впливових правих політичних організацій країни [1169, S.33]. Союз ЧНП і ХНП був суто передвиборчим, тому після 1925 р. «християнські народники» діяли самостійно. Їх лідер А.Волошин упродовж 1925-1929 рр. був депутатом чехословацького парламенту [1144, S.76].

Результати виборів 1925 р. можна розглядати як позитивний момент й із тої площини, що Християнсько-Народна Партія врахувала минулу політичну діяльність партії «руських хліборобів» і тим самим стала на якісно

новий ступінь розвитку політичної організації. Свою ідею партія формулювала більш чітко, ніж попередня, однак у цілому повторювала притаманні всім іншим організаціям вимоги. Про себе «християнські народники» говорили: «Наша Християнська народна партія найліпша для всіх, бо вона по християнській програмі заступає робітників, селян і інших, словом, наша партія не може не хотіти добра для всіх класів народу й то не лиш матеріального, але й культурного» [423, С.27]. Крім того, впливовою внутрішньою силою організації була інтелігенція, її більшість склали організатори й активні діячі крайової «Просвіти», а також члени колишньої РХ(З)П. Інтелігенції відводилася одна із основних ролей у веденні перспективної політичної діяльності християнсько-народної організації: «Інтелігент є зато інтелігентом, щоб не дав підломитися грубостям народних низин.

Якщо наша інтелігенція справді хоче заслужити ім'я інтелігенції, так сама зрівняє всі рови, які днесь ще віддаляють її від народних мас» [423, С.29].

Про свою політику члени партії говорили так: «Християнська політика повинна бути соціальною, але не соціалістичною, керуватися засадами християнської справедливості і для того і требе для горожан не лише свободи, як то робили ліберальні партії, але і соціальної справедливості» [423, С.29]. З цього можна зробити припущення, що Християнсько-Народна Партія стояла на правоцентристських позиціях.

Національна позиція партії була вже більш радикальнішою, ніж у «хліборобів». Мова газети «Свобода», яка з 1925 р. стала офіційним друкованим органом партії, була ближча до фонетичної української. Це зрозуміло, оскільки керівництво партії склали постаті, які уже давно залучилися до українського національного руху і крок за кроком утверджували ідею єдності українського народу. Власником «Свободи» був А.Волошин, а відповідальним редактором і видавцем Ю.Сопко.

Щодо керівництва партії, то її головою став А.Волошин, його заступником М.Брацайко, а секретарем М.Долинай. До головної управи партії увійшли Ю.Брацайко, В.Гаджега, о. Василь Лар, І.Грига та ін. Фінансування організації повністю лежало на плечах керівництва, а, особливо, за свідченням С.Росохи, на лідерів партії А.Волошинові [854, С.21]. Матеріально-фінансова слабкість була найбільшою проблемою партій проукраїнського спрямування упродовж 20-х — першої половини 30-х років. Однак сила організацій полягала в досить сталій кількості прихильників (ХНП займала п'яте місце в краї за кількістю членів) і відданості декларованим соціально-політичним поглядам. За рахунок цього «християнські народники» залучали до своїх лав і місцеву закарпатську молодь, чим не могли похвалитися інші автономні партії. Важливим було й те, що до партії залучалося багато освічених представників молодшої генерації — випускники семінарії та студенти. Підтримували ХНП також «Студентський Союз

Подкарпатських Русинів» та молодь «Просвіти». Як вказував С.Росоха, «чим більше припливало до неї української молоді, тим більше сходила вона на платформу українського націоналізму», особливо у 30-х роках [854, С.22]. Про характер національного елемента в партії порівняно з попереднім етапом політичного розвитку він говорив: «Християнсько-Народна Партія А.Волошина була ще найбільше самостійна і чисто українська партія. Цілий її апарат знаходився виключно в руках українців» [854, С.21].

Незважаючи на досить сталий авторитет ХНП серед частини місцевого населення, вона мала і багато політичних опонентів, навіть ворогів. Особливо це відчувалося перед черговими виборчими процесами. «Антихристиянсько-народна» пропаганда проводилася різними способами як із боку русофільських автономних сил разом із проугорськими політичними організаціями, так і з боку філій загальнодержавних партій, які прихильно ставилися до закарпатського українства. Зокрема, соціал-демократи виступали з різкою критикою націоналістичної діяльності української молоді, а пізніше (з 1938 року) повели наступ і на газету «Свобода» за її відвертий націоналізм. Ще раніше в одному з номерів газети «Свобода» в 1935 році А.Волошин вказував, що «наш націоналізм є християнський, який дивиться в рід людський, як на велику родину дітей Божих, як на велику соціальну одиницю, в якій суть менші одиниці, одиниці націй, держав, країв, громад і родин. Наш націоналізм знає ширшу і вужчу координацію, знає дальшу і ближчу солідарність» [423, С.27].

Звинувачували Християнсько-Народну Партію і у клерикалізмі. Особливо «старалися» у цьому питанні проугорські церковники: «більша частина греко-католицького духовенства, що була вихована ще в мадярських школах, ставилась до неї ворожо, скеровуючи голоси своїх «овечок» до партії Бродія» (*Автономний Землеробський Союз — М.Т.*) [854, С.13]. Існування серед членів партії представників духовенства використовувалося антиукраїнськими політичними елементами для звинувачення їх у занадто сильному впливі релігії на політику. Однак реально греко-католицьке духовенство, а точніше та його частина, що підтримувала українську орієнтацію організації, зробила великий, передусім духовно-культурний внесок у процес українізації в Закарпатті. Не останнім був момент впливу на діяльність партії галицьких емігрантів. Через згадані антиукраїнські настрої та пропаганду ХНП втрачала важливу кількість електорату серед того місцевого населення, яке ще не могло розібратися у питанні «хто є хто?» (особливо у 1935 р.).

Серед традиційних «стратегічних» проблем між русофілами й українофілами залишалось мовне питання. На початку 30-х років періодичні видання проукраїнських сил уже намагалися виходити українською фонетичною мовою. На шпальтах партійної газети велася постійна полеміка з русофілами як про мовне питання, так і про їхнє бажання створити окре-

мий карпаторуський народ. Відповідь «Свободи» часто-густо носила конкретно направлений памфлетний характер, а іноді, теж із гумором, але аргументовано доводила правоту на прикладі думок самих русофілів: «Язик подкарпаторускі се є найновішою назвою офіціальною нашої мови. Незабаром напевно буде виголошений і конкурс для написання такої граматики. Неборак Русин вже дійсно так буде виглядати як у Руданського «безяника коняка» [423, С.36]. Идеологам окремого карпаторусинського народу діставалося й так: «Не есть ми русинами, — говорили вони тоді, — але грек. катол. мадярами, а тепер повторяють, що вони не українці, вони не москалі, бо вони лиш чехословенські горожани, тепер ще карпатомалороси, а завтра може малочехи.

Знають они дуже добре, що русин і українець, то одна нація, знають і то, що між їхнім домашнім говором і говором галицьким є лиш така різниця, як між лишаком і лемаком, або ж гуцулом і бляхою і однаково сміють дурити своїх хлібодавців і неукій народ, що український язык їм чужий» [423, С.30].

Багато уваги ХНП приділяла й боротьбі проти чехізації й мадяризації шкільної системи освіти в Закарпатті, а також впровадженню російської мови в навчальних закладах: «... Доки будуть на наших школах виучувати всякі «русскія професори?...» [423, С.29]. Усвідомлюючи, що місцеві жителі — русини є гілкою українського народу, лідери партій проукраїнської орієнтації все-таки не були в змозі розібратися у тому, яким шляхом треба вести політику на зближення, а то й об'єднання з «братами за Карпатами». Свідченням цьому є постійні запевнення лояльності до державної влади і твердження, що територія Підкарпатської Русі — складова частина Чехословацької республіки. Така прихильність до Праги була продиктована, в першу чергу, лібералізацією суспільно-політичного життя і демократичністю суспільства. Не останню роль у визначенні остаточної позиції відіграла і наявність слов'янського духу в східноєвропейському регіоні, який почав відроджуватися після розпаду Австро-Угорської імперії.

Період 1925-1927 рр. у політичній історії Закарпаття ознаменувався спадом міжпартійної боротьби, своєрідним політичним затишшям. Це було викликано завершенням важкого дворічного виборчого марафону (1924-1925 рр.), підбиттям підсумків, аналізом організаційної спроможності тощо. Відбулися зміни і в діяльності крайових філій загальнодержавних політичних партій.

Ще влітку 1924 р. на V конференції крайової організації КПЧ були виявлені внутріпартійні суперечки, які вказували на наявність зростання кризових явищ у партії. Зокрема, більшість комуністів засудили деяких членів партії, які закликали «вести боротьбу за автономію та швидше скликання сейму» [906, С.36]. Боротьба із так званими «опортуністами» призводила до спланованої чистки в лавах крайкому КПЧ не без підказки Праги (КПЧ)

і Москви. Це підтвердили і результати II з'їзду КПЧ, який відбувся 31 жовтня — 4 листопада 1924 р. в Празі. Партія взяла курс на посилену «більшовизацію» організації. Закарпатська делегація (І.Мондок, Є.Сайдлер, І.Локота, Е.Шафранко, Й.Гаті, Г. Феєр, О. Борканюк, Б.Кашеляк), яка репрезентувала 6 тисяч комуністів краю, одностайно підтримала цей курс.

6 вересня 1925 р. в Мукачеві відбулася VI крайова конференція КПЧ, яка підбила перші підсумки боротьби за «більшовизацію» партії і обрала новий склад крайкому [49, 1926, 5 груд.]. Особлива увага акцентувалася на культурно-національному аспекті, підкреслюючи етнічну єдність українського народу. З такою позицією представники крайкому КПЧ брали участь і у роботі III з'їзду КПЧ в Празі (26-28 вересня 1925 р.) [906, С.55].

На час проведення VII партконференції закарпатських комуністів (20-21 листопада 1926 р.) кількість дійсних членів, які сплачували партійні внески, становила 3 тис. 510 чоловік. Конференцією були прийняті резолюції, які стосувалися проблем політичного, аграрного та національного розвитку краю [906, С.78-80]. Упродовж наступних двох років питання національної приналежності закарпатських українців до «40-мільйонного українського народу», їх мовна і культурна спільність стали пріоритетними у діяльності партії комуністів: «Ми є частина українського народу, говоримо тою самою мовою, що весь сорокамільйонний український народ». Відмовившись у майбутньому використовувати слова «русин», «руський» на позначення місцевих жителів, вони безапеляційно заявили, що «остаточно розв'язати національне питання зможе «лише радянський суспільний лад» [906, С.83-84].

25 березня 1928 р. відбулася VIII крайова конференція крайкому КПЧ, на якій розглядалися різні структурно-організаційні питання, аналіз партійної діяльності після парламентських виборів 1925 р. та інші поточні питання. У її роботі взяли участь 86 делегатів. Найбільшу увагу привернув звіт керівництва про діяльність партії, який вказував на незадовільний характер дій окружних комітетів і відсутність самостійності в партійній роботі. У цілому в цей час діяли 12 заводських партійних осередків, які нараховували 151 члена, 106 вуличних (1 тис. 546 чол.) та 145 сільських партосередків (3 тис. 215 чол.). Слід відзначити, що останні цифри говорили про кількісне зменшення осередків КПЧ у краї, а отже і її членського складу, порівняно з минулим підзвітним періодом. Так, у 1928 р. вуличних партосередків стало на 56 менше, а сільських на 17 [7, Інв. № Арх. 5819, І-107]. Погіршилося і становище друкованих органів партії, які втрачали своїх передплатників, незважаючи на обов'язковість їх розповсюдження осередками. «Карпатську Правду», наприклад, передплачувало у той час всього 911 чоловік. Трохи більше (965 чол.) цікавилися матеріалами, що друкувалися у газеті «Мункаш Уйшаг» [7, Інв. № Арх. 5819, І-107]. З огляду на кількість членів КПЧ у краї ця цифра була замалою.

У кінці 1928 — на початку 1929 рр. позитивних зрушень у структурно-організаційній розбудові партії комуністів не відбувалося. Тому основний акцент політичної боротьби робився на подолання міжпартійних суперечок. Особливо відзначалася у цьому плані комуністична преса. У номерах «Карпатської Правди», крім висвітлення соціально-економічних проблем населення, давалася оцінка, передусім негативна, діям різних політичних партій. Особливо діставалося проурядовій Аграрній партії, а також місцевій проукраїнській ХНП [27]. Незмінною залишилася і політика безпідставного вихваляння Радянського Союзу, його «прогресивної» системи. З іншого боку, позитивним моментом і, треба підкреслити, незмінним, була негативна позиція комуністів щодо угорського реваншизму і послідовна підтримка ідеї етнічної єдності українського народу, його мови і культури.

Проте відсутність кардинальних зрушень у розбудові партійної організаційної бази на території краю, що відбивалася на популярності партії серед місцевих жителів, змусила керівництво крайкому КПЧ робити кадрові перестановки, змінювати тактику організації тощо. Влітку 1929 р. було скликане розширене засідання крайкому партії, на якому обговорювалися питання розвитку комуністичного руху в Закарпатті. Окрема увага зверталася на подолання недоліків у аграрному і національному аспектах через призму організаційної роботи. Першим секретарем Закарпатського крайкому КПЧ обрали чеха Емануїла Кліму, а членами керівного органу партії стали Б.Вайс, П.Варга, С.Габерман, М.Жупник, І.Локота, І.Петрушак, М.Сидоряк, П.Терек, І.Туряниця, О.Борканюк та ін. [735, С.50]. У вересні 1929 р. із лав КПЧ вийшов один із багаторічних керівників закарпатських комуністів Й.Гаті [906, С.129]. Партія залишалася на інтернаціональних позиціях, однак проукраїнський напрям серед її членів набирав більш вираженого характеру. Зокрема, мовне питання було чітко спрямоване на його українське вирішення.

Здавалося, що в умовах світової кризи 1929-1933 рр., яка мала безпосередній вплив на соціально-економічні зміни в краї, під час якої посилювався державний контроль за діяльністю не тільки комуністів та їх лідерів, а й соціал-демократів, крайком КПЧ виробить нові шляхи подолання спаду популярності партії і зуміє переглянути свою тактику і стратегічне ведення партійної політики. Однак наступні офіційні кроки крайового комітету підтвердили безповоротний курс: «Революційний шлях виходу з кризи — повалення влади буржуазії та встановлення диктатури пролетаріату» [523, С.244]. Зрозуміло, що це було продиктовано тиском із боку Москви. Така позиція не сприяла росту чисельності прихильників партії, хоча, треба відзначити, що комуністи продовжували відстоювати інтереси найбідніших верств населення. З іншого боку, вони вміло використовували загострення соціальних протиріч у краї і, згідно з проголошеними положеннями партії, були зацікавлені у поглибленні суспільної кризи, яка повинна б

була призвести до «революційної ситуації» в Чехословацькій державі. Проте офіційно до середини 30-х рр. програмні положення крайкому КПЧ не видозмінювалися, а її партійно-стратегічна основа — курс на перемогу пролетарської революції і встановлення диктатури пролетаріату (у формі Рад) — залишалася першочерговим (і кінцевим) завданням всього комуністичного руху. Це підтверджують деякі маніфести крайкому КПЧ [234, С.62-92]. Упродовж першої половини 30-х рр. крайком КПЧ найбільше уваги приділив страйковій боротьбі, небажанню контактувати із місцевою соціал-демократією і подальшій пропаганді «радянського способу життя». Національна політика партії була поміркованою у тому плані, що ідея єдності українського народу залишалася незмінною, однак тільки за умови його об'єднання в Радянській Україні: «Радянська Україна нам рідна українська держава, вона наш союзник у боротьбі за наше визволення, і ми повинні її охороняти від зазіхань на неї всіх ворогів — чужих і своїх українських» [2, ф.2, оп.1, спр.164, арк.11]. Таким чином проголошувалася і політична боротьба з іншими проукраїнськими політичними партіями краю.

Продовжувала свою активну діяльність і місцева партія соціал-демократів. На III Конгресі СДППР, який відбувся 8-9 листопада 1924 р. в Ужгороді, було прозвітовано про участь соціал-демократів у парламентських виборах, аналізувалися їх наслідки тощо. Багато уваги приділялося політико-економічним аспектам розвитку тогочасного Закарпаття. Делегати партійного Конгресу представляли 176 регіональних осередків краю. Було обрано головну управу партії, яка складалася із 18 чоловік. Головою СДППР залишився Яцко Остапчук, а його заступниками обрали І.Габора та В.Малого. Генеральним секретарем партії став С.Ключурак, який до того ж редагував партійний друкований орган — газету «Вперед». Протягом наступних двох років головна увага керівництвом партії відводилася розбудові структурно-організаційної бази СДППР. Виражаючи інтереси закарпатських робітників, соціал-демократи намагалися залучати більше й верстви місцевого населення. Особливий акцент робився на залучення до лав партії інтелігенції, передусім — педагогічних працівників. З цією метою у жовтні 1925 р. в Ужгороді заснували Союз учителів і професорів соціал-демократів Підкарпатської Русі, який активно діяв і сприяв політичному згуртуванню українських соціал-демократів упродовж 20-30-х рр. [36, 1925, 2 лист.]. У цьому відношенні СДППР мала ширші можливості впливу на фахових вчителів ніж, наприклад, крайком КПЧ.

У свою чергу, багато комуністів, які не сприймали радикальних лівих форм політичної боротьби, переходили до лав соціал-демократів. Особливо це проявилось після парламентських виборів 1924 і 1925 років. Однак цей процес мав і негативні наслідки, оскільки приплив новоявлених соціал-демократів, особливо неукраїнської національності, поступово почав позначатися на національній позиції СДППР.

У 1926 р. був скликаний Надзвичайний з'їзд партії соціал-демократів, який прийняв доповнення до партійної програми. Вони стосувалися кількох основних аспектів реалізації реальної «справедливої» земельної реформи, а не запропонованої урядом, і «повільної» реформації аграрного сектора взагалі. Більше уваги було відведено соціально-національним положенням програми і підтверджено курс на завоювання культурно-національної автономії.

Під час затишся міжпартійної боротьби (1926-1928 рр.) СДПР діяла як самостійна крайова політична організація, однак структурно-організаційно єдналася з правим крилом ЧСДП. Проводячи масові акції протесту у формі страйків і маніфестацій, місцеві соціал-демократи часто виступали у підтримку прав та свобод робітників краю разом із комуністами [906, С.77]. Проте їх зближення далі не проходило. СДПР засуджувала марксистсько-ленінське тлумачення класової боротьби, реалізації соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату. Друкованою органом партії — газета «Вперед» неодноразово критикувала крайком КПЧ за односторонність висвітлення подій у СРСР, замовчування соціально-економічних негараздів та політичного терору. У свою чергу соціал-демократи намагалися проводити активну культурно-освітню роботу, виступаючи за єдність українського народу, відстоюючи мову й культуру, співпрацюючи з «Просвітою».

Проте партійні дії у 1928-1929 рр. вказували на наявність кризи в середній політичній організації. Політичний застій був викликаний і вливанням у ряди партії, особливо до її керівництва, представників чеської та єврейської національностей, що відбивалося на партійній позиції у важливих політичних і національно-культурних моментах. Така ситуація спричинила вихід із лав СДПР багатьох українських провідників. Серед них був Олександр Бадан, а у 1926 р. від соціал-демократів відійшов один із активних лідерів партії, багаторічний редактор газети «Вперед» Степан Ключурак [724, С.57]. Ще більше поглибило кризу в партії намагання її неукраїнських членів об'єднатися із ЧСДП і офіційно утворити її крайову філію, що й сталося на з'їзді СДПР (тоді її ще називали Руська Соціал-Демократична Робітничка Партія) у м. Хусті в кінці 1929 р. [2, ф.923, оп.1, спр.33, арк.5]. Проте таким кроком ліквідувати кризу в партії соціал-демократів не вдалося. Не сприяло покращенню внутріпартійної ситуації й те, що керівництво СДПР у погодженні із ЧСДП в Празі висунуло кандидатський лист до парламентських виборів 1929 р., в якому не знайшлося місця українським соціал-демократичним активістам. Вихід із лав партії одного із її засновників і багаторічного керівника Яцка Остапчука яскраво свідчить, на нашу думку, про суттєві непорозуміння серед керівництва партії соціал-демократів. А текст заяви Я.Остапчука більш ніж промовисто підтверджує таку думку: «З огляду на відносини пануючі від довшо-

го часу в партії соц. дем. на Підкарпатській Русі, я уважав вже давніше за відповідне усунути від чинної участі в життю тої партії, чекаючи, що ачей ті відносини зміняться і поправляться.

Але позаяк я переконався, що воно не іде до ліпшого і що події, при котрих були поставлені кандидатури до виборів до парламенту і сенату доказали, що ті відносини ще більш загострилися й погіршилися, я рішився лишити ряди т. зв. соц.-дем. партії Підкарпатської Русі, бо не хочу своєю участю як член управи і як член партії поносити відвічальности за дальші наслідки цих відносин. 8 жовтня 1929 р.» [67, 1929, 10 жовт.].

Незважаючи на це, об'єднання крайової партії соціал-демократів із ЧСДП мало й об'єктивні позитивні наслідки. Матеріально-фінансова підтримка з Праги успішно вплинула на зміцнення структурно-організаційної бази партії, розширила можливість впливу на місцеве населення і уряд. У період економічної кризи 1929-1933рр. політика чехословацької влади, намагаючись стабілізувати ситуацію в країні, посилила і політичний контроль за соціал-демократами, так само як і за комуністами, вважаючи їх розповсюдниками антидержавних ідей. Найбільшу небезпеку в цьому плані становили організації та проведення масових страйків, маніфестацій тощо. Незважаючи на деякі політичні розбіжності з комуністами, соціал-демократи проводили спільні акції протесту у формі згаданих вище виступів місцевого населення. Широко практикувалися також так звані голодні походи [2, ф.2, оп.2, спр.158, арк.108-109]. Але оскільки комуністи використовували методи страйкової боротьби і для висування суто політичних вимог, соціал-демократи у свою чергу не відставали від них. На першотравневих маніфестаціях у 1931 р., на противагу пропагованих комуністами гасел про єднання з Радянським Союзом, члени місцевої СДП висували протилежні ідеї типу «Геть з Радянським Союзом!» або «За мир і спокій в республіці!» [907, С.63].

Офіційно ж виробити партійну програму дій в умовах кризи соціал-демократам вдалося на XVI з'їзді ЧСДП в Празі, який відбувся у вересні 1930 р. Делегати з'їзду в принципі підтримали політику владного диктату фінансового капіталу і визнали неспроможність у тих умовах пролетаріату боротися за владу. Проте, маючи потужну фракцію в чехословацькому парламенті, соціал-демократи зажадали припинення каральних дій поліції проти мирного населення, відмовившись від пропаганди активних форм боротьби проти уряду, і прагнули парламентським шляхом добиватися поступового реформування. Щодо конкретної роботи, то ЧСДП почала домагатися припинення масових звільнень робітників, виділення матеріально-фінансової допомоги на громадську роботу, домагатися безкоштовного харчування для бідних тощо. Саме завдяки їх старанням протягом 1931-1933 рр. від уряду було отримано дотації по безробіттю та харчуванню [36, 1935, 17 квіт.].

Після подолання економічної кризи на перший план знову висувається політична й міжпартійна боротьба. У цей час партійні вимоги місцевих соціал-демократів стають схожими з комуністичними, однак шляхи їх реалізації знову ж таки залишилися різними. Зокрема, багато уваги приділялося поліпшенню соціального становища робітників, розширенню політичних прав і свобод населення, загальній мобілізації суспільства проти фашизації країни і виконанню соціально-економічних і політичних зобов'язань урядом щодо краю шляхом переговорів та державних реформ. Через те, що представники КПЧ звинувачували місцеву СДПР у потуранні «фашистам» в уряді, налагодити зв'язки було важко. Вони обмежувалися тільки передусім взаємно підготовленими акціями соціально-економічного характеру. Подібними були й позиції щодо припинення політики чехізації й усунення із службових посад українців.

Отже, вибір політичних партій українського спрямування був зроблений остаточно — політичний розвиток, еволюційна діяльність проукраїнських партій була можлива лише в умовах вільного демократичного простору, яким наповнювала «свіжий» державний організм Чехословацька республіка. З іншого боку, визначеність із прихильністю до уряду й своєю політико-національною орієнтацією не мала закінченого вигляду. Більше того, вона знаходилася в зародковому стані. Бажання і мрії перетиналися із звичною обережністю і, деякою мірою, недовірою. У програмах політичних партій, які визнавали себе проукраїнськими, відкрито ще не звучали вимоги про приєднання Закарпаття до України як кінцевої мети. Ще більше хаотичним було становище в мовній культурі, яка лише із часом еволюціонувала в конкретно визначені форми традиційного українства. Так само проходила еволюція радикалізації програм проукраїнських партій у 20-30-х роках ХХ ст.

Однак не можна залишити не поміченим той факт, що позиція проукраїнських політичних партій суттєво розходилася із реальними діями інших автономних партій, незважаючи на схожість їхніх програмних положень. Дійсно, програмні вимоги партій у перші роки їх діяльності мали своєрідну стандартність (вимоги автономії, проведення реформ і навіть у питанні лояльності до державної влади). Проте неможливість співпрацювати в різного роду партійних блоках чи союзах говорить про принципові розходження у позиціях, які стосувалися вирішення тогочасних життєво важливих проблем краю. Саме з того часу почали викристалізовуватися два непримиримі політично-партійні табори — русофільський та українофільський.

І все-таки, незважаючи на недосконалість програмних тез та повільний ріст їх політичної якості, можна констатувати, що політична діяльність партій української орієнтації мала об'єктивно-позитивний момент. Це усвідомлення того, що місцеве «руське» населення краю — частина укра-

їнської нації. У цьому і полягала основа їх політичної діяльності у той час.

На середину 30-х років припав етап чи не найбільшого організованого спротиву українському національному рухові з боку русофільських партій (Автономний Землеробський Союз, Руська Національно-Автономна Партія, Общество им. А.Духновича та ін.), підтримуваних (як морально, так і матеріально) проугорськими політичними колами [34, С.90]. Тому згуртування українських сил у цей час набувало більш важливого значення. З іншого боку, на територіях, де вплив незалежної Християнсько-Народної Партії був досить слабким, визрівала необхідність створення нової української партії, яка б не дала можливості залучити місцеве населення до русофільських автономних сил, в першу чергу — своєю практикою антиукраїнської пропаганди. Саме на середину 30-х років припав час появи на політичній арені краю ще двох проукраїнських партій — Української Селянської Партії (УСП) і української фракції Аграрної партії. За ідею створення однієї такої політичної української організації взялася уже відома на той час культурно-національна діячка Пряшівщини, активний член «Просвіти» й лідер карпатоукраїнського жіноцтва Ірина Невицька [661, С.184]. Саме завдяки її старанням було проведено велику організаційну роботу по підготовці заснування партії. Причина такої ініціативи полягала в тому, що проукраїнські партії і філії не зуміли до цього часу сформувати «щирю» національно-українську політичну організацію, яка об'єднала б всіх закарпатців, котрі вважали себе українцями (хоча така ідея постійно визрівала).

Починаючи з 1934 р., формувалася організаційно-структурна база нової партії. Найактивнішими членами організаційної групи, крім згаданої Ірини Невицької, були Іван Гриць, Василь Кузьмик, Михайло Тулек та інші. Установчі збори партії відбулися 7 квітня 1935 р. в Ужгороді у присутності 30 осіб [36, 1935, 14 квіт.]. Якщо із політико-національною орієнтацією партії, її метою і завданнями все було визначено без непорозумінь, то питання назви організації стало «архіважливим». Мрії та надії українських закарпатців про єдність національно-патріотичних сил краю виражалися в думці однієї частини організаторів нової партії, які пропонували назвати її Українське Національне Об'єднання (газета соціал-демократів «Вперед» подавала назву «Українське Народне Об'єднання») [36, 1935, 14 квіт.]. Інша ж частина проводу партії стояла на традиційному підході до питання назви партії. Враховуючи, що більшість місцевого населення складала селяни, партія, а отже і її назва, мають виражати інтереси цієї верстви населення. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що серед керівництва виникли непорозуміння через використання деякими членами ідеї організації для реалізації власних інтересів [854, С.23].

Про історію оформлення назви партії промовисто свідчить матеріал, надрукований у газеті «Народня Сила», яка була офіційним друкованим

органом партії: «7 квітня 1935 р. засновано «Українське Національне Об'єднання», а 29.IV.1935 р. названо цю партію «Укр. Сел. парт.». II.VII.1937 р. перехрещено цю ж партію на «Укр. Нац. Сел. Роб. партію». Тоді ж обрано додатково ще й кількох нових членів до проводу партії.

Саме тому, що цей новий провід не зробив своєчасно належних заходів щодо остаточного оформлення нової назви партії, то залишаються стара назва, а також і перший провід партії правосильним.

Отже, наша партія зветься надалі: Українська Селянська Партія» [54, 1938, 25 січ., 10 лют.].

Офіційний друкований орган партії (Урядовий орган УСП) «Народня Сила» почав виходити з 15 вересня 1936 р. Його редактором та видавцем був М.Тулек, а співредактором І.Невицька. Новинка друкувала багато політичних статей, у тому числі й про діяльність різних партій [54, 1936, 1 груд.].

Як бачимо, період офіційного оформлення назви партії тривав більш ніж два роки, що було у той час незвичним. Незважаючи на це, партія діяла як самостійна організаційна одиниця. Основне завдання партії її керівники вбачали у створенні на базі УСП об'єднаною ядра всіх українських громадсько-політичних сил. Звідси і виходила позиція деяких членів партії, які аж до жовтня 1938 р. неофіційно продовжували вживати назву партії як Українське Національне Об'єднання: «Всі українці мусять зрозуміти стан сучасної політики, зливаючись в одне могутнє тіло, в одну українську лаву, яка не мала б соперника на Підкарпатті, отже: в Українське Національне Об'єднання» [423, С.63]. Поряд із цим вживалася й назва Українська Національна Селянсько-Робітничка Партія.

Постає питання, чому навколо саме цієї організації планували об'єднати всі українські сили краю? Адже у той час діяла одна із впливових проукраїнських політичних партій Християнсько-Народна Партія, яка, на відміну від «українських селян», уже тоді була злагодженим організаційно-структурним організмом. Важко погодитися з деякими дослідниками, які вказували, що «ХНП до 1938 року не мала політичного впливу серед населення» [172, С.112]. Причину цього треба, очевидно, шукати у зневіренні в можливості закарпатських українців, які входили до складу різних політичних партій, впливати на політичне життя краю та республіки. Недовіру до ХНП у провідників Української Селянської Партії перш за все викликала їх близькість із верхівкою греко-католицького духовенства, більшість якого не мала чіткої національно-політичної позиції. Ось як про це зазначалося у газеті «Народня Сила», яку редагувала лідер партії Ірина Невицька: «Не очікуємо від «володарів» жадної ласки, ані матеріальної допомоги. Не продаємось жадній партії, не вступаємо на услуги жадної держави, а хочемо вибудувати не від кого незалежну, власну, широко-національну українську партію та її орган.

На Підкарпатті нема своєї національної партії. Всі «наші» партії служать чужим інтересам, от і дочекались ми того, що з партії чеських соціалістів повикидали українців, викидуватимуть українців і з аграрної партії, а т.зв. Християнську партію нині-завтра перебере єпископ Стойка для свого «третього напрямку...» [54, 1936, 15 верес.]. Але потрібно відмітити і той факт, що багато членів ХНП схвально відгукнулися про утворення нової української політичної організації [68, 1937, 30 груд.]. Проте до цієї події вороже поставилися представники місцевої Соціал-Демократичної Партії, які в україномовному партійному друкованому органі назвали її «фашистівською і виразно буржуазною» [36, 1935, 14 квіт.].

Однією із суттєвих відмінностей поряд з іншими партіями української орієнтації було те, що, починаючи з 1937 р., УСП стояла на більш радикально-національних позиціях, у їхніх відозвах уже сміливо і відверто звучали вимоги націоналістичного характеру. Про це свідчать резолюції II з'їзду Української Селянської Партії. Тут, зокрема, вказувалось наступне:

«1. Вимагаємо правдивої, повної автономії і виборів до сейму, щоб народ міг собі вибрати своїх представників.

2. Вимагаємо, щоб усі посади зайняли на Підкарпатті правдиві представники, то єсть діти — сини українського народу.

Урядники іншої нації, які залишаються дочасно в наших урядах, повинні скласти іспит з української мови.

3. Вимагаємо як найскорше провести земельну реформу, то є парцеляцію великих земельних маєтків, як Латориця, державні лісові землі, з яких можна брати користь на посіви, пасовиська й інше та передачі цих земель нашому селянству» [423, С.63].

Звичайно, можна навести певні аналогії з програмними вимогами Руської Хліборобської та Християнсько-Народної партій, але навіть із кількох наведених моментів очевидно, що вони стали більш радикальними і еволюція програмних позицій українських партій дійсно має місце. Сміливість змісту вимог виходить із об'єктивних причин, в яких опинилося Закарпаття. Обіцяної автономії краю та проведення різних соціально-економічних і політичних реформ чекати закарпатцям довелося довго, і перспективи на краще майбутнє здавалися досить примарними. Тому вжиті у програмних документах терміни «повна автономія», «сини українського народу» та інші звучали як крик душі нації. А вимоги до службовців про складання ними іспитів із знання української мови вказували на місце українців у Закарпатті як власника своєї землі.

Однак, незважаючи на сміливість радикальних політичних положень, партія не зуміла виробити цілісну програму організації, в якій було б чітко вказано її завдання й чий інтереси вона повинна виражати [68, 1937, 30 груд.]. Свої цілі УСП намагалася аргументувати в кількох програмних положеннях, які досить часто виходили у партійному друкованому органі

«Народня Сила». У цілому вони не відрізнялися від програмних документів інших проукраїнських партій. Головні завдання і напрямки діяльності партії корегувалися лише внаслідок політичних змін у краї (або їх відсутності) і закріплювалися на нарадах та з'їздах. Це суттєво впливало на ставлення населення до УСП, хоча сам факт її існування у тих умовах можна визнати позитивним. Оскільки програма повинна була стати обличчям партії, то не зрозуміло чому її керівництво зволікало із цим питанням. Можна припустити, що до організації партії, крім І.Невицької, прилучилися люди, які до того часу не мали достатньої практики і необхідного стажу політичної діяльності. Так чи інакше, а відсутність стабільної партійної програми у той час було негативним явищем. Як вказував відомий громадсько-політичний і культурний діяч Василь Гренджа-Донський, «партія без виробленої програми нічого не варта. Вже багато мені заявляло: «Я радо вступив би до української селянсько-робітничої партії, але не знаю, яка їх програма. Чей же не можу сліпо вступити до організації, не знаючи чого вони хочуть...» [68, 1938, 3 лют.].

Незважаючи на відсутність чітко виробленої програми, партія виражала свою позицію, як зазначалося вище, на шпальтах свого друкованого органу: «Говоримо конкретно і ясно! Ми є вдома на своїй землі, і кожен, хто сюди прийшов та хоче між нами жити — мусить до тих обставин припинчатися» [423, С.63].

Проукраїнським партіям Закарпаття неодноразово закидали, що вони знаходяться під сильним впливом галицької інтелігенції, яка приїхала (емігрувала) сюди з іншого боку Карпатських гір. На такі заяви партійці відповідали так: «Ми не знаємо тут українських емігрантів. Якщо ще і є кілька галицьких українців по урядах чи де-інде, то пам'ятайте, що для нас вони не є емігрантами! Вони є українцями, як і ми: — ми різниці не робимо на основі того, чи народився в Галичині, над Дніпром, Буковині, Бессарабії чи Підкарпатті!

Чому не бачите дійсних емігрантів! Про галицьких москвофілів мовчать, бо вони для них роблять прислугу, ширячи москвофільство по наших селах. Адже ж, за що так широко підтримуються інституції цих москвофілів, їм дається грошові допомоги до статисячі на видання часописів» [423, С.63].

Виступали члени УСП і проти чехізації місцевого українського населення, через що мали неодноразові проблеми з урядовцями, а особливо з цензорами періодичних видань. «Ми знаємо нашу історію! Дуже помиляються панове, коли думають, що ми, підкарпатські українці, приєднавшись до ЧСР, вже перестанемо бути українцями, і відмовимося від культурних та історичних зв'язків з українським народом, що живе на інших землях, а все, що чеське: історію, культуру й все інше приймемо за своє. Що панове, по те ми вам не сягаємо, — але і свого не дамо» [423, С.63]. Одноча-

сно звучали й протести проти русифікації в школах та місцевих адміністраціях: «Наближається новий шкільний рік! Москвофільські виродки роблять усе, щоб захопити в свої руки виховання молоді, щоб з неї виховати таких самих душевних калік, життєвих нездар, як вони самі.

Боріться проти злочинної роботи кацапів! В українську школу — український дух!

Домагайтеся завести в школах всеукраїнський фонетичний правопис!» [423, С.66].

Вимоги щодо мовного питання партія селян підкріплювала власним прикладом, друкуючи матеріали в своїй газеті українським фонетичним правописом.

Але пріоритетним завданням партії все-таки залишалася боротьба за національну автономію Закарпаття. Особливого значення вона набула у часи пожвавлення міжнародних територіальних зазіхань на Чехословацьку республіку: «Мусимо вести правдиву українську націоналістичну політику, а ця диктує нам, щоб не оглядатися ні на кого, ані на ні що, тільки робити те, що для нашого народу найкорисніше.

У першу чергу:

1. Не дамо нашої території ні мадярам, ні полякам.
2. Не допустимо до того, щоб нашу територію хтось ділив.
3. Будемо спільними силами боротись за прилучення до Підкарпаття українського народу, що його відірвано до сучасної Словаччини.

Отже, всі українці, під синьо-жовтий прапор, під яким ми стояли в 1918 році! Мусимо боротись за ідею українського автономного Підкарпаття!» [423, С.64].

Ведення націоналістичної політики зайняло найбільше місця в програмних положеннях. Все інше тут знаходило своє відображення поверхово, що і негативно впливало на співробітництво з партією. Оскільки основу населення краю становили селяни, то їхні інтереси повинні були стояти на першому місці. Проте без уваги залишилися і селяни, і робітники, й інтелігенція. Саме за це критикували УСРП, адже вона намагалася взяти на себе роль об'єднавчої сили всіх проукраїнських політичних організацій. В одному з номерів газети «Українське Слово» за 1937 рік автор статті В.Гренджа-Донський справедливо, на нашу думку, дискутував із «селянськими націоналістами» на цю тему: «Ця партія насамперед повинна виробити програму, в якій боронила б поперш інтереси ядра нашого народу: селянство. Ця програма мусить бути широка, і добре обміркована, обговорена до всіх деталей. Інші інтереси мають долиняни, а цілком інші Верховина. Справедливе переведення земельної реформи, сколонізування притисянських низин, відводнення мочаристих земель, вивласнення для громад полонин і різних пасовищ, комасація, індустріалізація країни, регуляція рік і потопів, будування шкіл, доріг, справедливе розділювання

нашим інституціям державних допомог і т.д. — ось головні точки, які в подібній програмі потрібно розробити.

Коли ця програма буде вироблена, то потрібно розбудувати по краю осередки, цілу сіть партійної організації. А далі, як нинішня її назва вказує, є вона виключно селянсько-робітничою партією, а це — на мою думку, — зле, бо вона повинна бути партією як інтелігенції, так і селянства та робітництва, отже всенародною. Треба отже змінити назву на Всенародну Українську Партію. Партійний орган також потрібно пристосувати до партійних інтересів, а не наслідувати інших як формою так змістом.

На мою думку, — вказував далі автор статті «Доки ще нам чекати?», — ця зреорганізована чи взагалі новозаложена всенародна партія, що згуртувала б у собі всі верстви нашого народу... повинна б бути національно-демократичною... Українська всенародна партія з'єднувала б народні сили і з тою спільною силою мусіла б числитися як центральна влада так і наші урядові кола» [68, 1937, 30 груд.]. Як бачимо, В.Гренджа-Донський критикував недосконалість програмних позицій УСП з добрими намірами. Чітко вказуючи на суттєві недоліки важливого компоненту політичної організації, він накреслив широкий спектр проблем, які повинні були бути відображені у її програмі.

Таким чином, можна констатувати, що існування Української Селянської Партії хоч і мало позитивний момент у згуртуванні українських сил Закарпаття, її організаційно-структурний рівень значно поступався іншій проукраїнській політичній організації — Християнсько-Народній Партії. На протязі 1938 р. УСП активної політичної діяльності не проводила. Вона не мала широко розгалуженої мережі осередків подібно ХНП. А відсутність чіткої програми партії говорить про слабу організаційно-політичну культуру, яка аж ніяк не могла лчити політичній партії на кшталт УСП у другій половині 30-х років. З іншого боку, не можна погодитися з деякими науковцями, які стверджували, що УСП «згодом перетворилася у відверто фашистську» партію [172, С.117]. Та все ж, політичні лідери згаданих партій не намагалися протистояти один одному, а навпаки — співпрацювали між собою. Така ситуація, безперечно, мала позитивний момент у процесі консолідації організацій проукраїнського спрямування.

Позитивні зміни сталися і у середовищі однієї з наймасовіших політичних партій тогочасності — Аграрній партії. Незважаючи на відверте русофільство її лідерів, серед рядових членів була велика кількість проукраїнськи налаштованого населення. Це змушувало найактивніших представників українських аграрників боротися за рівноправство в середині політичної організації і відстоювати проукраїнські політичні і національно-культурні позиції. Починаючи з 1934 р. у Аграрній партії постала потужна українська фракція, яка у мовно-національних питаннях стала опозиційною до русофільського керівництва. Серед членів української фракції

Аграрної партії своєю громадсько-політичною активністю виділялися Степан Ключурак (фактичний лідер фракції), Віктор Курах, Василь Приймак, Михайло Марущак, Михайло Гулянич, Михайло Рибар, Дмитро Андришин, Юрій Лацанич, Микола Лацанич, Августин Штефан, Юрій Перевузнник та ін. Вони видавали газету «Земля і Воля», перший номер якої вийшов у світ 10 серпня 1934р. [40, 1934, 10 серп.]. Її редакторами були С.Ключурак і М.Попадючок. Цікаво, що перші два номери цього періодичного видання вийшли з написом «Орган членів народовців аграрної партії», що викликало спротив у чеської та русофільської частини аграрників, які у вересні 1934 р. прийняли рішення про незаконність виходу «Землі і Волі», чим, у свою чергу, підтвердили антиукраїнську позицію, вироблену ще на Конгресі Аграрної партії в 1923 р. [67, 1934, 13 верес.]. Проте газета виходила й далі, пропагуючи українську національну ідею. У першому номері «Землі і Волі» читачів ознайомлено з метою видання і програмними цілями української фракції: «Ми хочемо працювати на полі культурно-освітньому, господарсько-економічному та політичному. Тим ми хочемо з темного русина зробити свідомого члена українського народу, хочемо з матеріально ожебраченого й визискуваного хлопа-селянина зробити матеріально й політично незалежного чинника, який би всі справи, які торкаються його життя та життя цілої Підкарпатської Русі, міг свobodно й незалежно вирішати». Про національно-політичну позицію і ставлення до держави українських аграрників говорить наступне: «Будемо вірно служити своєму українському народові і залишимося вірними громадянами Чехословацької Республіки... Народ Підкарпаття складе одну цілість з українським народом інших земель — ми є членами української нації» [40, 1934, 10 серп.].

Хоча українська фракція Аграрної партії була змушена вести постійну боротьбу з русофілами-аграрниками, вона зробила добрий внесок у розвиток українського національного руху в краї. Такі члени партії, як С.Ключурак, А.Штефан, Ю.Перевузнник, М.Марущак та інші брали активну участь у просвітницькій роботі, тісно співпрацюючи з крайовою «Просвітою». Неодноразово українські аграрники виступали у масових акціях протесту спільно з місцевими комуністами й соціал-демократами [907, С.212]. Незважаючи на це, Аграрна партія постійно проводила й антикомуністичну пропаганду [172, С.108].

Активна діяльність української фракції Аграрної партії змусила рахуватися з нею центральне керівництво в Празі. Для ознайомлення з її роботою в краї делегація українських аграрників у складі С.Ключурака, Ю.Перевузнника, М.Гулянича і М.Лацанича їздила в столицю республіки. Розуміючи важливість підтримки Аграрної партії в Закарпатті, центральне керівництво було змушене схвально поставитися до існування фракції [43, С.57].

Незважаючи на авторитет української фракції Аграрної партії в різних куточках краю, русофільська частина аграрників намагалася не допустити українців до парламентських виборів у 1935 р. Більше того, центральне керівництво партії підтримало склад кандидатського листа аграрників від Закарпаття, куди не ввійшло жодного українського представника. Таким чином вони намагалися позбавити українців можливості впливати на політичні і соціально-економічні зміни в краї. Українська фракція Аграрної партії виступила окремою організаційною одиницею тільки на виборах до крайового представництва і отримала майже 12 тисяч голосів виборців [36, 1935, 2 черв.]. До кандидатського листа ввійшли 12 чоловік: С.Ключурак, М.Гулянич, В.Приймак, А.Штефан, А.Лацанич, В.Колька, Г.Шорбан, П.Петричко, В.Козарик, В.Лацанич, І.Русин, В.Курах [40, 1935, 23 трав.].

Це був хороший показник на той час серед всіх проукраїнських політичних партій, що не могло не вказувати на ріст політичної свідомості місцевих українців. Найбільшою підтримкою на згаданих виборах українські аграрники користувались у Хустському (2 тис. 676 чол.), Тячівському (1 тис. 997 чол.), Перечинському (1 тис. 591 чол.) та Рахівському (1 тис. 387 чол.) округах [724, С.66]. Успішні наслідки крайових виборів виходили з того, що аграрники серед інших проукраїнських політичних партій своїми програмними положеннями більш конкретно підходили до вирішення проблем селянства, як основної маси населення краю.

Та все-таки запекла боротьба в середині партії між її українськими та русофільськими представниками продовжувалася. Це призвело до глибокої партійної кризи влітку 1938 р. Українська фракція аграрників постійно боролася за рівноправ'я у партії, однак політика її центрального проводу незмінно базувалася на ставленні до українців із «точки зору інтересів партії», що ніяк не могло привести до «замирення між українцями та русофілами» [60, 1938, 16 черв.]. Не останню роль у цьому відіграло постійне лавірування центру Аграрної партії між її єврейськими та угорськими представниками.

2 липня 1938 р. в Ужгороді відбулася розширена нарада крайової управи Аграрної партії, на якій розглядалася проблема проекту автономії краю. Найбільші протиріччя виникли з мовного питання. Внаслідок гарячої дискусії було вирішено, що «справу урядової мови в урядах має вирішити майбутній сойм» [60, 1938, 5 лип.]. Для проведення переговорів у питанні автономії з владою та партіями обрали комісію із семи аграрників, до складу якої увійшов український представник С.Ключурак. Порівняно з минулими роками офіційна позиція Аграрної партії, яка відстоювала антиукраїнську ідею у мовному питанні, значно похитнулася, що вказувало на важливий вплив української секції партії на тогочасні події. Та незважаючи на це, різні протиріччя всередині політичної організації відбивалися на

її діяльності. На проукраїнських позиціях стояли аграрні представники молоді та селянства. Однак керівництво партії знаходилося в руках русофілів, які підтримували тісні контакти з лідерами опозиційних русофільських партій. Через це відчувалася відсутність партійної дисципліни, що подекуди призводило до прийняття неадекватних, суперечливих і антидержавних рішень. У такій ситуації навіть члени партії єврейської та угорської національностей намагалися не втручатися в боротьбу між українофілами та русофілами. З будь-якого важливого питання провід партії не міг виробити одностайної думки. Особливо це стосувалося питання автономії: «Теперішнє ведення аграрної партії в своїй більшості несерйозно ставиться до здійснення автономії, раз через свою розсіяність, а здруге через своє вороже становище до української справи» [60, 1938, 15 лш.]. Тим не менше провід Аграрної партії розіслав вироблений проект автономії на основі «виготовленого плану Української Народної Ради» всім секретаріатам коаліційних і опозиційних партій і запропонував налагодити переговори у цьому питанні [60, 1938, 7 серп.]. Неодноразово українські аграрники брали участь у міжпартійних нарадах та переговорах із представниками пражського уряду. Прихильно вони ставилися і до питання консолідації всіх українських політичних партій краю, і у процесі своєї діяльності не робили різких змін партійної позиції.

Із середини 30-х років намітилися зміни в діяльності крайового комітету КПЧ. На порядок денний почали висуватися нові стратегічно важливі питання тогочасності, а точніше — питання пошуку союзників та доцільності вимоги автономії краю. На всі ці політично-тактичні повороти керівництва крайкому безпосередній вплив мали як зовнішні, так і внутрішні обставини. Одним із акцентуючих моментів, що вплинув на подальші дії КПЧ в Закарпатті, стала перспектива фашизації Європи та — як її основний політико-ідеологічний чинник — стрімкий розвиток і офіційна політика Німеччини. Така ситуація змушувала комуністів зайнятися пошуком союзників, звичайно, серед політичних лівих сил. Такими в краї могли стати, наприклад, соціал-демократи, які мали сталий вплив на населення. Висуваючи загальноприйнятну тезу про загрозу фашизму та об'єднання спільних зусиль для боротьби з ним, члени крайкому КПЧ, насамперед сподівалися очолити цей рух і під його демократичними гаслами продовжити виконання своїх програмних положень та далекоюсяжних цілей. Саме висування демократичної «новизни» в агітаційній пропаганді, представлення партії як антивоєнного борця, лідера антифашиста мало свої позитивні моменти для подальшої діяльності політичної організації комуністів. Від такої далекоюсяжної політики залежало ставлення до партії місцевого населення та її успіх у міжпартійній боротьбі. Ще на X пленумі КПЧ (1934 р.) був взятий курс на зближення із соціал-демократами («За бойову соціалістичну солідарність»). Така

союзна співпраця двох лівих політичних організацій виражалася передусім у проведенні під їх егідою спільних масових акцій за участю селян та робітників [861, С.187, 193, 212, 238].

У цей же час комуністи змінили традиційне для всіх автономних партій програмне положення, що стосувалося вимоги автономії краю. Ще готуючись до виборів 1935 р., вони безапеляційно заявили, «що лозунг автономії є тільки зняряддя для обману трудящих, на відрив їх від революційної боротьби за хліб, роботу і свободи» [49, 1935, 1 трав.]. Такий поворот можна розглядати, як передвиборчий трюк. Оскільки відчувалася мобілізація проугорських автономно-політичних сил, які активізувалися з початку поширення фашизму в Європі, крайова організація КПЧ була змушена запропонувати яку-небудь альтернативу і якимось чином відмежуватися від автономних партій. Подальша діяльність партії, яка тільки по інерції спрямовувалася на домагання від уряду Чехословаччини виконання шістьох на себе політико-правових зобов'язань щодо Підкарпатської Русі, практично не змінила її тактики. Нестійкість позиції щодо автономії краю відбивалася й на ставленні до комуністів інших політичних партій, перш за все — української орієнтації. У червні 1938 р. крайком КПЧ оголосив, що готовий підтримати висунуті Українською Центральною Народною Радою вимоги до чехословацького уряду і разом домагатися виборів до крайового Союму. Реагуючи на це, ХНП висловила так: «Було б бажаним, щоб в справі автономії був спільний поступ не стільки Рад, але й всіх партій, які бажають добра нашому народові». Проте водночас вони поставили доречне запитання: «Та чи вірити комуністичним маневрам?» [60, 1938, 15 черв.]. Відповідь була дана 5 липня 1938 р., коли крайова організація КПЧ вирішила взагалі відмовитися від вимоги негайної автономії [2, ф.2, оп.2, спр.752, арк.125].

Щодо ставлення комуністів до чехословацької влади, то вони хоча й знаходилися в опозиції, але виступали за непорушність кордонів і демократичного устрою держави. Про це заявив на зустрічі з прем'єром М. Годжею лідер закарпатських комуністів О. Борканюк [60, 1938, 15 лип.].

У питанні єднання всіх проукраїнських політичних сил краю комуністи займали конкретну і незмінну позицію. На утворення союзу чи блоку з автономними партіями «руських хліборобів» (1920-1924 рр.), а пізніше «християнських народників», які найпоспідовніше відстоювали проукраїнську орієнтацію, вони не збиралися йти, оскільки вважали їх буржуазно-поміщицькими й клерикальними партіями. Ця політична тактика, на нашу думку, була негативним явищем з огляду перспектив утворення національної автономії. Саме з цього і починалися всі протиріччя, які виникали в Закарпатті між проукраїнськими комуністами, деякою мірою соціал-демократами, аграрниками та членами ХНП й УСП. Адже в окремих національно-культурних і політичних положеннях вони сходилися. По-перше,

як ліві, так і праві партії бажали об'єднати українців Закарпаття з українським народом по той бік Карпат. Єдина відмінність полягала в тому, що одні (крайком КПЧ) вбачали цей союз у складі Радянської України, а інші (ХНП, УСП, СДП, українські аграрники) — в некомуністичній Соборній Українській державі. По-друге, згадані політичні організації вбачали в тогочасній Угорщині та автономних політичних діячах, які потурали її реваншистським ідеям, найнебезпечнішого ворога. По-третє, і перші, і другі доводили реальну єдність українців по різні боки Карпат, відкрито і безапеляційно утверджували й відстоювали українську мову. «Нам не треба доводити, що наш народ український, бо це доводить сама історія і сама дійсність... Наше завдання — пояснити народові, що «русин» і «українець» одне і те ж, що наша материнська мова — українська мова», — писали комуністи [49, 1937, 3 жовт.].

Ці ж самі аспекти можна віднести до діяльності місцевих соціал-демократів. Газета «Вперед», яку впродовж 1926-1938 рр. редагував Дмитро Німчук, виходила українською мовою і досить вміло висвітлювала різні політичні і соціально-економічні події в краї. Багато уваги приділялося міжпартійній боротьбі, в тому числі і з проукраїнськими політичними організаціями. Проте особливі протиріччя виникали з комуністами, які вважали боротьбу соціал-демократів за соціальні реформи не революційною і слабо ефективною. Ці та інші моменти призводили до виходу із лав ЧСДП більш радикально настроєних членів [36, 1935, 15 груд.].

У цілому, особливо після подолання світової кризи, програмні вимоги місцевої ЧСДП були схожими з комуністичними. Головна різниця полягала у методах їх реалізації. Найбільший акцент уваги соціал-демократи робили на поліпшення соціального становища населення шляхом реформування, переговорів з урядом тощо. А вимоги розширення політичних прав і свобод, виступи проти фашизації, чехізації та усунення із службових посад українців знаходили своє відображення у спільних із комуністами акціях протесту [907, С.187, 193, 212, 238].

Негативну роль відіграла і відсутність у практиці комуністів та соціал-демократів проведення регулярних національно-усвідомлюючих та релігійно-духовних акцій. У цьому відношенні єдиним моментом, який вказував на співпрацю з націоналістами, була участь членів крайової організації КПЧ у культурницьких заходах спільно з «Просвітою». Однак, незважаючи на це, самі комуністи, а також деякі радянські дослідники, ніби виправдовуючись, зазначали, що крайком КПЧ тільки використовував «Просвіту» для досягнення своїх цілей, із чим не можна погодитися [907, С.233]. Адже факт співпраці в культурницьких акціях із «Просвітою» (хоч і не масово) все-таки був позитивним моментом у діяльності комуністів.

Більш тісно з крайовою «Просвітою» співпрацювали члени місцевої

ЧСДП, про що свідчить безпосередня участь у лавах культурно-національної організації багатьох представників партії, у тому числі її активістів Ю.Ревая, Ф.Ревая, Д.Німчука та ін. [53].

З огляду на те, що ЧСДП вважалася однією із масових партій у республіці, соціал-демократи дуже уважно ставилися до підготовки до виборів усіх рівнів. Із початку 1935 р. на регіональних засіданнях і нарадах вони розробляли загальні положення, які б стали основою позиції партії на період виборів. 29 січня 1935 р. відбулися збори «посольського клубу», на яких соціал-демократи затвердили основні вимоги до уряду на поточний рік. Серед них найголовнішими були: прискорене прийняття закону про 40-годинний робочий тиждень, впорядкування заробітної плати, самоуправління на місцях, створення промислової інспекції, розробка закону про допомогу безробітним та ін. Велику увагу представники партії приділили також участі у сільських виборах [36, 1935, 1 лют., 1, 15 берез.].

10 квітня 1935 р. в Ужгороді відбулися загальнокрайові збори членів місцевої ЧСДП. Звіт про політичну ситуацію в краї подав Федір Ревай. Акцентувалася також увага на необхідності активної участі членів політичної організації як у парламентських виборах (19 травня), так і в окружних (26 травня). Проте подальші події показали наявність суперечностей між крайовим керівництвом партії і його центральним органом. Зокрема, місцеві соціал-демократи висунули на вибори до крайового представництва десять кандидатів. Однак центральне керівництво партії в Празі не погодилося з тим, що першим у кандидатському листі стояв українець Ф. Ревай (до того ж у 1929-1936 рр. він був членом центральної президії партії), і задало замінення його на чеха. Внаслідок того, що Ф.Ревай виступив проти цього рішення, його у 1936 р. офіційно виключили з партії соціал-демократів, мотивуючи це грубим порушенням партійної дисципліни [467, С.164].

Таким чином, вплив українців у середині ЧСДП обмежувався, що було викликано загальнодержавним лавіруванням і недовірою до проукраїнських політичних сил після 1935 р. Не останню роль у цьому відіграла й русофільська опозиція. Та незважаючи на це, українські соціал-демократи продовжували дотримуватися своєї національної та політичної позиції. Особливо активізували вони свою діяльність у 1938 р., коли пріоритетним питанням часу стала «справа автономії». У червні 1938 р. лідери місцевої ЧСДП провели ряд нарад із представниками інших політичних партій краю, на яких порушувалися питання автономії і Сойму. Зокрема, 19 червня відбулася неофіційна зустріч керівництва ЧСДП Підкарпатської Русі з лідерами Аграрної партії з приводу проектів автономії краю [60, 1938, 19 черв.]. 4 липня 1938 р., під час роботи VIII Конгресу Учительської Громади, проводилися окремі наради вчителів — членів ЧСДП (220 педагогів). Головуючий Ю.Гуснай (шкільний інспектор у м.Берегово) звернув

увагу на рівень політичної культури фахових учителів, які були членами партії. Про політичне становище Чехословаччини і Закарпаття, а також міжпартійні стосунки виголосив доповідь український соціал-демократ і депутат парламенту Ю.Ревай [60, 1938, 5 лип.]. Питання реалізації автономії змушувало об'єднатися всіх соціал-демократів для вироблення одностайної думки з цього приводу. Проте відсутність самостійності в діях місцевого керівництва партії, його залежність від Праги не сприяли ефективному вирішенню проблеми.

У серпні 1938 р., коли політичні партії краю вже брали участь в обговоренні автономних проектів, соціал-демократи зволікали з рішенням про чітку позицію у питанні автономії, оскільки чекали вказівок із центрального органу партії. Реагуючи на це, партія А. Волошина (ХНП) заявляла, що «ми цікаві на становище тутешнього провуду соц-дем. партії» [60, 1938, 7 серп.]. Ці та інші протиріччя вели до кризи в ЧСДП ПР. Її інтернаціональна основа і дії деяких партійних представників говорили про те, що автономія потрібна тільки українцям. Самостійність у вирішенні проблемних питань обмежувалася й тим, що ЧСДП входила до II Соціалістичного Інтернаціоналу. Лише 19 жовтня 1938 р. у Празі було оголошено про вихід партії з цієї організації: «Це означає, що партія дістає вповні вільну руку в своїй політиці і стає політично незалежною від якої-небудь інтернаціональної організації» і приступила до вироблення власної програми. Це повинно було мати позитивні наслідки з огляду вирішення проблем автономії краю й згуртування представників місцевої соціал-демократії на національній основі. Велике значення, на нашу думку, мало й заплановане утворення єдиної професійної спілки кількох політичних організацій, зокрема соціал-демократичної, християнсько-народної, аграрної і національної молоді: «Ця акція стоїть безпосередньо перед здійсненням» [60, 1938, 20 жовт.].

Та все ж ядром автономної політики краю залишалася Християнсько-Народна Партія. Її лідери послідовно відстоювали ідеї політичної та економічної самостійності Закарпаття. Провідну роль вони відігравали і в надпартійному представницькому органі — Першій Руській (Українській) Центральній Народній Раді, куди входили представники проукраїнських політичних партій і організацій. Їхньою культурно-національною опорою було товариство «Просвіта», яке в 1937 р. об'єднало всі прогресивні національні сили незалежно від їх партійної приналежності. У 1938 р. ХНП закликала всіх політичних діячів краю прилучитися до боротьби за автономію. І хоча вона не була серед наймасовіших політичних організацій, але своїм бажанням вирішити найголовніше питання тогочасності безперечно займала передове місце в політичній історії краю. Недарма ХНП активно займалася вивченням і аналізом автономних проектів, подавала свої зауваження до їх змісту тощо. На початку серпня 1938 р. чи не пер-

ною серед політичних партій краю «Християнська народна партія висловила свою ґриципiальну згоду, з застереженням деяких менш важних коректур». Позитивно вона поставилася i до положень про систему виборiв до Сойму: «Курiальний систем виборiв до майбутнього сойму Х.Н.П. уважає з огляду на тутешнi вiдносини вповнi справедливим» [60, 1938, 7 серп.]. ХНП перша серед iнших проукраїнських політичних партій висунула тезу про єдність українських політичних сил краю i її реальну необхідність.

Об'єктивно кажучи, українофіли, які мали постійне керівництво й вели діяльну політику щодо державної влади, залишалися потужною силою в краї i лише через слабку матеріально-фінансову спроможність не могли створити єдиний i сильний національний фронт. Особливістю ситуації було i те, що до складу керівних органів подібних партій входили одні й ті ж політичні лідери. Так, наприклад, А.Волошин, будучи організатором i заступником голови РХ(З)П, організував i став головою ХНП [661, С.175]. Юлій Бращайко, який був засновником i першим секретарем РХ(З)П, входив до головної управи ХНП [661, С.174]. До того ж упродовж 1920-1939 років він очолював потужне культурно-освітнє товариство «Просвіта» [968, С.11-12]. Його брат i соратник Михайло Бращайко очолював РХ(З)П з 1923 р. i став заступником голови ХНП [661, С.274]. Такі приклади можна продовжити. Ця ситуація, на нашу думку, мала позитивний момент. Наявність політично-партійної влади у руках одних i тих же лідерів давала можливість більш дієво й чітко координувати діяльність національно-однотипних організацій i направляти їх у потрібному руслі. Це говорить i про відсутність непорозумiнь серед проукраїнської політичної верхівки, що, безперечно, мало важливе значення в тогочасних умовах, сприяло консолідації.

На 30-ті роки ХХ ст. припав період найбільшого спротиву проукраїнським політичним силам. Внаслідок антиукраїнської пропаганди русофільських, проугорських i деяких загальночеських політичних партій при повному невтручанні у цей процес державної влади кількість членів ХНП майже не зростала, i партія ще не могла підняти питання про об'єднання з українцями, що проживали по той бік Карпат. Погіршилися i ставлення до проукраїнських політичних сил із боку Праги. Отже, питання соборності всіх українських земель перемістилося на задній план, хоча й тимчасово.

Однак, незважаючи на різні об'єктивні та суб'єктивні обставини проукраїнські політичні сили згуртовувалися й мужніли в процесі міжпартійних сутичок із своїми політичними опонентами. Цей момент у політичній історії Закарпаття мав свої особливості ще й тому, що він показав поступову спадкоємність автономних партій українського спрямування. Масмо на увазі перехід ролі лідера в національно-визвольному русі укра-

інців від Руської Хліборобської до Християнсько-Народної Партії. Маючи добре організовану культурно-національну базу в особі місцевої «Просвіти», яка крім згаданих партій об'єднувала й членів ЧСДП, КПЧ, УСР та ін., такі партійні видозміни не були ризикованими. Ядро у будь-якому випадку залишалося сталим. Проте необхідно було залучати до політичного життя всі верстви місцевого населення і на всіх територіях, де воно проживало. Тому виникнення політичних партій мало свої позитивні моменти. З іншого боку, політичні організації у цей період проходили етап своєрідного партійного «природного відбору». Важка боротьба за виживання в багатопартійній політичній системі, структурне змушнення організації змушувало конкретизувати свою політичну мету і постійно корегувати завдання партій, головне з яких полягало у пошуку шляхів консолідації, що невдовзі (у 1939 р.) й відбулося.

Карпатська Україна — незалежна держава

УРЯДОВИЙ ВІСНИК ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ

КАНЦЕЛЯРИЯ ВЛАДИ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ В ПРАГЕ
ŘÁDOVNA VLÁDY KARPATSKÉ UKRAJINY V PRAZE

№ 598
С 1

В Празі, dne 10 14 mars 1939.
V Praze, dne

A SON EXCELLENCE L'HONORABLE WILBUR JOHN CARR
LEGATION DES ÉTATS-UNIS D'AMÉRIQUE

PRAGUE.

de représentant plénipotentiaire de l'Ukraine
et il l'honneur de communiquer à votre Excellence
la déclaration d'une indépendance complète de
la République Tchécoslovaque et est dissoute. C'est
ainsi qu'en vertu de l'arbitrage de Vienne, le peuple
carpathique a été déclaré complètement indé-
pendant et le Chef (Führer) de la Nation Allemande
a reconnu l'Etat Allemand de ne pas refuser leur
reconnaissance à l'Ukraine Carpathique indépendante.
Par ordre du Président des Ministres du Gouvernement
Ukraine Carpathique.

(signé) J. Revy, ministre.

l'Office du Gouvernement de l'Ukraine Carpathique à Prague

ПРИКАЗ ПРЕЗИДА ПРАВИТЕЛЬСТВА ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ — Празька: ЮСТ. Правительственный Бюронос (Украин. стр.)
№ 1 — Телерой ч. 140 — Административный журнал — Передавать по почте на отделение доставки по чешскому району в
Полкарпатские Банки в Хуст, чешский номер 21 68 Прага. — Передавать по почте на отделение доставки по чешскому району в
на адрес редакции. — Передавать по почте на отделение доставки по чешскому району в
Вильовий.

Рішення президента республіки
в день 2 грудня 1938.
визначило мені конституційні
права даного мені конституційно
грамотою, улавною шю
ам же стію.

Дарю карти свободи, які
даним цього рішення правили
інші члени кабінету судами за
вчинили в 1938. Карти уюжені за
вчинили в §§ 1, або б, вис. 2 зак на о-
вчинили в яких приналежаче ліпшю
вчинили в інших справах і міншю
вчинили в інших справах і міншю

- Прем'єр - Др Августин Волошин
- Заграниціні справи - Юліян Рєвай
- Внутрішні справи - Др Перевузник
- Господарство - Степан Ключурак
- Фінанси, комунікація - Др Юлія Брацыйко
- Здоровля, соціальна опіка - Др Долинай

Мені завжди відомо про проголошення Української
незалежності. Після поступової їм ішої проголошення, як
решено прийняти Філіп Рєвай, що його члени
поступили 14 березня 1939 року як високо
визначили в конституції і міншю

управи П. Р.
Председник

3.1. Карпатська Україна у міжнародних відносинах

Наприкінці 30-х років у Центральній Європі виникла гостра міжнародна криза. Фашистські Німеччина та Італія готувалися до нового поділу світу. Над Європою нависла небезпека виникнення Другої світової війни. У складному становищі опинилася Чехословаччина, до складу якої входило Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь. З другої половини 30-х років відбувався прискорений процес милітаризації Угорщини. Ця країна, що межувала із Закарпаттям, постійно висувала агресивні плани щодо краю. Отже, внаслідок суспільно-політичних обставин склалось так, що Закарпаття, яке знаходилося в центрі Європи, незмінно входило у сферу інтересів різних держав.

29-30 вересня 1938 р. в Мюнхені проходила конференція за участю Німеччини, Італії, Франції та Великобританії, яка своєю безсоромністю перевершила все, що мало місце після Першої світової війни. На ній вирішувалась доля Чехословацької Республіки, хоча представників цієї країни на конференцію не допустили. Відзначимо, що ідея ліквідації Чехословаччини визрівала вже давно. «Як я дізнався від моїх дипломатичних колег, — розповідав на Нюрнберзькому процесі колишній консул США в Берліні Д.Мессерсміт, — фон Папен у Відні і його колега фон Макензен в Будапешті вже в 1935 р. відкрито пропагували ідеї повного розчленування і кінцевого присєднання Чехословаччини...» [13, С.48]. Це підтвердив у своєму листі від 1 серпня 1936 р. до міністра закордонних справ Угорщини К.Кані угорський посол в Німеччині Д.Стояї: «Нам слід зосередити всі сили на Чехословаччині. Гітлер визнає, що у відношенні до Чехословаччини у нас цілі співпадають, однак здійснення їх він намічає на більш пізній час. Він ненавидить чехів» [15, С.52]. Під час розмови з К.Канею прем'єр-міністр Пруссії Г.Герінг 11 жовтня 1936 р. однозначно заявив, що «Німеччина ніяким чином не змінить своїх планів відносно Чехословаччини» [15, С.53]. Погляди верховодів Німеччини цілком підтримував міністр закордонних справ Італії Г.Чіано: «Італія не шукає якої-небудь угоди з Прагою, хоч прямих протиріч між двома країнами не існує. Одним словом, у відношенні Праги Рим повністю розділяє позицію Німеччини» [15, С.59].

Керівники Третього Рейху, будучи добре обізнаними з прагненнями Угорщини повернути свої «віковічні території», постійно штовхали Будапешт до активних дій проти Чехословаччини. «Нинішнє покоління угорців, — заявляв Г.Герінг, — повинно задовільнятися експансією тільки в одному напрямі (*чехословацькому* — *М.В.*), щоб повернути відторгнуті угорські території» [15, С.64]. Гітлер теж радив Угорщині «не розпильова-

ти свою політичну силу в різних напрямках, а спрямувати її в один бік, а саме в сторону Чехословаччини» [15, С.67]. Хоча акценти в зовнішньополітичній стратегії Німеччини в різні періоди будуть змінюватися, однак це не впливатиме на спрямування загальної лінії фашистів стосовно Чехословаччини. 30 травня 1938 р. Гітлер видав директиву про підготовку до воєнних дій проти Чехословаччини. План нападу на неї отримав кодову назву «Грюн». Згідно з ним, «Чехословаччина у найближчому майбутньому повинна бути розгромлена в результаті воєнних дій... Необхідно негайно провести всі приготування... Уже в перші 2-3 дні може бути створено таке становище, яке покаже... всю безперспективність чеського воєнного становища, а для тих держав, які мають територіальні претензії до Чехословаччини, буде стимулом до негайного нападу на неї. У цьому випадку слід розраховувати на виступ Польщі і Угорщини» [15, С.97]. Таким чином, план нападу на ЧСР почав розроблятися в німецькому генеральному штабі задовго до початку конференції в Мюнхені.

Гітлер намагався приховати свою кінцеву мету відносно Чехословаччини, заявляючи, що він хоче тільки визволити судетських німців, яких, піби-то, в ЧСР дискримінують. Для припинення цього він вимагав від Великобританії і Франції «натиснути» на Чехословаччину. Остання повинна була відмовитись від території, на якій проживає німецьке населення. Обстановку в Судетах загострювала фашистська «п'ята колона», яка систематично організовувала різноманітні інциденти. Події розгорталися з калейдоскопічною швидкістю. 18 вересня 1938 р. Великобританія і Франція підготували ультиматум Чехословаччині, 19 вересня його вручили, а коли її уряд 20 вересня його відхилив, то 21 вересня послідував другий ультиматум. Президент Чехословаччини Е.Бенеш опинився у складному становищі. З одного боку, Великобританія і Франція наполягали на обов'язковому прийнятті ультиматуму, а з другого, власний народ вимагав покладати надії на своїх союзників, які були закріплені договорами [519, С.334-339]. В той же час лорд Е.Галіфакс був переконаний в протилежному: «В даний час ніякі європейські комбінації не можуть відвернути подавлення Чехословаччини» [695, С.359]. Звичайно, це було сказано тільки у вузькому колі. Чехословаччину далі переконували, що Судети — це останнє, на що претендує Гітлер.

Конференція в Мюнхені, як писав радянський посол у Великобританії І.Майський, проходила «з швидкістю кулеметної черги: вона почалася о першій годині дня і закінчилася о 2 годині 45 хвилин 30 вересня, включаючи час на сніданок, обід і інші необхідні перерви. Незадовго до 13 години доля Чехословаччини була вирішена. І не тільки доля Чехословаччини» [695, С.366]. Ця конференція була першим етапом того, про що говорив Гітлер ще 28 травня 1937 р. на надзвичайній нараді всіх вищих керівників своєї імперії: «Моє незмінне рішення — стерти Чехословаччину з карти»

[695, С.366]. Представникам ЧСР оголосили результати конференції як вирок, який не підлягає обговоренню.

Мюнхенська конференція завдала дійсно жорстокого удару по Чехословаччині. Остання втратила половину важкої промисловості, 66% кам'яного вугілля, 70% електроенергії, 70% чорної металургії, 86% хімічної промисловості, 80% текстильної промисловості [246, С.11]. Фактично, «те, що залишилось від роздавленої і розколотої країни, лежало тепер біля ніг Гітлера» [246, С.12]. Згідно з офіційною статистикою, «Чехословаччина мала 140 400 квадратних кілометрів і 15,3 мільйона громадян. З того відступила Німеччині 28 200 км. кв. і 3,6 млн. жителів» [60, 1938, 2 лист.]. Мало того, що Чехословаччина втратила п'яту частину свого територіального простору і майже четверту частину населення, але «загрожуючою була і та обставина, що Прага знаходилася за 40 км від німецького кордону» [876, С.25]. Мюнхенська конференція завдала сильного удару по обороноздатності Чехословаччини. Цим актом Великобританія і Франція позбулися сильного союзника, бо Чехословаччина мала 45 дивізій, 1582 літаки, 469 танків, 5700 гармат [246, С.11]. Німці це добре розуміли, і коли розробляли план «Грюн», то планували направити на Чехословаччину 39 дивізій. Франція забула про свою особисту безпеку, що в 1940 р. вмію використав Гітлер, захопивши її за декілька днів.

Як Мюнхенська конференція була оцінена в правлячих колах союзників Чехословаччини? Реально мислячий англійський політик У.Черчілль, відмічаючи великі прорахунки свого уряду, заявив, що «ми (*Великобританія — М.В.*) без війни потерпіли поразку, наслідки якої будемо відчувати дуже довго. Ми пережили страшний етап нашої історії, коли було порушено рівновагу Європи... Не думайте, що це кінець. Це тільки початок розплати. Це тільки перший ковток, перше частування цієї гіркої чаші, яку нам будуть підносити рік за роком» [246, С.11]. Парламент 366 голосами проти 114 схвалив рішення Мюнхенської конференції. Проти голосували лейбористи, 30 або 40 консерваторів, незгідних з урядом в оцінці Мюнхена, і в їх числі Черчілль, утримались при голосуванні. Чехословацька криза, на думку німецького посла в Лондоні Г.Дірксена, розглядалася у Великобританії «скоріше як стихійна катастрофа, яка пройшла досить гладко і за яку не ніс ніхто відповідальності» [20, С.184]. «Мюнхен був найбільш правильним, — передавав настрої англійських правлячих кіл посол Польщі в Лондоні Рачинський, — якщо не єдиним виходом із відчайдушного становища» [19, С.86-87].

У французькій палаті депутатів із 600 парламентаріїв тільки 75 засудили Мюнхенську конференцію [246, С.11]. Доля Чехословаччини мало кого хвилювала. Посол США в Парижі У.К.Булліт ще 27 вересня 1938 р., тобто за два дні до початку конференції, повідомляв у Вашингтон: «Я вважаю на 95% вірогідним, що в п'ятницю вночі почнеться війна...» [246, С.12]. Війна

поки-що не почалася, однак Мюнхенська конференція не стала холодним душем для адміністрації США.

В разі анексії фашистською Німеччиною Чехословаччини перед Третім Рейхом відкривалася пряма дорога на Польщу, яка могла стати плацдармом для нападу на СРСР. Це було на руку Великобританії і Франції. Зрозуміло, що Радянський Союз не міг цього допустити, добре розуміючи, чим може для нього обернутися ліквідація Чехословаччини, а тому все робив для того, щоб допомогти їй. Можливо, що ця допомога не була щирою, а звичайною спробою вижити у вкрай складних міжнародних умовах. За десять днів до Мюнхенської конференції Е.Бенеш звернувся до уряду СРСР з листом, в якому просив відповісти на питання, чи буде СРСР дотримуватись своїх союзницьких обов'язків. Вже 20 вересня радянський уряд дав позитивну відповідь. Якщо раніше СРСР заявляв, що надасть допомогу Чехословаччині тільки за тієї умови, коли це зробить і Франція, то тепер він пішов на поступки: «СРСР надасть Чехословаччині військову допомогу навіть і без участі Франції за умови, що сама Чехословаччина буде захищатися і попросить у нього допомогу» [246, С.9; 894, С.143-199; 895, С.168-221]. Це ж підтвердив у розмові з радянським послом у Великобританії І.Майським народний комісар закордонних справ М.Литвинов: «Найважливіше, як поведуть себе чехи... Якщо будуть чинити опір, ми допоможемо озброєною рукою» [695, С.352]. 25 вересня 1938 р. СРСР повідомляв у Париж, що відповідно до договору війська готові до захисту Чехословаччини. До західних кордонів переміщено 30 дивізій, військові частини поповнені резервістами. У повній готовності знаходяться технічні війська — танки і авіація. У заявах уряду СРСР про Підкарпатську Русь не говорилося нічого. Мова йшла про Чехословаччину загалом. Однак захист цілісності Чехословаччини був і захистом інтересів Закарпаття, на яке посягала Угорщина [377, С.267]. Уряд СРСР 23 вересня 1938 р. повідомив Варшаву, що якщо польські війська перейдуть кордон Чехословаччини, то Радянський Союз вважатиме розірваним радянсько-польський договір від 25 липня 1932 р. [21, С.525-526]. В Польщі розцінили заяву СРСР як пряму підтримку Чехословаччини [21, С.527]. Радянський Союз рішуче засудив рішення конференції в Мюнхені.

Керівництво Чехословаччини добре усвідомлювало весь трагізм свого становища. Під час вручення Мюнхенських вимог німецьким повіреним у справах в Празі А.Генке, чехословацький міністр закордонних справ К.Крофта заявив, що для Чехословаччини «це катастрофа, яку ми не заслужили. Ми підпорядковуємось і будемо прагнути забезпечити своєму народові спокійне життя. Не знаю, чи одержать ваші країни користь від цього рішення, прийнятого в Мюнхені, але ми у всякому випадку не останні. Після нас така ж доля чекає інших» [17, С.318]. Чехословацький дипломат

Г.Масарик підсумував, що «Чехословацька Республіка в кордонах 1918 р. перестала існувати» [17, С.314-315].

Виконуючи рішення Мюнхенської конференції, 1 жовтня 1938 р. чехословацькі війська «почали уступати з призначеної судето-німецької полози... Німецьке військо переступило одночасно границі Чехословацької Республіки. До Німеччини прилучаються: 1 і 2 жовтня — Воляри, Вишій Брод, 2 і 3 жовтня — Подмокли, Дечін, Фрідлянд, Великий Шанов, Шлукнов, Румбурк, Ворисдорф, 3, 4, 5 жовтня — Хеб, Карлові Вари, Кадань, Якилнов, Маріянські Лазні, Тахов, Ниден, Фалькнов, Аш, Краслице, Франтішкове Лазне, 6 і 7 жовтня — Крнов, Брунталь, Фривальдов, Яворнін» [60, 1938, 4 жов.].

З 1 жовтня 1938 р. державним комісаром територій, які відійшли до Німеччини, був призначений К.Генлейн. Того ж дня на засіданні уряду ЧСР була розглянута нота польського уряду від 30 вересня 1938 р., яка в ультимативній формі вимагала «відступлення частини Тешинської області. Розваживши всесторонньо польські домагання, чехословацький уряд не міг інакше поступити, як прийняти польські пропозиції з огляду на важке міжнародне становище Чехословаччини, створене Мюнхенським договором» [60, 1938, 4 жов.].

Хоч у Мюнхені і не розглядали питання про Підкарпатську Русь, але його рішення дуже негативно вплинули на долю краю. 29 вересня 1938 р. було прийнято «Доповнення до угоди, підписаної в Мюнхені між Німеччиною, Великобританією, Францією і Італією», в якому констатувалося, що «як тільки буде врегульоване питання про польську і угорську меншини в Чехословаччині, Німеччина і Італія зі свого боку нададуть Чехословаччині гарантію» [28, С.159]. За умови, «якщо протягом найближчих трьох місяців проблема польської і угорської національних меншин в Чехословаччині не буде врегульована між зацікавленими урядами шляхом угоди, то ця проблема стане предметом подальшого обговорення наступної наради голів урядів чотирьох держав, які присутні тут» [28, С.160]. Рішення Мюнхенської конференції означало першу серйозну перемогу угорської дипломатії в боротьбі за ревізію кордонів, що безпосередньо стосувалося і долі Закарпаття [377, С.268]. 1 жовтня 1938 р. регент Угорщини М.Горті писав Гітлеру про відчуття щирого задоволення з приводу того, що в Мюнхені «досягнуто мирну угоду з питань, які мають вирішальне значення, і що законні вибори Угорщини в принципі будуть визнані обґрунтованими» [15, С.108].

Угорська дипломатія провела значну роботу напередодні Мюнхена. Начальник канцелярії міністерства закордонних справ Угорщини І.Чакі під час телефонної розмови 15 вересня 1938 р. давав інструкції угорському послу в Німеччині Д.Стояї: «Якщо при ліквідації Чехословацької справи буде допущена дискримінація на шкоду Угорщині, то угорський уряд

буде готовий на все, і в цьому випадку він розраховує на підтримку Німецької імперії» [15, С.101]. 17 вересня Д.Стояї в листі до міністра закордонних справ Угорщини К.Кані передав пропозиції Г.Герінга. Згідно з ним, Угорщина повинна «офіційно вимагати права самовизначення для угорської меншини в Чехословаччині, звернутися до чеського уряду і відповідно до інших урядів із зверненням, подібним тому, яке зробив Генлейн, провокувати збройні сутички, страйки, відмови від явки на призовні пункти, бо тільки серйозні інциденти можуть привернути увагу західних держав до угорських вимог, зробити все, щоб зарубіжна преса більше займалась угорським питанням» [15, С.101-102]. Угорський посол в Польщі А.Хорі переконував Варшаву, що «Угорщина у випадку розпаду Чехословаччини претендує на історичні кордони. Мій уряд вважає це питання справою вирішеною» [15, С.26].

Польща постійно захищала інтереси Угорщини перед Німеччиною. «У відношенні угорських вимог, — писав польський посол в Німеччині Ю.Ліпський, — я спеціально виділив питання про Закарпатську Русь, зробив акцент на стратегічний момент по відношенню до Росії (*мається на увазі СРСР — М.В.*), на комуністичну пропаганду, яка проводиться на цій території і т.д. У мене склалося враження, що канцлер дуже зацікавився цією проблемою, особливо коли я йому сказав, що протяжність польсько-румунського кордону невелика і що завдяки спільному польсько-угорському кордону через Закарпатську Русь ми створили б більш міцний бар'єр проти Росії. Крім того, я вказав відносно Закарпатської Русі, що територія ця, на яку Словаччина не претендує, була дана Чехословаччині тільки як мандат, що населення її перебуває на дуже низькому рівні і сильно змішане і що найбільшу зацікавленість в ній має Угорщина» [17, С.211].

29 вересня 1938 р., тобто перед самим початком конференції в Мюнхені, Б.Муссоліні заявив, що «сьогодні для Угорщини буде вдалий день. Як тільки ми покінчимо з питанням про судетських німців., я негайно поставлю на порядок денний угорські і польські претензії, вимагаючи їх негайного задоволення на тій же основі, як це буде зроблено у відношенні німецьких претензій» [15, С.105]. «Якщо не вдасться їх реалізувати, — повідомив І.Чакі, — то він (*Муссоліні — М.В.*) буде настоювати на їх здійсненні протягом суворо визначеного проміжку часу — місяця. Якщо і ця мінімальна програма не пройде, то, сказав він, підвищивши голос, виступайте... Поставте світ перед здійсненим фактом» [15, С.105].

Отже, Угорщину активно підтримувала в її домаганнях Італія. Це не могло не вплинути на Гітлера, який у розмові з прем'єр-міністром Великобританії Н.Чемберленом 22 вересня 1938 р. заявив, що від Угорщини свого часу «була відібрана велика територія, в результаті чого майже один мільйон угорців проти своєї волі живуть в Чехословаччині» [17, С.204]. 1 жовтня 1938 р. представник СРСР в Чехословаччині С.Александровський

повідомляв НКЗС СРСР, що «в Мюнхенській угоді Гітлер підписався під рішенням дати три місяці для врегулювання питання про польську і угорську меншини і зробити його предметом обговорення чотирьох держав, якщо не буде досягнуто чесько-польської угоди» [17, С.243].

Виконуючи рішення Мюнхенської конференції, міністр закордонних справ Чехословаччини К.Крофта 1 жовтня 1938 р. звернувся до угорського посла в Празі Я.Ветштейна з нотою, в якій пропонував «якнайскорше створити мішану чехословацько-мадярську комісію експертів для розгляду проблеми мадярської меншини в Чехословаччині. Ця комісія мала б підготувати і внести проект про поладнання тої проблеми» [60, 1938, 5 жов.]. 3 жовтня 1938 р. Угорщина підготувала ультимативні вимоги до уряду Чехословаччини, які останній мав прийняти: «1) негайно звільнити політичних в'язнів угорської національності; 2) негайно демобілізувати і відпустити додому воїнів угорської національності; 3) створити місцеві загони для охорони життя і майна населення. Командування загонів змішане; 4)...передати Угорщині 2-3 чехословацькі прикордонні міста, які мають бути зайняті угорськими військами. На Заході такими містами мають бути Комарно, або Парканьана, або Упойшаг, або Чоп, або Берегово; 5)...угорський уряд пропонує почати безпосередні угорсько-чехословацькі переговори в Комарно в четвер 6-го числа цього місяця о 4 годині пополудні. Угорську делегацію буду очолювати особисто я (К.Каня — М.В.)» [15, С.11]. Одночасно з цим А.Бродію 6 жовтня 1938 р. було запропоновано «в жодному разі не піддаватися обіцянкам чехів», а твердо стояти на «позиції самовизначення з плебісцитом» [15, С.112; 32, 144-145, 104 old]. Празький проект вирішення проблеми національних меншин полягав у тому, «щоб чисто мадярську етнічну територію віддати Мадярщині», а що стосується плебісциту, то він «відкидається як нереальний і зайвий, бо на територіях, на яких за думкою мадярської влади мав би бути проведений плебісцит, уже давно немає мадярської більшості» [60, 1938, 28 жов.]. Про проведення плебісциту в Ужгороді, Мукачеві і Севлюші (Виноградіві) не могло бути і мови.

На таких позиціях стояли урядові делегації Чехословаччини та Угорщини напередодні конференції в Комарно, яка проходила з 9 по 13 жовтня 1938 р. Угорська дипломатія, маючи підтримку фашистських держав на чолі з Німеччиною, висунула важкі для Чехословаччини умови: негайно повернути землі, заселені угорцями (брався за основу перепис 1910 р., коли кількість угорців значно перебільшувалася), провести плебісцит на територіях із змішаним населенням, надати право на самовизначення всім іншим народам [377, С.269]. «На випадок сповнення цих мадярських домагань, — повідомляла «Нова свобода», — до Мадярщини припало б... 400 тисяч словаків і 80 тисяч українців, отже словацько-українська меншість у Мадярщині була б більшою, ніж мадярська в Чехословаччині» [60, 1938, 16 жов.].

Переговори в Комарно не принесли ніяких позитивних результатів. Вони були зірвані з вини Угорщини. Чехословаччина не могла прийняти угорські умови, бо під час перепису 1910 р. «комісари мадярської влади вписували до рубрики мадярської народності усіх, що вміли говорити по мадярськи, притім однак вписували й релігію» [60, 1938, 29 жов.]. 14 жовтня 1938 р. представники угорської делегації офіційно заявили, що Угорщина «переговори перериває, бо на основі чехословацьких передумов не може їх далі вести» [60, 1938, 15 жов.]. Після зриву переговорів у Комарно настав новий етап у вирішенні «чехословацької проблеми». Угорщина, звинувативши Чехословаччину у небажанні йти на поступки, звернулася до Італії та Німеччини, щоб ці країни виступили арбітрами. Великобританія і Франція заявили про свою незацікавленість даною проблемою. Б.Муссоліні порадив угорцям «негайною нотою вимагати термінового скликання конференції чотирьох великих держав, вказавши, що нема найменших надій на відновлення безпосередніх двосторонніх переговорів, і підкресливши, що затримка з вирішенням питання створить загрозу миру» [15, С.114]. До цього Б.Муссоліні додав, що «при першій же вимозі літаки (італійські — М.В.) будуть негайно перекинуті в Угорщину. Вони знаходяться в повній готовності, і до Будапешта їм потрібно півтори льотних години» [15, С.115]. У розмові з новим міністром закордонних справ ЧСР Ф.Хвалковським Гітлер «висловив свій жаль, що досі ще не було вирішено питання мадярської меншості в Чехословаччині» [60, 1938, 16 жов.]. Г.Герінг у розмові з послом Угорщини в Берліні Д.Стояї намагався заспокоїти угорців і «висловив впевненість, що Угорщина і без війни поверне свої території» [15, С.115]. Засідання арбітражної комісії було призначено на 2 листопада 1938 р.

Напередодні арбітражу Угорщина поклала великі надії на свого агента А.Бродія, який, очолюючи уряд Підкарпатської Русі, повинен був запросити угорські війська з метою окупації всього Закарпаття. Аналогічної точки зору притримувався польський уряд. На думку угорського посла в Польщі А.Хорі, «одною із формул... могла би бути заява про те, що русинське населення попросило ввести в Русинську область одночасно угорські і польські війська. Таку акцію можна було б швидко підготувати чи організувати. Можна вибрати і таке рішення: угорські війська, які ввійдуть в Русинську область, звернуться за підтримкою до польської армії. Про це, звичайно, потрібно буде раніше домовитися» [15, С.133]. Однак, чехословацька контррозвідка уважно стежила за кожним кроком прем'єр-міністра [1140, 833 old; 60, 1938, 22, 25 жов., 19 лист.]. 27 жовтня 1938 р. А.Бродій був заарештований, а А.Волошин, який очолив новий кабінет, чітко притримувався антиугорської орієнтації. Нове призначення Праги переконало Угорщину, що від А.Волошина годі чекати жодних територіальних поступок, не говорячи вже про передачу всього Закарпаття.

А.Волошин прибув 2 листопада 1938 р. до Відня, однак участі в роботі арбітражної комісії не брав. Варто погодитися з В.Гренджою-Донським, що закарпатську делегацію «не на те закликали, щоб з ними радитися, але щоб їм доручити готовий присуд» [390, С.163].

Текст першого Віденського арбітражного рішення від 2 листопада 1938 р., підписаного міністрами закордонних справ Німеччини та Італії, передбачав: «1. Області, які відходять від Чехословаччини до Угорщини, вказані на карті, яка додається. Встановлення кордону на місці повинна зробити угорсько-чехословацька комісія. 2. Евакуація... областей Чехословаччини і їх передача починається з 5 листопада 1938 р. і повинна бути закінчена до 10 листопада 1938 р. Окремі етапи евакуації і передачі, як і інші формальності, повинні бути негайно визначені угорсько-чехословацькою комісією. 3. Чехословацький уряд повинен потурбуватися про те, щоб евакуйовані області були передані в повному порядку. 4. Окремі питання, які виникатимуть із територіального відступлення, особливо питання громадянства і оптації, повинні вирішуватися угорсько-чехословацькою комісією. 5. Угорсько-чехословацька комісія повинна також прийняти більш конкретні рішення про захист як осіб угорської національності, що залишаються на території Чехословаччини, так і осіб неугорського походження у відступлених областях... 6. Оскільки при передачі Угорщині може бути вчинена шкода і виникнуть труднощі економічного характеру і техніки зв'язку в областях, які залишилися за Чехословаччиною, угорський королівський уряд, зі свого боку, за домовленістю з чехословацьким урядом зробить все можливе для усунення подібних труднощів» [15, С.120]. За умови, якщо угорсько-чехословацька комісія не зможе вирішити спірні питання, то вони стануть предметом обговорення Німеччини та Італії [15, С.121].

Згідно з рішенням арбітражної комісії, новий угорсько-чехословацький кордон проходив по лінії населених пунктів Бовтрадь, Малий і Великий Гут, Яношово, Квасово, Оросієво, Керестури, Вілок, Берегово, Йовра, Ужгород, Радванка, Дравці, Великі Геєвці, Холмець, Велика Добронь, Баркасово, Жнятино, Ключарки, Мукачево, Фornoш, Нове село, Вишні Ремети, Шаланки, Матієво, Чома, Чорний Ардів [60, 1938, 11 лист.]. За повідомленням «Нової свободи», яке ґрунтувалось на даних офіційної статистики, «територія Чехії зменшилася на 33%, Моравії на 36%, Словаччини на 21%, а територіальні втрати Підкарпаття... становили 12%» [60, 1938, 15 лист.]. Чехословацька Республіка «відступила Німеччині 28 200 кв. км., Польщі біля 1 000 кв. км., Мадярщині коло 12 000 кв. км. Нинішня республіка буде мати біля 100 000 кв. км.» [60, 1938, 8 лист.]. До Угорщини відійшло 171 711 чоловік населення, з яких 33 324 були українцями, 16 463 чехами і словаками, 82 179 угорцями [1093, С.262].

Віденський арбітраж торкнувся п'яти закарпатських округів — Ужго-

родського, Мукачівського, Берегівського, Севлюського та Іршавського. Підкарпатська Русь втратила міста Ужгород, Мукачево і Берегово з прилеглими до них районами. В Ужгородському окрузі до Угорщини перейшло 22 населені пункти, в яких проживало 10 719 українців і 18 687 угорців, у Мукачівському — 15 населених пунктів (12 153 українці і 12 253 угорці), у Севлюському — 18 сіл (3 471 українець і 8 752 угорці), у Берегівському — 40 населених пунктів (6 343 українці і 40 962 угорці), в Іршавському — єдиний населений пункт с.Шаланки, в якому проживало 648 українців і 1 525 угорців [1093, С.74-75]. Необхідно погодитися з твердженням П.Стерча, що «Чіано й Ріббентроп своїм рішенням з 2 листопада 1938 р. в Відні нарушили етнографічні принципи, бо віддали Мадярщині два міста, тобто Ужгород і Мукачів з релятивною більшістю українського населення, як також 13 сіл з абсолютною більшістю українського населення, з-поміж яких у 4-ох селах мадяри не становили ані одного відсотка населення. Крім того віддано Мадярщині чотири села з релятивною більшістю українського населення» [921, С.76]. В Баранинцях, наприклад, проживало 77% українців, у Йоврі — 62%, в Дравцях — 93%, в Коритнянах — 72%, в Квасові — 85%, у Вишніх Реметах — 92%, у Нижніх Реметах — 93%, в Чепі — 67% [921, С.76].

Згідно з рішеннями Віденського арбітражу була створена спільна чехословацько-угорська демілітаційна комісія, при якій діяли 11 підкомісій. Вони вирішували проблеми загально-політичні, військові, територіальні, етнографічні, фінансові, народногосподарські, торговельні, правові [1093, С.259]. До спільної чехословацько-угорської комісії були делеговані два українці, два словаки та один чех [60, 1938, 21 груд.]. Карпатську Україну представляли Ю.Брашайко і М.Долинай. Функції експертів виконували Й.Ірковський, Л.Махачек і В.Примич. Між представниками Карпатської України та Угорщини була досягнута домовленість про перепусткову систему, вивіз майна з окупованої Угорщиною території. «Рухоме майно, — повідомляла «Нова свобода», — можна буде вивозити протягом двох місяців рахуючи від дня, коли буде розпочатий залізнично-комунікаційний рух між обома державами» [60, 1938, 24 груд.]. Комунікаційна лінія повинна була почати діяти 9 січня 1939 р. Евакуацією, яка завершилася 10 листопада 1938 р., керували В.Комаринський, Д.Німчук і В.Гренджа-Донський [390, С.165].

Віденський арбітраж завдав відчутного удару по Чехословаччині та Карпатській Україні, хоча Угорщина так і не добилася повної окупації краю. Його наслідком було створення нового угорсько-чехословацького кордону. Карпатська Україна продовжувала залишатися у складі Чехословаччини, що перешкоджало утворенню спільного кордону між Угорщиною і Польщею. Це викликало в Будапешті явну прохолоду стосовно Берліна. Що стосується Чехословаччини, то її прем'єр-міністр Р.Беран, ви-

ступуючи по празькому радіо, заявив: «Прага, Братіслава і Хуст погоджуються вповні в поглядах на нашу закордонну політику, яка залишається такою, як її започаткував міністр закордонних справ др. Ф.Хвалковський. Ми наладнаємо в скорому темпі тривкі добрі відносини до усіх сусідів. Ми переконані, що співпраця з ними принесе нам користь... Бажаємо також щоби устійнення границь довело до видатнішої співпраці з Польщею... Це саме відноситься й до Мадярщини. Сусідня Румунія і теж Югославія виявили нам у важких і болючих для нас часах щире співчуття і симпатію... Недавня заява італійського міністра закордонних справ графа Чіано скріплює мене в надії, що в теперішній міжнародній ситуації є для нас дійсно пригожі моменти. Щиро бажаємо, щоб прийшло до тривкого мирного порозуміння між великодержавами, бо хочемо удержувати найкращі взаємини з західноєвропейськими великодержавами та З'єднаними Державами» [60, 1938, 7 груд.].

Президент Чехословаччини Е.Гаха (*Е.Бенеш емігрував у Лондон — М.В.*) теж закликав чехів, словаків і українців «рука в руку співпрацювати на відбудові держави» [60, 1938, 27 груд.]. Змушена була погодитись з рішенням арбітражної комісії і влада Карпатської України. У маніфесті «Український народі Підкарпаття!», прийнятому Українською Центральною Народною Радою 17 листопада 1938 року, вказувалось: «З болем у серці сповіщаємо Тебе, що на вимоги Мадярщини дві великі держави, які створили арбітражну комісію для полагодження спору за границі молодшої нашої Підкарпатської Держави, приділили Мадярщині великий шматок нашої споконвічної землі спільно з містами Ужгород, Мукачево та Берегово. Опираючись на фальшиву статистику наших ворогів, вони відірвали від живого тіла українського народу багато сіл і міст, де живе переважача більшість українців-русинів... Наші представники на міжнародній конференції у Відні змушені були погодитись на умови, що їх запропонувала арбітражна комісія» [60, 1938, 17 лист.].

Віденський арбітраж свідчив про поглиблення політичної кризи Чехословаччини, яка, фактично, опинилася перед державною катастрофою. Після 2 листопада 1938 р. більш-менш визначилися у ставленні до неї окремі європейські країни. Угорщина і Польща почали ще інтенсивніше співпрацювати у створенні спільного кордону, проводячи постійно терористичні акції. Якщо Угорщина відкрито вимагала захоплення всього Закарпаття, то Польща і Румунія намагалися оволодіти окремими територіями в Словаччині та Карпатській Україні. Великобританія і Франція, які обіцяли Чехословаччині гарантію недоторканості її кордонів після Мюнхенської конференції, фактично, усунулися від «чехословацької проблеми» і займали нейтральну позицію. Було очевидним, що їх цікавить тільки єдине — спрямування фашистської агресії на Польщу і підготовка там плацдарму для нападу на СРСР. Аналогічну позицію займали США. Що стосується

Німеччини та Італії — головних арбітрів у Європі, то ці країни розраховували притягти на свій бік нових союзників. Такими повинні були стати Угорщина і Румунія за умови, якщо будуть максимально задоволені їх вимоги.

Яким буде подальший розвиток політичних подій в Європі, вирішальною мірою залежало від Німеччини. Це добре розуміли всі керівники європейських держав. Усвідомлював це і уряд Карпатської України. Уже з перших днів свого прем'єрства А.Волошин почав орієнтуватися на Німеччину — єдину велику країну, яка обіцяла йому своє покровительство. Німецький уряд, заграючи з кабінетом А.Волошина, заявив про відкриття найближчим часом в Хусті свого консульства. Це робилося для того, щоб примати під своїм контролем розвиток політичних подій у краї. А.Волошин сподівався, що призначення Г.Гофмана консулом «не якась подорож з цікавості, але є студійною дорогою, яка буде мати свої конкретні наслідки для нашого краю, для нашого народу і для дальшої політики Німеччини супроти нас» [2, ф.3, об.1, спр.45, арк.1].

Необхідно відзначити, що уряд Німеччини кілька разів відкладав відкриття свого консульства в Карпатській Україні. Зокрема, ще 19 листопада 1938 р. міністр закордонних справ Німеччини Й.Ріббентроп повідомляв радника цього міністерства Е.Вермана: «Згідно з наказом фюрера й до нового наказу необхідно проявити стриманість у словацькому і карпато-українському питанні. З цієї причини пресі були дані інструкції нічого не публікувати про події у Карпатській Україні. Крім того, питання про створення генерального консульства в Хусті відкладається» [587, С.459]. Радник посольства Німеччини в Польщі Р.Шеліга констатував, що «побоювання Польщі, а саме, що Німеччина має намір зробити з Підкарпатської Русі зародок Всеукраїнської держави, немає ніякої підстави. Німеччина вже дала розпорядження, спрямовані на те, щоб не створювати таке враження. Підкарпатська Русь збереже свою незалежність у рамках Чехословаччини і не гратиме ніякої ролі в міжнародній політиці» [587, С.472]. Уряд фашистської Німеччини все-таки відкрив у Хусті своє консульство. Закарпатцям було дозволено виїжджати на заробітки в Німеччину, що, деякою мірою, зменшило безробіття. Уряд А.Волошина так захопився цією пропозицією, що навіть 6 березня 1939 р., тобто за 8 днів до окупації краю угорськими військами, вирішував питання про виготовлення 10 тисяч закордонних паспортів [2, ф.17, оп.2, спр.383, арк.19]. Наївно вірячи гітлерівським обіцянкам про допомогу, А.Волошин просив Г.Гофмана «передати... славному вождеві німецького народу... нашу щирю подяку і сердечний привіт» [2, ф.3, оп.1, спр.45, арк.2].

Із вищенаведеного можна зробити висновок, що уряд Карпатської України чітко притримувався пронимецької орієнтації, переслідуючи при цьому єдину мету: зберегти територіальну цілісність краю, захистити його

населення від агресії фашистської Угорщини. Зроблене нами твердження підсилюють матеріали особистої справи А.І.Волошина, яка зберігається в Центральному Архіві Міністерства державної безпеки Росії в Москві. Давши відповіді на запитання слідчого МДБ майора Вайндорфа, А.Волошин однозначно заявив, що «уряд Підкарпатської Русі ставив завдання створення автономної Закарпатської України і орієнтувався на фашистську Німеччину, тобто в останній ми бачили силу, яка може забезпечити недоторканість території Карпатської України. Хочу відзначити, що становище Німеччини на той час як арбітражної держави змусило уряд Підкарпатської Русі просити Німеччину про охорону кордонів проти окупації краю угорцями» [4, Н-17681, л.10].

Відомо, що частина німецького генералітету радила Гітлеру зберегти самостійність Карпатської України. Радник управління міністерства закордонних справ Німеччини Е.Клейст зізнався, що «весь час намагався захистити Закарпатську Україну. Я вказав на значення, яке вона має для німецьких планів на Сході. Я підкреслював, що обурення українців Німеччиною буде величезне, якщо ми віддамо Закарпатську Україну Угорщині. Нарешті, я вказав, що ми можемо раптово розірвати стосунки з українцями після того, як пробудили в них, особливо з утворенням Закарпатської України, великі сподівання як на допомогу, так і на підтримку з боку Німеччини» [587, С.471].

У проведенні А.Волошином пронимецької політики певну роль відіграла українська націоналістична еміграція, зокрема, прихильники І.Полтавця-Остряниці та гетьмана України в екзилі П.Скоропадського. 25 жовтня 1938 р. Організація Українського Вільного Козацтва, очолювана полковником І.Полтавцем-Остряницею, що знаходилася у Франції, писала в листі до А.Волошина: «Гадаємо, що перестанете плекати стару невдалу московсько-антантську політику, а станете на шлях добросусідського порозуміння з Німеччиною» [2, ф.3, оп.1, спр.42, арк.1]. Що стосується названої організації, то наприкінці 30-х років вона переродилася в невелику націонал-соціалістичну групу, повністю прийнявши фашистську ідеологію і практику [620, С.63; 37, 1938, 20 лист.; 52, 1939, Ч.5]. Певну роль у зближенні уряду А.Волошина з Німеччиною також відіграли керівні чини ОУН. Ця організація бачила в Німеччині рятівника Галичини від польського гноблення. Саме на їх прохання в краї з'явилися німецькі військові радники, які спричинилися до формування місцевих збройних сил. Не викликає жодних сумнівів, що між ОУН і німецькими спецслужбами існували тісні стосунки. Про це мова йтиме нижче.

Позиція Німеччини щодо Карпатської України змусила уряд Угорщини дещо призупинити свої агресивні плани. Однак, це не означало, що вона відмовилася від свого наміру організувати вторгнення в Закарпаття. Будапешт «в даний час, — писав угорський посол в Польщі А.Хорі міністру

закордонних справ Угорщини К.Кані, — вважає можливим досягнути своїх цілей з допомогою дипломатичних засобів» [15, С.134]. Польща теж, хоч її збройні сили були готові до ведення бойових дій по всьому фронту, зрозуміла, що «воєнне втручання... в значній мірі зашкодило б справі, ніж принесло б їй користь» [15, С.134]. Угорщина продовжувала покладати надії на те, що «русинський уряд... попросить нас ввести угорські війська з метою підтримання порядку на ще збереженій русинській території» [15, С.135]. Від Польщі вимагалось тільки «підсилити дії диверсійних загонів», а на випадок «операції в Русинській області угорський генеральний штаб просив тільки підтримки з боку одної польської дивізії» [15, С.135].

Угорські приготування до вторгнення на територію Карпатської України не припинялися ні на мить. М.Козма зробив запис у своєму щоденнику 17 листопада 1938 р.: «20-го вночі русинська область все ж буде нашою» [15, С.136]. Добре розуміючи, що окупація Закарпаття угорськими військами приведе до встановлення спільного польсько-угорського кордону, Німеччина рішуче виступила проти агресії. 18 листопада 1938 р. Е.Верман висвітлив перед угорським керівництвом позицію Німеччини, яка вважала «шодібний крок з угорського боку ризикованим», який може призвести до серйозних ускладнень. Е.Верман нагадав, що «новий чехословацько-угорський кордон був встановлений рішенням Віденського арбітражу на основі національного принципу» [15, С.140]. Вслід за цим послідували німецька й італійська ноти міністру закордонних справ Угорщини К.Кані [15, С.140-142], на які Будапешт відповів меморандумом від 22 листопада 1938 р. Згідно з ним Угорщина була готова до співробітництва з Німеччиною, а її уряд заявив про намір вступити до антикомінтернівського пакту [15, С.142-143] і вийти з Ліги Націй [15, С.142]. Отже, спроба Угорщини окупувати Закарпаття 20 листопада 1938 р. закінчилася для неї повним крахом. Необхідно було шукати інші шляхи. Угорський посол в Польщі А.Хорі 25 листопада 1938 р. виклав свої думки з приводу взяття «Русинської області... шляхом закриття всіх до єдиного шляхів сполучення при допомозі підірваних акцій. Шляхом пропаганди підготувати населення до плебісциту і одночасно енергійними дипломатичними акціями створити необхідні для цього умови» [15, С.144].

Політика Німеччини стосовно Карпатської України, зокрема її реакція на спробу окупації краю Угорщиною, зробили великий політичний резонанс в Європі. Складалося враження, що Третій Рейх дійсно хоче використати Карпатську Україну як П'ємонт для об'єднання навколо неї всіх українських земель. 6 грудня 1938 р. Д.Ллойд-Джордж у розмові з І.Майським висловив думку, що «план Гітлера полягає в тому, щоб забрати «коридор» і Сілезію, відторгнути від Польщі її українську частину та приєднати її до Закарпатської України й створити з цих двох частин васальну Українську державу на зразок Чехословаччини. Такою є найближча

мета. У більш далекому майбутньому, можливо, Гітлер думає здійснити акцію проти Радянської України» [587, С.470]. Подібні думки висловили представники міністерства закордонних справ Великобританії [587, С.471]. Начальник французького генерального штабу генерал М.Гамлен вважав, що «найбільш вірогідною і найближчою метою німецької експансії буде Україна» [587, С.471]. Посол Франції в Німеччині Р.Кулондр писав 15 грудня 1938 р. міністру закордонних справ Ж.Бонне: «В оточенні Гітлера говорять про таку операцію, яка повторила б у більш широких масштабах операцію в Судетах: проведення в Польщі, Румунії і СРСР пропаганди за надання незалежності Україні... І центром руху стане Закарпатська Україна... Таким чином, Чехословаччина... служить рейху у вигляді тарана для пролому воріт на Сході» [17, С.267].

Безперечно, ідея створення соборної України на базі Закарпаття зароджувалась в Берліні. Однак, існували також і інші міркування з цього приводу. На думку народного комісара закордонних справ СРСР М.Литвинова, «галас навколо української проблеми створений, чесно кажучи, не так німецькою пресою, як пресою інших країн, зокрема Англії і Франції. Цілком можливо, що всім цим керували з Берліна» [587, С.472]. На глибоке переконання повноважного представника СРСР у Франції Я.Сурица, «Бонне і його оточення зітхнуть з полегшенням, якщо німці справді нападуть на Україну» [17, С.270]. Галас, піднятий європейською пресою з приводу Карпатської України, в деякій мірі насторожив Угорщину і Польщу. Будапешт був готовий піти на будь-які жертви, щоб тільки одержати дозвіл Берліна на повну окупацію Закарпаття. 27 грудня 1938 р. міністр закордонних справ Угорщини І.Чакі повідомив угорські місії у Вашингтоні, Парижі і Лондоні про намір вийти з Ліги Націй [15, С.147]. Варшава теж побоювалась, що Карпатська Україна «може одного дня розвинути в огнище такої тривоги для Польщі, що польський уряд буде примушений взяти до уваги втручання, яке може призвести до дальших комплікацій. Це головна причина, чому Польща змагає до спільного кордону з Угорщиною» [18, С.11].

Якщо раніше Угорщина акцентувала увагу Німеччини на необхідності встановлення польсько-угорського кордону, то на початку 1939 р. вона заявила про потребу приєднати Закарпаття з економічної точки зору. І.Чакі в листі до угорського посла в Німеччині Д.Стояї 26 лютого 1939 р. писав: «Поясніть (*Німеччині — М.В.*), що Карпатська область має для нас важливе значення не для встановлення спільного з поляками кордону, а тому, що ми не хочемо допустити винищення лісів так званим українським урядом. Таким чином, ми прагнемо не до заволодіння Карпатським хребтом, а до того, щоб Русинська область до верхнього кордону лісів входила до складу Угорщини» [15, С.156]. Тобто, Закарпаття розглядалося в Будапешті як сировинна база, складова частина Угорщини, яка тимчасово віді-

рвана від святостефанської корони. Заступник міністра закордонних справ Угорщини Я.Вернле повідомляв І.Чакі, що Й.Ріббентропу «до цих пір... здавалось, що ми добиваємось Русинської області за політичними мотивами, і він не знав, які життєво важливі інтереси зв'язують нас з краєм» [15, С.158].

Протягом всього міжвоєнного періоду Чехословаччина мала дружні стосунки з Югославією. Що стосується Угорщини, то вона постійно намагалася з допомогою питання про національні меншини ізолювати Чехословаччину від її союзників — Югославії і Румунії. Чехословацько-югославські відносини зазнали відчутного удару після Мюнхенської конференції, коли, фактично, настав кінець існуванню Малої Антанти як політичного союзу Чехословаччини, Югославії і Румунії. Окремі балканські країни по-різному відчули на собі наслідки Мюнхена. Що стосується Югославії, то вона все більше ставала об'єктом відкритого натиску з боку фашистської Німеччини. Необхідно погодитись з міркуванням В.Шандора, що «у період першої республіки Карпатська Україна відігравала поважну стратегічну роль як зв'язок до держав Малої Антанти — Румунії та Югославії. У новім укладі сил вона втратила своє первісне значення» [1093, С.218].

Не дивлячись на такі зміни в світовій політиці, уряд Югославії рішуче виступав проти угорських зазіхань на Закарпаття. Це стосується і югославської періодики. «Населення цього краю, — повідомляло «Време», — не хоче вертатися під малярське панування, яке лишило сумні спомини. Підкарпатські українці запевняють свої права в союзі з чехами і словаками» [275, С.56]. Уряд Югославії вимагав, щоб Німеччина та Італія не підтримували ідею спільного угорсько-польського кордону [60, 1938, 15 жов.]. Югославський щоденник «Політика» підтримав прихильну позицію Румунії щодо Карпатської України [60, 1938, 29 жов.]. Ставлення народів Югославії до Закарпаття видно із статті «Серби, хорвати й словінці з нами!», опублікованої на сторінках «Нової свободи» [60, 1938, 3 жов.].

Румунія, як і Югославія, лояльно ставилася до Карпатської України, принаймні до тих пір, поки існувала федеративна Чехословаччина. Не випадково А.Волошин, переконавшись у безнадійності захисту Карпатської України власними силами, здійснив спробу домовитися з урядом Румунії про приєднання краю до неї. Мотивація була така: в Румунії проживають українці — наші рідні брати. Румунія постійно виступала із звинуваченням на адресу Угорщини, яка проводила шалену радіопропаганду стосовно Закарпаття. Зовнішньополітичний курс Румунії визначався такими основними моментами: 1) лояльність румунського уряду до Чехословаччини; 2) бажання зберегти з нею нормальні економічні та політичні взаємини; 3) неприхильність до військового посилення Угорщини; 4) недовір'я до заперечень Будапешта щодо Трансильванії; 5) небажання брати участь в політичних комбінаціях, спрямованих проти Німеччини [275, С.58].

Румунія до кінця виконувала союзницькі зобов'язання щодо Чехословаччини. Доказом цього є підписання договору про поставки кукурудзи в гірські райони Закарпаття. Однак, це не означало, що румунський уряд не мав інтересів до Чехословаччини. Як тільки стало відомо, що ЧСР перестала існувати як держава, Румунія висунула свої вимоги. Посол Угорщини в Румунії Л.Бардоші повідомив І.Чакі, що 16 березня 1939 р. міністр закордонних справ Румунії Г.Гафенку «послався на свої попередні повідомлення про те, що румунський уряд щодо останніх подій змінив свою позицію, яку він займав в Галаці в питанні про Русинську область. Румунія також має свої інтереси на русинській території. Це стосується прикордонних сіл, населених румунами, і території, через яку проходить залізнична лінія Мараморош-Сигет-Коломия» [15, С.158].

6 березня 1939 р. Гітлер прийняв рішення остаточно ліквідувати Чехословаччину [18, С.35]. «Після здійснення запланованих територіальних змін, — вважав радник міністерства закордонних справ Німеччини Е.Клейст, — ми будемо мати в своїх руках Угорщину, Румунію і Югославію» [18, С.36]. 12 березня Угорщина одержала згоду Берліна на окупацію всього Закарпаття. М.Горті негайно вислав Гутлеру привітальну телеграму, в якій дякував за подарунок, «бо ж ця життєдайна територія для Мадярщини... фактично є справою життя» [15, С.158].

14 березня А.Волошин проголосив самостійність Карпатської України, сповістивши про своє рішення міністерство закордонних справ Німеччини. На прийняття такого рішення вплинули фактори міжнародного характеру, зокрема, скупчення угорських військ на кордонах з Карпатською Україною і проголошення Словаччиною самостійності, що свідчило про державний розпад ЧСР. «Для кожного політичного спостерігача, — писав В.Шандор, — мусило бути в той час ясно., що на випадок проголошення повної незалежності Словаччини доля федерації була приречена, а Карпатська Україна могла б знову опинитись під угорською окупацією» [1097, С.93].

10 березня 1939 р. чехословацька влада розпустила автономний уряд Й.Тісо і ввела в Словаччині військове становище. 13 березня Й.Тісо був викликаний в Берлін, де його поставили перед вибором: або негайне відокремлення від Чехії і створення держави, що орієнтуватиметься на Німеччину, або окупація Словаччини Угорщиною. 14 березня Й.Тісо скликав Сойм, який проголосив Словаччину самостійною і незалежною державою. Трагедія Чехословаччини породжувала трагедію Карпатської України. Отже, Сойм Карпатської України починав свою роботу тоді, коли доля країни вже була вирішена. В листі до міністра закордонних справ Франції Ж.Бонне французький посол в Німеччині Р.Кулондр повідомляв, що «Закарпатська Русь... звернулася до Берліна з проханням про захист. Однак гітлерівські керівники залишаються глухими до за-

кніків цієї країни, яка зв'язала з ними всі свої надії... Закарпатську Україну окупують угорські війська» [18, С.44-45].

Завдяки оперативності угорської розвідки Будапешт мав досить чітку уяву про розташування чеських військових частин, технічних засобів і навіть гірських дивізій [13, К-184, tetel 3733, 18 old]. Угорським генштабом була підготовлена «Економічна, соціальна і географічна довідка про Закарпаття», в якій вказувався національний і віковий склад населення, система управління, зафіксовано національний склад військових частин, названі населені пункти, в яких побутує угорська мова [13, К-184, tetel 3733, 21 old]. Напередодні вторгнення був розроблений детальний план забезпечення тилів наступаючих угорських військ [13, К-184, tetel 3529, 18 old].

Підготовкою і ходом військової операції в Карпатській Україні безпосередньо керував начальник гарнізону в Ужгороді генерал Алойш Билді під зверхністю командуючого 7-ої угорської армії генерал-лейтенанта Ференца Сомботгелі. Першим перейшов у наступ 14 березня 1939 р. 12-ий велосипедний батальйон, яким командував підполковник Антал Бенді [11, Т. гу, 3095, Nov. naplo, 60/88, 1-3 old].

Угорський архівний матеріал свідчить про велике моральне піднесення, яке панувало у військових частинах напередодні вторгнення. Майор Іван Нярі писав у звіті міністерству оборони Угорщини про хід «березневої операції»: «Всі ми відчували, що починається нове життя. Ще було темно, але під стінами замку (*Мукачівського — М.В.*) починався щасливий день угорської історії. Тріанон захитався. Символічно, що саме тепер прибув наказ про початок наступу. Радістю наповнились угорські серця, коли славний витязь Алойш Билді оголосив тривогу і видав розпорядження... Головний напрям героїчної дороги мав пролягти по низовині Латориці на Веречанський перевал, де знаходився святий тисячолітній угорський кордон. Вибрані угорські частини готувалися до боротьби...» [13, К-184, tetel 3733, 25 old].

Угорські війська перейшли в наступ на всій демаркаційній лінії. Незважаючи на високу дисципліну, яка панувала в чеських збройних силах, для патонів СТОС (*STOS — формування чехословацьких прикордонників — М.В.*) угорський напад був дещо несподіваним, хоча важко погодитись з твердженням, що «чеська армія виявилася небоєздатною» [378, С.328]. «Оскільки погрози про захоплення Підкарпатської Русі Угорщиною, — звітував один з офіцерів СТОС, — які угорські прикордонники висловлювали воїнам СТОС усно і розповсюджували у листівках, було за останній час багато, то їх ніхто серйозно не сприймав. Вказувались навіть дати наступу мадярів, але вони ні разу не були здійснені. Ось чому таким «вістям» більше ніхто не вірив... На дільниці роти «Ракошино» за кілька днів до початку окупації мадярські офіцери частіше оглядали в супроводі патрульної служби демаркаційну лінію між Горондою і Росвигом. В листопаді

ді розповсюджували листівки, в яких місцеве населення закликали бути готовим до вступу угорського війська з метою окупації території до р.Латориці. Повідомлення подібного роду повторювались кожний день, тому їх розглядали як частину пропагандистської кампанії, що мала послужити деморалізації місцевого населення і підриву позицій тодішньої влади Підкарпатської Русі. Адже було нелогічним, щоб супротивник наперед розголошував про свої агресивні наміри. Тому на все це реагували ми тільки підвищеною увагою. Можна допустити, що і головне командування не мало точних даних про задуману операцію, тому події, як на Підкарпатській Русі, так і в Словаччині, в Чехії та Моравії розвивались так швидко, що стали справжньою несподіванкою» [14, і.с.5597, karton 24].

Угорське вторгнення стільки разів відкладали, що дещо несподіваним виявився наказ про наступ і для гортистської армії. Підполковник О.Бенди скаржився, що як можна переходити в наступ, коли 35% особового складу його батальйону мали тільки шеститижневий стаж військової підготовки [13, К-184, tetel 3733, 28 old]. Причому, такий стан справ був у переважній більшості угорських військових частин. На це звернув увагу і М. Горті в листі до Гітлера. Про раптовість оголошення наказу про наступ свідчить і той факт, що «угорські військові частини, розміщені в колишніх казармах 36-го піхотного полку в Ужгороді, які знаходяться прямо на демаркаційній лінії, виходили з будівлі за білого дня в день нападу на очач воїнів СТОС, відходили до мосту, а вже там шикувалися до нападу» [13, К-184, tetel 3733, 25 old]. Близька відстань до чехословацьких позицій не дозволила угорцям діяти так, щоб бути непоміченими. Про це пізніше зізнався угорський полковник В.Андор, який командував 24-ою піхотною бригадою, розквартированою в Ужгороді [13, К-184, tetel 3733, 28 old].

Довідавшись про початок угорського наступу, генерал 12-ої чехословацької дивізії Л.Прхала звернувся в Будапешт з вимогою про негайне припинення просування угорських військ до Карпатської України. Уряд Угорщини відповів, що виконати цю вимогу технічно неможливо. На думку польського посла в СРСР В.Гжибовського, «угорські війська повинні були вчора вночі (15 березня — М.В.) дійти до польського кордону» [22, С.424]. Свідчення посла В.Гжибовського в основному підтверджуються угорськими джерелами. 14 березня угорська армія, не зустрічаючи сильного опору з боку чехів, наближувалась до Веречанського перевалу. Просуванню військ, як писав учасник походу, «заважав сніг, що місцями досягав 20-30 см, але також те, що ми знаходилися на висоті 250 метрів над рівнем моря. Це дуже уповільнювало темпи, бо кожні 7 км ми змушені були зупинятися на відпочинок... До перевалу дійшла половина полку» [13, К-184, tetel 3733, 29 old]. Ці втрати можна пояснити тільки несприятливими погодними умовами і великою кількістю військово недосвідчених новобранців. Чеська армія опору не робила. 15 березня 1939 р. о 14 годині угорські війська вступили в Нижні Ворота, де їх

зустріла «група людей... (безумовно, прихильників Угорщини — М.В.) із словами радості на очах» [13, К-184, tetel 3733, 30 old]. Вони вітали «угорських гонведів-визволителів». Біля 15-ої години «ми вийшли на Веречанський перевал і встановили угорський прапор. На перевалі була виставлена почесна польська варта, яка віддала нам честь... Ми мали намір золотими буквами викарбувати імена всіх, хто дійшов до кордону і зайняв свою одвічну територію» [13, К-184, tetel 3733, 30 old], — писав очевидець. Так відбулося встановлення угорсько-польського кордону, якого так домагалися Будапешт і Варшава, хоч він і виявився недовготривалим.

Зовсім інакше склалась ситуація на демаркаційній лінії Шаркадь-Лалово-Кольчино-Росвигово-Середне-Доманинці. Ці рубежі захищали роти СТОС «Доманинці», «Ракошино», «Кольчино», взводи «Підмонастир-Монастир», «Лалово», «Залуж», «Макарьово», «Шаркадь» [14, і.с.5597, carton 24], які були добре озброєні. Перші сутички з агресором свідчили про те, що чеські війська є цілком боєздатними і готові до відбиття ворожого нападу. Зокрема, 14 березня між 6 і 7 годинами ранку «почалась атака мадярів в напрямі сіл Горонда-Страбичово, а також на східну частину села Чомонин... З мадярської сторони перевага була в 4 рази, не враховуючи велику кількість терористів. Командир взводу Заїчек із своїми людьми захищався в Чомонині так же, як старший стражмістр Волни в Страбичові, а в Горонді верхній стражмістр Раділ. Взаємодія між ними була такою, що позиції вдалось утримати цілий день і тільки відсутність боєприпасів примусила їх надвечір відступити за р.Латорицю» [14, і.с.5597, carton 24].

Близько 6 години «почалась атака мадярів у напрямі Росвигово-Підмонастир-Монастир. Пости і патрулі відійшли за мури монастиря, який був добре підготовлений до захисту. Цей взвод уже перебував у стані бойової готовності, бо знав про атаку мадярів у Підгорянах. Мадярська піхота атакувала монастир з заходу та півдня і підійшла на відстань досягу ручних гранат. Ними вона і була закидана і понесла великі втрати. Всі, хто не залишився лежати, втекли. Як результат, атака була припинена на 2 години» [14, і.с.5597, carton 24]. 15 березня взвод «Шаркадь», хоч і був ізольований від решти військ, «взяв у полон 11 мадярських солдат, при цьому кулеметним вогнем знищив частину мадярського взводу (кулеметник Ваньга)» [14, і.с.5597, carton 24]. Угорці зазнали великих втрат в районі сіл Лавки, Пістрялово і Ромочевиця [378, С.331]. Не вдалося угорським військам з першого разу захопити села Дравці, Баранинці, Часлівці та Коритняни. 80 угорських кавалеристів, які перейшли в наступ на с.Лалово, теж були відкинуті назад [14, і.с.5597, carton 24]. В районі Перечина чеські прикордонники підбили угорський танк [13, К-184, tetel 3733, 30-31 old]. Поблизу Невицького невеликий загін СТОС організував кругову оборону, а тому гортистам довелося використати проти нього важку артилерію. Бій тривав до третьої години ночі [13, К-184, tetel 3733, 30-31 old].

Такий стан справ тривав до 17 год. 30 хв. 14 березня, тобто до тих пір, коли генерал Л.Прхала оголосив наказ про «евакуацію чеських військових частин і державних службовців з Підкарпатської Русі» [14, і.с.5597, carton 24]. З цього часу чеські війська, фактично, припинили опір, залишаючи один населений пункт за іншим. Заради історичної правди необхідно відзначити, що їх відступ був вміло організованим і дисциплінованим. Ситуацію ускладнив і той факт, що 15 березня о 17 годині надійшла звістка про вступ німецьких військових частин у Прагу [13, К-184, tetel 3733, 37 old]. Це свідчило про те, що Чехословаччина як державний організм перестала існувати, тобто обороняти не було що. Чеські війська думали про те, якби скоріше покинути територію краю. В Перечині 15 березня «чеський офіцер просив, щоб ми (угорці — М.В.) тимчасово припинили військові дії до 22 години. Нам було зрозуміло, що вони хотіли виграти час. Це було для них важливо не з військової точки зору. Чехи намагалися побільше вивезти... Звичайно, ми не могли прийняти їх прохання. Наступ продовжувався...» [13, К-184, tetel 3733, 40 old]. Звіти командирів СТОС свідчать про те, що чехи спалювали військову документацію, вивозили амуніцію, запаси зброї, гроші. І це робилося тоді, коли Карпатська Січ опинилася віч-на-віч перед переважаючими силами агресора.

Відчувалося, що чеське військо не чинитиме опору. 14 березня 1939 р. за Мукачевом на р.Латориці угорський генерал А.Билді зустрівся з майором чеської армії Т.Меліхером. «Коли два командири побачили один одного, — згадує очевидець, — міцно обнялися і дружньо потисли один одному руки. Ми таке чули, що ці два командири ще за часів Монархії були однокурсниками в Вінерноштадській військовій академії. Факт, що наш дальший наступ не зустрів відпору з боку чехів» [866, С.107]. Воїни рот і взводів СТОС відходили з Карпатської України трьома напрямками: більша частина через Словаччину, з польського кордону від Ужжа до Волівця — через Польщу, а частини розмішені на схід від Сваляви — через Хуст і Тячів — до Румунії [14, і.с.5597, carton 24]. В ситуації, яка склалася, відчайдушний опір агресору вчинила Карпатська Січ.

Таким чином, наприкінці 30-х років у Центральній Європі різко загострилася міжнародна обстановка, насувалася друга світова війна. Мюнхенська конференція 29-30 вересня 1938 р. завдала відчутного удару по Чехословаччині. Вона, як і Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., фактично, свідчили про початок державного розпаду ЧСР і були прелюдією до повної окупації країни Німеччиною та Угорщиною в березні 1939 р. Ці рішення були першим значним успіхом угорської дипломатії на шляху проведення в життя її ревізіоністської зовнішньої політики. Розпад ЧСР став можливий завдяки політиці сприяння агресії, яку проводили Великобританія і Франція. Нейтральну позицію займали США. Спроба СРСР допомогти Чехословаччині не увінчалася успіхом.

Політика Німеччини стосовно Карпатської України пройшла певну еволюцію. Спочатку вона не погоджувалась на повну окупацію Закарпаття Угорщиною, боячись встановлення спільного польсько-угорського кордону. Тільки переконавшись, що Угорщина має намір вийти з Ліги Націй і вступити до антикомінтернівського пакту, Берлін дав згоду на ліквідацію Карпатської України. Уряди Румунії і Югославії лояльно ставились до політики, яку проводила Чехословаччина. Свої територіальні претензії до ЧСР Румунія висунула тільки тоді, коли Угорщина вторглась на територію Закарпаття і доля федерації була вирішена.

Уряд Чехословаччини змушений був прийняти постанови міжнародних конференцій вересня — листопада 1938 р. Це стосується і карпато-українського уряду. Протягом всього короткочасного існування Карпатської України її уряд, фактично, не проводив власної зовнішньополітичної діяльності. Проголошення незалежності Карпатської України було актом вимушеним, на який суттєво вплинув міжнародний фактор. Виникнення самостійних Словаччини і Карпатської України свідчило про завершення державного розпаду федеративної Чехословаччини. В цьому і полягала головна мета зовнішньополітичного курсу фашистської Німеччини.

Величезної матеріальної шкоди Карпатській Україні завдали постійні напади угорських і польських терористів, які переслідували єдину мету: дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в краї. Під час цих нападів нерідко страждало цивільне населення, гинули люди. Діяльність терористичних загонів слід розцінювати як складову частину угорсько-польського плану на встановлення спільного кордону. Поява терористів змусила чехословацький і український уряди докласти чимало зусиль для організації оборони своїх кордонів. Вживалися різні методи для унеможливлення нападів терористичних банд: створювалися додаткові загони на кордонах, розширювався штат жандармерії, виплачувалися премії за спійманих терористів тощо. Ці заходи привели до якісних змін, внаслідок чого диверсійні акції були значно обмежені, хоча продовжувалися до останніх днів існування Карпатської України. Значну роль у боротьбі із загонами терористів відіграла молода Карпатська Січ. Вона нерідко співпрацювала з чехословацькими прикордонниками, що теж мало позитивні наслідки.

14 березня 1939 р. війська гортистської Угорщини вторглися на територію Карпатської України, а наступного дня німецький вермахт окупував Чехію і Моравію, залишивши Словаччину незалежною державою, але з орієнтацією на Берлін. Такий розвиток політичних подій свідчив про остаточну ліквідацію Чехословаччини. Це не могло не вплинути на хід бойових дій протягом 14-18 березня 1939 р. Архівні документи свідчать, що чеські війська чинили опір агресору тільки 14 березня. З 15 по 18 берез-

ня тривав планомірний і організований відхід чеських збройних сил з Карпатської України. Справжній бій, незважаючи на велику перевагу ворога, дала тільки Карпатська Січ.

3.2. Внутрішньополітичне становище Карпатської України

Празький уряд постійно зволікав з виконанням своїх обіцянок, мотивуючи тим, що закарпатці, мовляв, ще не «дозріли» до самостійного життя. Перший етап автономії був реалізований тільки 8 жовтня 1938 р. Це була перемога всіх політичних сил краю, як русофільського, так і українського напрямків, які протягом всього міжвоєнного періоду активно боролися за автономні права. Кінець вересня 1938 р. слід розцінювати як вирішальний момент у взаємовідносинах вищеназваних напрямків. Необхідно відзначити, що ще 2 вересня 1938 р. представники русофілів і народовців підписали декларацію, на яку чехословацький уряд не відреагував. Вимоги, які оголосив Е.Бачинський, передбачали приєднання Пряшівщини до Підкарпатської Русі, надання фінансової допомоги верховинським округам і персональну заміну представників в урядових установах [842].

21 вересня 1938 р. в Празі відбулися переговори, в яких взяли участь Е.Бачинський, І.П'єщак, П.Коссей, С.Фенцик, А.Бродій, Ю.Фелдешій, П.Жидовський, Ю.Ревай. Всі вони були депутатами Чехословацького парламенту [1093, С.152]. Тоді ж Закарпаття відвідала делегація американських русинів у складі І.Попа, І.Янчишина і О.Геровського, яка «мала допомогти парламентарним представникам обох груп вирішувати актуальні політичні проблеми краю. Делегація, однак, не представляла Американських Русинів греко-католиків, які становили більшість русинів в США» [1093, С.151]. Саме тому ця делегація не виконала поставлених перед нею завдань.

На початку жовтня 1938 р. переговори між представниками двох напрямків були відновлені з метою створення автономного уряду Підкарпатської Русі. На засіданні 7 жовтня 1938 р. була прийнята постанова про те, що членами уряду можуть бути тільки депутати празького парламенту й сенату. Необхідно погодитися з твердженням В.Шандора, що це було зроблено «з розрахунком забезпечення успіху в уряді, бо москвофіли переживали» [1093, С.152]. Того ж дня представники русофільського блоку запропонували проект децентралізації державної і виконавчої влади, який складався із восьми пунктів. 8 жовтня в Ужгороді була створена Національна Рада Підкарпатської Русі, до якої ввійшли Й.Камінський, В.Гомічков, М.Демко (Центральна Руська Народна Рада), А.Волошин, Ю.Брашайко,

Д.Німчук (Перша Українська Народна Рада), А.Бродій, Ю.Фелдешій (Автономний Землеробський Союз), Е.Бачинський, П.Коссей (Республіканська Землеробська партія), С.Фенцик (Руська Національно-Автономна партія), Ю.Ревай (Соціал-Демократична партія), І.П'єсак (Автономний Землеробський Союз Пряшівщини), П.Жидовський (Республіканська Землеробська партія Пряшівщини) [842]. Отже, до складу Національної Ради Підкарпатської Русі ввійшли представники всіх основних політичних сил краю.

На першому засіданні Ради був прийнятий Меморандум, який закінчувався вимогою негайно прийняти закон про Підкарпатську Русь. 8 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Чехословаччини Я.Сирови звільнив з посади губернатора краю К.Грабаря і призначив І.Парканія. Останній в черговий раз наголосив на головних вимогах Національної Ради Підкарпатської Русі. Тим часом йшло обговорення кандидатур на посади міністрів Підкарпатської Русі. Ю.Ревай запропонував запросити до уряду по три представники з кожної сторони. Пропозицію прийняли. Українську делегацію очолив А.Волошин, русофільську — Й.Камінський.

Аналогічні суспільно-політичні процеси відбувались у Словаччині. 6 жовтня 1938 р. лідери Словаччини зібралися в Жиліні і вимагали автономних прав. 7 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Я.Сирови задовільнив їх прохання, і Й.Тісо був призначений прем'єр-міністром Словаччини. Необхідно наголосити, що Я.Сирови, згідно 60 параграфу Конституції Чехословаччини, був повірений виконувати під час відсутності Е.Бенеша (*емігрував 5 жовтня 1938 р. — М.В.*) президентські функції.

11 жовтня 1938 р. перший автономний уряд Підкарпатської Русі очолив А.Бродій — лідер русофільського напрямку в краї. Міністрами були призначені Е.Бачинський і Ю.Ревай [2, ф.3, оп.1, спр.38, арк.1]. Слідом за ними міністерську посаду зайняв С.Фенцик, а А.Волошин та І.П'єсак стали державними секретарями. До першого автономного уряду ввійшло четверо представників русофільського і двоє — українського напрямку. Необхідно погодитися з думкою сучасних дослідників, що співвідношення два до одного на користь представників русофільства реально відображало співвідношення між двома головними політичними силами в краї [205, С.79].

Призначення А.Бродія прем'єр-міністром теж не стало несподіванкою, бо очолюваний ним напрямок займав домінуюче становище в суспільно-політичному житті Закарпаття протягом всього міжвоєнного періоду. Необхідно також констатувати, що Автономний Землеробський Союз (АЗС), очолюваний А.Бродієм, від початку свого утворення в 1923 р., постійно на перший план висував головне політичне завдання — здобуття автономії, що було чітко зафіксовано як в програмі, так і в назві партії [205, С.26]. У статті «Ми, автономісти, будуюмо нову вільну автономну

Підкарпатську Русь», опублікованій у 1935 р., А.Бродій писав: «Коротко скажу чого ми, автономісти, хочемо і за що боремось: Підкарпатська Русь в її етнографічних кордонах від Попраду до Тиси, як вказано в Сен-Жерменському мирному договорі і Конституції Чехословацької Республіки... Повинні ми знати те, що жити і утриматись в великій сім'ї народів вдається нам тільки так, якщо в нашому краї, на своїй рідній землі володіти і господарювати будемо ми самі. За це ми боремось до цього дня. Сьогодні влада на нашій землі знаходиться не в наших руках, і ми бачимо і відчуваємо те, що наслідки нашої праці ми зберегти для себе не можемо. Тому ми боремось за автономію. Кожний знає, вже і відчуває те, що так, як до цих пір було, далі бути не може ні по Божому, ні по людському, ні по природньому праву» [842].

АЗС на чолі з А.Бродієм швидко і кількісно зростав. Наприкінці 30-х років він нараховував від 5 до 7 тисяч членів. Із року в рік зростав авторитет АЗС серед населення краю. Так, наприклад, під час виборів у парламент Чехословаччини в 1924 р. АЗС одержав 21 161 голос (8,4% від усіх виборців), в 1925 р. — 28 799 голосів (11,6%), в 1929 р. — 48 509 голосів (18,2%), в 1935 р. — 44 982 голоси (13,9%) [842].

А.Бродій користувався авторитетом навіть серед частини виключно українського населення гірських районів. Синевирський священник (округ Волове) Ф.Горват в листі до власника «руської» друкарні Ю.Фелдешія захоплено писав про виступ Бродія у своєму рідному селі: «Наш народ, будучи доволі насичен пустими обіцянками, а притом воодушевлений річчю депутата пана Андрея Бродія у нашом селі, до того взволнований, що на днях заявили публічно на собранію соц. дем. посланця Ф.Ревай: «Ми уже жадних чеських партій не потребуємо, ай будеме ся держати Автономно-Земледельческого Союза» [5].

Автономний уряд А.Бродія провів три засідання (15, 18, 22 — 23 жовтня 1938 р.). На першому засіданні 15 жовтня 1938 р. були розглянуті і затверджені основні органи управління, які склалися із 9 міністерств. Було констатовано, що в жовтні 1938 р. на Підкарпатську Русь завезено із Румунії 170 вагонів кукурудзи. На другому засіданні С.Фенцик прозвітувався про виконану роботу під час переговорів про встановлення кордону із Словаччиною, а Ю.Ревай зробив доповідь про заборону вивозу державного і приватного майна з території краю. Обговорювалися також питання надання амністії, співробітництва з Німеччиною тощо. В центрі уваги третього засідання була внутрішньополітична ситуація в Закарпатті, зокрема, обговорювалося питання про розумне відреагування на угорський ультиматум щодо південних територій краю.

З ініціативи А.Бродія була створена комісія, до якої ввійшли відомі закарпатські вчені П.Сова, Г.Геровський, М.Кондратович, М.Бескид та І.Панькевич, перед якими ставилося завдання науково довести, що Закар-

паття — русинська земля і цим самим «парировать мадыарские требования» [2, ф.3, оп.1, спр.40, арк.3]. 23 жовтня 1938 р. відбулося продовження третього засідання уряду А.Бродія, на якому прийняли рішення: «Область руських на півдні Карпат, відзначена мирними договорами як автономна одиниця, становить одне невіддільне ціле, частини якого міцно зв'язані як тисячолітньою історією, так і тисячолітніми економічними умовами і братерським співжиттям її корінного автохтонного населення... Цілість і невіддільність цієї області визнали також і великі союзи і співдружні держави в міжнародних і мирних договорах, змінити політичне становище і приналежність якої вважаємо можливим тільки в її цілості без відторгнення її південної частини від північної і навпаки, можна виключно тільки на основі права самовизначення всього корінного автохтонного населення за демократичними принципами: всенародним голосуванням» [842].

22 жовтня 1938 р. кореспондент львівської газети «Діло» — органу УНДО Галичини — Р.Голіян взяв інтерв'ю у А.Бродія:

« — В чому полягають труднощі з устійненням кордонів з Мадярщиною?»

— Мадяри вимагають від нас південної частини Закарпаття, причому хочуть дістати Ужгород, Мукачів, Севлюш, Королево та відрізати нас від спільного залізничного шляху. Життєздатність Закарпаття була б тоді мінімальна.

— А коли б з волі великодержав таки прийшло би до плебіситу і коли б тоді південна частина Закарпаття з'явилась таки за мадярами — то що тоді? Ваш уряд твердить, що без тої південної частини життєздатність держави буде мінімальна.

— Думаємо, що такий вислід мало правдоподібний» [37, 1938, 20 жов.].

А.Бродій і керівництво АЗС вели подвійну гру, орієнтуючись на Угорщину, що викликало незадоволення представників українського напрямку. Газета «Нова свобода» звинувачувала А.Бродія у сприянні антиукраїнським виступам. Прем'єр-міністр запевняв, що провокації будуть припинені, однак вони продовжувались. Мали місце випадки застосування сили [16, С.30].

Досить швидко з'ясувалося, що А.Бродій вже тривалий час працював на Угорщину під кличкою «Берталон» [205, С.81]. Чехословацька контррозвідка уважно слідкувала за діяльністю А.Бродія. Начальник Президії поліцейського управління в Ужгороді Герр ще 4 січня 1933 р. доповідав Президії крайового управління Підкарпатської Русі, що «редактор Бродій має великі зв'язки з закордоном., він постійно зустрічається з представниками угорських опозиційних сил в Ужгороді» [2, ф.3, оп.2, спр.6, арк.3]. 17 жовтня 1938 р. Ю.Ревай попередив міністра закордонних справ ЧСР Ф.Хвалковського про зв'язки А.Бродія з Угорщиною. Внаслідок цього празький уряд заборонив А.Бродію виїзд в Будапешт для переговорів з Угорщиною. Міністр внутрішніх справ ЧСР Я.Черний твердив, що відомості з

нарад міністерської ради потрапляють до угорського посольства в Празі [1093, С.155]. Чехословацький уряд звинуватив А.Бродія в порушенні «Закона про охорону республіки» і його заарештували. 26 жовтня 1938 р. бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв, що «у Бродія на йшли мапу Карпатської України, на якій він сам розділив половину мадярам а половину полякам, та багато грошей» [2, ф.2. оп.1, спр.209, арк.28].

Необхідно погодитися з твердженням сучасного словацького вченого І.Ваната, що «у передмюнхенській Чехо-Словаччині політичний русинізм став родючим ґрунтом іредентських автономістичних політичних партій Бродія і Фенцика, які діставали підтримку з Угорщини і Польщі» [235, С.20]. Дослідник вважає, що на представників русофільського напрямку після окупації краю Угорщиною опирався гортіівський режим. Доказом такого твердження є той факт, що після окупації краю угорськими військами А.Бродій представляв Закарпаття в угорському парламенті. Фінансування угорським урядом А.Бродія підтверджується опублікованими 1959 р. в Будапешті документами [921, С.10-11]. На запитання слідчого НКВС 13 січня 1945 р., «Що Ви одержали від угорського уряду за своє співробітництво з ним?», А.Бродій відповів: «...Я одержував заробітну плату депутата парламенту — 1500 пенге, міністерську пенсію 1369 пенге в місяць» [842]. Відставка і арешт А.Бродія викликали протести з боку його прихильників, які переросли у масові демонстрації [16, С.48]. Що стосується соратника А.Бродія С.Фенцика, то йому вдалося втекти в розміщене неподалік польське посольство, а потім переїхати до Угорщини.

Таким чином, Андрій Бродій, як і весь очолюваний ним напрямок, пройшов своєрідну еволюцію. Протягом 20-30-х років він був прогресивним явищем в суспільно-політичному житті краю, бо відображав прагнення народу до рівності в складі Чехословаччини. Починаючи з кінця 30-х років, він займав чітку проугорську орієнтацію, хоча його лідери продовжували публічно виступати за єдність Чехословаччини.

Після арешту А.Бродія чехословацький уряд призначив новим прем'єр-міністром А.Волошина — лідера українського напрямку в краї [2, ф.3, оп.3, спр.47, арк.12]. Він у присутності міністра Е.Бачинського, чеського генерала О.Сватека і віце-губернатора краю О.Бескида склав присягу на вірність Чехословацькій республіці. У виголошеній 26 жовтня 1938 р. промові А.Волошин заявив, що забезпечить «народом Підкарпатської Русі їх культурні, національні та господарські здобутки... без різниці національної та релігійної» [2, ф.3, оп.3, спр.47, арк.9]. 27 жовтня 1938 р. в газеті «Нова свобода» було опубліковано звернення Української Народної Ради «До всіх українців по цілому світі! До всіх українських партій, організацій, груп, товариств в Галичині, Буковині, Бессарабії, Наддніпрянській Україні, Канаді, Сполучених Державах Америки і взагалі до українців, де б вони не проживали», яке свідчило про чітку українську спрямованість.

уряду А.Волошина: «Ми віримо, — говорилося у зверненні, — що великий 50-мільйоновий український народ підійме й надалі своє велике слово і не допустить, щоб наші віковічні вороги, наклали на нас пута, знов садили нас в тюрми» [60, 1938, 27 жов.]. Це звернення було розцінене українцями, зокрема в Галичині, як заклик до допомоги. Почалися масові демонстрації у Львові, Станіславові, Коломиї. Були зафіксовані перші нелегальні переходи кордону.

А.Волошин сформував новий уряд виключно з представників українського напрямку. Виняток становив хіба що Е.Бачинський. Це викликало велике незадоволення серед представників протилежного напрямку як у краї, так і за його межами. Секретар АЗС в Пряшеві В.Данча у листі до А.Волошина висловив сумнів про можливість спільних дій двох напрямів. Відповідь Волошина була однозначною: «Ми хочемо в згоді жити й з тими людьми — членами нашого роду, що голосять себе до руського табору, коли вони думають це щиро, значить, коли вони почувають себе щирими спів'янами. Але з людьми, що під покришкою руськості хотять прилучити нас до Мадярщини й агітують за тим приключенням явно, або через так зв. плебісцит, не хочемо мати нічого спільного» [2, ф.3, оп.3, спр.41, арк.1]. А.Волошин закликав до співробітництва представників русофільства, але його заклик мав декларативний зміст. Не маючи своїх людей у складі уряду, русофіли на запропоноване співробітництво не погодились. Вважаємо, що повне відвернення А.Волошина на практиці від такого масового напрямку, яким був русофільський, було невиправданим і помилковим. Замість того, щоб прийняти компромісне рішення, прем'єр-міністр посилив проти себе опозицію.

Уже з перших днів свого прем'єрства А.Волошин почав орієнтуватися на Німеччину, сподіваючись на її покровительство. Станом на 13 лютого 1939 р. німецька національна меншість в краї становила 8 714, або 1,60% населення [2, ф.3, оп.2, спр.8, арк.1]. А.Волошин все робив для того, щоб німецьке населення не відчувало ніяких проблем. Він навіть видав розпорядження, згідно з яким «всім громадянам німецької народності без огляду на їх державну приналежність дозволено організуватися в «Німецькій партії» по засадам національно-соціалістичним й організувати всі у цій партії звиклі партійні органи, яким і носити відзнаки й прапори з гаковим хрестом» [2, ф.3, оп.1, спр.45, арк.4]. Інженер Е.Ольдофреді, як представник німецької національної меншості, 27 січня 1939 р. був включений до списку майбутніх послів українського парламенту Закарпаття [16, С.144].

Уряд Карпатської України робив усе для того, щоб відносини між українцями і чехами, які проживали в краї, залишалися добросусідськими. Перед Міністерством внутрішніх справ Карпатської України А.Волошин поставив завдання, «щоби у найкоротшому часі між українським народом і чеським урядництвом настали знову нормальні, приятельські відно-

сини» [2, ф.3, оп.3, спр.64, арк.60-62]. Відзначимо, що їх значно погіршила античеська пропаганда проугорської «п'ятої колонії» в краї, про що мовитиме нижче. Призначаючи А.Волошина прем'єр-міністром, чехословацький уряд покладав на нього великі надії, як на поміркованого політичного діяча, сподіваючись на його нейтралітет у внутрішній політичній боротьбі, яка не припинялася в краї. А.Волошин добре це усвідомлював, коли закликав місцеве населення виконувати «правильно свої повинності в межах Чехословацької Республіки» [2, ф.3, оп.3, спр.47, арк.9]. Навіть у наказі про запровадження в краї української мови, пропонувалося також поміщати написи чеською або словацькою мовами [2, ф.3, оп.3, спр.10, арк.5]. Отже, призначення А.Волошина прем'єр-міністром не привело до радикальних змін в українсько-чеських відносинах.

Станом на лютий 1939 р. в краї проживало 8,5 тисячі чеських чиновників (разом із сім'ями — 15 тисяч). Необхідно погодитися з сучасними дослідниками, що переважна більшість із них «вороже ставились до влади А. Волошина і всього українського», [205, С.126] боячись процесів українізації. Члени Української Національної Ради у Великій Копані скаржилися А.Волошину на місцевого коменданта жандармерії Й.Кріжа, який «робить великі неприємності в нашій селі, агітував і ще є і днесь підбурює населення проти одної кандидатської листи» [2, ф.3, оп.2, спр.28, арк.1]. На вимогу жителів В.Копані покинути село, Й.Кріж відповідав: «Я пуйду з Копане, але єще мусім забіг двацет неб тціцет українцу» [2, ф.3, оп.2, спр.28, арк.1]. В с.Довге весь «склад учительства є ворожий українській нації» [2, ф.3, оп.3, спр.55, арк.32]. В.Гренджа-Донський писав, що «чехи, не тільки що на кожному кроці провадять саботажі, але навіть відкрито агітують. Комендант жандармерії в Буштині відкрито говорить, що з приходом українського уряду буде населенню гірше» [16, С.117]. Жителі с.Білки скаржилися А.Волошину на місцевого коменданта жандармерії Богача, який «є запеклим чеським шовіністом, що все ворожо ставився і ще й нині ставиться до української справи» [2, ф.17, оп.2, спр.21, арк.3]. Автори скарги звинувачували Богача в провокативних діях: «...Хтось болотом обкидав чеський надпис на бувшій чеській захоронці, де тепер знаходиться управа... Болотом були обкидані і вікна канцелярії управи. Пан комендант скоро по обкиданню болотом надпису появився в касарні Січі і заявив, що цей вчинок зробили січовики... Підозріваємо, що це було навмисно приготовано, щоб нас випроковувати і очернити, що ми виступаємо проти чехів» [2, ф.17, оп.2, спр.21, арк.4].

Отже, переважна більшість чеських чиновників вороже ставилась до українського уряду, що справляло негативний вплив на розвиток українсько-чеських взаємин. Однак, необхідно відзначити, що нерідко ініціаторами античеських заходів виступали також січовики. Юрист М.Бандусяк у зверненні до слідчої комісії Президії УЦНР писав, що особистий секретар

А.Волошина І.Рогач «закликав січовиків розбивати вікна.., зривати чеські прапори. Внаслідок такої вихови січовики билися з вояками і поліцією» [2, ф.1148, оп.1, спр.2, арк.3]. Виступи І.Рогача послужили сигналом до дій. Житель с.Колочава М.Шимоня розповідав, як місцеві січовики у спілці з галичанами скинули чехословацький прапор і замінили його українським. Інцидент був розв'язаний мирним шляхом. Інший активний учасник подій 1938-1939 рр. Й.Сарвадій писав про античеські дії окружного начальника в Рахові Солом'яного, який наказав до 21 березня 1939 р. замінити чеські надписи українськими. «Місцева команда Січі, — писав Й.Сарвадій, — однієї ночі самочинно позривала чужомовні надписи, що спричинило непорозуміння з урядом. Цей почин д-р Фрищин прилюдно гтанив, — січовики втручаються у не свої справи. Коли д-р Фрищин був у міністерстві шкільництва в Хусті, запрошено його до Головної Команди Січі, де накинули йому на голову коц й побили так, що навіть ребра поломили» [878, С.14].

З вищесказаного випливає, що конфронтацію у чесько-українські стосунки вносили обидві сторони. Чехи не сприймали українську владу та її рішення, а українці намагалися позбутися «опіки», нерідко використовуючи для цього різні методи, іноді такі, які суперечили чехословацькій конституції. Уряд А.Волошина не завжди мав змогу контролювати політичну ситуацію в краї. Українсько-чеські відносини різко загострилися після призначення чеського генерала Л.Прхали третім міністром Карпатської України. Уряд А.Волошина розцінив це рішення чеської влади, як втручання у внутрішні справи автономної держави. 20 січня 1939 р. А.Волошин у листі до Л.Прхали писав: «Це порушення автономних прав К.У. (П.Р.) викликало велике обурення між карпато-українським населенням. Свідчать про це стихія демонстрацій, які дуже згіршили дотепер на загал добрі відносини між карпато-українським населенням і чеським урядництвом К.У. ...Співпраця з Вами у правительстві К.У. (П.Р.) за тих обставин є неможливою» [2, ф.3, оп.3, спр.64, арк.42, 44].

Демонстрації проти призначення Л.Прхали українським міністром в багатьох населених пунктах вилилися у масові акції протесту. Жителі с.Вучкового вислали на ім'я УЦНР «Маніфест про життя, або смерть», в якому вимагали відкликання Л.Прхали, а також звільнення із службових посад всіх чехів [2, ф.3, оп.3, спр.178, арк.42]. Надійшов протест із с.Торунь: «Раз здобутої волі ціною нашої крові чехам не дамо. Лише по наших трупах нас всіх чехи можуть посягнути на нашу волю» [2, ф.3, оп.3, спр.178, арк.48]. Негайного відкликання міністра-чеха вимагали жителі Колочави, Річки, Великого Студеного та інших закарпатських гірських сіл [2, ф.3, оп.3, спр.178, арк.44, 106, 115]. Необхідно відзначити, що окремі представники уряду роз'їжджали по селах і закликали народні маси до актів протесту проти призначення Л.Прхали українським міністром. 5 лютого 1939 р. чеським

капітаном Новосадам був заарештований Кость Ліневич «за спробу агітувати в Доманинцях. Звинувачений в розповсюдженні листівок проти Прихли» [2, ф.3, оп.3, спр.10, арк.3]. Справа закінчилася компромісно: Л.Прихли виконував обов'язки міністра транспорту.

Із вищесказаного видно, яким було ставлення уряду Карпатської України до чеського і німецького населення, яке проживало на території краю. А.Волошин намагався проводити таку національну політику, щоб всі національні меншини почували себе як вдома. Доказом цього є ставлення карпато-українського уряду до єврейського населення. За підрахунками сучасних дослідників, на час гортистської окупації в Закарпатті проживало понад 100 тисяч євреїв, не рахуючи не встановленого числа тих, хто перед окупацією встиг перебратися в Словаччину і Чехію [671, С.14]. 28 грудня 1938 р. А.Волошин прийняв делегацію єврейських національних меншин (складали 12% всього населення), керівники яких заявили про свою лояльність до влади. У відповідь на це прем'єр-міністр заявив: «Я до жидів, які шанують свою релігію і національність, завжди ставився прихильно. Конституція держави не була змінена так, щоб забезпечувати для всіх громадян федеративної держави однакові права... А щодо культурних потреб жидівського населення, то вони будуть по можливості снівнені» [671, С.16]. Однак, необхідно погодитися з твердженням М.Макари, що волошинське оточення не поспішало виконувати ці ідеї. Однією з форм переслідування євреїв угорським окупаційним режимом було видворення їх з краю, зокрема тих, що народилися на території Західної України і Польщі і не мали угорського підданства. Ця акція розпочалася відразу після встановлення на Закарпатті окупаційного режиму. Про це свідчать численні приклади з кримінальних справ євреїв.

Наприкінці 30-х років Чехословаччина була державою, в якій мали можливість вільно функціонувати понад тридцять різноманітних політичних партій та об'єднань. Всі вони представляли два основні напрями — русофільський і народовецький (український). Однією з найбільш впливових була крайова організація Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ), з якою тісно співпрацювали «Об'єднання трудового селянства», «Червоні профспілки», «Лівий фронт» та «Союз друзів СРСР». Всі вони стояли на прорадянських позиціях. Близькою до комуністичної була Соціал-Демократична партія, хоча вона так і не пішла на зближення з нею. На яскраво виражених русофільських і проугорських позиціях стояли АЗС і Руська національно-автономна партія. На українських соборницьких позиціях перебували УЦНР, фракція Аграрної партії, Християнсько-Народна Партія, культурно-освітні організації «Просвіта», «Пласт» та інші. Такий стан справ існував до 25 жовтня 1938 р., коли празький уряд прийняв рішення про розпуск політичних партій.

Незважаючи на таке рішення чехословацького уряду, партії та

об'єднання продовжували діяти. Фактично, найбільше від цього постраждали тільки закарпатські комуністи. 25 жовтня 1938 р. віце-губернатор краю А.Бескид видав розпорядження про призупинення діяльності крайкому КПЧ [855, С.34-35]. 2 листопада 1938 р. начальник ужгородської поліції доповідав у Прагу, що згідно з розпорядженням «були проведені обшуки в секретаріатах і на квартирах керівних діячів партії в Ужгороді, на Радванці і в Доманинцях», в результаті чого «знайдено і конфісковано письмовий матеріал, печатки, посвідчення і партійні значки. Ці речі були забрані в поліцейське управління» [2, ф.3, оп.4, спр.12, арк.1]. Приміщення крайкому КПЧ були «замкнені й опечатані» [2, ф.3, оп.4, спр.12, арк.2].

У 1938 р. закарпатських комуністів нараховувалось чотири тисячі (працювали в 261 первинній організації 18 окружних комітетів), а в 1939-1941 рр. вони нараховували тільки 61 чол. Переважна більшість членів крайкому КПЧ емігрували в Радянський Союз [205, С.123]. А.Волошин не збирався відновляти діяльність цієї партії, навпаки, в краї посилилась антикомуністична пропаганда. З ініціативи закарпатських націоналістів у Карпатській Україні 10 лютого 1939 р. було утворено «Товариство боротьби з комунізмом». На установчих зборах цієї організації було обрано провід у такому складі: Ю.Перевузік (голова), М.Долинай (заступник), Ю.Химинець (секретар) [2, ф.3, оп.4, спр.12, арк.3]. «Ціллю товариства, — говорилося в Статуті, — є боротьба з комунізмом і марксизмом на всіх ділянках національного життя і у всіх його формах, та ліквідація наслідків більшовицько-марксистського виховання. Не може бути прийнята в члени особа, яка належала до товариства, оснований на марксистській ідеології в останніх трьох роках» [2, ф.3, оп.4, спр.13, арк.13].

Закарпатські комуністи, загалом, негативно ставилися до уряду, очолюваного А.Волошином. «Реваї, волошини, рогачі, росохи з українськими білобандитами — мерзотні зрадники свого народу, які запродалися найлютішому ворогові за миску сочевиці, — писав лідер закарпатських комуністів О.Борканюк. — Ці мерзотні слуги Гітлера хочуть гнати закарпатських трудящих у братовбивчу війну проти українського народу, перш за все, проти Радянської України, щоб допомогти німецьким імперіалістам перетворити українські землі в свою колонію» [205, С.93]. Звичайно, що в цих словах не було і долі істини. Разом з тим, між комуністами і політиками уряду А.Волошина було чимало спільного, зокрема, спільна боротьба за українську мову, освіту і культуру, участь рядових комуністів у загонах Карпатської Січі тощо. Недоліком комуністів було те, що вину за складність соціально-економічного і політичного становища краю вони намагалися покласти на владу Волошина, групу Ревая і «українських білоемігрантів» [855, С.49]. Цим самим, вони теж спричинилися до дестабілізації внутрішньополітичного становища Карпатської України.

20 січня 1939 р. уряд Карпатської України, «виходячи зі становища громадського спокою і порядку та з того, що діяльність політичних партій, існуючих в Карпатській Україні (Підкарпатській Русі), яких діяльність було припинена, загрожує громадській (державній) безпеці, вирішив розв'язати і розпустити всі політичні партії, що виявили діяльність до появи вищезазначеного розпорядження чехословацького уряду. Наслідки розв'язання і розпущення політичних партій... наступають зараз після оголошення. Майно розв'язаних політичних партій, що становило їх фонд, буде ліквідовано, а залишок дістається державній скарбниці» [855, С.50]. Закарпатська преса цей крок уряду розцінила як вияв політичної мудрості: «Політична система Карпатської України не знає партій. Всі політичні партії були розпущені й зліквідовані. Політичне керівництво й провід Карпатської України належить Українській Народній Раді. Це є орган політичної консолідації й концентрації національних сил Карпатської України. Це не є політична партія, хоч і складається з активних людей всіх бувших національно-українських партій. В цім органі не панує жадна доктрина, тут панує лише українська державотворча ідея...» [205, С.93]. Такий відхід від демократії урядом пояснювався не зовсім аргументовано: «Народ уже прозрів. Щоб не роз'єднали його вороги, позбувся всякого партійництва» [2, ф.3, оп.2, спр.5, арк.5, 6].

Розпускаючи всі політичні партії, А.Волошин дав дозвіл «заложити політичну партію під назвою «Українське Національне Об'єднання» (УНО)» [2, ф. 3, оп.2, спр.5, арк.7]. Приймаючи рішення про розпуск політичних партій, уряд Карпатської України допустився грубої юридичної помилки, адже це означало, що з парламенту і сенату Чехословаччини автоматично виключалися всі депутати розпущених політичних партій. На думку представника уряду Карпатської України в Празі В.Шандора, «все це можна було здійснити іншим способом. Уряд мав скликати всіх представників політичних партій, їхніх послів і сенаторів, представити їм план, яким способом хоче упорядкувати політичне життя краю та пред'явити їм програму нової політичної партії «Українське Національне Об'єднання». Вони до того мали зайняти своє становище. Політичні партії та їхні представники, послы й сенатори, що прийняли б платформу нової партії, включались би партійно до УНО від імені своїх партій, чим би стали послами й сенаторами нової партії і зберегли б свої мандати в Празі» [1093, С.158]. Становище не врятувало і те, що 6 лютого 1939 р. уряд Карпатської України новим розпорядженням змінив своє попереднє рішення. Зміна полягала в тому, що первісне розпорядження про розв'язання політичних партій не відноситься до Аграрної, Соціал-Демократичної, Народно-Соціалістичної та Християнсько-Народної партій. Саме представники названих партій і становили кістяк УНО.

24 січня був іменованій центральний провід УНО, який очолив голова УЦНР Ф.Ревай. Інші керівні посади в партії були поділені таким чином:

М.Тулик — заступник, А.Ворон — генеральний секретар, І.Рогач — секретар, В.Гренджа-Донський — редактор преси УНО, В.Комаринський — референт пропаганди, М.Бабота і М.Бандусяк — контролери, А.Штефан, М.Бращайко, І.Невицька, С.Росоха, Ю.Пазуханич, М.Долинай, С.Ключурак, В.Лар, Д.Німчук, М.Марущак, Д.Попович, І.Климуш, М.Гупаловський — члени центрального проводу УНО [2, ф.3, оп.2, спр.6, арк.8]. З початку свого заснування УНО, за словами В.Гренджі-Донського, почало видавати безліч закликів, які скоріше були наказами [2, ф.3, оп.2, спр.13, арк.168]. 27 січня 1939 р. центральний провід УНО сформував список кандидатів у послы до Союму Карпатської України, до якого ввійшли 32 особи. На думку сучасника, підбір кандидатів був зроблений поспішно і невдало. «Майбутній Сойм має розв'язати чимало питань, — писав В.Гренджа-Донський, — має ухвалити низку конче потрібних законів політичного, культурного, фінансового і господарського характеру — а нема тут спеціалістів» [16, С.168]. Зате переважна більшість із них була членами УНО.

Утворення УНО свідчило про те, що уряд Карпатської України не зміг повністю відмовитися від існування партій. По-друге, це свідчило про певну самостійність української влади, яка розпорядженням про утворення УНО порушувала попередні рішення празької влади.

Уряд Карпатської України максимальну увагу приділяв пропагандистській роботі, яку детально описав С.Росоха [855, С.31-40]. Листівкова пропаганда особливо посилилась напередодні виборів до Союму. Всі листівки закликали голосувати за УНО. В одній із них говорилося: «Тату, не забудь, що 12 лютого (февруара) будемо голосувати... Скажи і мамі, щоб дала свій голос. Тату, не забудь, що листу веде прем'єр-міністр др. Августин Волошин і міністр Юліян Ревай. Уважаймо, щоб не запропастили Рідний Край і тяжко здобуту свободу» [60, 1939, 15 лют.]. «Громадяни! Українці — Українки!» — твердила інша листівка, — на чолі кандидатки стоять: Батько Прем'єр о.Августин Волошин та міністр Юліян Ревай. Ви вірите цим людям? Так! Кожний має це сказати у неділю 12 лютого 1939 р.» [60, 1938, 25 лист.].

Необхідно відзначити, що окремі політичні сили зробили свої кандидатські списки до Союму. Так, зокрема, поступили депутати празького парламенту від колишньої Аграрної партії і «Група підкарпатських русинів», але Центральна виборча комісія відмовила їм у цьому [1043, С.128]. Цей акт уряду А.Волошина слід розцінювати як суттєве порушення елементарних демократичних прав місцевого населення. Уряд докладав усіх зусиль, щоб за короткий час переконати населення в необхідності голосувати за УНО, хоча протилежної політичної партії не було, а вибори проходили на безальтернативній основі. Складалося враження, що уряд і найближчим часом не допустить утворення нових партій. Ця ідея проходить

червоною ниткою через переважну більшість листівок. «Ти вже об'єднався, говорилося в одній із них, — і ніколи вже більше не смієш розбиватися на партії та групи» [2, ф.3, оп.3, спр.64, арк.163].

Вибори до Сейму були призначенні на 12 лютого 1939 р. Голосування мало проходити на основі Виборчого Закону Чехословацької Республіки, який продовжував діяти на території краю. Зауважимо, що «Легітимізаційний листок про вибори» передбачав покарання «як провину тяжкою кримінальною дією від одного до шести місяців: коли дехто відбирає виборцями листи кандидатів без його виразного дозволу, або коли йому очеркує в листи кандидатів» [2, ф.3, оп.3, спр.64, арк.164]. Цей запобіжний захід уряду не застеріг від порушень закону про вибори в поодиноких округах.

Очевидець писав, що «результат недільних виборів... був так надзвичайно успішний і для українського народу та українців взагалі корисний, що заскочив своєю несподіванкою не тільки ворогів, але і приятелів Карпатської України» [2, ф.4с/18, оп.1, спр.34, арк.1]. Із 92,5% населення, що взяли участь у виборах, 92,4% проголосували за УНО. Вибори пройшли на задовільному рівні без значних порушень, а їх наслідки можна вважати достовірними [2, ф.17, оп.2, спр.376, арк.1]. Бюлетень Пресової Служби Карпатської України так передав враження німецького журналіста: «Мені доводилося переїжджати через багато сіл, в яких маяв білий прапор (*тобто, 98% проголосувало за УНО — М.В.*). Я бачив, як селяни з захопленням в очах дивилися на той шматок полотна та гляділи на мене, немов би хотіли сказати: «Видиш нашу гордість, чужинце». Ви повинні гордитися національною свідомістю Вашого простолюддя» [2, ф.3, оп.3, спр.64, арк.163]. Свідчення очевидців переконують у великому політичному піднесенні, яке було під час виборів. Житель с.Колочава, що на Міжгірщині, М.Шимон розповідав: «Колочава уся проголосувала за УНО. Стільки було людей, що їх ланцюг в одному кінці села починався, а в другому закінчувався. Все було покрите синьо-жовтими знаменами, і здавалося, що Колочава — одне велике синьо-жовте полотнище» [5]. Подібну ситуацію описали очевидці подій Е.Медвідь, М.Липей, А.Субота, В.Цьока, В.Цех та багато інших, Закарпатці, які проживали в Бельгії, вислали своє привітання, а також просили «приєднати їх голоси» [5].

Необхідно відзначити, що цілий ряд населених пунктів віддали більшість голосів проти УНО. Зокрема, так зробили жителі сіл Іза, Гудя, Вербоваць, Смоголовиця, Руські Комарівці, Великі Лази, Буковець, Дусино, Пасіка, Вишня Розтока. Більше двох тисяч голосів проти УНО було зафіксовано в столиці Карпатської України — Хусті. Це є свідченням того, що люди могли вільно висловлювати свою думку. В той же час воно доводить, що українська ідея встановлювалася в безкомпромісній боротьбі протилежних одна одній сил.

Згідно з Конституційним Законом №328 від 22 листопада 1938 р., що

уважував автономний статус краю, передбачалося проведення виборів і Союму Карпатської України. В ньому так визначалися хронологічні рамки проведення першого крайового парламенту: «Союм Карпатської України буде вибраний найпізніше в квітні 1939 р. та скликаний в місяць по виборах президентом республіки до міста, яке означить карпато-українська влада» [2, ф.3, оп.4, спр.12, арк.4]. Уряд А.Волошина планував відкриття Союму провести в Рахові 2 березня 1939 р., однак президент ЧСР Е.Гаха сесії на той день не скликав. До цієї урочистої події була навіть випущена спеціальна поштова марка. Невдалою була також спроба провести відкриття Союму 9 березня в Хусті. Е.Гаха дозволив скликати Союм Карпатської України на 21 березня 1939 р., але на прохання А.Волошина він змінив дату на 15 березня. Члени уряду Карпатської України, як правило, звинувачували Прагу у постійному відкладенні Союму. Однак, необхідно відзначити, що згідно з Конституційним Законом від 22 листопада 1938 р. з боку чехословацьких властей юридичних правопорушень не було.

14 березня 1939 р. А.Волошин проголосив самостійність Карпатської України, сповістивши про своє рішення міністерство закордонних справ Німеччини. Представникові при уряді Чехословаччини В.Шандору було запропоновано «виконати акт незалежності в Празі, а ми тут зробимо, що буде треба» [1093, С.269]. На прийняття такого рішення, безперечно, вплинули фактори міжнародного характеру, зокрема, проголошення самостійності Словаччиною і вторгнення угорських військ на територію Карпатської України. Названі фактори свідчили про державний розпад ЧСР. Шістьом засіданням Союму, які проходили протягом трьох годин одного дня, випала доля бути історичними, бо на них були прийняті історичної ваги документи — про незалежність, державний устрій, назву, мову, прапор, герб і гімн Карпатської України. Таємним голосуванням був вибраний президент. Ним став А.Волошин, за якого проголосували всі посли.

Союм проходив у той час, коли угорська армія вже вторглася на територію Карпатської України. Молода незалежна держава, так і не розпочавши свою діяльність, припинила своє існування. Однак, незважаючи на короткочасність свого існування, саме виникнення Карпатської України як держави ще раз продемонструвало перед усім світом, що на Закарпатті живуть українці, які бажають мати свою державність разом з своїми братами з Великої України. Це підтверджується «Проголошенням Всеукраїнської Народної Ради до всього українського народу», прийнятому 10 лютого 1939 р.: «Народо Український... кріпко віримо, що у новім великім бою нація Українська героїчно переможе і стане твердою стопою на тисячолітніх горах Золотоверхого, сонцем свободи осяяного, святого Києва!» [2, ф.3, оп.2, спр.32, арк.4]. Червоною ниткою ідея соборності всіх українських земель проходить у меморандумі делегації Карпатської України до канцлера Німеччини від 24 жовтня 1938 р. «Карпатська Україна, — гово-

риться в ньому, — складова частина території українського народу. Тому її населення усвідомлює свої обов'язки, що постають перед ним у даний момент не лише стосовно своєї країни, але також стосовно всього українства» [2, ф.3, оп.3, спр.14, арк.1]. Однак, цим намірам не суджено було збутися.

Отже, внутрішньополітичний розвиток Карпатської України з вересня 1938 до середини березня 1939 рр. був неоднозначним, суперечливим і складним. Найбільшим успіхом політичних сил краю було здобуття автономних прав у складі федеративної Чехословаччини. Заміна кабінету А.Бродія урядом А.Волошина свідчила про радикальну зміну політичної орієнтації. Починаючи з жовтня 1938 р., А.Волошин та очолюваний ним уряд взяв чіткий курс на українізацію всього суспільного життя Карпатської України. Український уряд Закарпаття чітко притримувався орієнтації на Німеччину — єдину країну, що гарантувала безпеку кордонів краю.

Важливою віхою в житті закарпатців були вибори і засідання Сейму Карпатської України — першого українського парламенту в краї. Незважаючи на історичність прийнятих Сеймом рішень, вони виявилися формальними, бо окупація Угорщиною Карпатської України не дала можливість втілити їх в життя.

Важке внутрішньополітичне становище Карпатської України, на яке одночасно негативно впливали внутрішні та зовнішні фактори, а також невпевненість А.Волошина у всебічній підтримці всього населення краю, змусили його піти на певне згортання демократичних процесів. Воно проявилось у забороні всіх політичних партій і створенні єдиної партії — УНО, що свідчило про авторитарний характер влади у Карпатській Україні. Відхід уряду А.Волошина від демократії пояснювався необхідністю створення оптимальних умов для консолідації всіх патріотичних сил Карпатської України і проведення соціально-економічних перетворень в краї.

3.3. Соціально-економічне становище Карпатської України

Вирішення соціально-економічних проблем в 1938-1939 рр., коли Закарпаття здобуло автономні права, стало вимогою часу. Однак сам факт надання краю чехословацьким урядом автономії зовсім не означав, що його господарство розвиватиметься тепер самостійно. За двадцять років входження краю до складу Чехословаччини його економіка тісно пов'язана з економікою інших земель федерації. А тому важко погодитися з твердженням урядової газети «Нова свобода», що «розбудова Закарпаття повинна бути розглянена в комплексі економічних питань цілої України» [60, 1939, 5 берез.]. Про це могла йти мова тільки в перспективі.

23 грудня 1938 р. була утворена при чехословацькому уряді Державна Господарська Рада (ДГР), як дорадчий орган уряду ЧСР для справ господарських, соціальних і фінансових. ДГР мала 65 членів, які були обрані на три роки. В.Шандор писав: «Чехи мали 45 членів, словаки — 15, а українці — 5, а саме В.Тегзе, С.Клочурак, Л.Романюк, М.Бабота і В.Шандор. Головою ДГР первісно був д-р Годач, якого початком січня 1939 року замінив Ян Батя. Обов'язок репрезентувати Карпатську Україну та старатися здобувати потрібні кредити для Карпатської України в ДГР доручено В.Шандору» [1093, С.168].

Чимало проблем виникло перед урядом під час складання бюджету Карпатської України в лютому 1939 р. Голова Українського національного об'єднання (УНО) Ф.Ревай змушений був визнати, що у «бюджеті виявляються недобори», які «мають покриватися із спільного бюджету» [60, 1939, 26 лют.]. Загальнодержавний бюджет федеративної ЧСР на 1939 р. визначався в сумі 3 млрд. 190 млн. кч., а бюджет окремих частин федерації: чеський — 5 млрд. 900 млн. кч., словацький — 2 млрд. 370 млн. кч., український — 550 млн. кч. Зобов'язання окремих федеративних територій до центрального державного бюджету становили: Чехія — 70%, Словаччина — 24%, Карпатська Україна — 26% [100, С.169]. «У цій початковій стадії, — пригадував В.Шандор, — Карпатська Україна фінансово не була самостійною, тому була відказана на допомогу Чехії. Завдяки Янові Баті, його розумінню проблем федерації та вагомості проблеми державності України і для чеського народу, Карпатська Україна дістала потрібні кредити від чехів» [1093, С.169].

Уряд Карпатської України у такому стані речей звинувачував Прагу, а карпатським фінансовим фахівцям було доручено встановити суму грошей, які продовжують надходити до спільної скарбниці в Празі. За підрахунками В.Гренджі-Донського, який мав досвід роботи в Підкарпатському банку, «всі прибутки карпато-українського господарства не виносять ані ста мільйонів, тоді, коли видатки перевищують триста мільйонів корон» [16, С.186]. Гренджа-Донський вбачав вихід із складного становища у переході на стару систему збирання податків і скорочення персоналу урядників. Його пропозиція «знизити самим собі платні на половину, не тримати жодних високих платень» була прикладом самопожертви, але не могла бути підтримана широкими верствами населення [16, С.186].

Соціально-економічне становище Закарпаття особливо погіршилося після того, як в ході Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. від краю були відібрані і передані Угорщині міста Ужгород, Мукачево, Берегово з прилеглими до них районами. За підрахунками М.Болдижара «від Підкарпатської Русі... було відібрано територію площею 1 523 квадратних кілометри. На цій території знаходилось 97 населених пунктів і 26 056 будинків. У них проживало 173 233 чоловік, з яких 164 370 громадян Чехосло-

ваччини та 9 963 чол. інших» [205, С.100]. «Нова свобода» 15 листопада 1938 р. повідомляла, що «Чехія зменшилася о 33%, Морава о 36%, Словаччина о 21%, а територіальні втрати Підкарпаття виносять найменше, бо лиш 12%. Щоправда, втратило Підкарпаття три великі міста» [60, 1938, 15 лист.]. На думку оптимістично настроєної редакції, «міста жили з околиць, а не околиці з міст. Життя витворить у нашій країні нові торговельні центри, але Мукачів і Ужгород будуть мертвими» [60, 1938, 15 лист.].

Основним багатством краю залишався ліс. За даними статистики у 1937 р. було вирубано різного дерева в Закарпатті 86 243 000 м³ вартістю 25 847 000 кч., а в Словаччині відповідно 95 069 000 м³ і 30 044 000 кч. Статистичні дані за 1938 р.: у Закарпатті вирубано 133 811 000 м³ вартістю 34 683 000 кч., а в Словаччині 154 557 000 м³ вартістю 41 862 000 кч. [1093, С.169]. За статистичними даними на січень 1939 р. на території краю нараховувалося 336 617 га державних, 185 324 га приватномаєткових, 64 449 га урбаріальних, 2 188 га церковних, 17 313 га селянських лісів. Промисловий вік лісу на цей час складав 62 роки, а ліси, вік яких перевищував 100 років, склали 29,7% [205, С.103]. В лісовому господарстві працювала значна частина населення краю. «Частина населення працює при вирубуванні дерева, — писала «Нова свобода», — а другі при маніпуляції на складах, наложуванні на вагони, плавленні тощо» [60, 1938, 27 лист.].

Ліси займали більше половини площі, а точніше «біля 55% цілого простору в нових кордонах. Щорічний приріст дерева цих лісів оцінюється в 2 000 000 куб. метрів, але з того лише біля 30% дерева придатного для оброблювання, а 70% на паливо. Ліси забирають лише 8% усієї кількості робочих рук — приблизно 8 робочих днів на 1 га щорічно, тому їх соціальне значення в порівнянні з їх площею дуже мале» [60, 1939, 14 січ.]. На Закарпатті переважали букові породи дерева. К.Подольяк у статті «Лісове господарство Карпатської України в числах» твердив: «Аж до теперішньої доби рахувалося, що перевага бука в нашій країні є великою невигодою. При порівняно малій ужиточності й відбуту букового дерева, та при великих запасах в інших землях, бук не був деревом великого попиту. На сьогоднішня справа стоїть так: запаси твердого дерева листяних порід (головно бука) в більшості європейських держав вичерпані, а тому збільшився попит на бук. Карпатська Україна в міжнародних колах деревної та будівельної промисловості вважається бажаним об'єктом величезного запасу цінного твердого дерева. Нашій державі відкриваються перспективи раціонально і конструктивно використати за добру ціну запаси деревини бука» [60, 1938, 21 груд.].

У листопаді 1938 р. Дирекцію державних лісів і маєтків було евакуйовано з Ужгорода до Буштина, а згодом до Перечина. Сюди входили Перечинський, Великоберезнянський та Веречанський округи [60, 1938, 28 лист.]. Щорічно кошторис Перечинської, Буштинської та Рахівської дирекцій лі-

ені становив близько 80-90 млн.кч. [60, 1938, 27 лист.]. На початку 1939 р. на засіданні уряду стояло питання про створення єдиної державної дирекції лісів у Буштині. Їй мало підлягати 30 лісових управ [60, 1939, 13 січ.]. Буштина перетворювалася у головний центр лісового господарства. Для своїх потреб його керівництво почало спорудження трьох будинків вартістю 80 000 кч.[60, 1939, 23 січ.].

22 лютого 1939 р. обговорювалося питання нової організації всіх державних лісів у Карпатській Україні, головним пунктом якого постало проведення націоналізації і реорганізації управи лісів. Після проведення реорганізації персонал скорочувався на 20% [60, 1939, 11 січ.]. Реформи в лісовому господарстві передбачали будівництво нових тартаків, фабрик по виробництву меблів, паперу. Ще одним завданням, яке виникло перед урядом, було врегулювання торговельних питань з частинами федерації, пошук нових ринків збуту. 11 грудня 1938 р. Голова Української Національної Ради у Воловому Й.Дудикевич писав до Президії влади Карпатської України, що «більшу частку лісових маніпуляцій застановлено, а ціла торгівля деревом застановлена. Там перестали всі зарібки, які були джерелом доходів для тутешнього населення, а кадри безробітних з дня на день зростають» [2, ф.3, оп.3, спр.73, арк.38]. Й.Дудикевич застерігав уряд від вибуху народного невдоволення: «Ми вже пережили кризу 1932/33 років, зокрема, кризу торгівлі деревом і бачили на свої очі невдоволення широких мас населення, що стратили були спромогу виживляти себе і свої родини» [2, ф.3, оп.3, спр.73, арк.39].

Розбудова лісового господарства потребувала інвестицій. Вони мали вкладатись у зміцнення промислових підприємств та на удосконалення комунікацій, необхідних для транспортування деревини. Такі транспортні чинники були збудовані на ріках Карпатської України. На будівництві греблі в Богдані-Лузі працювало 235 робітників [60, 1938, 28 черв.]. Ще раніше подібна гребля була споруджена на р.Теребля, що дало змогу сплавити дерево водним шляхом.

Безперечно, сплав лісу водним шляхом був вигіднішим і дешевшим, ніж перевезення його машинами чи кіньми, однак мав і негативну сторону, бо при сплаві сильно руйнувались родючі прибережні ґрунти. Синевирський священик Ф.Горват скаржився в дирекцію лісової управи в Буштині, що під час спорудження греблі на Чорній ріці «заплавили водою болше чим 3 з половиною угров земель власности наших господарей» [5]. На думку Й.Дудикевича ріки щороку «спричиняють селянам мільйонові шкоди» [60, 1939, 7 берез.]. У статті «Як забезпечити власників прибережних піль при сплавлі дерева» Дудикевич запропонував вихід із проблеми: «...лиш той купець має право жадати дозволу на сплавлення, який перед дотичним еднанням обезпечить береги, і то в такий спосіб, щоб нормально всяке пошкодження берега було унеможливлене» [60, 1939, 3 лют.].

У січні 1939 р. почалися великі роботи в державних лісах. Однак, безсніжна зима ускладнювала вивіз дерева. Так, приміром, у районі управи державних лісів Чорна Вища, Чорна Нижча, Німецька Мокра й Брустури вирубували щороку біля 80-100 000м³ м'якого дерева і 10-15 000 твердого [60, 1938, 28 лист.]. Отже, ситуація, що склалася у лісовому господарстві, поступово стабілізувалась. Лише мізерна кількість лісів відійшла до Угорщини в результаті Віденського арбітражу. Ужгород постійно відчував нестачу палива.

Прибутковою галуззю промисловості стало добування «білого золота» — солі. Щорічно в солотвинських копальнях видобувалось 174 000 тонн солі вартістю 56 000 000 чеських крон. [37, 1939, 14 лют.] «Кожен знає, — писала «Нова свобода», — що солі із солотвинських копалень вистачало для цілої Чехословаччини, отже для 15 мільйонів мешканців» [60, 1939, 7 лют.]. У солекопальнях працювало близько 800 робітників і службовців. Але і в цій галузі господарства Карпатської України були свої проблеми, зокрема «комунікаційні труднощі стяжують експорт нашої солі до других частин федерації» [60, 1939, 10 берез.]. Ужгород постійно відчував брак солі, від чого її ціна була досить висока. Так, 1 кг солі в місті коштував 3 кч. [60, 1938, 22 груд.].

Значною підмогою у вирішенні проблеми зайнятості трудового населення були, звичайно, підприємства хімічної промисловості. До речі, на території Карпатської України існувало кілька великих фабрик хімічного виробництва — «Бантлін» в Перечині (210 робітників), «Сольва» в Сваляві (700 робітників), «Клотільда» у Великому Бичкові (400 робітників), «Вулкан» у Чинадієві по виробництву сірників (100 робітників), у Кобилицькій Полянці по виробництву металу (200 робітників), парові пили «Вігорлат» у Тячеві (150 робітників), «Падрус» у Богдані (100 робітників), на різних фабриках фірми «Латориця» у Сваляві, Чинадієві, Серенчівцях, Фріденшіві працювало біля 2 тис. чоловік [205, С.104].

Власником фірми «Сольва» була «на 90% Чеська банка Уніон в Празі, а на 10% — фірма «Латориця» в Сваляві. Фірма «Сольва» перенесе свою централю із Праги до Сваляви, але це тільки станеться в місяці березні по Загальних зборах Акційної Спілки» [2, ф.19, оп.3, спр.546, арк.1], — повідомляв уряд М.Різдорфер. Цікавим у цьому аспекті видається статистичний матеріал про національний склад урядників і робітників фірми «Сольва» станом на 1 грудня 1938 р.: «Стан урядничий: жида — 42%, німці — 25%, чеши — 21%, мадяри — 10%, українці — 0%. Стан підурядників і майстрів: жида — 16%, німці — 10%, чеши — 11%, мадяри — 35%, українці — 22%, хорвати — 4%, поляки — 2%. Стан робітників в хімічній фабриці: українці — 65%, чеши — 2%, словаки — 9%, хорвати — 2%, німці — 9%, мадяри — 10%, поляки — 1%, жида — 4%. Стан робітників у пилі: українці — 67%, чеши — 1%, словаки — 10%, хорвати — 0,5%, німці — 1%,

мадяри — 5%, поляки — 0,5%, жида — 4%. Стан робітників у лісових мініюляціях і залізниці: українці — 82%, словаки — 2%, німці — 5%, мадари — 6%, жида — 5% [2, ф.19, оп.3, спр.546, арк.2].

Із наведених цифр видно, що всі керівні посади належали евреям та іноземцям, а серед урядників «Сольви» не було жодного українця. Проте, вони значно переважали у важких і шкідливих для здоров'я галузях.

Уряд Карпатської України вів постійні консультації з іноземними представниками про експорт своїх товарів. Так, зокрема, йшлося про експорт сирників до Великобританії. Однак виявилось, що чинадівська фірма «Ву-жан» була зв'язана «партельовою умовою до 31 грудня 1947 р.» [2, ф.19, оп.3, спр.913, арк.2] і до цього часу не мала права експортувати свою продукцію у будь-яку країну. 19 січня дирекція фірми «Батя» в Зліні «подала міністерству народної оборони в Празі прохання про дозвіл на вивласнення потрібної земельної площі кадастру громади Пасіка та Свалява для побудовання великого промислового об'єкту» [2, ф.19, оп.3, спр.752, арк.1]. Частину потрібних земель фірмі «Батя» вирішила віддати фірма «Латорица». Окружний начальник повідомляв міністерство господарських справ Карпатської України 20 січня 1939 р., що «уже днесь 50% власників землі добровільно передають свої землі фірмі «Батя» [2, ф.19, оп.3, спр.752, арк.4]. Однак, запланований промисловий об'єкт, внаслідок політичних баталій, не розпочинали будувати.

Певні позитивні зрушення відбулися у харчовій промисловості. В лютому 1939 р. столицю Карпатської України відвідали представники великого промислового концерну «Густав Саш» з Відня. Вони запропонували побудувати на Закарпатті три свої фабрики. Дві фабрики переробки овочів планувалось спорудити в околицях Буштина, або Тячева, а фабрику переробки м'яса — неподалік від Хуста. Акцентувалось на тому, що «переминулого року вивезено з самого Тячева 5 000 вагонів яблук до цілого світу», а з побудовою фабрики «...сотки наших робітників з Тячівщини будуть мати постійну роботу» [60, 1939, 25 лют.]. З огляду на це «Нова єнобода» оптимістично писала: «Господарське життя в Карпатській Україні зачинає рухатись і є надія, що вже цього року буде тут збудовано декілька нових фабрик» [60, 1939, 25 лют.].

У Закарпатті діяло 20 фабрик по виробництву спирту, однак після Віденського арбітражу і ця галузь харчової промисловості зазнала значних втрат. Якщо виробництво вина (в гектолітрах) в старих межах становило 123 473,68, то в нових кордонах воно скоротилось до 27 809,74, втрати становили 85 663,95 [205, С.103]. «Із півтреті мільйона овочевих дерев, — писав В.Гренджа-Донський, — лишилось нам після передачі мадярських околиць 2 016 902 дерев, в тому півмільйона сливок і майже мільйон яблунь. Збір винограду мали ми двісті тисяч квінталів, осталось нецілих п'ятдесят чотири» [16, С.102].

В Підгорянях діяла одна на весь край пивоварня. Тут працювало біля 120 робітників. В пивоварській продукції Карпатська Україна не мала втрат. Згідно з повідомленням «Нової свободи» про розвиток пивоваріння, статистичні дані виглядають таким чином: «5 600 — цілкова спроможність продукції (у квінталах); 4 460 — спотребування ячменю для продукції солоду (у квінталах); 3 224 — продукція солоду (у квінталах); 70 000 — річний виріб продукції пива (в гектолітрах); 3 995 — зужитковання солоду (у квінталах); 75 — зужитковання хмелю (у квінталах)» [60, 1939, 8 берез.]

Але у найгіршому стані перебували транспорт і зв'язок Карпатської України. Без цих артерій господарське життя країни було неможливе. «Нова свобода» повідомляла, що в районі державних залізниць в Хусті є 365 255 м нормальнорозходових (*ширококоліїних* — *М.В.*) і 101 486 узкорозходових колій. Щодня їздить приблизно 60 особових і вантажних поїздів» [60, 1939, 21 лют.]. Віденський арбітраж завдав непоправного удару по закарпатських залізницях. «Країна порвана, пошарпана, перервана і головна залізнична лінія поздовж країни зі заходу на схід. Залишилися тільки лінії поперечні, але вони не були ніяк сполучені. В залізничному транспорті становище катастрофальне. З Перечина до Севлюша залізницею не доберешся, хіба що автомашиною, чи возом або пішки. Виглядає так, що це навмисне відірвані найбагатші врожайні райони, великі центри торгівлі і сякого-такого промислу» [390, С.168]. 9 грудня 1938 р. В.Гренджа-Донський записав у своєму щоденнику: «Відчуваємо брак залізниці... Один журналіст спитав, що будемо робити без залізниці? Будемо возити волами, як наші діди возили, але і тоді нашу державність не пустимо... Албанія взагалі не має залізниці (здається, тепер щось трохи будують), але за те живе державним життям» [16, С.102].

Через втрату залізниць доводилося вирішувати транзитні поставки взовими (грунтовими) дорогами. Бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв, що станом на 10 листопада 1938 р. «довжина карпато-українських шляхів є така: 1) державних шляхів — 484 км; 2) краєвих — 518; 3) залізничних сполучень — 6; віцінальних — 840» [2, ф.3, оп.2, сир.6, арк.10]. Висловлювалась надія, що «...цього року (1939 — *М.В.*) вибудується та добудується багато км шляхів нових», а «за кілька років буде ціла Карпатська Україна перекрещена сіткою добрих битих доріг» [60, 1939, 19 лют.]. За даними уже згадуваної газети «Нова свобода», довжина автобусних ліній становила близько 390 км [60, 1939, 21 лют.]. Наприкінці січня 1939 р. в Хусті відбулась нарада, на якій об'єдналися в єдиний уряд комунікацій виконавчі органи залізниці і пошт. Директором новоутвореного міністерства було призначено інженера Бородайкевича, який кілька років до цього працював у дирекції залізниць у Празі.

Питання транзиту українських поїздів через територію Угорщини було життєво необхідним і його потрібно було вирішити першочергово. В ме-

морандумі Української Центральної Ради і Карпатської Січі в Королеві до Президії влади Карпатської України підкреслювалось, що «Королево над Тисою було вузлом залізної дороги і мало великий рух. Тепер внаслідок страти головної залізнодорожної лінії Прага-Ясіня, стається пустим і без жодного руху» [2, ф.19, оп.3, спр.493, арк.2]. Без залізниць не міг функціонувати й основний промисел краю — деревний. Німецький часопис в Братиславі «Гренцботе» надрукував статтю «Карпатська Україна під натиском», в якій описувалась ситуація, яка склалася на залізниці: «Народне господарство Карпатської України є залежним у великій мірі від правильного залізничного переїзду через Мадярщину. Одиночний залізничний шлях, що зв'язує ту країну зі заходом, веде по устійненні нових кордонів через мадярську територію і стоїть під мадярською контролею. Дорога через Польщу є від довшого часу перервана так, що проїзд через Мадярщину став життєвим питанням для Карпатської України» [60, 1939, 8 лют.].

Угорщина, згідно з рішенням Віденського арбітражу, була зобов'язана надати Карпатській Україні переїзд через свою територію до 10 січня 1939 р. Однак, мукачівський угорсько-чеський інцидент на кордоні дав привід угорському уряду відкласти виконання договору. У лютому 1939 р. в Хусті проходили переговори за участю Угорщини, Словаччини і Карпатської України. В першу чергу мова йшла про залізничні товарні тарифи. Угорці запропонували знижені від 15 до 5% тарифи на товари з Карпатської України. В першу чергу мова йшла про дерево, сіль, худобу і вугілля [60, 1939, 5 берез.]. Одночасно велися переговори з представниками федерації. На переговорах, що проходили 23-25 лютого 1939 р. «були порушені справи персональні, спільний тариф, розділення залізничної каси, постачання рейок...» [60, 1939, 26 лют.].

Частина залізниць пролягала через румунську територію. Так, з Хуста до Ясіня можна було проїхати поїздом тільки через територію Румунії. Пропонувалось будувати залізниці за межами Карпатської України, бо «без залізничних шляхів, які б вели лиш через нашу територію, ми довго не обійдемося» [60, 1939, 25 лют.]. Починаючи з 9 лютого 1939 р., діяла залізнична комунікація між Ужгородом і Ужком через Кам'яницю. Необхідно зауважити, що ці починання вимагали значних коштів. Проект бюджету залізничного шляху з Великих Лучок до Червеньова мав обійтися в 1 700 000 чеських крон [2, ф.3, оп.3, спр.77, арк.11].

В результаті угоди з Угорщиною із Ужанщини через Ужгород-Чоп-Севлош до Хуста з початку березня 1939 р. мав розпочатися постійний рух прямого поїзда. «Ужанщина буде мати сполучення на скорий поїзд Ясіня-Прага, через Перечин-Кам'яницю-Ужгород-Бановці-Легіня-Костолани. На скорий потяг Ясіня-Прага переступлять подорожуючі з Ужанщини в Сланці», — повідомляла «Нова свобода» [60, 1939, 23 лют.]. На початку березня 1939 р. з угорським урядом було погоджено транзитний

переїзд другого поїзда угорською територією — Хуст-Прага. Угорська і українська сторони домовилися також про рух пасажирського поїзда Тересва-Костолани і міжнародного рейсу Будапешт-Мукачево-Лавочно-Львів [60, 1939, 7 берез.].

Вирішувались справи і про рух поїздів всередині країни. В лютому 1939 р. почала діяти залізнична комунікація Севлюш-Кушниця, а також сполучення Чинадійова і Севлюша через Батьово [60, 1939, 23 лют.]. Великі надії покладались на залізну дорогу Пряшів-Малий Березний-Свалява-Хуст, будівництво якої мало розпочатися весною 1939 р. [60, 1939, 9 лист.].

Не менша увага приділялась будівництву автомобільних доріг та налагодженню руху по них. Карпатська Україна мала взяти участь у будівництві автостради «Захід-Схід», початок якого планувався на весну 1939 р. На цій більш як тисячокілометровій автостраді 175 кілометрів припадало на Закарпаття [172, С.169]. Початок її був у Берліні, далі Дрезден-Цінвалд-Теплиць-Шенав-Терезин-Прага. Звідти через Іглаву-Злін-Жіліну-Пряшів-Вранов-Гуменне-Снину до Ублі. Далі по території Карпатської України через Малий Березний-Поляну-Сваляву-Довге-Хуст-Тячів до румунського кордону. Будівництво дороги по території Закарпаття мало обійтися у 3,5 млрд.кч. [60, 1938, 22 лист.]. Підготовчі роботи повинні були розпочатися у листопаді 1939 р.

У січні 1939 р. уряд Карпатської України запланував будівництво комунікації Великі Лучки-Червеньово-Кайданово, а також Червеньово-Зняцево-Нове Давидково-Великі Лучки-Ракошино. Потребувала негайного будівництва дорога Гукливе-Сойми-Келечин [60, 1939, 19 січ.]. На ній постійно працювали місцеві жителі й члени Карпатської Січі, які щодня заробляли по 20-25 кч. [60, 1939, 26 лют.]. Аналогічні заробітки були на будівництві лінії Липча-Свалява та Велика Копаня-Коропець, на яких працювало кілька тисяч робітників [60, 1939, 4 лют.].

Найбільш відсталими були гірські райони країни, зокрема, села Волівського округу. 24 лютого 1939 р. Волівщину відвідав міністр внутрішніх справ і голова Господарської Ради Ю.Ревай. В приміщенні окружного уряду відбулася нарада, на якій «...була обговорена ціла низка найпекучіших питань Верховини» [60, 1939, 26 лют.]. Одним із таких питань була проблема доріг в окрузі. Голова Української Національної Ради Волово-го Й.Дудикевич та її секретар М.Скира запропонували негайне будівництво «так званої північної магістралі на відтинку Келечин-Пилипець-Границя», а також будівництво поперечної дороги Волове-Лозянське-Кушниця [2, ф.3, оп.3, спр.73, арк.38]. На думку керівників Волівського округу, ця будова «мала б першорядне значення господарське, туристичне і мілітарне не лиш для волівського округу, але і цілого Підкарпаття» [2, ф.3, оп.3, спр.73, арк.38]. Ю.Ревай відвідав також гірські села — Лозянське і Прислоп. На той час у Лозянському проживало близько півтори

тисячі чоловік. Сільська громада вирішила побудувати власними зусиллями і за власні кошти міст через р.Ріку. Для цього кожний житель села мусив працювати кілька днів на будівництві безоплатно — «піші робітники 5 днів, робітники з кіньми 3-4 дні» [60, 1939, 26 лют.]. Будівництво моста мало обійтися в 40 000 кч. Аналогічна ситуація була в Прислопі. Село було розділено на дві частини, а дороги, яка б з'єднувала їх, не було. На будівництво дороги в Прислопі планувалося вкласти 45 000 кч.

Уряд Карпатської України розраховував на те, що країна у найближчий час стане притягальною силою для туристів із західних держав. Він навіть вірив, що Карпатська Україна «могла би бути расм для туристів» [2, ф.3, оп.2, спр.7, арк.7]. З приводу цього «Нова свобода» писала: «Крім того, через нашу країну вестиме одна з найгарніших гірських доріг в справі піднесення туристичного руху, то є бита дорога з Волосянки на Верещьки-Волове-Лопушанка-Німецька Мокра-Околи-Ясіня [60, 1938, 9 лист.]. Однак, необхідно констатувати, що багато проектів залишилися тільки на папері. На їх проведення в життя не вистачало ні коштів, ні часу.

У віданні дирекції пошт Карпатської України знаходилося 66 поштових урядів із 510 службовцями. Після Віденського арбітражу до Угорщини відійшли 211 поштових службовців, а з втраченої території — 248 [60, 1939, 24 лют.]. В.Гренджа-Донський писав, що «пошта все ще не наша, хоч вона є найважливішою... Пошмістри чехи, люди ворожо настроєні тільки те й роблять, що на кожному кроці саботують. Ви просто не можете поговорити з ким-небудь телефонічно, щоб не довідалась Прага» [16, С.160]. Ці зауваження відомого українського письменника підтверджуються архівними документами. Українська Національна Рада в Рокосові 1 листопада 1938 р. просила міністерство пошт і телеграфу Карпатської України «замінити нотаря чеської народності (*національності* — *М.В.*), який займає дві функції, нотарську і пошту», а «на його місце поштом просимо вас назначити нашу дівчину... Марусю Барзул» [2, ф.19, оп.3, спр.116, арк.5]. Окружна Національна Рада в Хусті вимагала звільнити з роботи чеха Н.Сегмілера, який «ніяк не має охоти у нас урядувати, а до українців теж не з пошаною відноситься» [2, ф.19, оп.3, спр.116, арк.2]. І таких прикладів можна навести чимало.

Незважаючи на саботаж чеських чиновників, проводилася певна робота по відкриттю нових поштових урядів і до роботи в них залучалися українці. Найближчим часом намічалася відкрити поштові установи в Невіцькім, Кольчині, Кривій та Колочаві [60, 1939, 24 лют.]. На лютий 1939 р. було налагоджене телефонне сполучення із західними землями. Тут були проведені 3 телефонні і 2 телеграфні лінії. «На лінії ці вжито 784 кілометрів дроту, — відмічала «Нова свобода», — ці праці коштували біля 1,5 мільйона крон» [60, 1939, 24 лют.]. Ще в січні 1939 р. між Угорщиною і Карпатською Україною було досягнуто згоди про відновлення телефон-

ного сполучення на лініях Ужгород-Перечин, Ужгород-Хуст, Мукачівсько-Свалява, Дебрецен-Хуст [60, 1939, 28 січ.].

Однією з невідкладних проблем, яку необхідно було вирішити найближчим часом, була електрифікація. Територія Карпатської України була електрифікована лише частково. Навіть такі великі села, як Білки, Довге, Поляна, Неліпино, Руське Поле, Ракошино, Давидково, Вишній Коронеш, Зняцево та ряд інших, не мали електричного світла [60, 1939, 11 січ.]. Селам, які знаходилися далеко від електричних ліній, розраховувати на швидку електрифікацію не доводилось. Планувалось використати енергію води не тільки при сплаві лісу, але й для виробництва електроенергії. На річках Тересля і Ріка намічалось побудувати електростанцію. Використовуючи різницю висот, впустивши Тереслю через тунель в Ріку, «повстане такий спадистий водопад, якого нема в Європі, цей водопад, без вугілля, без дров, може поганяти таку електрарню, яка буде в силі освітлювати, крім нашого краю, пів Румунії, всю північну Мадярщину, а навіть Східну Словаччину» [60, 1938, 9 лист.]. За розробку цього проекту взялися німецькі інженери, однак справа так і не зрушила з місця. В Хусті було організовано товариство «Карпатські електрарні», яке мало малі електростанції в Ясіні та Воловому. Завдяки цьому товариству почалася електрифікація сіл Довге, Дубове, Поляна, Неліпино, Голубине, Ракошино, Давидково [60, 1939, 2 лют.]. В 1939 р. повинна була почати діяти електростанція в Оноківцях [60, 1939, 11 січ.].

Велика увага приділялася розробці корисних копалин. Ще влітку 1932 р. спеціалісти з Чехословаччини провели дослідження багатств Волищини і видали брошуру з цього приводу [60, 1939, 12 січ.]. В 1938-1939 рр. районний нотар з Волового Яромір Томачек запропонував знову повернутися до цієї проблеми. У своїй статті «Використання нарістного багатства Волищини» автор припускав, що «у Волівській окрузі знайдуться дуже корисні джерела» [60, 1939, 13 січ.]. «Для практичного використання зіставляють до диспозиції: цеглярська глина, вапняк та вапно, дорожний камінь, кремень..., а головню мінеральні джерела» [60, 1939, 13 січ.]. Цегельна глина піддавалася аналізу в Празі і з'ясувалося, що найцінніші її поклади є в Синевирі та Воловому. Я.Томачек вбачав на цій основі відкриття нових промислів — виробництво скла, кераміки, будівельних матеріалів. Поклади вапняку, які знаходяться біля Голятина, могли б забезпечувати цілу округу цим матеріалом. Йшла мова про їх експорт за кордон.

Значна увага приділялася також мінеральним джерелам, які знаходяться у Воловому, Соймах, Вишньому Бистрому і Келечині. Робилися спроби піддати ці джерела хімічному аналізу [60, 1938, 26 лист.]. Поклади вапняку в районі Нересниця-Ганичі, як вважали фахівці, «при невідповідній розробці й примітивному способі випалювання, звичайно не можуть дати ані відповідної якості вапна, ані достатньої кількості» [60, 1938, 27 лист.].

Тут же знаходилися і поклади сировини, придатної для виробництва цементу, який ввозився в Карпатську Україну із Словаччини. Економічна розбудова краю вимагала великої кількості вапняку й цементу, а випалювали вапняк дровами. Планувалось, що в майбутньому для виробництва цих необхідних для будівельної промисловості матеріалів буде використовуватися вугілля. У долині Тересви були виявлені поклади мармуру [60, 1938, 27 лист.].

На кінець 30-х років припадає активізація кооперативного руху в Карпатській Україні, розвивається торгівля. Закарпатські вчителі виступили ініціаторами створення кооперативів у селах Драгово і Березово. «Нова свобода» повідомляла 25 червня 1938 р., що «в Березові вже півроку існує та організована кооператива й вона дуже гарно розвивається. З початку треба було поборювати тяжкі перешкоди з боку торговців-конкурентів, але всі перешкоди були поборені й селянство зрозуміло велику перевагу кооперації. Золотарево може похвалитися тим, що вже другий рік має кооперативу. Має місячно понад 10 000 корон обороту. Виникла кооператива в Крайникові» [60, 1938, 25 черв.].

«Важливим моментом у відновленні народної торгівлі, — писав невідомий автор статті «За розбудову торгівлі», — є поширення сітки тижневих базарів (торгів) по наших великих селах та збільшення числа вже існуючих місячних та річних торгів. Скільки наше селянство витрачає часу та енергії на те, щоб продати пару яєць, чи щось собі купити. Ідуть за 12-15 км, а деколи й далі до тих купців, що мали б обслужити своїх клієнтів, що сидять в сусідньому селі на базарі. При розбудові такої торговельної системи, яка між іншим всюди практикується, наше селянство заощадить і час і гроші. Добрий тижневий базар, це прибуток для громадської каси й для місцевих господарів. Коротко: поширення тижневих базарів, увільнення приватної торгівлі, організація кооперативних підприємств на місцях, змінить сучасний неприродний стан і піднесе наше село не лиш економічно, але й культурно. Там, де є живий товарний обмін, там пульсує нове життя, там зростає добробут і цвіте культура. В цьому напрямі перспективи у нас дуже широкі й приваблюючі» [60, 1938, 20 груд.].

22 листопада 1938 р. в Хусті відбувся річний торг. Згідно тогочасної статистики, на торг було приведено «368 волів, 671 корова, 168 бичків, 208 яловиць, 77 телят, 103 вівці та кози, 409 вепрів, 110 поросят, 386 коней. З цього продано: 26 волів, 53 корови, 26 бичків, 22 яловиці, 10 телят, 12 овець і кіз, 107 свиней, 34 коні. Ціни були: 1 пару волів можна було купити за 1 250-3 000 корон, корову за 650-2 300 корон, яловиці за 400-1 200 корон, теля за 120-350 корон, вепря на заріз за 300-1 150 корон, коня за 100-3 500 корон, вівцю за 20-120 корон. І після цього торгу ціни м'яса в Хусті зісталися незмінні» [60, 1938, 20 груд.].

26 грудня 1938 р. в Севлюші проходили збори членів Крайового Дружнього Союзу, які принесли перемогу кооперативній ідеї в Карпатській Україні. До президії Союзу були обрані: головою о.Бартоломей Балтович (Заріччя), членами: д-р Едмунд Бачинський, д-р Юлій Брашайко, Семен Медвідь (Тур'я Ремети), д-р Юрій Комаринський, окружний начальник, Іван Гнатенко (Білки), Михайло Боршош (Кальник), Василь Могіш (Скоктарське), Микола Москаль (Колочава), Іван Ревай (Севлюш), Миколай Мандрик, Іван Климпуш (Ясіня). До надзірної ради ввійшли: Михайло Марущак (Великий Бичків), Іван Деак, управитель школи (Теребля), Дмитро Щадей (В.Студений), Іван Грига (В.Верещки), Віго Бекерт (Білки) і Співак (Вишково) [60, 1938, 27 груд.].

Уряд Карпатської України доклав всіх зусиль для створення оптимальних умов для розвитку зовнішньої торгівлі. 23 січня 1939 р. до Праги прибув референт Міністерства господарства в Хусті М.Бабота — ініціатор торговельних переговорів з урядами Німеччини і Угорщини. 25 січня М.Бабота і В.Шандор зустрілися з уповноваженим представником державного секретаря Німеччини Кеплера. «Ми щойно виходили на міжнародну торговельну арену й не були в стані зразу відповідати на великі вимоги, поставлені Німеччиною на спосіб «швидко, швидко» [1093, С.193], — пригадував В.Шандор. М.Бабота постійно тримав у курсі справи уряд А.Волошина. Так, 25 січня 1939 р. він телефонував із Праги: «1) Скільки і якого дерева продасть Карпатська Україна Німеччині в рамках німецько-чехословацького торговельного договору в 1939 р.? 2) Скільки і якого дерева Карпатська Україна зможе продати Німеччині понад Прагою придільений контингент? 3) Прийняти німецьку делегацію (лісовиків) «Форст Комісіон». 4) Чи дозволимо їм відкрити філію німецького банку в Братиславі під патронатом Дрезденського банку? 5) Заснувати німецько-українську торговельну спілку» [1093, С.184-185].

18-20 лютого в Празі проходила міжнародна конференція у справі укладення торговельного договору з Румунією. Делегацію Карпатської України очолював В.Шандор. Сторони зійшлися на тому, що Карпатській Україні необхідні 2 500 вагонів кукурудзи, однак Румунія може поставити 1 500. Українська делегація просила поставки 600-700 вагонів олійних рослин, а поставки бензину і нафти повинні були залишитися в попередній кількості [1093, С.185]. 24 лютого румунська делегація знову відвідала Прагу і підписала торговельний договір з Карпатською Україною. В.Шандор високо оцінив цю угоду. «Ми дістали від Румунії кукурудзу по дешевшій ціні, ніж та, яку нам пропонувала Угорщина. Під час переговорів румунські представники звернули нашу увагу на те, що угорці відмовлялися їх від заключення з нами торговельного договору, мовляв, у Карпатській Україні ведеться сильна українська пропаганда проти Румунії за Буковину» [1093, С.187-188]. Вирішальну роль у налагодженні торговель-

них відносин з Німеччиною і Румунією відіграли члени Представництва Карпатської України в Празі В.Шандор, О.Матковський, В.Орелецький, Г.Статник, М.Рідлова, Й.Скала [1093, С.160].

Отже, незважаючи на надання краю автономних прав, його економіка була тісно зв'язана з економікою інших земель федерації. В першу чергу це стосується промисловості Карпатської України. Відчутного удару по ній завдав Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., коли від краю відійшли до Угорщини найбільш розвинуті промислові райони країни. Найменших втрат зазнала харчова промисловість, зокрема, виноробство. Після рішень арбітражної комісії у Відні країна втратила майже всі залізничні комунікації, що, фактично, паралізувало інші галузі промисловості. На території краю діяли великі фабрики хімічної промисловості. Залучався іноземний капітал, зокрема, чеська фірма «Батя» і австрійський концерн «Густав Саш». Значна увага приділялася будівництву нових залізничних і автомобільних комунікацій, робилися кроки для поліпшення діяльності пошти, телефонних і телеграфних ліній. Уряд Карпатської України розробив цілу програму електрифікації країни. Розвивалася торгівля, як внутрішня, так і зовнішня, відкривалися кооперативи. Однак більшість проєктів не були втілені у життя через брак часу і коштів.

Офіційна статистика Чехословаччини ділила територію Закарпаття на дві продуктивні зони — Підгір'я і Верховину. До орної зони належали Перечинський, Великоберезнянський, Свалявський, Волівський, Хустський, Тячівський і Рахівський округи, а до збіжжевої — решта. За підрахунками професора В.Доманицького «сільськогосподарські площі в пашному районі — біля 40%, у збіжжевому — біля 70%» [60, 1939, 14 січ.].

Після Віденського арбітражу від краю до Угорщини відійшли найбільш родючі землі півдня країни, що різко погіршило продовольчу ситуацію в Карпатській Україні. Необхідно відзначити, що Закарпаття ще до рішень арбітражної комісії відчувало продовольчу кризу. 20 жовтня 1938 р. депутат чехословацького парламенту П.Коссей з його трибуни заявив, що «на Верховині велика нестача кукурудзи і що тільки той має кусень хліба, кому врожай надав на короткий час... кукурудзи і картоплі» [2, ф.3, оп.3, спр.72, арк.7]. Щось подібне читаємо в листі Ф.Горвата до І.Шмигала в Прагу: «...Дуже тяжко люди живуть, а я туй есмь уже много годов священником. І мені нікто нич не платить жадну дань, ани одну корону.., а я і не прошу, бо вижу, что бідують» [5]. В.Гренджа-Донський, описуючи гірське село Майдан (Волівський округ), писав, що «Майдан — Богом і людьми забуте село, бідне, поневолене нещасне... Українське населення живе по горбах, не живе, а животіє, бо верховинська земля по беріжках бідна, пісна, зродиться хіба овес і «булі» (картоплі)» [16, С.120]. Члени окружної Ради Нижнього Бистрого писали до Президії влади Карпатської України: «Наше село переживає тяжку господарську кризу... Люди не мають мож-

ливости заробити найменшого гроша» [2, ф.3, оп.3, спр.178, арк.115]. Бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв 9 березня 1939 р., що «в окрузі Волове господарська ситуація населення невідрадима» [2, ф.3, оп.3, спр.499, арк.198]. Про важку долю закарпатських селян писала газета «Нова свобода»: «...Найгірше селяни бідують там, де не є місцевих або інших праць; тут селяни місяцями не мають де заробити кущів хліба. Одним із таких округів є Іршавщина. Тут місяцями немає майже ніякої праці, а села перелюднені безземельними селянами. Вони заробляють де-небудь декілька корон при працях земледільських, а особливо сезонною їхня праця є жнива. А як цей їхній заробіток цього року (1938 р. М.В.) виглядає? Господарів, які наймають на працю, є небагато, а робітників є надбуток (до місцевих прибули ще гуртки робітників з Верховини). Отже працюють вони за наділ, за кожний 19-ий й 20-й сніп. Це перекласти на грошеву вартість, то такий робітник від ночі до ночі заробить 6-7 кч. денно» [60, 1938, 21 лип.].

Про важке становище закарпатських селян писав голова американської делегації в краї русофіл О.Геровський: «...Руські селяни жили в такій нужді, що її важко навіть описати. Там був вічний голод, вічне недоїдання. Там ми бачили молодих людей, яким було вже вісімнадцять років, з великими головами і малими тулубами, як у дванадцятирічних дітей, блідих і слабких. Коли ми їх питали, чому вони не ростуть, відповідь була завжди одна і та ж: як мені рости, коли я не бачу хліба? Коли ми їхали по Карпатській Русі, був місяць травень. До нового врожаю було ще далеко. Ми ходили по хатах і дивилися в комори. Ми просили людей показати нам, які в них запаси. У більшості випадків у них вже не було нічого крім невеличкої купки напівгнилого картофеля» [285, С.92]. Про відсталість сільського господарства говорив в інтерв'ю «Новій свободі» землевласник із Баранинців Й.Данко: «Загальна слаба в нас господарка. Слаба поміч господарям, хоч селянство уважається основою держави. Біда і тіснота виганяла колись наших людей за море. Многі й тепер пішли б, якби лише можна. Многі йшли б світ за очі! Сьогодні маєте на продаж повно отаких куцих господарств і в самих Баранинцях, що їхні власники радше хотіли їх позбутися й іти за простих робітників, бо надмірні податки нищать нас і не дають нам дихати. Біда, що на ті господарства нема купців» [60, 1938, 30 черв.].

Сільське господарство Карпатської України вимагало негайних реформ. 19 листопада 1938 р. Українська Центральна Рада в Хусті видала «Маніфест до українського народу», в якому були накреслені головні пункти господарської програми уряду. На перший план висувались проведення земельної реформи, піднесення і розвиток хліборобства, піднесення тваринництва і молочарства» [16, С.83]. З наближенням весни у «Новій свободі» все частіше публікувалися статті, в яких головна увага приділялась

посівним роботам, покращенню врожайності ґрунтів. «Першою нашою турботою є, щоб цієї весни орна земля не залишалася неосіяною, щоб орна і посівна площі не зменшилися, а навпаки — в порівнянні з минулим роком розширилися» [60, 1939, 17 лют.], — закликала газета. Багато земель, зокрема пасовища, майже не використовувалися у сільськогосподарських цілях, а тому «кожний господар, кожне село, кожний округ має стреміти до того, щоб цього року якнайбільше таких площ було розорано й обернено під культури кукурудзи, збіжжя, соняшника, орних рослин тощо [60, 1939, 17 лют.].

Закарпатські фахівці пропонували різні варіанти виходу з кризи. Невідомий автор статті «Що необхідно зробити для поліпшення сільського господарства?», опублікованій у «Новій свободі», пропонував: «1) Передусім, слід спитати всіх наших інженерів агрономії, які хочуть працювати над поліпшенням сільського господарства, призначити їх у окремих районах для планової праці у тому напрямі. 2) Треба при допомозі їх належно дослідити — і то протягом якнайкоротшого часу — дійсний стан нашого сільського господарства для того, щоб на основі того дослідження можна було скласти для кожного села, чи кадастру, відповідний план поліпшення. 3) Необхідно, де треба, провести комасацію (зцілення порозкиданих клантиків землі) та припинити далі її розроблювання до відповідної міри площі засіву, вистачальної для рентабельності господарства. 4) Обов'язково перевести плянову меліорацію (відводнення) на ґрунтах, де є надбуток води і вогкості. Ґрунки, що надаються до садження овочевої деревини чи засіву сільськогосподарських культур, слід упорядкувати в терасовидний спосіб та забезпечити тераси чи спади стоками надмірної води, щоб не забирала зі собою ґноїв та не пошкоджувала терас і культур. 5) Менше придатні площі для хлібових рослин і садовини, слід належно упорядкувати для плекання кормових трав на випас худоби. 6) Лісові площі слід упорядкувати окремо, а головне повичищувати від лому та суховиння, а головне — на зрубаних місцях дбати про новий поріст. 7) В кожному кадастрі, а в крайньому випадку, коли б це було неможливо, то бодай на кілька сіл, треба завести взірцеві під кожним оглядом сільські господарства пересічно виміру, яким би кермував інженер агрономії та яке було б наглядним прикладом для інших господарів, а сам інженер міг би все бути дорадником для них у справах поліпшення їх господарства. 8) Для розширення фахових знань з ділянок агрономічних наук і для фахового вишколу так молоді сільські господарів, як і дорослих, необхідно закладати фахові сільськогосподарські школи та улаштовувати курси та наради, а час від часу, сільськогосподарські вистави. 9) Рівночасно слід звернути особливу увагу, з огляду на характер країни, на поліпшення тваринної продукції та зпрацювання її за продукти, що надаються для кращого переховання чи експорту, а тому й збуту. Проблема збуту сільськогосподарської продукції —

окреме завдання, дарма, що тісно зв'язане з питанням раціоналізації (поліпшення) сільського господарства. 10) Для плянового та успішного переведення всіх цих завдань, необхідно перевести доцільну земельну реформу та закласти спеціальний сільськогосподарський банк, який би перебрав на себе фінансування нашого сільського господарства. Сум, що будуть витрачені на це поліпшення, не доводиться шкодувати, оскільки воно напевне дасть і відповідний ефект у формі збільшення та поліпшення самої продукції, а тим самим і — підвищенням загального культурного рівня нашого населення. Рівночасно з тим напевно зростуть і прибутки нашої державної скарбниці, бо ж кращі господарі охоче платитимуть і більш податки. Зо зубожих господарів великого хосна сподіватись не можна. І, нарешті, остання вимога: 11) Плеканню сільського господарства слід присвятити окремий, фаховий журнал (місячник чи кварталник), який стежив би за тою справою, як вона розвивається в цілій нашій державі та поза нею» [60, 1938, 8 груд.].

В лютому 1939 р. хліборобський відділ міністерства господарства замовив 10 вагонів конюшини для посівних робіт [60, 1939, 26 лют.]. Фахівці шукали шляхи покращення врожайності ґрунтів. Інженер Т.Кривонукотський виклав свої думки на сторінках «Нової свободи» у статті «Дещо про збільшення врожайності та родючості ґрунтів». Автор вважав, що ґрунти, «на яких родиться кукурудза, ячмінь та фасоль, можна покращити шляхом: 1) меліорації, 2) переведення головної оранки восени, а не навесні, як є до цього часу, 3) щорічно поглиблювання орної верстви на рахунок підґрунтя так довго, щоб оранця мала не менше, як 25 см завглибшки, 4) правильне збереження гною та належного його заорювання, 5) введення в сівозміну метеликових рослин і в першу чергу люцерни і конюшини, 6) заведення правильного сівозміну» [60, 1939, 5 берез.].

Ще одним завданням, яке потрібно було вирішити автономному уряду, було проведення земельної реформи. Намічались чотири пункти для здійснення цієї справи: 1) деполітизувати уряд земельної реформи, 2) централізація уряду, 3) вирішити причини місцевого характеру (географічні особливості краю), 4) збільшити кількість українців на відповідних посадах [60, 1939, 4 лют.].

Аграрна реформа, яку проводив уряд Чехословаччини, не задовільнила закарпатських селяни. «Наші селяни, — писав О.Геровський, — одержали тільки маленьку частину тих земель, які чеський уряд відібрав від угорських панів. Із земель, які чеський уряд роздав, на кожного одержавшого землю, прийшлося в середньому по: 3,5 га кожному чеху, 3,5 га кожному єврею, 1,4 га кожному угорцю, 1,2 га кожному німцеві, 1,1 га кожному руському» [285, С.99]. Проведення реформи сільського господарства в Карпатській Україні з нетерпінням чекали селяни краю, особливо бідняки. Вони сподівалися, що «рідна влада допоможе їм в їх тяжкому поло-

женні й проголосить: «Нова земельна реформа для безземельних і малоземельних» [60, 1939, 25 лют.]. Реформа так і не була проведена, хоч робилися спроби її здійснити. Уряд покладав великі надії на великі маєткові господарства, зокрема, маєток графа Шенборна, однак з'ясувалось, що «чехи, замість дати маєток під земельну реформу, виорендували його чужим підприємцям аж на ...99 років» [16, С.183].

В лютому 1939 р. уряд Карпатської України «призначив півмільйона корон на харчеву акцію бідних дітей» [16, С.190]. Однак, ця поміч не могла суттєво поліпшити становище.

Неспроможність вирішити продовольчу проблему власними силами змусила уряд А.Волошина шукати допомоги за кордоном. Вивчалися можливості обміну лісу і солі на зерно з Німеччиною і Угорщиною [205, С.87]. Почалися поставки кукурудзи з Румунії. Закарпатська делегація, яка побувала в Румунії, звітувалася 28 грудня 1938 р. перед карпатським урядом: «Ми згодилися з однією умовою, що кукурудза не сміє бути за жадну ціну дорожча, ніж дотепер, т.е. 1 кг за 1 кч., щоби населення не мало жодних скарг і нарікань у цьому напрямкові... щоби кукурудзи було достатком для населення» [2, ф.3, оп.3, спр.76, арк.49]. Протягом жовтня Румунія зобов'язалася поставити на Закарпаття 220 вагонів кукурудзи, а в листопаді 1938 р. — 250. [60, 1938, 29 жов.]. Тоді ж було досягнуто домовленості з румунським урядом, що закарпатські селяни «можуть з Румунії купувати її без ціла (*мита — Ред.*) та заборон переносити кукурудзу й інші харчові продукти до наших сіл краю» [60, 1938, 9 лист.].

Велике значення у господарському житті Карпатської України відігравало тваринництво і птахівництво. Тваринництво було найголовнішою ринковою галуззю господарства країни, а для жителів Верховини майже єдиним джерелом прибутків. Продукти тваринництва в 1930 р. оцінювалися в сумі близько 500 млн. кч. щороку, а в нових кордонах вони б коштували біля 400 млн. кч. [60, 1939, 7 берез.]. За даними тогочасної статистики кількість худоби в Карпатській Україні до і після Віденського арбітражу складала: «Перед відступленням частини території був стан такий: рогатої худоби 216 928, коней 39 600, свиней 81 740, овець 105 100, кіз 25 739. По відступленні нашої території Мадярщині виглядає стан худоби так: рогатої худоби 172 261, коней 28 355, свиней 52 171, овець 93 591, кіз 11 509» [60, 1939, 28 січ.]. Велика рогата худоба експортувалася до Чехії і Моравії.

Отже, і ця галузь народного господарства краю зазнала втрат. Особлива увага в Карпатській Україні приділялася вирощуванню коней. В Тур'ях Реметах діяв державний жеребинець (конеферма), де вирощували породистих коней (гуцульські, англійські повнокровні і півкровні, арабські півкровні) [60, 1939, 4 лют.]. Тур'я-Реметський жеребинець постійно постачав гуцульських коней для потреб чехословацької армії.

Пасічництвом у Карпатській Україні займалася невелика частина громадян. Однак, після Віденського арбітражу їх стало ще менше. Про це свідчать статистичні дані:

	<i>В старих кордонах</i>	<i>В нових кордонах</i>	<i>Втрати</i>
Кількість бджолярів	3 954	2 838	1 116
Кількість вуликів	28 958	20 848	8 110
Річний прибуток меду в кг	182 707	135 051	47 656
Річний прибуток воску в кг	9 774	6 919	2 855

Бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв іншу цифру бджолярів — 2 824 [2, ф.3, оп.3, спр.159, арк.10].

Рибальство ніколи не відіграло у Карпатській Україні торгово-господарської ролі. Рибу ловили тільки для власного споживання. У газеті «Нова свобода» було поміщено замітку «Про наше риболовство», в якій констатовалося: «Ми маємо тепер 27 гектарів рибників, в яких плекається риба. Перед відступленням території Мадящині, мали ми 40 гектарів рибників. Отже, тут виявляється втрата досить значна» [60, 1939, 4 берез.].

Важливою галуззю сільського господарства було садівництво. Воно щорічно давало від 2 600 до 6 135 вагонів садовини. Найбільшу питому вагу в цій галузі становили яблука, щорічний урожай яких становив 95-354 тис. метричних соткарів, а вартість їх оцінювалась в межах від 6 до 20 млн. кч. [60, 1939, 14 січ.]. Важливе місце в агропромисловому і торговому комплексі займало вирощування слив, волоських горіхів, груш, черешень, вишень. Значний втрат після Віденського арбітражу зазнало виноградарство. Фаховий референт міністерства господарства Г.Цebro-Дубровський відмічав, що площа виноградників зменшилася на 50%, а вина високої якості залишилися в Середнянському, Виноградівському, більшій частині Ужгородського і Мукачівського округів [60, 1939, 11 січ.]. Виноградарство в нових кордонах давало продукцію на суму 42 млн. кч. [60, 1939, 14 січ.]. У цій галузі пропонувалось провести деякі реформи:

1. Засадити південну частину Закарпаття виноградною лозою.
2. Побудувати винні сховища у Виноградіві замість тих, що відійшли до Угорщини в Берегові.
3. Проводити реалізацію продуктів виноградарства шляхом кооперативної торгівлі.
4. Забезпечити виноградарів посівним матеріалом з державних розсадників в Буштині та Ужгороді, а в разі необхідності побудувати новий розсадник в околиці Середнього [60, 1939, 11 січ.].

Г.Цebro-Дубровський підготував новий проект виноградарського закону, який збирався запропонувати для розгляду Соймом Карпатської України.

Слабше було розвинуте городництво, хоча й воно займало в сільському господарстві не останнє місце. В.Доманицький відзначав, що «городництво р. 1932 охоплювало 1 834 гектари землі, дві третини площі городів під капустою, одна шоста під цибулею, а на решту культур (огірки, часник, морква) припадала також одна шоста площ городів» [60, 1939, 14 січ.]. В.Доманицький був переконаний, що «є блискуча можливість для продукції теплолюбивих городніх культур, солодкої паприки, синіх баклажан, помідорів тощо та для створення на цьому овоче-консервної промисловості» [60, 1939, 14 січ.]. Особливу увагу пропонувалось звернути на культуру сої. У Великій Бакті на дослідній станції було встановлено, що тут можуть дозрівати навіть пізні сорти сої.

Таким чином, Віденський арбітраж завдав відчутного удару по сільському господарству Карпатської України. Після втрати родючих районів Закарпаття, для уряду Карпатської України найголовніше завдання полягало в тому, щоб харчувати місцеве населення. У цьому відношенні робились певні спроби: проводились акції допомоги, закуповувалась кукурудза з Румунії, розглядалося питання про обмін лісу і солі на зерно з урядами Німеччини і Угорщини. Однак, необхідно відзначити, що активна політична діяльність і бар'єр цілої низки зовнішніх факторів не дали можливості уряду серйозно зайнятися проблемами народного господарства.

Першочерговим завданням уряду Карпатської України восени 1938 р. було забезпечити населення продуктами харчування. Без вирішення цієї проблеми нормальне функціонування державних інститутів було б неможливе, а реформи, які передбачалось провести, були приречені на невдачу. Особлива увага приділялась гірським районам, звідки найчастіше надходили тривожні сигнали. Урядова преса констатувала, що «Верховину забезпечено харчовими засобами на цілу зиму. Цієї зими не сміє бути харчових турбот й труднощів ніде на Верховині» [60, 1938, 25 лист.]. Безперечно, було далеко не так, як повідомляла газета, однак гірські райони були, в деякій мірі, захищені від голоду.

Для того, щоб населення краю змогло «легко перенести зимову пору», уряд Карпатської України пішов на відміну деяких податків [60, 1938, 9 лист.]. Прийняття такого рішення не стосувалося сплатників аліментів, публічних податків, даней, оплат і мита [60, 1938, 20 лист.]. Ці, так звані, екзекуційні збори, були скасовані до вересня 1939 р.

На початку лютого 1939 р. міністерство господарства додатково виділило 300 000 кч. для проведення акції надання допомоги найбільшому населенню Закарпаття [60, 1939, 8 лют.]. Це стосувалося, в основному, жителів гірських районів. «Знищення нужди і бідноти, — наголошувала газета «Нова свобода», — є завданням в першу чергу правильною національно-господарської політики, поруч із розумною і справедливою політичною соціальною та доцільною політикою культурно-освітньою» [60, 1939,

26 лют.]. Під правильною національно-господарською політикою розумілось, перш за все, «впливати на зміну соціальної структури населення, в напрямі уможливлення українцям виконання всіх господарських функцій в промисловості, торгівлі, фінансових установах, транспорті, комунікації, в керівництві сільського господарства та лісництві» [60, 1939, 26 лют.].

Відбулися певні зрушення в страхових установах Хуста. Автор статті «Як господарюють в соціальній установі», що була опублікована в газеті «Нова свобода», писав, що основні посади перейшли до українців і їх заробітна плата становить 500 кч. [60, 1939, 4 берез.]. В жовтні 1938 р. уряд краю видав розпорядження про створення Краєвого уряду робітничого забезпечення. Він повинен «рішуче переводити обезпечення проти ушкоджень і приготувати праці для осамостійнення, або відповідне заступництво і в інших галузях обезпечення» [60, 1939, 11 січ.]. Однак, цей уряд так захопився очищенням своїх рядів від «чужонаціонального елементу», що нерідко забував виконувати свої головні обов'язки.

Для страхування населення в Карпатській Україні «існувало 6 асекуровень: робітнича каса хорих, Перша празька, каса хорих приватних урядовців, лікувальний фонд, каса залізничників та священників» [60, 1939, 9 берез.]. Директор краєвого робітничого забезпечення Д.Німчук вніс пропозицію скоротити кількість асекуровень до двох [60, 1939, 9 берез.]. Це пояснювалося нестачею коштів на їх утримання. До одної мали належати особи, «що підлягають старечому і інвалідному забезпеченню. До другої каси хорих належать особи, що підлягають пенсійному забезпеченню, приватні і державні урядовці» [60, 1943, 9 берез.]. Бюлетень Пресової Служби Карпатської України інформував, що ці «каси мають 26 тисяч членів, 72 урядників і приблизно 50 лікарів» [2, ф.3, оп.2, спр.7, арк.5]. У галузі страхування були значні труднощі із приміщеннями. В результаті Віденського арбітражу, на угорській території залишилися: в Ужгороді — недобудований будинок вартістю 2 млн. кч., власний будинок вартістю 500 тис. кч.; в Мукачеві — новий будинок вартістю 2 500 кч. [60, 1939, 18 лют.].

В середині лютого 1939 р. в Будапешті проходили переговори між представниками Словаччини, Угорщини і Карпатської України. Закарпатську делегацію представляли Д.Німчук і Ю.Манівчук. На переговорах «було досягнуто засадної угоди про асекураційне, соціальне і пенсійне обезпечення» [60, 1939, 25 лют.]. Мова йшла, в основному, про біженців із території, окупованої Угорщиною. 4 січня 1939 р. уряд призначив В.Шандора «комісаром за Карпатську Україну при Установі для опіки над біженцями в Празі» [2, ф.19, оп.3, спр.797, арк.1].

11 січня 1939 р. у всі округи надійшла роз'яснювальна записка уряду Карпатської України, в якій, зокрема, говорилося: «Вільна спілка добровільної опіки над втікачами» з метою заопікування дітьми та родинами втікачів із забраних через останні події земель» внесла пропозицію «коор-

днувати чинність всіх установ, що опікуються втікачами, бути дорадчим органом влади та представником різних чужоземних установ-координацій при грошових допомогах для річевої допомоги втікачам» [2, ф.19, оп.3, спр.797, арк.4]. Окружним урядом було запропоновано подати заяви громадян через Міністерство господарств Карпатської України Міністерству соціальної опіки в Празі. «В проханні треба подати висоту жаданої допомоги та кількість втікачів в окрузі. Допомогу можна жадати за час до 1 червня 1939 р. [60, 1939, 1 берез.] — повідомляла «Нова свобода». Представник Карпатської України в Празі В.Шандор кілька разів звертався до уряду краю з проханням прискорити виготовлення списків втікачів. 20 січня 1939 р. він просив «заслати негайно списки збігців; на основі котрих могути належну нам допомогу... Поки не буду мати ані числа, ані списку збігців, не поможе жадна інтервенція» [2, ф.19, оп.3, спр.797, арк.18]. Однак, окружні уряди соціальної опіки проявляли дивну пасивність.

Уже в жовтні 1938 р. уряд Карпатської України зіткнувся ще з одною складною проблемою, яку негайно треба було вирішити, — безробіттям. Кількість безробітних постійно збільшувалася за рахунок галичан, які нелегально переходили польсько-чеський кордон, втікачів з території, окупованої Угорщиною, а також через припинення окремих видів робіт. Професор В.Доманицький вважав, що «по селах Карпатської України існує хронічне, ніким не реєстроване, але грізне за своїми розмірами і наслідками безробіття» [60, 1939, 14 січ.]. Осип Данчик з Тячева писав у Міністерство комунікацій і публічних робіт, що «місцеве населення сидить без роботи» і що необхідно «дати працю многим робітникам» [2, ф.19, оп.3, спр.697, арк.2]. А тому важко погодитися з інформацією Бюро Пресової Служби Карпатської України, що «безробіття... дійшло майже до мінімуму — 1 507 осіб, а незабаром зовсім зникне» [2, ф.3, оп.2, спр.6, арк.10].

Одночасно проходила рееміграція в пошуках роботи до країн Західної Європи, США і Канади. Цей процес уряд зупинити не міг, хоч вимагав, щоб «ані корона нашого робітника не відпливала в чужі краї, але служила господарському та соціальному піднесенню нашого краю» [60, 1939, 14 січ.]. Автор статті «Охорона народного ринку праці» Ю.Гончарів-Гончаренко справедливо писав про необхідність «дати роботу, хто бажає працювати, і примусити до праці тих, хто бажав би уникнути її і жити на чужій рахунок. Для цього мусимо розбудувати так раціонально нашу господарку, щоб кожний, чи то духовний робітник, чи фізичний, знайшов для себе працю у себе дома...» [60, 1939, 8 берез.]. З такою метою і створювалося єдине для цілої країни посередництво праці. Необхідно відзначити, що уряд Карпатської України не міг створити умови, при яких би зникло безробіття. Є всі підстави вважати, що воно не тільки зменшувалося, а навпаки, швидко зростало. Саме тому, уряд Карпатської України розпочав переговори з урядом Німеччини і урядами деяких інших країн про

можливість для закарпатців виїжджати на заробітки за кордон. Домовленість була досягнута.

5 січня 1939 р. Міністерство господарства Карпатської України телеграфувало ведучому окружному уряду посередництва праці в Хусті Отто Гаску: «Транспорт робітників в числі 110 душ від'їжджає дня 8 січня 1939 р. до Німеччини... Вашим обов'язком буде закупити за виінкасовані від робітників гроші залізничні білети за половину ціни на особовий проїзд до Братислави, а доглянути, аж всі робітники всядуть в порядку до поїзду, який виїжджає з Пряшева в 21.05 год.» [2, ф.19, оп.3, спр.500, арк.2].

15 січня 1939 р. до Праги прибула на переговори німецька делегація в складі д-ра Редігера, Й.Лега і Й.Тетцеля. Чехію представляв д-р Ян Врзбец, Словаччину — д-р Й.Кашовіц, а Карпатську Україну — В.Шандор. За домовленістю, всіх робітників, що направлялися на роботу до Німеччини, мало бути 41 тис. (Словаччина — 20 тис., Карпатська Україна — 4 тис., Чехія — решту) [1093, С.174].

16-17 січня 1939 р. в Хусті відбулося засідання делегацій Німеччини, Чехії, Словаччини і Карпатської України, на якому обговорювалось питання прийняття на роботу закарпатців. Представник делегації краю В.Шандор звітувався в Міністерстві господарства країни: «17 січня 1939 р. я подав німецькій делегації голошене мені число 4 000 робітників, котрих влада може дати Німеччині. Зачим не маємо кваліфікованих робітників, будуть прийняті наші робітники, як сезоніві... Видатки, зв'язані з паспортами і дорогою на границі Німеччини наші, місце після умови — несуть робітники самі, а від німецької границі, по перебранню робітників, несе Німеччина. Платня робітникам і інші вигоди є як у їх власних робітників» [2, ф.19, оп.3, спр.500, арк.10]. А.Волошин вагався, чи варто відпускати таку велику кількість дорослого населення напередодні виборів до Союму Карпатської України, коли їх голоси будуть необхідні.

20 січня 1939 р. Німеччина звернулася до представника уряду Карпатської України в Празі з проханням направити на працю закарпатських дівчат. Той негайно інформував про це Міністерство господарства: «Кілько дівчат могло би від'їхати на працю до Чехословаччини і Німеччини як служниці в роботах (вік від 18 до 30 літ). До Німеччини можуть від'їхати лиш ті дівчата, які вміють хоч трохи по-німецьки» [2, ф.19, оп.3, спр.500, арк.3].

Німеччина неодноразово зверталася до уряду Карпатської України з проханням дозволити їй «переводити приминання на працю...» [2, ф.19, оп.3, спр.500, арк.10]. Уряд А.Волошина відповідав відмовою: «Оскільки ходить о приминання робітників по наших селах самою делегацією, вважаємо цей поступ за невідповідний і недоцільний. Набор робітників переведуть наші посередники праці» [2, ф.19, оп.3, спр.500, арк.11]. Незважаючи на заборону, мали місце випадки самостійного вербування німецькими агентами людей на працю до Німеччини. 21 лютого 1939 р. Міністерство

внутрішніх справ в Хусті зафіксувало такий випадок в районі Синевир-ська Поляна — Синевир. Реакція уряду була обережною: «Прохаємо сейчас казати діло розслідувати і зробити відповідні зауваження, звертаємо лиш увагу, щоби це було переведено обережно, щоби і людей тим не побурити, щоби уряди перешкоджають в посередниченню праці, а дальше, щоби агенти не могли оправдано на нас жалуватися» [2, ф.19, оп.3, спр.500, арк.36]. 31 січня 1939 р. «певний серб Юрій Бальозо, залізничар з Королева над Тисою вербує земледільських робітників до Америки., проводить цю акцію для якогось підприємця в Празі» [2, ф.19, оп.3, спр.500, арк.28].

В лютому 1939 р. уряд Карпатської України готував нові партії людей на працю до Німеччини. 27 лютого німецьке Міністерство праці потребувало «50 родин з дітьми на земледільські роботи до Саксонії. Мешкання даром та платня 1200 марок» [2, ф.19, оп.3, спр.499, прк.43]. Всі заробітчани повинні були пройти медичний огляд у австрійського лікаря. Такою була вимога Німеччини.

Планувалося відправлення до Німеччини нової партії в кількості 5 000 чоловік. До першої групи мали ввійти «200-300 вільних хлопців і дивчат в віці від 14 до 18 років, які мають від'їхати як хліборобські помічники до Німеччини. Услів'я: мешкання і страва даром та місячно 15-20 марок готівкою. Додому сміє кожний післати з того 10 марок» [2, ф.19, оп.3, спр.499, арк.43]. 27 лютого 1939 р. представники Німеччини просили підготувати списки людей з конкретно визначених професій: «земледільські робітники, цегольнянські робітники, робітники в каменоломнях, будівельні робітники, гірники, лісові робітники, робітники без професій» [2, ф.19, оп.3, спр.500, арк.17]. Відбір робітників лісу повинен був бути зваженим і раціональним. Висловлювалось прохання, «щоби не забрали случайно робітників з тих околиць, де будуть їх потребували самі для праці в лісах» [2, ф.19, оп.3, спр.500, арк.17]. Ще 13 січня 1939 р. 75 робітників від'їхало на працю до Чехословаччини [2, ф.19, оп.3, спр.500, арк.25].

Отже уряд Карпатської України приділяв значну увагу направленню робітників на сезонні роботи до Німеччини і Чехословаччини. Однак, необхідно відзначити, що і в цьому аспекті відчувалась пасивність окружних урядів, які зривали рейси, не встигли виготовити відповідну кількість паспортів. 23 січня 1939 р. А.Волошин телеграфував у Тячів: «Розслідіть і висвітліть зараз, чому паспорти не були в часах готові, чим потерпіли матеріальну шкоду наведені робітники, а моральну шкоду карпато-український уряд» [2, ф.19, оп.3, спр.500, арк.8]. Аналогічна ситуація склалася в Сваляві [2, ф.19, оп.3, спр.500, арк.9]. Міністерство господарства Карпатської України звинувачувало тячівську місцеву владу в пасивності і безвідповідальності: «Округ, який виказує в статистиці найвищу кількість безробітних в Карпатській Україні, не дав собі праці з тим, щоби пригото-

вити до відослання малу квоту робітників... своїм поступованням прини-
він 5-6 многодітних сімей прямо до трагічного положення... Просто не-
зрозуміла байдужість Вашого уряду до такої важної справи» [2, ф.19, оп.3,
спр.500, арк.68].

Однак, були й інші причини затримки робітників краю на від'їзд до
Німеччини. 21 лютого 1939 р. Гжановицький повідомляв міністра внутріш-
ніх справ Ю.Ревая: «Можливо, що провадження акції висилки робітників
до Німеччини перебрала Прага і захоче її переводити так, що найперше
вичерпає свій контингент, пізніше словацький, а ми могли б прийти на
чергу, можливо за десять місяців. Просимо, щоб Ви при нагоді свого чер-
гового заїзду до Праги прибрали оцю справу з п.Шандором та іншими
компетентними чинниками» [2, ф.19, оп.3, спр.599, арк.22].

У складному становищі знаходилася медицина Карпатської України.
Особливо відчувалась нестача кваліфікованого медичного персоналу. Ця
проблема дала про себе знати після Віденського арбітражу. Здоровельний
референт Карпатської України М.Мандзюк, який замінив на цій посаді
д-ра Пінту, 8 грудня 1938 р. повідомляв А.Волошина, що «евакуація з оку-
пованої території була нагла (*швидка* — М.В.), не було можливості зтягну-
ти з цих колоній всіх приналежних до нашої держави» [2, ф.19, оп.3, спр.599,
арк.8]. Із 305 лікарів в Карпатській Україні залишилося лиш 132,
з яких 50 українців, 24 руських, 10 чехів, 41 єврей. [205, С.102]. Необхідно
погодитися з твердженням М.Болдижара, що «більшість лікарів залишила-
ся в лікарнях міст Ужгорода, Мукачева та Берегова» [205, С.102].

Не в кращому стані знаходилися лікарняні приміщення. М.Мандзюк
21 грудня 1938 р. так описав умови в одній з лікарень: «Теперішнє примі-
щення лічниці в Кривій не відповідає найелементарнішим вимогам сані-
тарним... На однім ліжку лежать по два хорі оперовані пацієнти. Такий
стан справ в медицині є далі нетерпимий, а з огляду людськості прямо зло-
чинний» [2, ф.3, оп.3, спр.101, арк.1, 2].

Незважаючи на такий стан справ у медицині, робилися певні спроби
для її поліпшення. Представники від Карпатської України Д.Німчук і
Ю.Манівчук взяли участь у переговорах між Чехословаччиною і Угорщи-
ною у справі налагодження медичного обслуговування [2, ф.3, оп.3, спр.623,
арк.2, 3, 4, 5]. Газета «Нова свобода» постійно поміщала на своїх сторін-
ках оголошення: «Українські дівчата, що мають скончену горожанську
школу, не старше 20 років, які рефлектують на місця доглядачок хорих в
лічницях, най зголошуються до здоровельного ресорту при Міністерстві
господарства і комунікацій в Хусті» [60, 1939, 12 січ.]. У Севлюші наміча-
лось відкрити курси для навчання акушерок [60, 1939, 2 лют.]. На початку
1939 р. на території Карпатської України діяло лише 60 аптек, що було
недостатньо для більш ніж півмільйонного населення краю. Відчувався
гострий дефіцит і фармацевтичних кадрів [205, С.102]. Не вистачало лікар-

лих приміщень. «В Карпатській Україні є 9 лічниць, з яких 5 створено вже нашою народною владою. В лічницях є недостаток дипломованих сестер і з тої причини треба буде створити двохлітню фахову школу для сестер» [60, 1939, 2 лют.], — писала «Нова свобода».

У надзвичайно короткий відрізок часу були споруджені лікарні в Дубоному, Великому Березному, Воловому та Рахові. Тривало будівництво лікарні в Сваляві [60, 1939, 21 лют.]. Лікарня в Рахові була розрахована на 100, у Великому Березному — на 40-60 ліжок [60, 1939, 23 лют.]. На будівництво лікарень в Рахові, Великому Березному і Воловому уряд асигнував 5 млн. кв. [60, 1939, 17 лют.]. Ці звершення високо оцінив В.Гренджа-Донський, однак важко погодитися з його твердженням, що «цю болячку *(відсутність лікарень — М.В.)* наш уряд одним махом віддалив» [16, С.86]. Медицина продовжувала залишатися без кваліфікованих фахівців і належного медичного обладнання. Можливо, саме тому, залишилося без уваги прохання жителів села Ізки до Міністерства здоров'я 12 листопада 1938 р. замінити місцевого лікаря Зінбера, який «зовсім не розуміє нашої української мови... і не користується в нас довір'ям в обсягу свого лікарського знання і практики» [2, ф.19, оп.3, спр.116, арк.9]. Замінити його не було ким.

Фактично, найкраще оснащеною на території краю була лікарня в Сепноні (Виноградіві). Спочатку головним лікарем працював С.Рокитський [60, 1938, 13 серп.] Становище суттєво покращилося із приходом на цю посаду видатного закарпатського хірурга О.Фединця. В інтерв'ю газеті «Нова свобода» він заявив: «В теперішній Карпатській Україні, крім севлюської, нема порядно заведених лікарень. Перед нами, лікарями, велике завдання, то ж нас — українців — тут ще замало, нас же велика праця. Севлюську лікарню хотів би я змодернізувати, насамперед докінчити новий хірургічний павільйон на 120-140 ліжок, який через два-три місяці може бути не тільки лікарня, а просто санаторія прекрасного парку. Гроші не роблять труднощів, бо на те грошей маємо і пляни готові, тільки його перевести. Відтак, неодмінно потрібно зробити в лікарні каналізацію, що нов дало б 250-300 робітникам на літо працю. Мусимо подбати про лікарню, бо сьогодні не маємо куди помістити ліпших пацієнтів» [390].

На думку лікаря А.Окопенка, на кожну тисячу населення припадало 4-4,5 хворих, крім того 1,5-2 психічних епілептиків [60, 1938, 24 груд.]. У своїй статті «До організації психіатричної опіки», опублікованій в «Новій свободі», він доводив: «Щодо Карпатської України, то беручи на увагу особливо тяжкі умовини життя її населення, наприклад поширення алкоголізму, туберкульозу, сифілісу, кретинізму та взагалі захворювання щитної залози, аутизм, низький рівень соціальний та санітарний..., мусимо взяти вищий індекс поширення цих хвороб, отже можемо прийняти загальне число душевнохворих на Карпатській Україні найменше 2 500 або 3 000 душ, крім того 700 або й до 1 000 психічних епілептиків... Треба забезпечити на кож-

них 10 тисяч населення бодай 20 ліжок, крім того для психічних епілптиків бодай на 1/4 їх числа. Отже, ми мусіли би влаштувати 1 000—1 500 ліжок чисто психіатричних та 200—250 ліжок епілптичних» [60, 1938, 24 груд.]

Немаловажне значення в Карпатській Україні відводилось розвитку туризму. Інженер М.Загриновський закликав: «Будуймо в горах туристичні стежки, здорові та гігієнічні хати і готелі для притягнення чужих і своїх туристів в наші прекрасні гори Карпати» [60, 1939, 25 лют.]. Для кращої організації туристичного руху систематично проводилися наради. Одна із таких нарад відбувалася в березні 1939 р. В ній взяли участь 29 делегатів з Міністерства комунікації, торгівлі і всіх залізничних дирекцій краю [60, 1939, 11 берез.]. «При правильному використанні чужинецького руху в Карпатській Україні можна рахувати в році 1939 приблизно на 20 тисяч гостей при добрій пропаганді, — писав П.Фленько. — Якщо можемо дати їм можливість витратити гроші й добре їм послужити, забезпечимо більший прибуток селянам, чим вони мали за працю на мадярській низині. Мусимо старатись, поправляти всі недостатки: робімо кроки до організації готельництва й готелевих спілок для будови готелів і хат, підготовляємо закон про чужинецький рух, котрий принесе певні і ясні напрямні. Хочемо вже в найближчому часі організувати кельнерську школу в Празі для синів Карпатської України, zorganizуймо в різних місцях краю курси для провідників чужинців, приготовляймо напрямні для організації постачання харчів і збуту домашнього промислу» [60, 1938, 21 груд.]. На жаль, Карпатська Україна не мала навіть найелементарніших умов для того, щоб привернути до себе увагу туристів.

Рівень життя населення краю погіршувався. Негативним було і те, що постійно підвищувалися ціни на продукти, хоча заробітна плата майже залишалася без змін. 26 лютого 1939 р. В.Гренджа-Донський записав у щоденнику: «Хуст невдячний. Ціни і будинки парцель вже підскочили удесятеро, за помешкання деруть сьому шкуру, всі продукти купуємо за всяку ціну» [16, С.192]. Члени Української Національної Ради в Нижньому Бистром у зверненні до уряду Карпатської України скаржилися, що «не дивлячись на загальне підвищення цін життєвих продуктів, фірма Розенбліт і Грос робітничу платню не виплатила» [2, ф.3, оп.1, спр.13, арк.1]. Величезних розмірів набула спекуляція.

Отже, соціальне становище закарпатського населення в 1938-1939 рр. було важким, незважаючи на спроби уряду його покращити. Справжнім лихом для населення краю було безробіття, підвищення цін на продукти харчування. Завдяки відправці окремих партій робітників на працю до Німеччини, кількість безробітних не зменшилася, ця проблема, через пасивність окружних властей, так і не була вирішена. У важкому становищі перебувала медицина краю. Відсутність кваліфікованих кадрів, лікарняних приміщень, робили її примітивною і важкодоступною. Уряд Кар-

нітської України проводив певну роботу, поліпшуючи страхування і пенсійне забезпечення населення, піклувався про втікачів з окупованих територій, приділяв значну увагу розвитку туризму тощо. Однак, більшість ініціатив уряду не були запроваджені у життя.

3.4. Діяльність автономних урядів краю в галузі культури. Релігія і церква в Карпатській Україні

Справа культурного відродження українського народу Закарпаття упродовж всієї його історії була щільно пов'язана з боротьбою за утвердження його національної свідомості. Якщо в роки австро-угорського режиму українська культура була на стадії занепаду, то в 20-30-х рр. склалися досить сприятливі умови для її розвитку. Входження Закарпаття до складу Чехословаччини розширило можливості контактів вчених і культурних діячів краю з культурним світом країн Центральної і Західної Європи, однак в ЧСР діяли і фактори, які гальмували культурний прогрес. По-перше, уряд Чехословаччини зволікав з наданням краю автономії, в межах якої створювались би кращі умови для культурного життя. Далі для Закарпаття пропорційно відводилося менше коштів на культуру, ніж для Чехії чи, навіть, Словаччини. Та навіть із виділених коштів більшість витрачалася для потреб чеських шкіл, чеських громадських організацій.

Заважала нормальному розвитку культури і обстановка на ниві мовного питання. Суперечки з приводу мови ускладнювали культурне життя, відволікали вчених, педагогів, творчу інтелігенцію від розв'язання життєво важливих питань.

За період з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. культурне життя в Карпатській Україні не припинилося. В першу чергу це стосується освіти. У 1938 р. в краї було 463 українські і 365 чеських початкових шкіл, 117 угорських, 24 німецькі і 4 румунські школи, 21 українська і 23 чеські горожанські школи, 5 українських і 3 чеські гімназії [362, С.81]. Всього в 1938 р. в Закарпатті існували 803 школи [362, С.120]. Що стосується вчительських кадрів, то в українських школах їх нараховувалося 2 622, а в чеських — 928. В українських школах навчалось 99 731 дітей, а в чеських — 21 325 [362, С.90]. За підрахунками О.Геровського, «на одного чеського вчителя припадало 5 власне чеських дітей, а на одного руського (українського — *М.В.*) 40 руських дітей» [362, С.92].

Становище різко погіршилося після того, як від Закарпаття до Угорщини в результаті Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. відійшли

міста Ужгород, Мукачево, Берегово з прилеглими до них районами. Перед урядом А.Волошина виникла проблема реорганізації шкільної освіти. Ще 28 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр своїм розпорядженням перейменував шкільний реферат на Міністерство шкільництва та народної освіти. Керівником вищеназваного міністерства був призначений А.Штефан — відомий педагог, директор торговельної академії в Мукачеві [60, 1938, 30 жов.]. В листопаді Міністерство шкільництва та народної освіти було реорганізовано в Міністерство культу, шкіл і народної освіти. Згідно з розпорядженням цього міністерства від 25 листопада 1938 р., так визначалася структура державного керівництва школами: «а) у школах середніх, торговельних та фахових — дирекція школи; б) у доповняючих школах (ремісничих) — інспекторат доповняючих шкіл; в) у школах народних (елементарних, горожанських і захоронок) та інших школах — державний шкільний інспекторат» [60, 1938, 15 груд.].

Відразу після появи цього розпорядження почалося призначення шкільних інспекторів. Ці важливі посади посіли: в Середньому — С.Федор, Завидові — І.Васько, Сваляві — М.Микита, В.Березному — І.Гриць, Рахові — В.Петрецький, Перечині — І.Гопко. Про останнього газета «Нова свобода» писала, що він є «відомим громадянином, який багато разів чином доказав свою відданість народній справі та рідному шкільництву. З великою самопопеченням та жертвенністю він працював, не боячись переслідувань та цькування мадяронів і їх союзників розсипалівців. У боротьбі за рідну українську справу Іван Гопко був безкомпромісний і твердий і тими властивостями здобув до себе загальне визнання і прихильність» [60, 1938, 27 груд.].

Уряд А.Волошина докладав максимум зусиль, щоб повністю перевести навчальний процес на українську мову. Хоча те, якою мовою навчатимуть у школах, мав остаточно вирішити майбутній парламент. Невдовзі виявилось, що «у справах освіти і культури новий уряд вочевидь український» [661, С.109]. Вже 25 листопада 1938 р. А.Волошин видав розпорядження, згідно з яким «державною мовою в країні Підкарпатської Русі є мова українська (малоруська)» [60, 1938, 15 груд.]. Що стосується осіб чеської, словацької й російської (руської, великоруської) народностей, то вони могли «вносити подання і в своїй материнській мові» [60, 1938, 15 груд.]. Доповненням до цього розпорядження було «Розпорядження міністерства культу, шкіл і народної освіти про мову (язик) навчання» від 25 листопада 1938 р. В ньому, зокрема, підкреслювалось:

«§ 1. Кожний ученик має бути навчений в своїй рідній мові, оскільки та мова вживається і в дотичній громаді.

§ 2. В школах, основаних для дітей українських (руських, себто малоруських), мовою навчання має бути мова українська в її літературній формі.

§ 3. Там, де до великоруської мови навчання приголосять родичі (опі-

куні) українські (малоруські), або великоруської народності на приналежнім шкільнім уряді найменше 40 школоповинних дітей, може міністерство на внесення приналежного шкільного уряду відкрити також класу з великоруською мовою навчання.

§ 4. Коли число учеників у класі з мовою навчання великоруською упаде від числа 30, то... шкільний уряд зарядить до 8 днів закриття такої класи і учеников приділить до класи з мовою навчання українською (малоруською).

§ 5. Під мовою навчання у школах українських (малоруських) треба розуміти літературну мову українську (малоруську)...» [60, 1938, 15 груд.].

Уряд не тільки видавав розпорядження про державність української мови. Мова йшла про зменшення кількості чеських шкіл. Офіційний орган УНО газета «Нова свобода» повідомляла, що «на основі розпорядження влади Карпатської України, будуть чеські школи до кінця цього року ліквідовані. На цілій території Карпатської України зістанеться 45-50 чеських вчителів у народних школах. Раніше було тут біля 700 чеських учителів. Всі добре знаємо, що були й такі села, де було 5-8 чеських учителів, а не було там ані одної чеської дитини» [60, 1938, 15 груд.].

Таким чином, українізація поступово пробивала собі шлях вперед. У виступі перед інтелігенцією 20 жовтня 1938 р. міністр внутрішніх справ Ю.Ревай відзначив, що «не дивлячись на гостру чехізацію нашого краю останніми роками, все-таки вдалося в нас вибудувати сітку наших шкіл, виросла у нас нова учительська генерація» [60, 1938, 20 жов.]. Велика заслуга в цьому належала товариству «Учительська громада», почесним членом якого був обраний А.Волошин (1930-1938 роки). Кількість членів «Учительської громади» зростала з кожним роком. Приміром, якщо в 1930 р. нараховувалось всього 220 членів, то в 1938 р. їх було вже 631 чоловік [261, С.27]. Активістами «Учительської громади» зарекомендували себе учні А.Волошина — досвідчені педагоги А.Штефан, Ю.Гуснай, В.Свереняк, О.Полянський, І.Васько, І.Міцола, О.Дірей та ін. Заходами «Учительської громади» видавалися часописи «Учительський голос» та «Наша школа». Обидва видання і, в першу чергу, «Учительський голос» (1930-1939 рр.) викликали помітний резонанс, залишили добрий слід у справі виховання молоді. Останній конгрес «Учительської громади» відбувся в липні 1938 р., на якому А.Волошин пристрасно закликав вчителів до удосконалення самоосвіти та підвищення свідомості у ставленні до праці з представниками різних верств населення. «Хоч наша організація є найбільшим товариством народної інтелігенції, — наголошував педагог, — у нашій боротьбі більше значення має якість, ніж кількість, — тому закликаю всіх до праці над собою» [1121, С.66].

Після рішень Віденського арбітражу відновлювали свою діяльність старі навчальні заклади, відкривалися нові. 21 листопада 1938 р. відбулося відкриття гімназії в Білках. Директором було призначено відомого пласто-

вого діяча краю Євгена Ретія. Його виступ був надзвичайно емоційним і патріотичним: «Викладова мова мусить бути мова, якою говорите ви, яку ви називаєте руською, карпаторуською — але цілий світ і світова наука називає її українською. Не допустім, щоби у нашій гімназії володіло 20 правд. Ми маємо лиш одну правду, яка є репрезентована нашим прем'єром Батьком отцем др.Волошином, нашою владою, є символізована нашим синьо-жовтим прапором. На фундаменті цієї правди будемо будувати життя нашої гімназії» [60, 1938, 3 груд.]. Станом на 4 грудня 1938 р. у Білківській гімназії навчалось 293 учні [60, 1938, 4 груд.]. Того ж року «Нова свобода» повідомляла, що незабаром в Рахові «буде відкрито вісім класів реальної гімназії», яку очолюватиме професор Юліан Головацький. Гімназія почала діяти 16 грудня 1938 р. Педагог із багаторічним стажем, людина гуманна і милосердна, А.Волошин оголосив, що «бідні діти, які живуть далеко від Рахова, можуть просити від дирекції залізниць... безплатний білет, або білет за половину ціни на проїзд до гімназії і назад» [60, 1938, 10 груд.]. А.Волошин постійно проявляв велику турботу про розвиток шкільництва у віддалених гірських округах Закарпаття. З його ініціативи були відкриті школи у Волівському окрузі (нині — Міжгірський район), зокрема, в Колочаві-Горб, Прислопі, Синевирській Полянці [261, С.27].

Після евакуації з зайнятого угорцями Ужгорода до Великого Березного перемістилася Ужгородська торговельна школа. 12 грудня 1938 р. її перейменували в Експортну Академію [60, 1938, 16 груд.]. Ще раніше, 6 грудня, відновили свою роботу гімназії в Перечині, горожанські школи в Невицькому і Порошкові [60, 1938, 9 груд.].

Твердинею українських ідей залишалась Хустська гімназія. Наприкінці 30-х років у ній навчалось 600-650 учнів-українців та близько 200 в чеських паралельних класах. В останніх, крім чехів і словаків, були євреї. Склад учнів за соціальним походженням був — 70% селяни. «Хоч навчання було безплатним, — пригадував В.Маркусь, — підручники тощо забирали чимало коштів нашим селянам, здебільшого бідним і середнякам» [684, С.10-11]. Не легше жилося учням Перечинської державної гімназії. Наприкінці 1938 р. становище настільки ускладнилося, що її дирекція прийняла рішення «не розділювати стипендії поодиноким особам, але всю суму призначити на кухню для бідних дітей. На засіданні дня 12 ц.м. (25 грудня 1938 р. — М.В.) окружний відділ в Перечині так і зробив: призначив всю суму 9 600 кч. на кухню для бідних учнів» [60, 1938, 25 груд.]. Серед викладацько-професорського складу Хустської гімназії виділялися М.Гупаловський, К.Заклинський, К.Феделеш, М.Фушич, С.Ілляшевич, А.Артимович, Н.Балицька та ін. Колишній професор гімназії Н.Балицька писала, що при гімназії був Пласт. Із пластунів у 1938-1939 рр. формувалися січові загони, які зі зброєю в руках стали проти ворога.

А.Волошин та його уряд надавав велику увагу розвитку шкільної освіти.

ти серед національних меншин краю. Ще в 1934 р. для учнів німецької національності був відкритий при школі в Мукачеві інтернат, де одержали місця 52 дітей з 18 сіл краю, в тому числі з Усть-Чорної — 8, Рахова — 6, Німецької Мокрої — 4, Руської Мокрої — 3, Німецької Кучави — 5, Лалова — 8 тощо [764, С.36]. Ця школа працювала до листопада 1938 р. Після окупації міста військами Угорщини, уряд Карпатської України переніс учнів і вчителів до Сваляви. 22 грудня 1938 р. А.Волошин заявив, що «як німецькою меншиною жив завжди український народ в найкращій згоді... На нашій території існує двадцять німецьких шкіл, що є підчинені німецькому шкільному інспекторові. Німці мають повну культурну автономію, та наше співжиття є овіяне приязним духом. Щоб на майбутнє полегшити культурні і господарські взаємини між нашим народом й Німеччиною, буде введено в усіх наших вищих школах німецьку мову як предмет навчання» [60, 1938, 22 груд.]. За підрахунками сучасних дослідників, наприкінці 30-х рр. німецька шкільна справа у Хусті виглядала так: 19 початкових шкіл з 34 класами, 1 горожанська школа з 4 класами. В них навчалося біля 2 000 учнів і працювало 32 вчителі [764, С.36].

Чехословацький період правління в Закарпатті, безумовно, відіграв позитивну роль у розвитку духовного життя румунської етнічної групи. Наприкінці 30-х років у румунських селах діяли чотири румунські школи з 36-ма класами, у яких навчалося 2 262 учні. Румунські діти могли безперешкодно навчатися в школах сусідньої Румунії. «Румунська меншість на Карпатській Україні, — повідомляла «Нова свобода» 8 грудня 1938 р., — посередництвом своїх відповідальних заступників заявила нашій владі, що румунський народ, який живе в селах Солотвино, Нижня Апша, Середня Апша і Біла Церква, задоволений своїм положенням, бо користується повними громадськими і політичними правами. 20 років співжиття в одній державі посилили дружбу. Румунські представники подали меморандум, щоб їхні школи були підпорядковані українському інспекторові в Тячеві та щоб завели в школах навчання української мови замість чеської» [60, 1938, 8 груд.].

Уряд Карпатської України надавав значної уваги забезпеченню закарпатських шкіл навчальними підручниками. В цьому полягала і вимога батьків. Жителі с.Буковець, що на Волівщині, писали до редакції «Нової свободи»: «До школи ходить 111 дітей. Тепер родичі 108 дітей вимагають для своїх дітей книжку таку, що її будуть розуміти та любити, а це є українські книжки» [60, 1938, 4 жов.]. Завдання полягало в тому, щоб «ліквідувати наші хиби й помилки й оснувати комітет, що подбав би про планування підручників і протягом навчального року забезпечити кожного учня повним комплектом високоякісних стабільних підручників. Дотеперішні підручники не є ідеальні, але безглуздо думати, що ми в 1939-1940 рр. зможемо винайти абсолютно бездоганий підручник, який би сам викла-

дався учневі в голову...» [60, 1938, 7 груд.]. Державне видавництво постійно повідомляло про вихід нових підручників. До вересня 1938 р. побачили світ «Буквар», «Перша читанка», «Друга читанка», «Отчина», «Живе слово», «Світло», «Учебник горожанской науки й виховання», «Молодий рахункар», «Рахункова книжка» (частини 1-3), «Пісні підкарпатських русинів», «Грамматика руського язика» І.Панькевича, «Фізика», «Хімія», «Задачі з геометричного рисування», «Гражданин, його права і повинності», «Підкарпатські казки» під редакцією В.Гренджі-Донського, «Вибір чехословацьких і підкарпаторуських переказів» тощо [60, 1938, 9 верес.].

Закарпатські вчителі використовували також старі підручники, автором переважної більшості яких був А.Волошин.

Окрім згаданих книжок А.Волошин написав низку студій, які засвідчують: в особі А.Волошина маємо не тільки педагога-вченого, але й мовознавця, літературознавця, публіциста, соціолога, історика, політолога та, не в останню чергу, видатного представника богословської науки. Відзначимо, що до 1938 р. А.Волошин продовжував виконувати обов'язки директора Ужгородської вчительської семінарії — найпрестижнішого навчального закладу в краї. За великий вклад у розвиток педагогіки А.Волошин був обраний почесним доктором Українського вільного університету в Празі. До речі, прем'єр-міністр Карпатської України був ініціатором переведення УВУ в Карпатську Україну. Тільки окупація краю угорськими військами завадила йому це зробити.

В 20-30-х рр. в Закарпатті діяли два культурно-просвітні товариства — українська «Просвіта» і русофільське «Общество им. А.Духновича». Прийшовши до влади, А.Волошин розпустив переважну більшість «Обществ» і закрив чимало русофільських видань. Отже, в 1938-1939 рр. у Карпатській Україні діяло тільки товариство «Просвіта».

Багаторічне панування однопартійної системи в колишньому СРСР призвело до того, що «Просвіта» зображувалася виключно як фашистська організація, через яку українська буржуазія доносить свою фашистську політику до трудящих мас. Під час підготовки до просвітнянського з'їзду орган закарпатських комуністів газета «Карпатська Правда» застерігала трудящих краю, що в Ужгороді «готовиться з'їзд українських фашистів» [944, С.265-268]. Заперечуючи позитивну роль «Просвіти», деякі автори просто-таки перекручували факти. Вони твердили, що, не маючи за собою будь-яких обґрунтованих засад, угруповання типу «Просвіти» часто густо існували недовго, розпадалися і сходили з політичної арени так само швидко, як і з'являлись. Таке твердження зовсім не відповідає дійсності, бо виникнувши в 1920 р., «Просвіта» активно діяла до 1939 р., коли в нашому краї встановився режим гортіївської диктатури. Інший автор доводив, що саме через клерикальну націоналістичну «Просвіту» духовні отці намагалися «підняти українство», суть якого зводилася до «самостійної

соборної України» [230, С.38]. Складається враження, що без дописування до «Просвіти» слів «клерикальна» чи «націоналістична» взагалі не можна було обійтися.

«Просвіта» була наймасовішою і найпродуктивнішою культурно-освітньою організацією в краї наприкінці 30-х років. Вона нараховувала 10 філій, 235 читалень з 16 500 членами [2, ф.72, оп.2, спр.1, 5, 15, 56]. Значну роботу здійснила «Просвіта» щодо збирання для національного музею пам'яток історії, культури і природи краю (всього було зібрано понад тисячу музейних предметів).

Наприкінці 30-х років на рахунку товариства було 150 виданих книг і брошур тиражем 450 тис. примірників. Авторами цих видань були О.Олесь, А.Волошин, В.Гренджа-Донський, О.Маркуш, Л.Дем'ян, І.Невицька, В.Пачовський, К.Феделеш та багато ін. Велику роль відіграла «Просвіта» в науковому вивченні історії Закарпаття. З 1922 по 1938 рр. за редакцією І.Панькевича, В.Гаджеги, А.Волошина, В.Бірчака було видано 14 випусків (у 12 томах) «Наукового збірника Товариства «Просвіта». В написанні окремих статей з історії, етнології, культури Закарпаття до збірника взяли участь видатні українські вчені В.Гнатюк, Ф.Колесса, С.Рудницький, В.Сімович, М.Возняк, В.Січинський, І.Панькевич, О.Мицюк, В.Залозецький, М.Лелекач, Ф.Потушняк та ін.

Закарпатська «Просвіта» зазнала великої матеріальної шкоди після рішень Віденського арбітражу. В.Гренджа-Донський, що брав активну участь в евакуації, відзначав: «З великого книжкового фонду та цінних музейних експонатів щось вдалося нам врятувати до Перечина. Решта книг та експонатів пропала в Ужгороді, бродіївці та фенциківці зводили з нами бійки за музей і бібліотеку, де були і старинні рідкісні експонати» [263, С.18]. Та найбільший удар «Просвіті» був нанесений угорськими гортисстами в березні 1939 р.

Важливу роль продовжувала відігравати преса, хоча у порівнянні з попередніми роками, вона значно збідніла. Фактично, масовим тиражем видавалась тільки щоденна газета, яку редагував В.Гренджа-Донський. Очолювана ним «Нова свобода» перетворилася в орган УНО. Ця газета мала давню історію. Спочатку видавалась під назвою «Наука», потім «Свобода», як орган Народно-Християнської партії, а 15 червня 1938 р. вона поміняла назву на «Нова свобода». Газета змінилася в кращу сторону з приходом нового головного редактора. Про це свідчать попередні записи В.Гренджі-Донського на сторінках його щоденника [390, С.68; 359, С.70-72]. Призначення В.Гренджі-Донського редактором «Нової свободи» високо оцінив голова УНО Ф.Ревай. У своїй статті «На прощання» він відзначив, що Василя Гренджу-Донського «не треба нам представляти, бо він уже здобув собі ім'я не тільки в нас, але в широких колах українського народу взагалі. Я переконаний, що своє завдання виконає на 100%, тому і

був повірений так важною функцією» [60, 1939, 26 січ.]. В.Гренджа-Донський, перебуваючи на посаді редактора газети, опублікував у ній 51 статтю. Враховуючи той факт, що газета виходила до 16 березня 1939 р., це є доказом великої працездатності письменника. Серед основних публікацій В.Гренджі-Донського на сторінках «Нової свободи» необхідно виділити такі статті, як «3 великих днів народин Карпатської України», що були частинкою щоденника письменника, «Наші кандидати», в якій давалися короткі, але влучні характеристики членам Союму Карпатської України. Читач мав змогу ознайомитися з політичними портретами А.Волошина, братів Брацайків, С.Клочурака, А.Штефана, Ю.Станинця, Ю.Пазуханича та ін. (всього 32 портрети). Що стосується майбутнього президента, то йому Гренджа-Донський присвятив кілька окремих статей, які були поміщені в «Новій свободі». Це, передусім, «Короткий життєпис державного секретаря о.Августина Волошина», «Др. Августин Волошин» та ін. Не викликає жодного сумніву, що під керівництвом В.Гренджі-Донського газета була, фактично, єдиним духовним органом Карпатської України, з великим тиражем. Не дивно, що до неї завжди був підвищений попит. В.Гренджа-Донський чудово справився з нелегкими обов'язками головного редактора.

Українська діаспора в Празі писала в редакцію газети: «Покажчиком духовної зрілості, політичного і культурного підготовлення кожного народу є кількість друкованого слова. Особливу роль в цьому відіграє газета. Провід, покликаний народом, кожноденно через газету промовляє до народних мас, інформує про цілісність стану сьогоднішнього дня, вказує напрям на завтрашній день, висвітлює, наказує, подає свої заміри, а навіть кожна думка його летить і доходить до найглибшої закутини найбільш віддаленого села... Не сміє бути українця, щоб не став читачем, передплатником «Нової свободи». Поки-що тільки «Нова свобода» дасть тобі вірний і всебічний образ стану і перемін, що змагають до кращого завтра. Глядай в «Новій свободі» все те, що завоює твою цікавість і напевно знайдеш, бо «Нова свобода» це орган цілого народу, який стоїть на шляху конструктивного будівництва держави та визвольних змагань на всіх поневолених землях» [60, 1938, 3 груд.]. «Нова свобода» дійсно була таким органом. На її сторінках друкувалися матеріали з економіки, політики, культури, спорту тощо. Під час подій 1938-1939 рр. при ній були акредитовані журналісти з Польщі, Німеччини, Франції тощо.

Крім цього друкованого органу націоналістична молодь видавала газету «Наступ» (редактор — С.Росоха), а селяни мали свій орган — «Карпатську Україну». «Нова свобода» повідомляла, що від 1 січня 1939 р. почне виходити ілюстрований літературно-мистецький журнал «Карпатська Україна». Видає і редагує В.Гренджа-Донський [60, 1938, 15 груд.] Однак, відомий письменник відмовився від редагування, посилаючись на переван-

таження і головним редактором журналу обрали Ю.Тарковича. Успішно пройшовши незначну цензуру, одержав можливість видавати свій релігійний альманах «Благовісник» о.С.Сабол (Зореслав) [2, ф.3, оп.3, спр.65, арк.26].

З ініціативи О.Ольжича, У.Самчука, Ю.Горліс-Горського, В.Гренджі-Донського, І.Рошка-Ірлявського, А.Патруса-Карпатського та деяких інших, у Хусті було створено літературно-мистецьке товариство «Говерля». «З наміченої праці, — повідомляла «Нова свобода», — слід особливо відмітити цикл рефератів мистецького й культурно-освітнього змісту, що відбуваються систематично в Хусті, а не систематично на провінції. Перший збірок, що відбувся в Хусті, згромадив усю нашу інтелігенцію, був відчитаного письменника Уласа Самчука на тему: «Завдання сучасної української літератури».

Дня 13.XII ц.р. відбувся в Хусті другий з черги реферат М.Карбовича «На шляху визволення нації». До Хуста приїхав знавець театрального мистецтва Микола Чирський, автор популярних п'єс «Отаман пісня» і «П'яний рейд» [60, 1938, 21 груд.]. Товариство видавало однойменний місячник, редактором якого було обрано О.Ольжича. У Празі видавалася газета «Карпато-Українська Свобода» [206, С.68].

Розвиток літератури є одним з найкращих доказів загального успіху культури народу. Протягом двох десятиліть на Закарпатті сформувалась досить чисельна група творчої інтелігенції, яка успішно працювала як в галузі поезії, прози, так і драматургії та літературної критики. Літературний процес в Закарпатті був тісно пов'язаний із загальним культурним прогресом Чехословаччини, але формувався і розвивався як складова частина культури всього українського народу. Значення 20-30-х років у розвитку літератури полягає у тому, що саме в той час в Закарпатті з'явився новий її напрямок — українська національна література, яка досі знаходилася лише в зародковій формі. В середині 30-х років письменники, що писали літературною українською мовою, заговорили на весь голос. На їх бік перейшли митці, які починали свою творчість як русофіли. Це був об'єктивний закономірний процес. І велику роль в цьому зіграли галицькі емігранти, які діяли спільно з українськими емігрантами з Наддніпрянської України і створювали спільно українофільську течію в Закарпатті. Літературний процес в Закарпатті наприкінці 30-х років розвивався під впливом української літератури. Популярністю користувалася, особливо в центрах зосередження російської еміграції, також і російська класика.

Серед письменників Закарпаття кінця 30-х років особливе місце займає уродженець Волового (Міжгір'я), селянин за походженням В.Гренджа-Донський, якого справедливо вважають основоположником новітньої української літератури. В 1938 р. він вже був автором багатьох збірок поезії, історичних повістей і п'єс. Наприкінці 30-х років вийшла його черго-

ва збірка поезій «Тобі, рідний краю». В одноіменному вірші цієї збірки поет пише, що вірить, що настане час, коли «сонце свободи» буде світити з небес «на наші зелені Карпати». В.Гренджа-Донський з великим захопленням зустрів звістку про проголошення незалежності краю і в 1939 р. написав нову редакцію (перша — 1928 р.) вірша «Марш молоді Карпатської України». Куплет, яким завершується цей твір, ніби підсумовує багаторічну боротьбу закарпатців за свою свободу:

«Повстав наш край із крови, із руїн,
Хай пропадуть роздори, ряд незгод,
Нехай живе Карпатська Україна,
Нехай живе вільно наш народ !»

Протягом 1938-1939 рр. В.Гренджа-Донський опублікував поезії «Цей день для нас гіркий, нещасний...», «Мені в наруччі умирав», «В світ за очі», «Вістка з тюрми», «Думки за ґратами», «Моїй донечці», «Юнацькі мотили», «Ой, похмуро небо», «Ходить стара ненька», «Ще б'ються хлопці...», «І доки ще?...», «Криваві квіти», «Смерти не боюся !», «Лиш смерть вирве з рук мій олівець», «Велика п'ятниця в тюрмі», «Христос воскрес...», «Остання куля», «Рідний вітре», «У прокурора» та ін. У них поет яскравими фарбами змалював героїчний опір захисників Карпатської України, її трагічний кінець в березні 1939 р.

Протягом 1928-1939 рр. уродженець с.Великі Ком'яти на Виноградщині, вихованець Мукачівської учительської семінарії Ю.Боршош-Кум'ятський пройшов еволюцію від русофільського до українського поета. Ще перед наданням краю автономних прав, у 1938 р., Боршош-Кум'ятський прокував:

«Ми діждемо днів великих,
Привітаєм слави час;
Ми з вогнистого насіння
І суворе серце в нас».

Важливу роль в літературному житті Карпатської України займав уродженець Пряшева Степан Сабол (Зореслав), який виховувався в духовних навчальних закладах, у тому числі і в Григоріанському Католицькому університеті в Римі. Поет належав до українофільської течії. Через його твори проходить ідея єдності Підкарпаття з Україною. Він бачив «пророка» й «месію» на Сході, де Київ блукав співом осанни. Поет кликав «величну, святу авреолу Україну» повстати. В.Бірчак відзначав, що світогляд Зореслава динамічний, західноєвропейський. Він був духовною особою, але закликав до боротьби, вірив у її успіх. Він «будить приспані сили, підносить людям голови» [176, С.35]. Прикладом патріотичної лірики Зореслава є збірка поезій «Зі серцем у руках».

Відомими прозаїками краю наприкінці 30-х років були О.Маркуш,

Л.Дем'ян. В 1938-1939 рр. Ф.Потушняк видав поетичні збірки «Таємничі печори» і «Можливості». Однак, необхідно погодитися з дослідником творчості Ф.Потушняка В.Микитасем, що «zasлужене визнання авторові принесли не поетичні, а прозові твори». Це, перш за все, оповідання «Смерть баби», «Своя хата», «Ворог», «Скарб», «Страх», «Міх», «Погарчик», які були видані в 1938 р. В оповіданні «Земля» письменник малює образ бідняка Юри, який все своє життя, аж до якогось отупіння, копірсається на своєму клаптику поля. Страшна злість охоплює старого Юру, коли він дізнається, що корчмар Гершко привласнює його землю. Злоба і гнів заставляють його підняти руки на корчмара і убити його, а совість чесноі людини не витримує вбивства — Юра божеволіє, а потім трагічно вмирає. Наприкінці 30-х років Ф.Потушняк опублікував більше десяти статей з фольклорної тематики («Пісні про душогубцю», «Пісня про перемену людини в дерево», «Пісня про дітовбивцю»), які свідчать про етнографічні інтереси автора.

Наприкінці 30-х років появилися твори Марка Бараболі, Ф.Могіша (Босвіра), М.Рішка, М.Підгірянки, М.Тисянської, М.Божук, Ф.Маковчанина (Лазорика), П.Міговка, А.Ворона, К.Феделеша, Ю.Станинця, Д.Поповича, О.Сливки. Російськомовна література була представлена іменами Д.Вакарова, А.Карабелеша, А.Патруса-Карпатського, М.Поповича та ін. А.Патрус-Карпатський — один з небагатьох русофільських письменників, який почав писати в 30-х роках російською мовою, а згодом під впливом дальших подій перейшов на українську. Автор «Весняних квітів», «З мого руського краю» (1929), збірки «Плетью по совести», в 1938 р., коли політичні сили краю виборили автономні права, писав:

«Ми всі одні, одні, одні,
в Карпатській Україні,
в Києві, в Буковині,
в Пряшеві, Галичині,
Ніхто не зможе нас
Розбити в грізний час».

1938-1939 рр. — яскрава сторінка в історії краю, яка привернула увагу як закарпатських, так і відомих українських письменників. Автор збірки «Голос Срібної землі» (1938) поет Іван Ірлявський, після надання краю автономних прав, стає одним з його будівничих і захисників. У вищезазначеній збірці був опублікований його вірш «На роздоріжжі», в якому автор поетично висловив свої сподівання на долю краю. У цьому ж збірнику були вміщені поезії І.Ірлявського «Спомин» та «Великий чин». І.Ірлявський познайомився у Карпатській Україні з відомим українським вченим, поетом і громадським діячем О.Ольжичем, який виконував обов'язки культурного референта ОУН при уряді Карпатської України.

Бурхливі події в Карпатській Україні привернули увагу відомого українського поета О.Олесь (Кандиби). У 20-30-х роках він друкувався у закарпатських періодичних виданнях «Пчілка», «Наш рідний край», народних календарях. В журналі «Дозвілля» він опублікував драматичну поему «Ніч на полонині», наскрізь просякнуту гуцульськими мотивами. З січня 1939 р. О.Олесь приїхав в Хуст. «Від імені українського громадянства, — писав В.Гренджа-Донський, — привітав О.Олесь і я... В моїй промові в його вітав у нашій новій скромній столиці від імені літераторів, акторів та від самого громадянства» [390, С.8]. На честь приїзду О.Олесь хустський театр «Нова сцена» вирішив поставити його драматичну поему «Над Дніпром». Перебуваючи у цьому старовинному місті, О.Олесь написав поему «Цвіте трояндами», присвячену Закарпаттю, а також вірш «Хуст». Відвідав Карпатську Україну відомий український письменник С.Черкасенко, У.Самчук, Ю.Горліс-Горський, Є.Маланюк, М.Аркас, М.Михалевич та ін. «Нова свобода» повідомляла, що на зустріч з У.Самчуком прийшло «багато українських селян з довколишніх сіл» [60, 1938, 8 груд.].

У Карпатській Україні склалися сприятливі умови для утворення різноманітних культурних товариств і організацій. 15 грудня 1938 р. В.Горбачевський, М.Різдорфер, А.Бора, В.Сухомлинов-Золотницький, О.Приходько, О.Полянський, М.Литвицький запропонували створити організацію інтелектуалів-українців. Товариство, за задумом його засновників, мало «зосередити, скоординувати та раціонально використати свої сили для всестороннього розроблення проблем, що стоять на порядку денному українського державницького будівництва» [60, 1938, 15 груд.] 18 грудня 1938 р. відбулися установчі збори Першого українського музичного товариства «Кобза». Його очолив Ю.Гутник, секретарем обрали З.Кульчицького, адміністратором став В.Яким. «Закликаємо громадянство, — говорилося в зверненні до народу, — щоб вступало та підтримувало новозложене товариство, котре має за ціль поширювати українську музику» [60, 1938, 18 груд.] В грудні 1938 р. американські кінематографісти вирішили створити документальний фільм з історії визвольних змагань українського народу, в якому значне місце також відводилось Карпатській Україні. Тексти до нього мав підготувати У.Самчук. 14 грудня 1938 р. відбулися збори товариства «Українське фільмове мистецтво» під головуванням С.Росохи. На зборах вибрано провід, до якого ввійшли Ф.Агій, І.Іванецький, Н.Балицька, М.Никоряк, А.Мальчицький, С.Росоха, І.Роман, М.Чирський, М.Михалевич, Д.Левицький [60, 1938, 19 груд.]. В 1939 р. Карпатську Україну відвідав Каленик Лисюк з США. Він мав намір створити документальний фільм про Карпатську Україну. Цей фільм під назвою «Трагедія Карпатської України» побачив світ вже після окупації краю військами гортистької Угорщини.

Наприкінці 30-х років в Карпатській Україні продовжувало розвива-

тись театральне мистецтво. Провідними в краї були Земський Підкарпатський Народний Театр (виник у 1936 р.) і театр «Нова сцена». Наприкінці серпня 1938 р. розпочалися переговори представників ЗПНТ та «Нової сцени» про об'єднання в єдиний театральний колектив. На пропозицію керівництва ЗПНТ приєднатися до нього акторам «Нової сцени», останні відповіли категоричною відмовою. Велика частина акторів з ЗПНТ перейшла до «Нової сцени», а ті, що залишилися, провели три останні вистави. Після цього ЗПНТ припинив існування і саморозпустився. Незважаючи на яскраво виражений русофільський характер, ЗПНТ, все-таки, зіграв певну роль у розвитку театрального мистецтва в Закарпатті. Не випадково, що його появу підтримали окремі відомі діячі краю українофільського напрямку, зокрема А.Волошин.

В результаті Віденського арбітражу Ужгород опинився в руках угорців. Місто покидали різні установи і організації. Така доля спіткала і колектив «Нової сцени». Відомий закарпатський театр перейшов до Хуста. Останній склад «Нової сцени» був такий: директор, драматург і режисер — А.Шерегій, шеф-режисер М.Аркас, хореограф і балетмейстер В.Лібовицький, диригент С.Шерегій, адміністратор М.Баланчук. Відкриття театру «Нова сцена» в Хусті відбулося 26 листопада 1938 р. На виставі «Запорожець за Дунаєм» були присутні А.Волошин та представники його уряду. 27 листопада театр поставив п'єсу «Запорозький скарб». У грудні 1938 р. актори знову поставили «Запорожець за Дунаєм», а також нову прем'єру — виставу Ю.Грома «Часи минають». 3 січня 1939 р. на честь О.Олеся була поставлена драма «Над Дніпром». 8 березня 1939 р. в Хусті театр поставив «Сорочинський ярмарок», а 11-12 березня в Королеві — «Над Дніпром» і «Місяць і зорі». На 14 березня було вирішено поставити «Гайдамаки», але «завтра вже текла кров у Хусті... Остання генеральна репетиція через стрілянину вже не відбулася... Не можна писати спокійно про цей день... Можна б «театральним терміном» назвати його «генералкою трагедії»... актори театру в залі проб голосно плакали...» [1113, С.322]. 15 березня 1939 р. театр «Нова сцена» припинив своє існування.

«Театр на Закарпатті, як і взагалі в українському народі, — писав сучасний зарубіжний дослідник В.Маркусь, — відіграв виняткову роль національного каталізатора, а навіть пробудника... театр став школою народного самоусвідомлення, засобом пізнання свого минулого, зрозуміння своєї вчорашньої і нинішньої долі, герольдом, що закликав народ творити своє краще завтра. Це у вищій мірі стосується українського Закарпаття» [1113, С.8].

Після захоплення Карпатської України військами гортистської Угорщини культурне життя, фактично, було паралізоване. Переслідували не тільки січовиків, які чинили опір агресору. Їхню долю розділили також просвітяни та відомі культурно-громадські діячі краю. Просвітителя Ва-

сія Гримута задротували в угорський концтабір, а Гната Савку з Негриця побили за те, що знайшли в нього печатку читальні товариства «Просвіта». Гортисти розстріляли хустського просвітянина Ілька Ващини тільки за те, що був членом «Просвіти». Така ж доля судилася послоні Союму Карпатської України, голові «Просвіти» у Вишніх Верецьких І.Гризі. Дравецького секретаря читальні «Просвіти» Івана Мигалину побито до смерті. З приходом угорських військ в с.Ізки почалися масові репресії проти його жителів, які в повному складі входили до «Просвіти». Аналогічне творилося і в інших селах Карпатської України. Отже, гортисти добре усвідомлювали всю небезпеку з боку «Просвіти», яка за двадцять років діяльності високо підняла рівень національної свідомості краян [263, С.18-19].

Протягом 1939-1941 рр. угорці закрили сотні українських шкіл. «Цілий ряд горожанських шкіл закрито, — повідомляла тогочасна преса, — наприклад, у Рахові, Нересниці, Тересві, Білках, Іршаві, — а в школах, що ще залишилися, заведені високі оплати, наслідком чого наша селянська бідна дітвора змушена покидати школи... Більше чим 60% предметів учать учителі виключно по-мадярськи (історія, географія, фізика, природа, числення), а решту предметів неможливим мадярсько-руським язичієм. Ніяких книг в горожанських школах немає...» [26, С.91]. Були закриті переважна більшість українських шкіл у Пряшеві [26, С.100].

З шкільних бібліотек вилучалися українські книги. За розпорядженням угорського міністра культури й шкіл «з наших шкільних і учительських бібліотек були повикидувані всі книги українські й домашнього походження, що їх не видало общество Духновича, в тім числі і книги наукові й белетристику, навіть діточі казки й описи подорожні. В бібліотеках не сталося буквально нічого» [26, С.100]. Згідно з розпорядженням угорської влади «урядовою мовою є мова мадярсько-руська» [26, С.103]. «Шкільний референт, — повідомляла газета «Поступ» 9 листопада 1940 р., — на початку року подав пропозицію, щоб перенести до Мадярщини понад п'ятдесят учителів та професорів українців. В краю переміщено понад 800 учителів» [26, С.104].

Отже, незважаючи на те, що культурне життя Карпатської України продовжувалось, відчувався значний спад порівняно з міжвоєнними роками. Вважаємо, що причиною цього була активна політична діяльність уряду Карпатської України, про яку мова йтиме нижче. Складна міжнародна обстановка, скрутне економічне становище та деякі інші вагомні чинники відсували на задній план політику уряду Карпатської України стосовно культури. Проте, незважаючи на труднощі, культура розвивалася. Її поступ був припинений тільки агресією гортистської Угорщини в березні 1939 р.

Наприкінці 30-х років греко-католицька церква на території нерадянської України нараховувала 4 370 000 вірників, 3 040 парохій з 4 440 церк-

вами. В п'ятьох єпархіях з двома Апостольськими адміністраторами діяли два єпископи та один митрополит. За підрахунками І.Ортинського, на західноукраїнських землях нараховувалося 2 950 священників, 520 ієромонахів (священників-ченців), 1 100 монахинь, 540 студентів богослов'я, 4 малі семінарії, 41 католицька організація та 38 часописів, журналів і видавництв [750, С.118]. На території Закарпаття нараховувалося 410 000 греко-католиків [921, С.85].

У 1936 р. в краї було зареєстровано 140 000 чоловік православного віросповідання (*у деяких документах подається інша кількість — 155 000 православних — Ред.*), їх обслуговувало 67 служителів культу (15 монахинь та 52 священники) [771]. На думку В.Маркуся, «на території Чехословаччини в 20-30-х роках розгорнувся рух православ'я, так що скоро Греко-католицька Церква втратила монопольне становище серед українців. Православ'я ширилося з ініціативи головно російських, як і буковинських та галицьких русофільських емігрантів та завдяки підтримці празького уряду, який бачив в новому релігійному русі реакцію на політичний курс великої частини змодернізованого греко-католицького духовенства» [691, С.5]. Першим сербським єпископом на Закарпатті був Досифей, пізніше Владимир, якого угорці після окупації усунули.

2 листопада 1938 р. відбувся Віденський арбітраж, в результаті якого під Угорщиною залишилось 35 греко-католицьких парафій на чолі з єпископом О.Стойкою, який залишився в Ужгороді [168, С.105]. Отже, у Карпатській Україні залишилось 280 парафій, які не мали єпископа [661, С.115]. Уже 3 листопада 1938 р. від імені Мукачівської греко-католицької єпархії та ряду політичних партій і об'єднань був складений меморандум, який передали урядам Чехословаччини, Англії, Франції, Німеччини, Італії, Польщі, Румунії, Угорщини та Югославії. В меморандумі вказувалося, що «Віденський арбітраж відторгнув від Карпатської Русі головне місто Ужгород і промисловий центр Мукачево, без яких край з точки зору економічної, культурної та національної існувати не може. Тому заявляємо, що і після Віденського арбітражу розглядаємо цю територію єдиною і неподільною» [466, С.18]. Цей меморандум не справив ніякого впливу на ініціаторів арбітражу у Відні, а тому мав символічне значення. Єпископ О.Стойка зробив спробу підпорядкувати собі греко-католицькі парафії Карпатської України. Він направив до Хуста наймолодшого каноніка Людовика Міню, щоб той управив 280 парафіями. Ватикан, звісна річ, на такий крок не пішов.

У ситуації, яка склалася, проявив ініціативу єпископ Крижевацької греко-католицької єпархії Діонізій Няраді, який «подав меморандум на руки кардинала Євгена Тіссерана, секретаря Конгрегації Східної Церкви в Римі, інформуючи, що в Карпатській Україні понад 400 000 вірних залишається без єпископа» [921, С.84]. 14 листопада 1938 р. Папа Пій XI прийняв на аудієнції Д.Няраді, під час якої доручив йому «піклуватися найбіднішим

народом Підкарпаття, що лишився без пастиря й інших необхідних засобів» [921, С.84-85]. 15 листопада 1938 р. кардинал Є.Тіссеран від імені Святої Конгрегації Східної Церкви у Ватикані видав декрет №653/38, згідно з яким «цілковито уступає юрисдикція Всепреосвященного Олександра Стойки, мукачівського єпископа Русинів у парохіях його дієцезії, що знаходяться поза границями угорського Королівства, аж доки Апостольська Столиця інакше не зарядить. Усякі інші зарядження цьому противні, оцим устають» [67, 1938, 6 груд.]. Причина такого кроку Ватикану пояснювалась наслідками Віденського арбітражу, після якого відбулося «нове розмежування між Чехословацькою Республікою і Королівством Угорщини» і «більша частина Парохій мукачівської дієцезії Русинів в дійсності остала відлучена від міст Мукачєва й Ужгорода» [60, 1938, 6 груд.]. У зв'язку з тим, що «мукачівському єпископові Русинів тепер неможливо дістатися до одної частини (дієцезії) до другої приналежної до його юрисдикції», Ватикан «зволив поручити Високопреосвященному др. Діонісієві Няраді єпископові крижевацькому, щоб перебрав пастирський уряд Апостольського Візитатора мукачівської єпархії Русинів, що знаходяться в Чехословацькій Республіці, і щоб про все інформував Апостольську Столицю» [60, 1938, 6 груд.].

Ще в 1934 р. «Благовісник» повідомляв, що в найближчому часі має виникнути нове греко-католицьке єпископство у Хусті. Це дало б можливість Ватикану перетворити Ужгородську єпархію на митрополію. Однак урядове повідомлення Апостольської Столиці в цій справі прийшло аж 2 вересня 1937 р. Друга світова війна перекреслила ці благодійні плани. Щодо призначення Д.Няраді апостольським адміністратором краю, то даний акт Ватикану розцінювався тільки як тимчасовий, «в очікуванні створення власної закарпатської митрополії» [797, С.402]. В інтерв'ю газеті «Нова свобода» 12 грудня 1938 р. Д.Няраді сказав: «Є отже дві єпархії, й наша, поки що буде управлявана апостольською адміністрацією, може й через довгий час... За мою гадкою єпархія Карпатської України згодом стане дефінітивно окремою, бо вже й тепер можна вважати, що Мукачівська єпархія стала двома сепаратними єпархіями. Резиденція апостольської адміністрації є тепер в Хусті і я думаю, що місце осідку єпархії буде в Столиці Уряду Карпатської України» [60, 1938, 13 груд.].

Необхідно погодитися з твердженням П.Р.Магочія, що «оскільки Няраді був відомий українофіл, то таке призначення свідчило, що Ватикан визнає українську орієнтацію автономного уряду» [661, С.115]. Тогочасна Карпатська Україна ставала центром боротьби не тільки політичної, але й церковної. Не випадково А.Волошин у «Маніфесті уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України», прийнятому 3 листопада 1938 р., закликав: «Хай пропадуть всякі релігійні й класові спори, що їх до сьогодні викликували між нами вороги нашого народу» [323]. На глибоке

переконання В.Шандора, «назначенням єпископа Няраді апостольським адміністратором у Хусті греко-католицька церква була з боку юрисдикції упорядкована» [1093, С.257]. Що стосується Угорщини, то вона висловила Ватикану невдоволення з приводу призначення Д.Няраді єпископом Карпатської України.

Про приїзд Д.Няраді в Карпатську Україну Міністерство закордонних справ ЧСР повідомило уряд А.Волошина 26 листопада 1938 р. «Ця вістка, — писала «Нова свобода», — викликала велике вдоволення народу Карпатської України» [60, 1938, 27 лист.]. 29 листопада Хуст зустрів єпископа Д.Няраді, який приїхав з Ватикану через Югославію [60, 1938, 30 лист.]. 4 грудня 1938 р. він провів першу службу Божу в Хусті, проголосивши літургію «за самостійну Карпатську Україну, за її Народ, за Владу і за її добро — щоб були всі за одно! Одно — в католицизмі, в українській народності, всі в благородній праці, культурі, словом одні в житті і смерті!» [60, 1938, 4 груд.]. Отже, уже з перших днів свого перебування в Карпатській Україні Д.Няраді зарекомендував себе відвертим прихильником української ідеї.

Українська орієнтація єпископа яскраво відображена в його «Пастирських листах» і «Зверненнях». У одному з перших своїх «Пастирських листів» Д.Няраді закликав: «Прошу всіх Отців, щоб Служба Божа серед тижня, коли не мають замовлених інтенцій, видправлялася по намірені Святого Отця: «Про мир усього світа», а крім цього про добро нашої держави. Одночасно дуже поручаю всім моїм Вірним, щоб у своїх молитвах випрошували благословення для цілого нашого народу, а передусім для тих, в чії руки Боже Провидіння поставило керму нашої держави і нашого народу» [60, 1938, 6 груд.]. 18 грудня 1938 р. Д.Няраді відвідав Перечин, де виголосив промову, в якій «закликав вірників стояти певно при вірі, що тільки у певній вірі наше спасіння й успіх нашого відродження та кращої майбутності нашого народу та державного визволення» [60, 1938, 21 груд.]. У «Пастирському листі» від 23 грудня 1938 р. Д.Няраді сповістив вірників, що «нашу єпархію мукачівську в Чехословацькій Республіці віддав я під особливу опіку Препорочно Зачатої Диви Марії, наша ж держава проголосила її особливою Покровительською-Заступницею Підкарпатської Держави» [60, 1938, 23 груд.].

1 січня 1939 р. єпископ звернувся з «Батьківським зичливим словом до... Отців Душпастирів», в якому закликав, щоб вони «свідомі своїх священних завдань, як найдалше держали себе від хоть якої протидержавної агітації так, щоб і найменша тінь не падала на їхню діяльність. І церковне право і сам природний закон вказують нам душпастирям яке має бути наше відношення до законної Влади на території, на котрій нам приходится розвивати нашу священничу діяльність. Супроти такої Влади треба нам зняти впрост позитивне становище...» [648, С.5]. Незважаючи на цю пе-

ресторогу, українською поліцією були затримані греко-католицькі священники Н.Сілвай, І.Йосиф, З.Шолтес, І.Мінь, І.Емерик. Їх звинуватили в античеській, антиукраїнській і проугорській пропаганді та ув'язнили в концентраційний табір Думен. Безперечно, вищеназваними особами не завершувався перелік священників, які відкрито працювали на Угорщині. Можливо, саме тому окремими членами уряду Карпатської України вносилися пропозиції про заміну священників в поодиноких округах.

Вступивши до виконання обов'язків апостольського адміністратора в Карпатській Україні, Д.Няраді виклав свій план дій в інтерв'ю редакторові «Нової свободи» В.Гренджі-Донському 12 грудня 1938 р. «Мій плян є такий, — сказав єпископ, — щоб кожний священник був взірцевим духовником своїх вірних і виконував свої обов'язки сумлінно і як найточніше. Другим моїм пляном є запровадити наше духовенство до діяльності Католицької Акції... Священник не сміє видтягатися від культурної праці між своїми вірниками, він повинен давати ініціативу й брати живу участь у цій праці. А такої праці скрізь є багато: а) праця релігійного змісту, організація релігійних кружків, католицької молоді і т.п.; б) праця в читальні «Просвіти», догляд і керування нею; в) харитативно-добродійна допомога бідним; г) організування і ведення антиалкогольних кружків... Також було б бажаним, щоб священство запровадило освідмлюючу працю господарського характеру... Відчити лекцій а також практичні вказівки, щоб піднести наш народ на вищий економічний рівень. Було б добре закладати при кожній парохії комітет, щоб дати можливість вишколення талановитих бідних хлопців через матеріальну допомогу... На Карпатській Україні потрібно є видавати тижневик, де можна б містити крім політично-культурного перегляду, також цінні господарські поради селян... Для народу є конче потрібним видавати якнайбільше дешевих популярних книжок» [60, 1938, 13 груд.].

Д.Няраді активно почав впроваджувати свій план в життя. Єпископ заснував «Товариство греко-католицьких священників», яке очолив Ю.Станинець, а секретарем став С.Сабол. Контакт з духовенством він підтримував при допомозі «Вісника Мукачівської єпархії в Чехословацькій Республіці», перший номер якого побачив світ 1 січня 1939 р. в Хусті. Всього вийшло п'ять номерів. У «Віснику» друкувалися звернення єпископа до священників та вірників, інформації про життя єпархії тощо. С.Сабол видавав «Місійний календар». Ці видання друкувалися в приміщенні державної друкарні в Хусті.

Наприкінці 30-х років дві греко-католицькі вчительські семінарії значно розширили число учнів і щороку їх закінчували по 200-250 випускників. Крім того, в Ужгороді успішно працювала греко-католицька семінарія, яка готувала священників. За порадою уряду А.Волошина владика Д.Няраді з 1 лютого 1939 р. переніс до Оломоуца Ужгородську богословську семінарію. Її ректором було призначено монаха-василіана М.Калинця [648, С.5].

10 березня 1939 р. Д.Няраді видав розпорядження священникам про урочисте відзначення в церквах Союму Карпатської України: «В особливіший спосіб поручаю і заряджую, щоб у день отворення Союму — точна дата буде оголошена в радіо — у всіх парохіях нашої єпархії на автономній території Карпатської України всечестиві отці духовні відправили Службу Божу; наперед треба повідомити вірників і місцеві уряди. Рівно ж заряджаю, щоб із тої світлої нагоди всі дзвони по наших церквах дзвонили на навечеріє (*в останній вечір перед днем відкриття Союму — М.В.*) й у самій день отворення Союму по Службі Божій — також через чверть години» [23, С.120]. Три священники були обрані послами Союму Карпатської України — К.Феделеш, А.Довбак і Ю.Станинець. Про останнього В.Гренджа-Донський писав, що він «облюблений священник, знаменитий проповідник і відомий наш письменник» [16, С.223].

В Карпатській Україні існувало 140 православних парафій з 5 монастирими, з чого два були жіночі, а один на Пряшівщині [921, С.86]. На думку П.Р.Магочія, «православний єпископ... не підтримав уряд Волошина. Православне населення, якому була прищеплена любов до всякого російського, не могло перейняти українську ідеологію хустського уряду» [661, С.115]. Вважаємо, що більш має рацію В.Шандор, який твердить, що «боротьба розпочалась заслугою єпископа Саватія в православній церкві. Саватій з'явився на Карпатській Україні і відправляв Богослужіння. Православна церква на Карпатській Україні належала до юрисдикції Сербської православної церкви, а Саватій належав до московської, в Чехо-Словакії не визнаваної. Є очевидно, що метою Саватія було зробити заколот» [1093, С.257].

Міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю.Ревай під час свого перебування в Празі 4 грудня 1938 р. прийняв представника «Німецького Інформаційного Бюро», якому заявив: «Ворожа пропаганда поширює плітки, що в Карпатській Україні є переслідування на політичному чи релігійному тлі, зокрема переслідування православного населення. Ці чутки — вигадані. В Карпатській Україні немає ніяких переслідувань. Всі громадяни, без різниці політичних переконань чи релігійної приналежності — є рівні перед законом» [60, 1938, 4 груд.]. А.Волошин 23 листопада 1938 р. прийняв архієпископа Саватія, «розмова з яким тривала 40 хвилин і торкалася справ православної церкви на Карпатській Україні. Архієпископ Саватій після розмови з прем'єром прийняв редактора «Нової свободи» і висловив велике задоволення, що прем'єр з повним зрозумінням і прихильністю ставиться до потреб православної церкви на Карпатській Україні» [60, 1938, 27 лист.]. 28 листопада 1938 р. А.Волошин прийняв нового єпископа православної церкви В.Раїча з Мукачева, який «зложив прем'єрові заяву лояльності до Карпатоукраїнської держави та її влади» [60, 1938, 30 лист.]. 21 грудня А.Волошина відвідав сербський православний митро-

полит Йосиф у супроводі єпископа В.Раїча й архімандрита О.Кабалюка. Делегація передала привітання від патріарха православної церкви Гаврила. Митрополит Йосиф запевнив А.Волошина, що православна церква буде лояльна до влади Карпатської України та не буде втручатися до національних справ.

Таким чином, уряд А.Волошина пішов на зближення з керівництвом православної церкви, яке почало приносити перші позитивні наслідки. В с.Копашньові під час святкування храму церкви святого Михайла православної архієпископ закликав молитися за «Богохраниму Карпатську Україну та її правительство» [771, С.447]. Представники православної митрополії, поруч з греко-католицьким єпископом Д.Няраді, брали участь у Другому з'їзді Карпатської Січі в Хусті 19 лютого 1939 р. як почесні гості. Серед питань, які обговорювалися 29 грудня 1938 р. на засіданні Синодального Комітету Української Православної Митрополії Карпатської України, були: «Українська православна церква на службі відродження Карпатської України та розбудова церковної організації і наше відношення до інших церков» [60, 1938, 29 груд.]. Ці факти є доказом того, що керівництво православної церкви у Карпатській Україні принаймні лояльно ставилося до уряду А.Волошина.

На закарпатській території, яку окупувала Угорщина, греко-католицьким єпископом Мукачівської єпархії був Олександр Стойка. Високоосвічена і з багатим досвідом людина, він проводив нечітку та непослідовну політику, нерідко міняючи свої погляди. 26 жовтня 1938 р., коли А.Волошин став прем'єр-міністром Підкарпатської Русі, під час благодарственного молебня єпископ О.Стойка назвав його «батьком народу» [168, С.104]. В першій половині березня 1939 р. єпископ у виступі по радіо заявив: «...Місце русинського народу може бути тільки в тій Угорщині, де він протягом тисячі літ ділив добро і лихо з братським угорським народом... І тепер, в ці години, коли героїчна армія Угорщини святого Стефана наближається до Карпатських гір, щоб визволити нас, русинів, від відчайдушного пекла, ми бачимо в цьому святу волю доброго Бога, який турбується за долю народів і націй. Ці герої-гонведи... з братньою любов'ю об'єднуються з нашими русинськими солдатами, щоб пліч-о-пліч навіки забезпечити повагу до віри і церкви русинського народу, забезпечити захист наших святих традицій і можливість матеріального життя, гідного людини. Приймайте з довір'ям і любов'ю гонведів» [23, С.122]. О.Стойка завершив свій виступ словами: «Хай живе наша тисячолітня батьківщина — Угорщина, хай живе наш улюблений пан регент і хай живе наш дорогий русинський народ» [23, С.123]. У пасхальному посланні від 2 квітня 1939 р. О.Стойка закликав славити угорських загарбників і з радістю віддати їм багатства краю [23, С.123-124].

13 червня 1939 р. О.Стойка склав присягу на вірність Угорщині: «Я, д-р. Стойка Олександр, як це личить єпископові, присягаю святым

Свангелієм, що буду вірним прихильником регента Угорщини, і обіцяю, що ні посередньо, ні безпосередньо не братиму участь в справах, які суперечать інтересам Угорщини. Боже, мені допоможи!» [23, С.125]. Однак, незабаром, О.Стойка переконався, що угорські власті ведуть подвійну гру. Цим самим вони дискредитували себе в очах єпископа. Як вважають сучасні дослідники [168, С.107], О.Стойка спрямував всі зусилля на захист свого народу. Своім відважним виступом не дозволив деградувати прелату ректору Олександру Хіру, якого нова угорська влада довгий час ігнорувала в семінарії. Він постарався також, щоб керівництво семінарії залишилося в руках священників-народовців. Студійні місця в семінарії він заповняв селянськими хлопцями і піклувався про піднесення релігійно-культурного життя народу. Під його керівництвом видавалися офіційний орган Мукачівсько-Пряшівської єпархії «Душпастир», часописи «Благовісник» і «Місійний вісник». Однак, незважаючи на це, єпископ О.Стойка, безперечно, все зробив для того, щоб прискорити окупацію Карпатської України Угорщиною.

Адміністратором православних приходів на окупованій угорськими військами західній частині Закарпаття Владимир Раїч призначив ігумена Авркія. Єпископу В.Раїчу було запропоновано прийняти угорське громадянство, але він відмовився. У зв'язку з цим Міністерство культів Угорщини заявило, що В.Раїч підданий іншої країни і тому він не може бути визнаний урядом як уповноважений по виконанню функцій єпископа у їх державі. Він був інтернований як особа неблагонадійна для угорських властей. На його місце було призначено ігумена Феофана Сабова, але і його незабаром усунуто [1023, С.99]. «Загальне враження населення Закарпаття про ставлення мадярської влади до закарпатських церков, — писав відомий дослідник історії церкви О.Данко, — можна у спрощеній формі окреслити так: мадярська влада фаворизувала греко-католицьку церкву, а до православної ставилася вороже чи, щонайменше, по-мачушиному... Православна церква Закарпаття... пройшла шлях від стану церкви переслідуваної на самому початку до стану церкви підтримуваної тією ж мадярською владою» [412, С.362]. Згідно угорської статистики, в 1940 р. у Закарпатті нараховувалось 110 000 православних [691, С.5].

15 березня 1939 р. угорські війська розпочали окупацію Карпатської України. Через деякий час почалися масові репресії, які не обминули і представників церкви, причому не мало суттєвого значення, до якої конфесії належав той чи інший священник. «Архівні матеріали свідчать, — довели П.Чучка і Е.Швед, — що наступ угорських властей на українську ідею на Закарпатті в міжвоєнні роки не припинявся. Деякі з них наочно показують динаміку і технологію цього наступу, розкривають специфіку служб киймел-гарітов, називаючи конкретних осіб, яких брали на мушку з метою фізичної розправи угорські репресивні органи напередодні другої світової вій-

ни, зокрема з осені 1938 по весну 1939 року» [1088, С.38]. Названі вчені піднайшли два списки під назвами «Спис цих українців, які з метою сильно шкодили так малярському, як руському народу» і «Спис цих українців, які намагалися шкодити малярському і маляро-руському народу», до яких занесені прізвища 140 осіб. Всі вони вважались запеклими ворогами Угорщини і підлягали знищенню. Дослідники встановили, що списки були складені 10 листопада 1938 р., тобто відразу після Віденського арбітражу і задовго до вторгнення угорських військ на територію Карпатської України.

У списках значилися прізвища п'ятьох духовних осіб — Булика, В.Лара, О.Хіри, С.Папа і Ю.Станиця [1088, С.39]. Необхідно додати, що в списках названі тільки добре відомі в широких колах населення люди. Час показав, що протягом 1939-1942 рр. всі вони пройшли крізь угорські тюрми і табори. У списках відсутнє прізвище Д.Няраді, який був відомий далеко за межами Закарпаття. Однак, незважаючи на велику популярність списку, «два дні після окупації Карпатської України уряд Мадярщини поставив єпископа Няраді у його власній квартирі в Хусті під строгий жандармський догляд із забороною виходити з будинку та зустрічатися з людьми. Брутальною поведінкою жандармерії та інших малярських урядових властей єпископ Няраді зазнав всяких принижень. Тільки пізніше Апостольський нунцій в Будапешті Ангело Ротта поміг єпископові та його секретареві о.Решетиліві виїхати до Риму» [1093, С.257].

Брак архівних джерел стосовно гортистських репресій проти священників замінюють спогади очевидців. Вони свідчать про жаклиивий терор, учинений угорцями: «Середина літургії. Не давши дослужити Службу Божу, о.Купара схопили, здерли ризи і, як злочинця, вивели з церкви... Заарештованих погнали в ліс. Зупинилися на поляні. Один зробив спробу втекти — то був Федір Рознійчук, — але його пристрелили на місці. Іншим пройшлися кулями по ногах, і всі ранені попадали на землю. Озвірілі садисти в дикій люті живим людям виколювали очі, відрізали губи, язики, розпорювали животи. Нелюдські крики, стогін, зойки проносилися над лісом. Ці люди помирили великомученицькою смертю. На Гуцульщині їх називають «квасівськими мучениками» [1111, С.149]. «Мене катували і судили за те, — пригадував священник Ю.Станинець, — що «брав участь у підпільній організації, яка ставила собі за мету прогнати угорських окупантів із Закарпаття». Так твердили судді і слідчі моєї «справи»... Побоями, знущанням намагалися «вибити» свідчення. Наші судді не вникали в справу» [316, С.213]. Греко-католицького священника із с.Терново на Тячівщині Погоріляка засудили на п'ять років ув'язнення [316, С.213]. Активний учасник подій 1938-1939 рр. у Карпатській Україні священник С.Пап пройшов через тортури у хустській тюрмі і концтаборі в Кривій. В 1942 р. його засудили вдруге. У вирокі говорилося, що «підсудні проголошували, що Закарпаття завжди було українською територією, такою і залишиться, у зв'я-

ку з чим Закарпаття, якщо треба, то збройним повстанням і революційним шляхом необхідно відірвати від Угорщини і приєднати до України» [316, С.214].

Проводити репресії гортистам допомагали проугорськи настроєні священики. Таким, зокрема, був Ю.Марина. «Він греко-католицький священик, професор і віце-ректор Богословської Семінарії в Ужгороді, — пригадував С.Пап, — своїм поведженням був занадто грубим і зарозумілим. Ніхто з питомців його не любив. Для них він не був прикладом доброго священика. У священичій рясі був малярським шпіоном... А тепер він тут, щоб подивитись ще на конання останніх жертв малярського насилля» [316, С.214]. Багатьом допоміг уникнути ув'язнення і зберіг життя єпископ О.Стойка.

Отже, греко-католицька церква в Карпатській Україні, особливо після призначення апостольським адміністратором Д.Няраді, продовжувала виконувати роль захисника української державності. Уряд Карпатської України робив все для того, щоб стосунки між вірниками греко-католицької і православної конфесій залишалися доброзичливими. Православна церква, завдяки поміркованій політиці щодо неї кабінету А.Волошина, лояльно ставилася до карпато-української влади. Після окупації краю угорськими гортистами почалися масові репресії проти патріотично настроєного духовенства.

3.5. Державно-правовий статус Закарпаття наприкінці 30-х рр.

Після поразки національно-визвольних змагань у 1918-1919 рр. державно-правовий статус Закарпаття пройшов своєрідну еволюцію, основними етапами якої були: а) автономія в складі Угорщини згідно з законом №10 «Руська Крайна» від 26 грудня 1918 р.; б) рішення Всекарпатських Народних зборів від 21 січня 1919 р. про возз'єднання краю з УНР; в) автономія в складі ЧСР згідно з рішеннями Сен-Жерменського мирного договору від 10 вересня 1919 р.

Питання приналежності Підкарпатської Русі до Чехословаччини остаточно врегулював мирний трактат в Сен-Жермені. Державно-правовий статус Закарпаття визначався статтями 10-13 названого договору:

«Стаття 10: Чехословаччина зобов'язується, що зорганізує територію південнокарпатських русинів в кордонах, визначених Головними союзними і об'єднаними державами в межах Чехословацької держави як адміністративну одиницю, якій буде надано найширше самоуправління, сумісне з цілісністю Чехословацької держави.

Стаття 11: Територія південнокарпатських русинів буде мати сейм самоуправління. Цей сейм буде мати законодавчу владу у справах мовних, шкільних та релігійних, а також в питаннях місцевого самоуправління та у всіх інших питаннях, який буде наділений законами Чехословацької держави. Губернатор русинської території буде призначений президентом Чехословацької Республіки і буде відповідальний русинському сейму.

Стаття 12: Чехословаччина погоджується, щоб службовці на русинській території призначались, по можливості, з-поміж населення цієї території.

Стаття 13: Чехословаччина гарантує території русинів справедливе представництво в Законодавчих зборах Чехословацької республіки, до яких ця територія буде посилати депутатів, обраних на підставі конституції Чехословацької республіки. Ці депутати, однак, в сеймі Чехословаччини не будуть мати права голосу в жодних законодавчих питаннях, які віднесені до компетенції русинського сейму» [25].

Уряд Чехословаччини, виконуючи рішення Сен-Жерменського договору, ввів основні положення ст.10-13 до Конституції ЧСР, прийнятої 29 лютого 1920 р. (ст.3, п.1-9) [21]. Ця Конституція юридично закріплювала державно-правове становище Закарпаття в рамках Чехословаччини. Необхідно погодитись з міркуваннями В.Шандора, що «між постановами Сен-Жерменського договору і Конституцією ЧСР у справі автономії є, однак, поважні розходження, як також і помилкова інтерпретація» [1093, С.44]. Так, зокрема, у параграфі 3 Конституції ЧСР констатується, що «на чолі Підкарпатської Русі є губернатор, іменованний президентом Чехо-Словацької Республіки на внесок уряду і є відповідальний також Союму Підкарпатської Русі» [1093, С.44]. «Мирний договір, — писав В.Шандор, — ясно постановляє, що Губернатор краю іменується президентом держави, але зовсім не передбачає, що «на внесок уряду», тобто центральної влади у Празі. З логіки Сен-Жерменського договору випливає, що президент республіки призначає губернатора на пропозицію Союму Підкарпатської Русі і він є відповідальний перед Союмом. Призначення губернатора президентом республіки за пропозицією празького уряду ставить його в повну залежність від влади у Празі, чим віднімаються йому його автономні привілеї. У такому випадку губернатор стає вищим державним урядовцем, якого празький уряд може будь-коли замінити іншою особою. Це міняє цілий смисл Мирного договору про «якнайширшу автономію, сумісну з цілісністю держави» [1093, С.44-45]. На цьому порушення Сен-Жерменського договору не закінчувалися. 20 квітня 1920 р. цивільну владу в Підкарпатській Русі було передано віце-губернатору, що переконало Г.Жатковича у фікції його губернаторської посади і змусило емігрувати в США. Причому посаду віце-губернатора посів чех Я.Брейха [343, С.149].

Згідно ст.3 Конституції ЧСР від 29 лютого 1920 р. віце-губернатор спільно з губернатором підписував усі урядові акти. Отже, фактично, в його руках

була зосереджена вся повнота влади на Підкарпатській Русі. Губерніальна рада складалася з губернатора, віце-губернатора, 10 обраних членів і 4 членів, призначених урядом ЧСР за пропозицією губернатора. Генеральна рада розглядала всі питання, які стосувалися Підкарпатської Русі [212, С.150]. Із вищесказаного видно, що «державно-правові акти (пп.10-13 договору від 10.X. 1919, генеральний статут, конституція та інші), хоч на словах і «гарантували» автономію для Закарпаття, на ділі ж були законодавчими актами, які замість того, щоб забезпечити автономію краю, тут же обмежували її» [343, С.251].

Детально зупиняємось на основних положеннях Конституції ЧСР 1920 р. тому, що вона не втрачала свою силу до 22 листопада 1938 р. Навіть після 11 жовтня 1938 р., коли Прага призначила перший автономний уряд А.Бродія, на території краю продовжувала діяти вищезазначена Конституція Чехословаччини. 22 листопада 1938 р. чехословацький парламент змінив Конституцію ЧСР від 29 лютого 1920 р., доповнивши її постановами про федеративний устрій. Тоді ж була прийнята окрема Конституційна грамота Підкарпатської Русі, згідно з якою край вважався федеративною частиною ЧСР. Завдяки прийняттю цього Закону, юридичний статус Закарпаття далеко переходив рамки автономії, визначеної в Сен-Жерменському договорі та чехословацькій Конституції 1920 р. [682, С.33].

Згідно з Конституційним Законом від 22 листопада 1938 р., «членам (його заступникам) Конституційного суду, якого дотепер назначував Президент Республіки на внесок Союму Підкарпатської Русі, назначує Уряд Підкарпатської Русі» (розділ 1, частина 1, артикул 2) [921, С.235-236]. Урядову й виконавчу владу на території Підкарпатської Русі «виконує в усіх справах, що належать до компетенції Підкарпатської Русі, тричленний Уряд Підкарпатської Русі, який являється складовою частиною Центрального уряду (артикул 3)» [921, С.236]. Згідно з артикулом 5, «вибори до Союму Підкарпатської Русі будуть переведені до п'яти місяців від оголошення цього закону», а «перше засідання Союму... скличе до місяця по виборах Президент Республіки до міста, що його визначить Уряд Підкарпатської Русі» [921, С.236-237]. Конституційна поправка (§1) підкреслювала: «1.Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною Чехословацької Республіки. 2.Дефінітивну назву автономної території південнокарпатських русинів установить закон Союму Підкарпатської Русі» [921, С.237]. В §2 констатувалося, що «урядову мову та мову навчання в школах на території Підкарпатської Русі встановить Союм Підкарпатської Русі» [921, С.237]. Варто погодитися з М.Болдижаром, що «вже через кілька днів автономний уряд порушив правові норми конституції», видавши розпорядження від 25 листопада 1938 р. про запровадження на території краю української мови [206, С.20]. До цього тільки додамо, що А.Волошин не заборонив паралельне вживання назв і надписів чеською та словацькою мовами.

Згідно з § 4 глави 2 Конституційної грамоти, у компетенції чехословацького парламенту продовжували залишатися відносини з іншими країнами, питання війни та укладення миру, торговельна і тарифна політика, експорт та імпорт, грошова одиниця, обороноздатність держави, транспорт, комунікації, правове унормування господарських і фінансових справ тощо [921, С.239]. У §9 глави 2 цього закону зафіксовано, що «1. У всіх справах, не наведених у §4, законодавчу владу на території Підкарпатської Русі виконує Сойм Підкарпатської Русі, вибраний загальним, безпосереднім, тайним голосуванням згідно з принципом пропорційного представництва». Сойм Підкарпатської Русі повинен був встановити устрій краю, але «в рамках правового устрою Чехо-Словацької Республіки». Що стосувалося зміни території краю, то для цього потрібна була згода 2/3 більшості Сойму. 22 листопада 1938 р. по пражському радіо виступив міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю.Ревай, який високо оцінив новий Конституційний Закон. «Закінчилася наша боротьба за волю народу. — говорив він, — моя радість випливає з двох причин: 1) серед найбухливіших подій ми як національна одиниця, захоронили себе живими; 2) починаємо нове господарське життя, тому що Підкарпаття, підкарпатський народ має ухвалену свою конституцію... Наша країна стала державою, наш народ став державним народом... Закони для нашого краю, після нашої конституції, буде ухвалювати наш Сойм. Спільні у цілій федерації є: міністерство заграничних справ, міністерство народної оборони, однак із своєю місцевою командою, та справа державних позичок. Інакше, нашою державою буде управляти Уряд нашої країни, що буде складатися тільки з синів нашого народу. При судах у Празі і Брні, що торкається нашого громадянства, всі скарги будуть полагатися окремими сенатами, що будуть зложені із наших людей. Наша конституція стала законом» [60, 1938, 27 лист.].

Автономний уряд Карпатської України, який після рішень Віденського арбітражу перемістився до Хуста, складався з чотирьох міністерств: внутрішніх справ, шкільництва, справедливості (юстиції) і комунікацій. Кожне окреме міністерство мало декілька ресортів (відділів). Міністерство юстиції очолив А.Дугка, шкільництва — А.Штефан, комунікацій — Ю.Ревай (паралельно виконував обов'язки міністра внутрішніх справ). Останнє відомство мало вісім ресортів: господарство, залізниці, пошта, телефон, телеграф, охорона здоров'я, торгівля і промисли, громадські роботи, соціальна опіка. Особистими секретарями А.Волошина були призначені С.Росоха та І.Рогач [206, С.27.]. В грудні 1938 р. секретарем прем'єр-міністра з політичних питань став С.Ключурак, начальником департаменту персоналу надкомісар М.Лацанич, начальником відділу пропаганди В.Комаринський, начальником департаменту законодавства і застережних справ М.Кочерган, директором фінансів С.Єфремов [60, 1938. 23 груд.]

14 листопада 1938 р., тобто ще до прийняття Конституційного Закону від 22 листопада, рішенням Президії Ради Міністрів Підкарпатської Русі була створена служба безпеки, яка підпорядковувалася виключно голові уряду. 15 листопада Президія Поліційної Дирекції звернулася до А.Волошина з приводу створення в Хусті Управління поліції. Прем'єр-міністр згоду дав, однак дещо обмежив її компетенцію, звівши діяльність поліції до «служби розвідчої, заділення поодиноких ресортів та інші праці, зв'язані з відкриттям уряду» [60, 1938, 26 лист.]. Начальником поліції було призначено надпоручника Ю.Білея. Серед завдань, які покладалися на поліцію, були: 1) забезпечити публічний спокій строгим доглядом над особами, ворожими державі; 2) охорона публічного й приватного майна та публічної моральності переслідуванням всякого роду злочинних елементів; 3) щодо зовнішнього вигляду міста, боротьба проти бруду та інших безпорядків на вулицях і прилюдних місцях за згодою з іншими відповідними чинниками» [60, 1938, 26 лист.]. Начальник поліції Ю.Білей наказав «надати містові український характер... і до 15 грудня 1938 р. всі вивіски та надписи в Хусті заготовити в українській мові» [60, 1938, 26 лист.].

Автономний уряд А.Волошина намагався організувати судову систему та судочинство Карпатської України. Це питання висунулося на перший план після рішень арбітражної комісії у Відні. 9 листопада 1938 р. Верховний суд ЧСР почав діяти в Левочі, а Крайовий суд і Державна прокуратура перебралися з Ужгорода до Великого Березного. 9 грудня 1938 р. Президія Верховного суду в Левочі прийняла розпорядження №21.290-3/38, в якому вказувалось:

«1) Після §1-го Постійної Комісії з 2 жовтня 1938 р., ч. 226 Зб. з. і р. заряджую для поладження судової агенди про залишки судових округів, яких осідок зістався на землях відступлених Мадярщині, на час, поки не дойде до повної реорганізації судів, слідуєчі округні суди:

- Округний суд у Великому Березному.
- Округний суд в Нижніх Верецьких.
- Округний суд в Іршаві.

2) Після §2 цитованого розпорядження Постійної Комісії заряджую для округних судів, підпорядкованих краєвим судам, осідок яких лежить на землях забраних мадярами, слідуєчі краєві суди:

а) Краєвий суд в Великому Березному для округного суду в Великому Березному і для округного суду в Нижніх Верецьких для округу краєвого суду в Ужгороді;

б) Краєвий суд в Хусті для округного суду в Іршаві і округного суду в Севлюші з округів краєвого суду в Берегові» [60, 1938, 27 груд.].

Реорганізація всієї судової системи повинна була завершитися до 1 січня 1939 р. Газета «Нова свобода» повідомляла: «В Хусті буде... вищий суд і вища державна прокуратура. В Карпатській Україні будуть два краєві

суди, в Хусті й Великому Березному. Окружних судів буде 10, а саме: у Великому Березному, Середнім (поки що в Анталовцях), Сваляві, Нижній Верещьких, Іршаві, Севлюші, Хусті, Воловім, Тячеві й Рахові. На ведучих містах будуть українці, тільки в тих випадках, коли не буде кваліфікованих людей, будуть колишні чужинці. Рівночасно з цією новою організацією судівництва будуть зліквідовані суди присяжних» [60, 1938, 22 груд.]

16 січня 1939 р. автономний уряд А.Волошина видав чотири розпорядження щодо організації в краї судової справи. Вони стосувалися процедури судочинства, створення Вищого суду і Державної Прокуратури, «Про становлення осідків і обводів судів та урядів публичної обвини» та нормативний акт, пов'язаний із виконанням у краї «Закону про охорону республіки». 21 лютого 1939 р. А.Волошин видав останнє розпорядження уряду щодо судівництва, згідно з яким деякі села з одного судового округу включалися до іншого. Про судівництво Карпатської України юрист М.Бращайко писав: «Судівництво наше має бути перейняте відданістю та посвятою для судових справ. Воно має мати перед очима стару римську засаду: справедливість є основою (фундаментом) держави. Ми мусимо стремити до того, щоб цей фундамент був сильний, непохитний мов скала гранітова. Так має і так мусить бути» [60, 1939, 7 січ.]

На 12 лютого 1939 р. були призначені вибори до Союму Карпатської України. Про це повідомило Міністерство внутрішніх справ Карпатської України 12 січня 1939 р. В оголошенні МВС вказувалось, що «вибори відбудуться на основі частин I і III закону ч.330-1920 Зб. з і р. по тексту закону ч.126-927 Зб. з і р. Виборчі списки будуть, починаючи днем 19 січня 1939 року, впродовж 8 (восьми) днів вилонені у всіх громадських урядах до прилюдного наглядання. Листа кандидатів має бути... подана партиями в двох примірниках найпізніше 21 дня перед днем виборів т.е. в неділю 22-го січня 1939 до 12 години в полудне предсідникові краєвої виборчої комісії в Хусті» [921, С.122]. Деякі історики в такому рішенні уряду вбачають грубі порушення: «З юридичної точки зору, це не вписувалось ні в які міжнародно-правові норми процедури виборів» [206, С.122]. Однак, оголошення про вибори було опубліковано не 20 січня, а 12 січня 1939 р., тобто за десять днів до початку виборів. Отже правопорушень з боку уряду не було. Інша справа, вибори проходили на безальтернативній основі, що свідчило про відхід уряду А.Волошина від демократії. 16 січня 1939 р. було іменовано голову Крайової виборчої комісії П.Калинюка та його заступника М.Лацанича [921, С.123]. Вибори закінчилися повною перемогою представників українського напрямку, об'єднаних в УНО, що дало право уряду Карпатської України скликати Союм — перший український парламент в історії краю.

У зв'язку з різким погіршенням міжнародної обстановки і фактичним розпадом Чехословаччини, А.Волошин 14 березня 1939 р. проголосив не-

незалежність Карпатської України, яку наступного дня ратифікував Сойм. До остаточного рішення Сойму Карпатської України владу незалежної держави представляли: прем'єр-міністр А.Волошин, Ю.Ревай (закордонні справи), Ю.Перевузік (внутрішні справи), С.Ключурак (господарство), Ю.Брацайко (фінанси і комунікація), М.Долинай (здоров'я і соціальна опіка). 15 березня 1939 р. розпочав роботу Сойм Карпатської України. Головою було обрано А.Штефана, заступниками голови Ф.Ревая і С.Росоху, секретарем М.Кочергана.

Сойм Карпатської України прийняв Конституційний Закон Ч.1:

§1. Карпатська Україна є незалежна держава.

§2. Назва держави є: Карпатська Україна.

§3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Соймом Карпатської України, на чолі.

§4. Державна мова Карпатської України є українська мова.

§5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, причому барва синя є горішня, а жовта є долішня.

§6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній красвий герб: медвідь у лівім червонім півполі, і Тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середущому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законодавцю.

§7. Державний гимн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна...».

§8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття [921, С.136].

Після прийняття цього закону Сойм Карпатської України 22 голосами обрав А.Волошина президентом Карпатської України, який після складення присяги іменував новий уряд у складі: прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Ю.Ревай, міністр внутрішніх справ Ю.Перевузік, міністр господарства і оборони С.Ключурак, міністр фінансів та комунікацій Ю.Брацайко, міністр здоров'я і соціальної опіки М.Долинай, міністр освіти й релігійних справ А.Штефан. Після прийняття цих актів, Сойм відстрочив своє засідання.

Рішення Сойму в черговий раз змінили державно-правовий статус Карпатської України. З цього часу, хоча в деякій мірі символічно, Карпатська Україна перестала бути складовою частиною федеративної Чехословаччини і стала незалежною державою. «Проголошення повної незалежності Карпатської України, — писав представник уряду А.Волошина в Празі В.Шандор, — було важливим державно-політичним актом, хоч не мало міжнародного визнання, бо на це не було часу. Воно було найвищим проявом волі населення, згідно з правом на самовизначення, яке належить українському народові так, як і панівним державотворчим народам. Це стосується всіх українських земель і всього українського народу. У силу історичних умов поодинокі території України були довгими віками відокремлені від себе і від свого матірнього центру Києва. Всупереч тому Все-

народні Збори в Хусті в 1919 р., подібно як і парламент Західноукраїнської Народної Республіки в 1919 р., Національні Ради Буковини й Бессарабії в 1918-1919 рр. в своїх політичних рішеннях декларували свою соборно-державну єдність з центральною Україною. Такі прояви державності українців на всіх землях України демонструють серйозний міжнародно-правовий аргумент і силу державно-визвольної боротьби» [1093, С.351].

Таким чином, наприкінці 30-х років державно-правовий статус Карпатської України пройшов своєрідну еволюцію. До прийняття чехословацьким парламентом Конституційного Закону від 22 листопада 1938 р. про федеративний устрій держави чехів, словаків і закарпатських українців, на території краю діяла Конституція ЧСР від 29 лютого 1920 р., в основу якої були покладені рішення Сен-Жерменського мирного договору. З проголошенням 14 березня 1939 р. незалежності, а 15 березня ратифікації цього рішення Соймом, Карпатська Україна перестала бути суб'єктом федерації, перетворившись у незалежну державу.

4.1. Виникнення, структура і діяльність Карпатської Січі

На листопад 1938 р. припадає утворення Організації Народної Оборони Карпатська Січ (ОНОКС), хоча перші січові загони ще на початку 30-х років почав формувати Д.Климуш з Ясіня. У міжвоєнній Чехословаччині не могло бути і мови про існування двох, паралельних одна одній армій, а тому Січі були звичайними протипожежними і культурно-просвітніми товариствами, як і в сусідній Галичині. Необхідно також відзначити, що в 20-30-х роках не було і потреби створювати українські збройні сили, паралельні чехословацькій армії — адже вона справедливо вважалася однією із наймодерніших і найбоєздатніших у Європі. Наприкінці 30-х років різко загострилася міжнародна ситуація. Безперервні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колонії», бажання допомогти чехословацьким військам захистити територію краю змусило уряд А.Волошина прискорити процес створення місцевих збройних сил.

«Назву Карпатська Січ, — писав один з ініціаторів створення організації Л.Гірняк, — треба завдячувати групі українських пластунів, а в першу чергу ініціаторові наради в справі створення якоїсь відповідної обставинам організації інж. Євгеніві Кульчицькому, знаному пластунові» [287, С.147]. Є.Кульчицький згодом пригадував: «До Хуста я приїхав з початком листопада 1938 р... Зараз на другий чи третій день я скликав до дому радника Рубиновича моїх давніх добрих друзів. Це були самі пластуни, крім мене були: Рубинович, Забавський, Блістів, Сич, Пап. Я тоді подав короткий огляд положення й зробив висновок, що нам треба подумати про якусь організацію півмілітарного характеру для оборони національних інтересів Карпатської України, як аналогію я навів УСС-ів» [287, С.147]. Вирішили назвати нову військову організацію Карпатською Січчю, підготували її Статут. Підготовлені матеріали повинні були бути затверджені міністром внутрішніх справ. Труднощі виникли відразу, як тільки проєкт Статуту ліг на стіл В.Комаринському, який очолював відділ преси і пропаганди. Останній заявив, що Статут має бути значно доопрацьований, а також необхідно змінити назву організації. «По довгих переговорах, — продовжує Є.Кульчицький, — ми врешті усталили текст Статуту й остаточно прийняли назву «Організація Народної Оборони Карпатська Січ» [287, С.147-148].

9 листопада 1938 р. в Хусті відбулися установчі збори ОНОКС, на яких було прийнято Статут організації. В ньому так визначалася головна мета Карпатської Січі: «Оборона державних і національних інтересів Підкарпатської Русі та плекання оборонного духа в українському громадянстві...

краю, поборювання протидержавної пропаганди та всестороння підтримки правительства Підкарпатської Руси, зокрема для удержування ладу та безпеки» [2, ф.3, оп.1, спр.19, арк.9]. Керівництво січовими відділами здійснювала Головна Команда, що перебувала в Хусті. За пропозицією С.Папа-Пугача командантом Карпатської Січі було обрано Д.Климуша. До штабу організації ввійшли І.Роман, І.Рогащ, С.Росоха. Що стосується двох останніх, то вони навіть не служили в армії. Однак цей штаб був суто політичним, бо ще існував військовий, сформований з досвідчених військових фахівців. Рішення установчих зборів Карпатської Січі було затверджено міністром внутрішніх справ Карпатської України Ю.Реваєм 10 листопада 1938 р.

Що ж являла собою Карпатська Січ в структурному відношенні? Головними органами Січі були Головна Команда і Рада у відповідності із Статутом. Команду очолював командант, який мав двох заступників і двох членів команди. У компетенції вищих органів Карпатської Січі було керівництво організацією та розпорядження її майном. Рада складалася із команди і референтів (керівників секцій). Існували референтури організації і зв'язку, пропаганди, преси та морального виховання, інструкторсько-оборонного навчання. При Головній Команді діяли адміністративний секретаріат і ревізійна комісія. Члени організації поділялися на: а) дійсні, які були прийняті командою в члени організації; б) благодійні, які надавали організації матеріальну або моральну підтримку; в) почесні, які мали заслуги перед українським народом. Благодійних і почесних членів призначала рада. Крім членів були і кандидати в члени організації. Члени Карпатської Січі мали право брати участь у всіх заходах, що проводилися організацією, користуватись активними і пасивними виборчими правами, а також носити формений одяг, знаки і зброю. Вони повинні були дотримуватись Статуту, беззаперечно виконувати накази команди і відбувати покарання. Низові організації Карпатської Січі поділялись на відділи. Кілька їх складали кіші. За званнями керівний склад поділявся таким чином: старший січовик, десятник, сотник і атаман. Посади, які вони займали, були такими: гуртковий, провідник, кошовий, член ради і командант. Членство і посада позначались на рукавах і головних уборах форменого одягу. Керівний склад приймав присягу у присутності команданта [1025].

Сучасними дослідниками наводяться різні дані про кількісний склад Карпатської Січі. За нашими підрахунками, тільки у Волівському окрузі (тепер Міжгірський район) нараховувалося близько однієї тисячі січовиків. Відзначимо, що станом на 30 листопада 1938 р. крім команди Карпатської Січі у Воловому, аналогічні підрозділи були засновані в Іршаві, Велікому Березному, Перечині, Рахові, Середньому, Тячеві і Хусті. У кожному з названих округів до команд Карпатської Січі масово вливалася

молодь, однак лише лічені одиниці пізніше взяли участь у боях з угорським військом. Кількість вишколених січовиків, або так званих дійсних членів Січі, не перевищувала двох тисяч [247, С.54].

Найбільш боєздатні військові частини Карпатської Січі знаходилися в Хусті. Поручник С.Сулятицький, який входив до складу хустської січової команди, пригадував: «Склад коша — 5 сотень, 1-а і 2-га сотня... коло 320 людей (точно напередодні бою з чехами — 318 людей)... 3-я сотня це була сотня хустських робітників та селян, а також до неї входили студенти. Всього біля 200 людей. 4-а була так звана уряднича, із 160-180 людьми, 5-а залізнична — 40 людей (Подані числа трьох останніх сотень не є точні, а то головню із огляду на їх склад, де обов'язки поодиноких осіб вимагали частих пересувань та перенесення). Останні три сотні не приходили однак під увагу, як кожночасна бойова сила, через їх склад та заняття поодиноких людей. Ужити їх можна було лише тоді, коли б якась операція була передбачена на точно означений час та тривала недовго» [541, С.81].

Не кращим чином стояла справа з озброєнням. П.Стерчо писав, що «січовики зброї не мають. Тільки від випадку до випадку приділяється їм зброя для служби безпеки» [921, С.288]. Культурний референт ОУН при уряді Карпатської України О.Ольжич, який входив до складу військового штабу Карпатської Січі, писав, що Головна Команда «встигла закупити потай, приватно з різних джерел коло 200 револьверів, головню калібру 6,35, та три машиніві пістолети з невеликою кількістю набоїв. З цього разом зі згадуваними 10 рушницями складалося усе озброєння Січі, з яким вона вступила в грядучі події» [541, С.41]. Січовики Хустської команди мали «10 рушниць (манхліхтер) в добрім стані, 2 типу старішого [стану] та 3 автоматичні пістолі. Короткої пальної зброї було коло 50 штук як також кілька ручних гранат. Набоїв по 25 штук на кріс, а 50 на револьвер» [541, С.82].

Керівники Карпатської Січі кілька разів зверталися до А.Волошина з проханням передати зброю «з засобів, які знаходяться при окружних урядах та окружних судах» [2, ф.3, оп.2, спр.15, арк.3]. Прем'єр-міністр, не маючи таких повноважень, дозволу не давав. Аналогічно поступав і уряд. У відповідь послідували демонстрації під гаслами «Січі зброю!» Небажання Праги видати зброю Головній Команді пояснювалося кількома причинами: по-перше, чехословацька контррозвідка постійно повідомляла про підготовку змови проти уряду А.Волошина; по-друге, Карпатська Січ нерідко виходила з-під контролю автономного уряду; по-третє, сам А.Волошин побоювався конфронтації у відносинах з Чехословаччиною. Зброя в руках січовиків могла призвести до кровопролиття. Відсутність зброї й призвела до спроби захопити її силою, що вилилося в кровопролитні сутички 13-14 березня 1939 р. між відділами Карпатської Січі та чехословацьким військом. Відсутність зброї стала трагічним розв'язком під час боїв з угорською армією.

Розбудова Карпатської Січі вимагала значних коштів, а їх уряд не мав. А.Волошин звернувся з проханням про допомогу до громадян краю та української діаспори. Очікувана допомога незабаром почала надходити. 19 лютого 1939 р. Комітет Допомоги Карпатській Україні (КДКУ), який діяв у Канаді, вислав «5 200 доларів на руки прем'єра о.А.Волошина... для розбудови Карпатської Січі» [60, 1939, 19 лют.]. Надходили пожертви від окремих політичних діячів краю, а також від окремих громадян. 13 січня 1939 р. «Нова свобода» повідомляла, що перерахували кошти на розбудову Карпатської Січі: А.Волошин — 28 000 кч., «Український Жіночий Союз в ЧСР» — 200 кч., єпископ Д.Нярадї — 300 кч., підполковник Зарицький — 100 кч., доктор Д.Васильків — 300 кч., доктор Ю.Добриловський — 500 кч. У січні 1939 р. в Підкарпатському банку нарахувувалось 34 688 кч., висланих для розбудови Карпатської Січі. Р.Венгринович, хустський адвокат, з нагоди свого вінчання, перерахував 500 кч. на користь збройних сил молододержави [60, 1939, 13 січ.]. Цікаві факти зустрічаємо у спогадах В.Гренджі-Донського: «Цього року (1939 — М.В.) наша селянська молодь колядувала в користь оборонної організації Карпатська Січ... Коляди пройшли всюди дуже гарно і наприклад у Синевирі заколядували 1 200 кч. Нашій селянській молоді можемо лиш погратулювати» [60, 1939, 12 січ.].

У ніч з 13 на 14 березня 1939 р. в Карпатській Україні відбулися події, які зробили значний вплив на подальшу долю краю. Мова йде про військові сутички між карпатськими січовиками і чехословацьким військом, які співпали із вторгненням гортистської армії на територію краю. Ці події свідчили про кульмінацію чехословацько-українських суперечностей, що вилилося в безглузде кровопролиття, яке зробило неможливим військове співробітництво збройних сил ЧСР і Карпатської України.

Уряд Угорщини ніколи не покидав думки про розширення своєї території за рахунок закарпатських земель. На середину березня 1939 р. ці настрої стали особливо відчутними. Угорщина концентрує свої збройні сили на кордоні з Карпатською Україною, її війська готові до переходу кордонів краю. Відповідальність за територіальну цілісність Карпатської України несли чехословацькі війська, однак напередодні агресії вони почали втрачати до цього інтерес. А.Волошин відчував, що роль Карпатської Січі як єдиної боездатної одиниці зростає з кожним днем. Однак, ця поки-що напіввійськова організація потребувала зброї, якої в неї майже не було. Ввечері 13 березня 1939 р. відбулись дві наради керівництва Карпатської Січі, на яких обговорювалось питання озброєння. Ю.Боржава (письменник С.Сабол) вважає, що внаслідок цих нарад А.Волошин «підписав наказ команді чеської жандармерії видати Січі зброю» [870, С.49]. Озброєні січові загони мали відійти на угорський кордон. Комендант жандармів підполковник Вака видав зброю, «а саме 41 кріс та около 90 револьверів» [541, С.58]. Проте Вака категорично відмовився видати решту зброї, не-

зважаючи на наказ А.Волошина. Хоча, необхідно відмітити, що він не підпорядковувався прем'єр-міністру Карпатської України.

Хто ж спричинив трагедію, яка сталася в ніч з 13 на 14 березня 1939 р.? Чіткої відповіді на це питання немає. Фактично, існують дві точки зору, яких притримуються очевидці та історики. Обидві вони протилежні за своєю суттю. Перша з них полягає в тому, що генерал Л.Прхала, виконуючи наказ Гітлера, який був зацікавлений у мирній ліквідації Карпатської України і мав свої плани щодо Чехословаччини, за ніч стягнув війська і жандармерію з околиць Хуста і «над ранок 14 березня збройно напав на команду та на всі касарні Січі в Хусті» [870, С.48]. Як відзначав один з дослідників, «волею Берліна було не утруднювати, але навпаки улегшувати окупацію Карпатської України мадярами» [1103]. По-іншому дивиться на цю проблему Й.Сарвадій. Він говорить про попередню підготовку січовиків до боїв з метою «здобути зброю від чеської жандармерії» [158, С.10]. На його думку, січовики проводили вишкіл на старому цвинтарі, який знаходився близько від будови «Раковці» в Хусті. Біля першої години ночі озброєні січовики облягли Головну Управу жандармерії, запропонували жандармам передати ключі від складів зброї. Згаданий автор констатує: «Жандарми, чех і два українці, старались переконувати старшину Січі, що вони цього вчинити не можуть, нехай звернуться до начальника жандармерії підполковника Ваки., ключів вони від складів не мають, зброєю розпоряджається начальник військ СТОС» [878, С.23-24].

Суперечка між січовиками і жандармами завершилася стріляниною. Хто стріляв першим — невідомо. За Й.Сарвадієм:

1) «армія, як правило, без відповідного наказу не вживає зброї, а якщо так, то в самообороні»;

2) «якщо чеська армія мала б намір розв'язати Січ чи збройний переворот, то вона мала можливість застосувати нову військову силу, а не бавитися, та з кількома панцирними возами йти нападати на будови, в яких мешкали січовики, на січову гостинницю» [878, С.24].

Йому заперечує С.Сулятицький, який, аналізуючи склад січового коша в Хусті, його озброєння, приходять до висновку: «На випадок якоїсь акції зі сторони чехів, ми могли числити лише на оборону, а не противно» [878, С.19-20].

Так чи інакше, чеські війська вступили в Хуст «в силі 200 багнетів, 3 танків та легких гармат (кількість яких невідома)» [541, С.62]. Збройна боротьба тривала більше восьми годин. На вулицях Хуста з'явилися барикади, зав'язались регулярні вуличні бої. А.Волошин всіляко намагався уладнати конфлікт, однак Прага не відповідала на численні телефони і телеграми української влади. «Грозила цілковита катастрофа, — писав В.Шандор, — А.Волошин кількома наворотами розмовляв з ген. Прхалою і вимагав, як голова автономного крайового уряду припинити бої»

[1096, С.16-17]. «На поміч жандармерії, — писав Й.Сарвадій, — прибуло військо з панцирними возами і танками, бої розігрались на чотирьох пунктах міста і тривали до 11-ої до обіда, коли капітан поліції Ю.Білей, капітан генерального штабу Парчані і інші парламентарі проголосили перемир'я» [880, С.30]. Внаслідок боїв обидві сторони мали людські жертви, багато поранених. В літературі з цього приводу знаходимо певні розбіжності. Автори по-різному дають кількість загиблих під час боїв 13-14 березня 1939 р. Хоча дані наводяться різні, однак відомо, що січовиків загинуло значно більше, ніж чеських вояків (див. таблицю). Причини і наслідки цієї трагедії добре відомі.

**Кількість людських жертв під час боїв 13-14 березня
між карпатськими січовиками і чеським військом у Хусті**

Автор і назва праці	Січовики	Чехи
Кандиба О. Вояки-будівничі //Карпатська Україна в боротьбі. — С.49.	близько 40	близько 20
Кульчицька М. Коло ранених // Карпатська Україна в боротьбі. — С.95.	до 50	дані відсутні
Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. — С.24	120-150	7
Сулятицький С. З Кошем //Карпатська Україна в боротьбі. — С.86.	50-60	дані відсутні
Штефан А. Карпатський березень // К.У.Вісник Карпатського Союзу в ЗСА.-1972.— №1-2(6-7).-С.2	108	дані відсутні
Шанта Ю. Героїчний фінал українського пласту на Закарпатті //Альманах «Гомону України» на 1985 рік. — С.73.	72	дані відсутні
Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України // Твори.-Т.VIII.-С.234.	близько 60	дані відсутні
Бандусяк М. Особистий архів (м.Ужгород).	150	дані відсутні

Збройні сутички мали місце не тільки в Хусті. Вирвавшись з оточення, кіш розбив жандармів у Велятині та Буштині. Чеських вояків було розбито біля Іршави, Білок, Копані та Тячева [541, С.51]. Аналогічні події відбулися на Волищині. Ще в листопаді 1938 р. командантом гарнізону Карпатської Січі в Торуні став інженер О.Волянський. Склад гарнізону нараховував 20-25 чоловік. Він поділявся на три групи по 6-7 чоловік кожна [541, С.102]. Вояки гарнізону були озброєні «відібраною від поляків (терористів — М.В.) зброєю» [541, С.108]. За два дні перед виступом відбу-

лась нарада у Воловому, під час якої обговорювалося питання спільних дій жандармів та січовиків проти терористів. Керівництву Січі стало відомо розташування чеських військ, жандармських та фінансових станиць, відомості про їх кількість та озброєння. О 9-й годині 14 березня 1939 р. кур'єр з Хуста привіз наказ про негайне роззброєння чехів та захоплення їх позицій у Волівському окрузі. «О год. 20.30 бій закінчився, — писав Г.Яворенко, — ворог ганебно втік, маючи коло 100 людей вбитих та багато ранених. Наші не мали ніяких втрат» [541, С.108]. Це явне перебільшення. Важко повірити, що така невелика за обсягом територія мала таку значну кількість жандармів. До того ж, добре озброєні чехи мали повну можливість дати достойну відсіч січовим загонам. 15 березня 1939 р. о 1-й годині 30 хвилин січовики в кількості близько 200 чоловік вирушили на польський кордон і рухалися в сторону Торуна. Січовики відкинули ворога за межі Карпатської України в глибину польської території на чотири кілометри, знищивши за собою мости. Була оголошена мобілізація в населених пунктах Новоселиця, Ляховці, Верхній Бистрий, Майдан. До полудня змобілізували близько 400 чоловік, які чекали наказу з Хуста вийти на угорсько-український фронт. Над Карпатською Україною нависла нова небезпека — загроза угорської окупації.

Напад січовиків на чеське військо був тактичною помилкою. Він співпав з вторгненням угорської армії в Карпатську Україну. Кровопролитні сутички 13-14 березня 1939 р. значно ослабили Карпатську Січ і зробили неможливими її спільні дії з чеським військом проти агресора. «14 березня тріумфували мадяри, — писав С.Росоха, — що скористали з тих українсько-чеських боїв» [541, С.24]. До цього тільки додамо, що значна вина на українсько-чеському кровопролитті лежить на самому С.Рососі, який був одним із ініціаторів захоплення січовиками чеської зброї. Події першої половини березня 1939 р. прискорили трагічний кінець Карпатської України.

Чинником, який негативно впливав на політичну ситуацію в краї, були суперечності в самому українському таборі. Автономний уряд А.Волошина постійно відчував опозицію з боку молодих і радикальних націоналістів, які перебували в керівництві Карпатської Січі і вимагали рішучих дій стосовно чехів. Опозицію А.Волошину складала І.Рогач, І.Роман, С.Росоха, Ю.Химинець та ін. Їх підтримували члени ОУН Є.Врецьона-Волянський, Ю.Лопатинський. Пізніше С.Росоха писав, що «не раз дуже критично висловлювався на їх адресу та інших провідників... бо ж в наших «революційних поняттях» вони були «опортуністами», а тільки ми «правдивими» націоналістами. Без сумніву, що такі поняття в нас родились під впливом ОУН, до якої належали провідні одиниці закарпатської молоді» [1121, С.9]. Що стосується інших активних учасників подій 1938-1939 рр. у Карпатській Україні, то у виданих ними спогадах суперечності в українському таборі, як правило, замовчуються. Через їх праці червоною ниткою про-

ходить ідея монолітної єдності і всезагальної підтримки уряду А.Волошина. Насправді, все було далеко не так.

Командант січовиків в с.Арданові І.Соломко постійно переконував односельців, що «владу не можна прийняти», а «Волошин уже давно зашкварив на мотуз» [2, ф.3, оп.3, спр.73, арк.30]. М.Бандусяк доводив слідчій комісії ЦУНР, що члени Головної Команди Карпатської Січі С.Росоха та І.Рогач «підкошують авторитет українського правительства, спеціально міністра Ревая, твердячи, що його минувшість не дає запоруку правильного ведення держави, а прем'єр Волошин старий і мало енергійний, тому таку владу треба виміняти» [2, ф.1148, оп.1, спр.2, арк.3]. І.Рогач та С.Росоха називали «соціалістичними» і «комуністичними» склад ЦУНР, редакцію газети «Нова свобода», очолювану В.Гренджою-Донським. А.Штефана і М.Бращайка вони охрестили «безхребетними і запроданцями» [2, ф. 3, оп. 3, спр. 73, арк. 2]. Такі висловлювання названих осіб на масових мітингах викликали сумніви у населення, заважали консолідації національних патріотичних сил. У Севлюші «під час демонстрації студенти учительської семінарії під проводом людей з «Естради» (*пропагандистський апарат Карпатської України — М.В.*) підійшли під будову польського консульату й повибивали усі шиби на вікнах» [878, С.8-9]. Такі провокативні дії значно ускладнювали міжнародне становище Карпатської України. Навіть В.Гренджа-Донський, що вважав себе «послідовним націоналістом», закликав до стриманості, дисциплінованості, бо «в нас мусить бути порядок і ніхто не сміє робити на власну руку» [16, С.121]. «Сам Волошин, — писав він, — приневолений був телефонічно висловити свій жаль» [16, С.132].

Сучасний дослідник О.Довганич вважає, що «приблизно з лютого 1939 р. в Карпатській Січі виникла опозиція. В ній спочатку опинились українські емігранти, в основному галичани (Кульчицький, Чорний, Волянський та ін.)». Командант Карпатської Січі Д.Климпуш під час допиту 18 січня 1945 р. заявив: «Зі мною, наприклад, розмовляв Кульчицький, який ставив мені питання, чому на території Закарпатської України емігрантів не допускають до державних справ, чому перевагами користуються тільки локал-патріоти. Локал-патріотами ми називали себе, а патріотами — емігрантів. Потім виявилось, що на боці опозиції, тобто на боці українських емігрантів, опинились і локал-патріоти Роман, Рогач, Росоха та інші [430, С.38], які фактично перебували у керівництві Карпатської Січі і користувались в Січі великим авторитетом. Таким чином, Карпатська Січ фактично перебувала в руках опозиції» [430, С.38].

Незадоволені поміркованістю кабінету А.Волошина, радикали з Карпатської Січі таємно збиралися на своїх нарадах. С.Росоха, І.Роман, В.Галаган, В.Забавський, А.Патрус, Ю.Химинець, Ю.Лопатинський, С.Врещона-Волянський виношували плани державної змови проти уряду Карпатської України. Відомо про декілька таких спроб: у жовтні 1938 р.,

лютому-березні 1939 р. Представник Карпатської України в Празі В.Шандор писав, що «у другій половині лютого 1939 року група гарячковатих провідників з Головою Команди Карпатської Січі в Хусті (*це помилкове твердження, бо Д.Климуш був відсутній — М.В.*) на своїх таємних нарадах рішили усунути уряд Карпатської України в Хусті, бо, мовляв, занадто м'яко поводить з чехами. Тим самим, вони самі хотіли захопити у свої руки владу Карпатської України і проголосити її повну незалежність» [1095, С.55].

Ретельніша підготовка до змови велася в березні 1939 р., коли «при Головній Команді скоро створено окрему частину, що її назвали Другий відділ. Начальником цього таємного відділу призначено інж. Євгена Вращану-Волянського» [878, С.10]. Про таємність і небезпеку таких задумів писав М.Бандусяк. Він доводив, що змовники «із Січі витворили конспіративну організацію, яка веде свою роботу у т. зв. розвідчій відділі, про чинність якого відмовила подати звіт командантові. Та конспіративна робота є керована із-за границі і за чужі гроші» [176, С.56; 2, ф.1148, оп.1, спр.1, арк.1]. Змову планували провести у два етапи: на першому (13-14 березня) захопити чеську зброю, а на другому (14-15 березня) здійснити державний переворот. Й.Сарвадій пригадував, що від свого товариша, який студював теологію у Львові, «довідався, що штаб Карпатської Січі приготується на здобуття зброї жандармерії і війська та скинути владу о.Волошина... Я налякався сам себе — повстання? «Таж ми не маємо створених хоча б на папері полків, хто буде полками керувати? — думав я» [880, С.30]. Провал операції по захопленню зброї зробив спробу державної змови неможливою [878, С.10].

Значну роль у становленні Карпатської Січі відіграла ОУН. Спроба створити її місцевий осередок була зроблена в Закарпатті ще наприкінці 1929 р. С.Новаківська з учнів Ужгородської вчительської семінарії сформувала організацію, чимось подібну до галицького Українського Військового Об'єднання. Однак на той час ще не були створені відповідні умови, і організація проіснувала недовго. Після невдалого замаху на одного з головних русифікаторів краю Є.Сабова С.Новаківську та інших членів організації заарештували і засудили. У першій половині 30-х років ініціативу проявив Ю.Химинець — представник молоді генерации в краї. Починаючи з осені 1934 р., на його квартирі в Мукачеві постійно відбувалися зустрічі членів Закордонного ПУНу. Сюди приїжджали Я.Барановський, Г.Чемеринська-Барановська, О.Ольжич, Л.Ребет, Я.Стецько, І.Борковський, З.Косак-Тарнавський та ін. [1014, С.74]. В 1936 р. виник навіть жіночий відділ юнацтва ОУН, який очолили М.Химинець. Проте націоналістичний рух не набув у краї масового характеру. З другої половини 30-х років Закарпаття стає в центрі уваги ПУНу. В 1937 р. Є.Коновалець запропонував створити його окремий

штаб, а О.Чемеринський видав книгу «Платформа Закарпаття», яку слід вважати своєрідною програмою ОУН стосовно краю: автор був переконаний, що визволення Закарпаття можливе тільки за умови незалежності всієї України. Про вигідне геополітичне становище Карпатської України писав генерал М.Капустянський [748, С.131], працю «Военне значення і стратегічне положення Закарпаття» видав відомий військовий теоретик ОУН М.Колодзінський [748, С.152].

1938-1939 рр. — період найтісніших взаємовідносин між ПУНОм і закарпатськими націоналістами. Тодішній голова ПУНу А.Мельник пригадував: «Перші дні перебрання мною агенд виповнені були гарячковими заходами допомоги Карпатській Україні. Туди спрямовані були всі наші сили й засоби, якими розпоряджали ми» [748, С.33]. 20 грудня 1938 р. воєводський уряд в Тернополі повідомляв Варшаву, що «ОУН планує роздобування зброї і засилання людей на Закарпаття» [566, С.88-89]. Члени львівської Політичної Колегії, що зібрались в Данцігу, 19 листопада 1938 р. теж обговорювали питання допомоги Карпатській Україні. Вони прийшли до висновку, що «Галичина могла б вислати... кооператорів, учителів, інженерів і шоферів» [2, ф.3, оп.3, спр.173, арк.15-16]. О.Думін писав у листі до А.Волошина: «1) яких фахівців було би потрібно Карпатській Україні? 2) в якій кількості з підвищеноназваних фахів? 3) якими дорогами вони мали б пробиратись на Карпатську Україну? Прямо через гори, чи через Німеччину, Словаччину, Чехію?» [2, ф.3, оп.3, спр.173, арк.17]. Чи відповів А.Волошин на лист О.Думіна — невідомо. Що стосується О.Думіна, то він «був у тісних зв'язках з німецькою службою розвідки. Крім того, він був членом Німецького Інституту Сходу в Кенігсберзі, у Східній Пруссії» [587, С.46]. Сучасний дослідник В.Косик писав, що у свій час О.Думін «постійно снував різні інтриги» проти Є.Коновальця, за що був у 1925 р. виключений з УВО [587, С.46]. У 1938 р. він не був членом ОУН, про що писав у листі до А.Волошина. Того ж року Карпатську Україну відвідав представник уряду УНР в екзилі М.Лівицький, який повідомив А.Волошина «про готовність дати в розпорядження цього уряду близько 4 000 колишніх старшин і вояків Армії УНР для зміцнення оборони цього краю» [875, С.72].

Для того, щоб краще розібратись в обстановці, до Праги здійснив поїздку А.Мельник. Львівський часопис «Діло» повідомляв, що він «мав очолити збройні сили Карпатської України» [37, 1938, 18 лист.]. Які питання обговорював А.Мельник з представниками чехословацького уряду — невідомо. За словами генерала М.Капустянського, мова йшла про забезпечення Карпатської Січі зброєю [748, С.133]. Після відвідин Праги А.Мельник побував на Закарпатті. В листопаді 1938 р. А.Мельник, німецький консул Г.Гофман, С.Росоха і І.Роман приїхали до Перечина, де відбулася таємна нарада. Їх приїзд був зафіксований чехословацькою службою

безпеки, однак про що йшла мова у приміщенні перечинської школи — невідомо. Через деякий час у Хусті відбулися установчі збори Карпатської Січі [1158, S.164].

Карпатська Січ, про що вже неодноразово згадувалось, потребувала зброю. ОУН поставила це відповідальне завдання перед сотником Р.Ярим, який його не виконав. З.Книш, що пізніше виконував обов'язки політичного референта ОУН, писав: «Сьогодні справа ясна. Ріхард Ярий виконував німецькі доручення. Німеччина була заінтересована в мирній ліквідації Карпатської України... при допомозі Ярого саботувала транспорту зброю» [566, С.431]. Р.Ярий мав псевдонім «Консул — 2» [533]. «Ріко Ярий, — писав В.Шандор, — сотник, був референтом із зовнішньої політики, а одночасно зв'язковим між Окремим та Військовим Штабами, він від імені Проводу Українських Націоналістів мав до діла з політичними та військовими проблемами Карпатської України. Отже, таким чином, впливав на події в Карпатській Україні... Ріко Ярий, німець, офіцер австро-угорської армії, після війни зразу ж на початку української державності увійшов у зв'язок з українським національним рухом і так здобув довір'я його представників... Ріко Ярий був одночасно і зв'язковим від Німеччини, і тому міг бути рушійною силою у підготовці замаху на уряд, організувати гострі напруження між чехами і нами та проводити з декотрими командантами Січі пронімецьку політику. Саме вона гнала недостатньо озброєних січовиків проти тяжких кулеметів ворожих армій і танків, де вони гинули. Він командував також ворожими польськими та мадярськими агентами, яких було викрито і зловлено в Головній Команді (вивезених відтак автом німецького консула до Мадярщини), як також і тими, яких не вдалося зловити...» [1093, С.306]. Цікаво, що ніхто з учасників і очевидців замаху на уряд Карпатської України так і не з'ясував роль Р.Ярого.

20 жовтня 1938 р. Українська пресова служба у Женеві передала заклики голови ПУНу А.Мельника до українського народу, в якому, зокрема, говорилося про необхідність усіма силами стати «суцільною лавою на службу Нації й зокрема бути готовими під сучасну пору кинути максимум національної енергії для скріплення сил у боротьбі за Українську Карпатську Державу» [921, С.204]. На заклик відгукнулися тисячі українців, перш за все галичан. Вони хотіли допомогти молодій автономній країні на її території.

Яку позицію зайняв ПУН відносно масових нелегальних переходів польсько-чеського кордону? Якщо спочатку ПУН закликав до них, то через деякий час, а особливо після опублікування перестороги в українських газетах, він змінив свою позицію. «Людей до праці в Карпатській Україні було потрібно, — зауважив З.Книш, — але на те вистачали провідні і здібні одиниці, що їх доставила ОУН із своїх місцевих та еміграційних кадрів, а часто з ЗУЗ (*західноукраїнських земель* — М.В.). Масовий перехід рядо-

ного членства створював тільки клопіткову ситуацію урядові Карпатської України у внутрішньополітичних відносинах і грозив дипломатичними конфліктами назовні. Стало ясным та безсумнівним вже після упадку Карпатської України, що ці дві чи три сотні галицьких бойовиків більше чи менше тут нічого не рішали» [566, С.298]. Окремими членами ОУН, їх радикальним настроєм був незадоволений уряд Карпатської України. А.Волошин просив «не утруднювати йому і так важкого положення у відношенні до Праги, надсилати культурних діячів і всяких фахівців, а не крикунів-революціонерів, що вже почали діяти на нерви місцевим українським провідникам» [567, С.49]. А.Волошину був також відомий і той факт, що частина членів ОУН брала активну участь у підготовці державного перевороту, в результаті якого мало відбутися усунення членів карпатського уряду від влади. У цій ситуації ПУН прийняв єдино правильне рішення: обмежитися засиланням на територію Карпатської України військових фахівців, що мали великий бойовий досвід, а також керівних провідників ОУН. Однак нелегальні переходи польсько-чеського кордону фактично вийшли з-під контролю ПУНу.

У 1938 р. в Берліні відбулася зустріч представників ПУНу з керівництвом Карпатської Січі. Закарпатський осередок ОУН представляв Ю.Химинець. Мова йшла про створення військового штабу Карпатської Січі. Саме на цій зустрічі й були розподілені обов'язки між членами ПУНу. Цей штаб був нелегальним з двох головних причин: по-перше, статут Карпатської Січі давав право до неї вступати тільки тим особам, які мали «красу належність», тобто були громадянами Карпатської України (Чехословаччини); по-друге, члени штабу були відомими діячами ОУН, яких розшукував польський уряд і вимагав їх видачі.

Військовий штаб спочатку очолював полковник М.Аркас, потім полковник Г.Стефанів. М.Чирський керував «Летючою Естрадою», М.Михалевич і В.Олександрів відповідали за виготовлення плакатів, транспарантів тощо. Поет і науковець О.Кандиба (Ольжич), який в ОУН займав посаду культурного референта, організував товариство письменників і мистецтвознавців «Говерля», він же став координатором ідеологічної і політичної роботи в Карпатській Україні. З ініціативи О.Ольжича 10 грудня 1938 р. в Хусті було створено «Українське Еміграційне Бюро в Карпатській Україні». «Завдання названого Бюро, — говорилося у зверненні його засновників до Президії Ради Карпатської України, — є сприяти плановому й доцільному вижиткованню сил, знань й фінансових спроможностей української еміграції для розбудови державного, господарничого й культурного життя Карпатської України» [2, ф.4с/18, оп.1, спр.61, арк.1].

Я.Барановський (Борис, Лімницький) відповідав за матеріальну допомогу населенню й уряду А.Волошина: саме через нього відбувалися контакти Закарпаття із світовими українськими організаціями. О.Сеник

(Канцлер, Грибівський) не вірив у те, що Карпатська Україна вистойть, але «проявив всі свої зусилля, щоб поміч... була достатньою і своєчасною» [748, С.33]. Генерал М.Капустянський був покликаний Проводом Українських Націоналістів для окремого завдання. Місцем його осідку була «амбасада» — приміщення, закурене для справ ООН представниками американської Організації Демократичного Відродження України. Згідно з розробленим планом, М.Капустянський (Степовик, генерал, Низола) мав чекати подальшого розвитку подій. Залучалися до військових справ колишні генерали УГА В.Курманович і В.Петрів. До штабу Карпатської Січі також ввійшли Р.Шухевич (Щука), З.Коссак (Тарнавський), О.Карачевський (Свобода), Г.Барабаш (Чорний), Є.Врецьона (Воллиський). Особливої уваги заслуговує М.Колодзінський (полковник Гузар) — найбільш легендарна постать на цьому відрізку історії Закарпаття [251, С.955-957]. Його праця «Українська воєнна доктрина» була високо оцінена у військових колах Європи, а її автор став у ряд з відомими теоретиками військового мистецтва. Полковник М.Колодзінський як і деякі його товариші, теж не вірив у те, що Карпатська Україна вистойть, але притримувався думки, що «коли вже нема розумного виходу з тяжкого положення, то треба вміти вмерти по-геройськи, щоб така смерть була джерелом сили для молодих поколінь» [573, С.10]. Наступні події довели, що це були не пусті слова, а глибоке переконання автора «Української воєнної доктрини»; він залишав поле бою останнім. Будучи важко пораненим, разом із своїм товаришем З.Коссаком, потрапив у руки угорських терористів. Поблизу Солотвина їх розстріляли (*детальніше про М.Колодзінського див. стор. 490-491 — Ред.*).

Необхідно відзначити, що штаб Карпатської Січі так і не зміг створити боєздатні збройні сили. Один із сучасних дослідників історії українського націоналізму Ю.Пундик змушений був визнати, що Карпатська Січ організовувалася «на швидку руку», а її вояки не мали «відповідного військового вишколу» [839, С.82-83]. Серед членів штабу дійовим до останньої хвилини залишався тільки М.Колодзінський. Прихильники гетьмана в екзилі П.Скоропадського «вбачали одне з головних джерел падіння Карпатської України в нерозсудливій політиці лідерів ООН і докоряли німецьким урядовим інституціям за прихильність до націоналістів» [1108, С.331]. З таким однозначним висновком важко погодитися, якщо врахувати ще й той факт, що між гетьманцями і ООН в 30-х роках майже не припинялася боротьба. На нашу думку ближчі до істини ті дослідники, які вбачають у падінні Карпатської України трагедію. «Трагедія — для десятків молодих людей, — вважають В.Галас та І.Поп, — здебільшого емігрантів із Галичини і співчуваючих їм закарпатців, які заплатили своїм життям за ідею створення «українського П'ємонту» у Центрально-Східній Європі» [340, С.42].

Не припинялися зв'язки ПУНу з урядом Карпатської України в екзилі. П.Стерчо опублікував документ, який свідчить про те, що вже після окупації краю Угорщиною А.Волошин із своїми однодумцями зустрівся з А.Мельником і навіть підписав договір про співпрацю. У ньому стверджується, що «Український Націоналістичний Рух, а зокрема Уряд Карпатської України і Організація Українських Націоналістів спільно змагали всіма силами створити, збудувати й оборонити Карпатську Українську Державу» [921, С.110-111]. З опублікованого П.Стерчом документу видно, що від ОУН його підписали А.Мельник, О.Сеник-Грибівський і Я.Барановський-Лімницький. Делегацію Карпатської України склали А.Волошин, Ю.Ревай і А.Штефан. Більш детально про хід переговорів і підписання названого документу говорить «Особова справа А.І.Волошина» [4, Н-17681, л.28; 170]. *(Детально про це див. у розділі 5.1. — Ред.)*

4.2. Боротьба проти угорських і польських терористів та угорської «п'ятої колони»

Міжнародне становище Карпатської України значно ускладнювали безперервні напади угорських і польських терористів. Ще у вересні 1936 р. відбулася зустріч Гітлера з регентом Угорщини М.Горті, яка «започаткувала пізнішу співпрацю німецько-угорських політичних і військових сил» [1014, С.89]. Однак на перших порах Берлін не давав згоди на відкриту інтервенцію і угорський уряд обмежився засиланням терористичних груп у міста і села Карпатської України.

1 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Угорщини Б.Імреді таємно доручив колишньому міністру внутрішніх справ М.Козмі сформувати диверсійні загони для підривної роботи на Закарпатті. «В половині одинадцятої, — писав М.Козма в своєму «Щоденнику», — мене викликав Імреді і попросив взяти на себе політичне керівництво акцією в Русинській області, здійснення пропаганди там і керівництво повстанцями. Він прийняв всі мої пропозиції і погодився на використання, якщо цього вимагатиме обстановка нелегальних і насильницьких засобів» [15, С.108]. Разом з І.Геяшем М.Козма створив «гвардію обірванців» («Рондьошгарда») у складі 600 чоловік [907, С.256]. Ще у вересні 1938 р. терористичні загони почав створювати С.Фенцик. Банди чорносорочечників були сформовані в Берегові, Мукачеві та Радванці. Окремі їх загони, до яких також залучали вихованців «Руського скауту», очолювали С.Крайняк, Б.Балецький, В.Реберка [907, С.258].

М.Козма був переконаний, що ведення «малої війни» слід доручити будь-якому «колишньому атаману розбійницької ватаги» [907, С.257]. Щось подібне читаємо в іншому місці «Щоденника»: «Негайне вирішення русинського питання настільки важливе з точки зору майбутнього Угорщини, що заради цього я готовий піти на будь-який ризик, якщо потрібно то стати до стінки» [16, С.220]. Діяльність терористичних загонів М.Козма розглядав виключно в альянсі з поляками. «Я запропонував Імреді, — писав він 4 жовтня 1938 р., — щоб Чакі, я чи хто-небудь інший негайно виїхав у Варшаву для безпосереднього обговорення з поляками політичної сторони питання, для організації зустрічі наших людей, які досягнуть польського кордону, для обговорення питання про розміщення і можливе використання направленою сюди загону в 100-200 чоловік — чисельність залежить від бажання польської сторони — і, нарешті, для організації польської добровольської акції і співробітництва з ними» [15, С.109].

Пропозиція М.Козми була схвально зустрінута у Варшаві. 7 жовтня 1938 р. посол Угорщини в Польщі А.Хорі повідомляв міністра закордонних справ країни К.Каню, що поляки «рекомендують негайно почати широкий саботаж в Русинській області... Я домовився про подібні акції з польського боку — з допомогою агентів. Але до цих пір поки я не зможу поспіяти на серйозні акції саботажу з угорського боку, всі мої зусилля виявляться марними» [15, С.112-113]. Польський генеральний штаб активно включився в роботу. 10 жовтня 1938 р. угорський воєнний аташе в Польщі Б.Лендєл доповідав начальнику генштабу Угорщини, що «в Мукачеві й Ужгород під керівництвом офіцера будуть направлені, як мені здається, солдати дійсної служби в цивільному одязі. Чисельний склад загонів буде відповідати нашим планам... Іншими дорогами вони направлять в Русинську область патрулі, які складатимуться із добровольців, з метою здійснення вибухів та інших підривних дій. Польська сторона активізує свою діяльність, коли угорські підривні загони розгорнуть бойові операції. Для координації дій вони просять щоденно інформувати їх про обстановку» [15, С.113].

Поява угорських терористів зафіксована в першій половині жовтня 1938 р. У щоденнику В.Гренджі-Донського є такий запис: «вчорашнього дня, ранком о 4-ій годині, в нашій країні з'явилися мадярські терористи. Біля станції Бєня напали на боржавський залізничний міст, вбили одного вояка, що там був на сторожі, пошкодили міст екразитом (*вибухівкою* — М.В.) і напали на потяг число 1108. Вбили також начальника станції, ограбили подорожніх, кілька наших вояків полонили і відвели з собою. Подалися в берегівські винниці та ліси» [16, С.23]. Першу появу угорських терористів В.Гренджа-Донський відносить до 10 жовтня 1938 р. Аналогічної точки зору притримується також П.Стерчо: «Вночі з 9-го на 10-го жовтня 1938 р. перша група «Рондьошгарди» приїхала до пограничної місцевості

Тарпи, а звідти через зв'язок мукачівського мадяра Мікловша Ерделі перейшла кордон на річці Боржаві і вдерлася в Карпатську Україну» [928, С.16]. Українські вчені О.Довганич, З.Пашкуй і М.Троян вважають, що перші угорські терористи у складі 12 чоловік з'явилися на території Закарпаття 5 жовтня 1938 р. [446, С.14]. Однак архівних документів, які б підтверджували цей факт, не виявлено.

Із зашифрованої телеграми міністра закордонних справ Угорщини К.Кані послу в Польщі А.Хорі видно, що станом на 12 жовтня 1938 р. угорцям «вдалося закинути в Русинську область приблизно 750-800 чоловік. Після сутичок і актів саботажу, що мали місце вчора і позавчора, чехи буквально наглухо закрили кордон» [15, С.113]. 14 жовтня 1938 р. угорські терористи були вдруге зафіксовані в околицях Берегова. В сутичці з ними загинув чеський жандарм А.Риган, родом із села Дубриничі [16, С.28]. Однак, своєчасно підійшло підкріплення і терористи змушені були відступити. Урядова газета «Нова свобода» повідомляла про появу 300 озброєних терористів поблизу Мужієва [60, 1938, 20 жов.], а 21 жовтня 1938 р. біля Волівця [16, С.34].

Напади угорських терористів почастишали після Віденського арбітражу. Командуючий 12 чехословацької дивізії доповідав, що 3 листопада 1938 р. «між 3 і 5 годинами відбувся напад терористів на с.Косино... По терористах було відкрито вогонь з автоматичних пістолетів і кулеметів, використано ручні гранати. Під час нападу загинув четник-аспірант... Терористи використовували кулі «дум-дум» [14, і.с.5349, karton 23]. Того ж дня угорці повторили напад, під час якого були поранені п'ятеро чехословацьких прикордонників» [14, і.с.5349]. 4 листопада два терористи відкрили вогонь у Косинському Верху. Вони були озброєні ручними гранатами і автоматичними пістолетами. Під час перестрілки три чехословацькі прикордонники отримали легкі поранення [14, і.с.5349]. 5 і 6 листопада знову зафіксовані збройні інциденти на угорсько-чехословацькому пограниччі, в ході яких один чеський воїн був важко поранений. 9 листопада угорські терористи, озброєні автоматичними пістолетами і ручними гранатами, здійснили новий напад на чехословацьких прикордонників у Косині. В сутичці загинув чеський підстаршина і п'ятеро чоловік були поранені [16, С.73]. 11 листопада загін із двадцяти угорських терористів був атакований чехословацькими військами в районі с.Підгоряни. Чехословацька сторона втрат не мала [14, і.с.5349]. 17 листопада відбито напад тридцяти угорських терористів поблизу Страбичова [14, і.с.5349]. 21 листопада вони з'явилися в Малому Давидкові, а 22 листопада в Шаланках чехословацькими прикордонниками були затримані два терористи, озброєні кулеметом і автоматичними пістолетами [14, і.с.5349].

25 листопада 1938 р. почалася перестрілка в районі с.Холмок, південніше Ужгорода. Того ж дня угорських терористів було обстріляно поблизу

Ракошина [2, ф.3, оп.1, спр.32, арк.1-3]. Наступного дня були затримані кілька «зятих терористів» на чолі з Міхалом Гімро [2, ф.3, оп.1, спр.44, арк.1]. Угорські терористи ще не раз з'являлися в цьому селі. Начальник мукачівського окружного управління доповідав 28 листопада 1938 р. Президії крайового управління в Хусті, що «цивільне населення зробило напад на охорону 4/86 роти, розміщеної в дворі угорської школи в Ракошині, стріляли із автоматичних пістолетів» [2, ф.211, оп.1, спр.42, арк.20]. Напад організували Тор Бака Іржі, Тор Бака Йозеф, Мольнар Ян, Олександр Тар, Штефан Геза Тор, які були запідозрені в тому, що зв'язані з угорськими терористами в Мукачеві. Під час спроби втекти, троє терористів були вбиті. Слідство встановило, що в Ракошині була організована місцева дільниця «Сабатчопот», яка підтримувала тісні зв'язки з Мукачевом і одержувала звіди зброю [2, ф.211, оп.1, спр.43, арк.20].

Протягом грудня 1938 р. озброєні угорські терористи регулярно здійснювали напади на населені пункти Карпатської України. 6 грудня під час перестрілки з чехословацькими прикордонниками загинув один терорист в с.Богдан [14, і.с.5349]. 7 грудня тридцять терористів з Ужгорода нанесли на с.Довге. По них було відкрито вогонь з кулеметів і рушниць, використано гранати. Втративши одного чоловіка вбитим, вони відступили в угорському напрямку [14, і.с.5349]. 8-9 грудня по закарпатських прикордонних пунктах було відкрито вогонь з території, окупованої Угорщиною. Жертв не було [14, і.с.5349]. 10 грудня зафіксовано новий напад на с.Довге, а 12 грудня — на с.Горяни [14, і.с.5349]. Під час нападу шістьох терористів на населені пункти Вербовець і Олешник 13 грудня був важко поранений чехословацький прикордонник, якому довелося ампутувати ногу. З боку терористів втрат не було [14, і.с.5349]. 21 грудня перестрілка з терористами в Радванському лісі тривала до світанку [14, і.с.5349]. 23 грудня терористи здійснили напад на с.Горяни, а 24 грудня — на с.Барвінкош [14, і.с.5349]. 25-29 грудня угорські літаки кілька разів пересікали повітряний простір Чехословаччини, однак до нападу справа не дійшла [14, і.с.5349]. 30-31 грудня група угорських терористів здійснила кілька нападів на с.Макарово [2, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1]. Один із них детально описаний «Нова свобода»: «Чотири мадярські терористи ввійшли до хати й питали, чи в хаті не мешкають фінанси (*фінансові стражники — Ред.*). Переглянули цілу хату, але так нічого не нашли. Зараз як вийшли з хатчини, кинули 6 ручних гранат, потому зачали стріляти 20 хвилин. На вистріли мадярських терористів відповіла наша сторожа СТОС вистрілами з легкого кулемета» [60, 1939, 12 січ.].

В.Комаринський, який очолював відділ преси і пропаганди в уряді Карпатської України, писав до Президії міністерства внутрішніх справ: «Голошу, що в останніх днях знову починають занепокоючу роботу на границях мадярські терористи. Не є то родовиті терористи мадяри, але се є

одної сторони утікачі-дезертири з нашої армії, а з другої сторони — приклонники Др.Фенцика, Бродія і Демка, які втекли з нашої території до Мукачева. Після вичислення є таких людей в Мукачеві около 300» [2, ф.17, оп.2, спр.319, арк.2]. Отже, мова йде про терористичні загони, які почали формуватися на захопленій Угорщиною закарпатській території. Згідно з даними чехословацької служби безпеки, 1 січня 1939 р. в Ужгороді перебувало 6000 терористів, готових до проведення диверсійних акцій на території Карпатської України [14, і.с.5349].

5-6 січня 1939 р. «мадярські терористи самі випроковували інцидент і напали на нашу пограничну сторожу. Ведучим цих терористів був колишній районний поліційний інспектор Білик Ференц, далі Басараб Ференц, Чулак Тодор і Шелебі Міклош. Басараб, Чулак та Шелебі переступили границю біля Підмонастиря — вони мали намір зайняти чехословацьку пограничну сторожу і наступати далі... Терористів, організованих до цього нападу було 350, майже всі мадяри, з них 50 походило прямо з Мукачева, інші з околиці» [60, 1939, 3 лют.]. Подібні події мали місце в околицях Ужгорода. На прикордонну сторожу напала група угорських терористів на чолі з Іштваном Калмаром [60, 1939, 3 лют.]. Необхідно відзначити, що більшовицька газета «Правда» відмічала на своїх сторінках «найменші сутички, що в цей час проходили на нових чехословацьких кордонах на території Закарпаття» [380, С.221].

Великий бій мав місце 6 січня 1939 р. в с.Росвигово. Терористів нараховувалось від 200 до 250 чоловік. Бій тривав дві години, після чого терористи повернулись на свою територію. Чехословацькі прикордонники втратили одного фінансового стражника, одного четника, шестеро були поранені, а семеро пропали безвісти. Які мали втрати терористи — з'ясувати не вдалося [14, і.с.5349]. 16 січня «напали мадярські терористи на сторож СТОС коло Барвінкоша. Було 60-80 осіб. По них вистрілено від Баранинець із важкого й з легких кулеметів. Натовп переступив демаркаційну лінію, а то 1 км в напрямі на Баранинці. На нашій стороні були ранені два поліціисти» [2, ф.3, оп.3, спр.56, арк.5]. Аналогічні сутички мали місце 2 січня 1939 р. в с.Барбово [2, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1]. 7 січня терористи напали на чехословацький підрозділ СТОС в Кам'яниці [14, і.с.5349].

Угорські терористичні загони постійно поповнювалися новими людьми. При цьому використовувалися різні методи, нерідко примусові. «За достовірними свідченнями, — повідомляв начальник севлюшського окружного управління Президію управління Підкарпатської Русі, — угорці і далі зараховують в особливі формування «Сабатчопот» і навчають осіб, завербованих на тутешній території, демобілізованих вояків і біженців з цієї території, яких хочуть використати для того, щоб викликати безпорядки на нашій території. Так було з'ясовано, що 14 листопада 1938 р. в с.Вишній Шард у цьому окрузі прийшли два угорські вербувальники Вілмош Пап і

Лайош Югас, які, як вони сказали, були уповноважені угорськими властями завербувати на тутешній території 500 чоловік для угорського війська. Далі було з'ясовано, що багато молодих людей — між ними біля 30 призовників, які в цьому році повинні вступити на військову службу — втекли в Угорщину, де їх взяли на військове навчання. Демобілізований вояк Ваймош із Севлюша розповідав, що угорські солдати били його за те, що він відмовлявся вступати в так звані «Сабатчопот» [2, ф.3, оп.3, спр.73, арк.18]. «В селі Ходмок, — доповідав місцевий начальник жандармерії, — Вінце Гортвай та його 10-ти літній син... переписували по хатах осіб... При складанні списку Гортвай питав людей, чи визнають вони себе угорцями. У випадку позитивної відповіді селяни самі записували своє ім'я в списку. Метою проведення перепису Гортвай нікому із записаних не сказав» [2, ф.3, оп.1, спр.73, арк.18].

Англійський журналіст Гендерсон писав, що в «околиці Шаланки, 12 миль на схід від Берегова, чехословацька армія взяла в полон 297 угорських терористів, в тому числі 26 офіцерів, 62 підофіцерів, одного аспіранта, чотирьох чехословацьких громадян мадярської національності... Відібрані в них документи вказували на те, що терористи були вислані генштабом міністерства війни. Допит терористів засвідчив, що полонені були зібрані і вишколовані в Кішварді близько Теяшбанда, і є під командою поручника Іштвана Геяша... В Рутенії є розсіяних коло 2000 мадярських терористів...» [1093, С.155].

Станом на 10 лютого 1939 р. угорські терористи 22 рази здійснювали напади на кордони Карпатської України [60, 1939, 25 лют.]. Відзначимо, що це тільки ті сутички, в яких брала участь Карпатська Січ. Директор поліції Карпатської України Ю.Білей, даючи інтерв'ю газеті «Нова свобода», заявив, що «у самому Хусті наші українські хлопці зловили двох мадярських терористів» [60, 1939, 21 лют.]. Рядові терористи всіляко захочувались і нагороджувались своїми керівниками. «Терорист одержує денно 3,5 пенге, за напад 50 пенге» — повідомляла «Нова свобода» [60, 1939, 3 лют.]. Доказом масовості терористичних нападів на Карпатську Україну є той факт, що Державною прокуратурою у Великому Березному станом на 25 лютого 1939 р. було ув'язнено 345 угорських терористів [2, ф.3, оп.2, спр.17, арк.3; 28, 1938, 16 жов.]. Після оголошення амністії їх всіх відпустили [2, ф.3, оп.2, спр.17, арк.4].

У жовтні 1938 р. зафіксовано появу польських терористів. 27 жовтня вони здійснили спробу висадити в повітря міст поблизу Жорнави [16, С.44], а наступного дня напали на міст у Вучковому [16, С.71-72]. У бою з ними загинув чеський жандарм Калчік і кілька закарпатців, зокрема, Й.Лой В с.Торунь польські терористи вбили синевириця І.Костя [16, С.72].

10 листопада 1938 р. Пресова Служба Карпатської України повідомляла, що польські терористи «затягнули до Польщі Ярослава Весецького,

Вячеслава Ракоса і Ціріса, членів прикордонної сторожі, про яких й досі невідомо, чи живуть» [2, ф.3, оп.2, спр.5, арк.8]. «Нова свобода» повідомила, що «фінансова дирекція в Хусті, посередництвом влади Карпатської України, дипломатичною дорогою домагатиметься, щоб польські уряди винустили на волю наших оборонців границь» [60, 1939, 18 лют.]. В ніч з 18 на 19 листопада 1938 р. «кількадесят польських терористів в околиці Нижніх Верещок (*Нижніх Vorin* — *М.В.*) напали на нашу прикордонну сторожу. По перестрілці прогнано їх в напрямку польської границі. Терористи полишили одного мертвого і кілька ранених» [60, 1938, 25 лист.]. Напади польських терористів були зафіксовані 2, 3, 13, 15, 16, 18, 19, 22 листопада 1938 р. Постраждали жителі прикордонних з Польщею сіл Торунь, Присліп, Нижній Студений, Синевирська Поляна [60, 1938, 20, 25 лист.; 16, С.77-93].

Із телефонограми угорського посла в Польщі А.Хорі міністру закордонних справ Угорщини К.Кані від 9 листопада 1938 р. випливає, що польки мали сумнів з приводу звуження боротьби проти Чехословаччини тільки до терористичних акцій. «Питання про Русинську область, — писав А.Хорі, — слід вирішити швидко і самим корінним чином. Можливо, що ми можемо досягти мети виключно з допомогою повстанських загонів. Але що відбудеться, якщо вони будуть розгромлені? Чи задовільнить нас констатація того факту, що наші спроби не вдалися? Не виключено, що наші повстанські акції будуть відбиті ударом по регулярних угорських військах» [15, С.133].

Терористичні акції завдавали великої моральної і матеріальної шкоди. Лише польські терористи станом на 25 листопада 1938 р. завдали збитків на суму 277500 кч. [2, ф.3, оп.3, спр.65, арк.1]. Жителі с.Торунь повідомляли свій уряд, що «дня 5.XII наложили терористи екразит під нотарський уряд (убиток 3400 кч. частково покрився на 1500 кч.), але 22.XII уряд знову був з усіх сторін обстріляний терористами протягом 2 год. В будову винули 3 гранати — шкода 5 тис. кч.» [2, ф.4с/18, оп.1, спр.45, арк.1]. Майже після кожного їх нападу були людські втрати. Тільки за кілька днів листопада 1938 р. на польсько-чеському пограниччі загинули «3 вояки, 2 четники, 1 фінансовий стражник, 1 піднотар, 2 дітей» [2, ф.3, оп.3, спр.65, арк.1]. 28, 29 і 31 листопада польські терористи тричі здійснювали напади на с.Вучкове. Січовиками були затримані особи польської національності Богдан Сенчак та Рудольф Пес [14, і.с.65735/38]. Ці та інші факти знайшли відображення в доповідних записках працівників чехословацької служби безпеки. У них фіксувались озброєння, фінансування та рівень військового вишколу терористів [8, і.с.2012, kart.655]. Напади польських терористів не припинялися також в січні-лютому 1939 р. Так, на с.Присліп «напало 10 польських терористів і зайняли пошту. Будинок пошти збомбардували ручними гранатами і забили поштового урядника Калину. Разом з мужом

своїм боронила пошту пані Калинова. Шматки гранати розірвали їй груди і голову» [2, ф.3, оп.3, спр.159, арк.9].

Карпато-українська влада, даючи відповідь на ноти протесту польського посла, в яких її звинувачували у сприянні антипольській пропаганді на території краю, постійно наводила факти руйнівної діяльності польських терористів. 13 листопада 1938 р. у Нижньому Студеному, при переході кордону був вбитий терорист, при якому знайшли «пістоль со значком «Церба», коробочку на сигарети, шкіряний пулярес, в нім 50 кч., 1 польський злотий і 15 польських грошей» [60, 1938, 25 лист.]. 15 листопада 1938 р. у затриманих польських терористів відібрали ручні гранати польського зразка, годинниковий механізм для запалювачів, запальники з надписом «Краків», польські сигарети, шоколад [60, 1938, 20 лист.].

23 листопада група закордонних журналістів відвідала закарпатські села Вучкове, Торунь, Присліп, Синевирську Поляну, які найбільше постраждали від польських нападів. До складу цієї делегації входив також німецький консул Г.Гофман, який «усе оглянув, сфотографував не тільки місця нападів, але і речі та зброю терористів, яку залишили на місцях» [16, С.87]. 27 листопада 1938 р. «Нова свобода» повідомляла: «Влада Німеччини сьогодні вислала ноти мадярській й польській владам, у яких... протестує проти висилання терористів польським генеральним штабом з Осмолоди на Карпатську Україну» [60, 1938, 27 лист.]. Необхідно відзначити, що чехословацький уряд приділяв значну увагу захисту кордонів краю. Нерідко проводились спільні бойові операції загонів СТОС і Карпатської Січі по знищенню терористичних груп. Одна з таких операцій завершилася розгромом групи Йозефа Према [928, С.17]. Така ж доля спіткала угруповання Ернеста Берзевітці. Були взяті в полон 24 старшини, 62 підстаршини і понад 200 рядових терористів.

Страждали не тільки населені пункти, де проживало виключно українське населення. Активізувалися напади угорських терористів на румунські села Марамороша. Активну позицію займав «Орден хоробрих», який ще в 1920 р. заснував М.Горті. Із багатьох організацій цього плану найгіршу репутацію мали так звані «вільні загони», яких очолював уже згаданий Геяш [1187, Р.49-52]. Основним завданням цих банд було знищення неугорського населення на цій території, а їх програма була викладена в брошурі Чаби Дечі, опублікованій у 1939 р. В ній говорилося, що угорська нація є найяскравішим представником монгольської пануючої раси, яка знає тільки перемогу, і в жилах якої кипить кров Атілли, Арпада і Чингісхана [1187, Р.39]. «Я не чекаю, — писав Чаба Дечі, — коли прийде помста. Не чекаю! Я нищу кожного волоха, який мені з'явиться на дорозі. Кожного знищу! Я не буду зволікати. Запалю вночі села — волоські села. Поріжу шаблею все населення, отрую всі колодці і навіть знищу дітей у колісках, взагалі знищу цих нелюдів! Не буде ні для кого винятку!» [1187, Р.38]. Один

лідерів партії «схрещених стріл» Мивау ще у 1938 р. наголошував, що «націонал-соціалізм Угорщини має за мету забезпечити перевагу Угорщини по всій течії Дунаю» [9, nr.546, vol.282, P.290-291].

Серед терористичних банд особливо небезпечним був загін, який очолював Мігалі Нодь «з підрозділу Унгвар» [1187, P.204]. Він, як і його підопічні, добре володів українською та румунською мовами. Напади угорських терористів тримали в постійному страхі місцеве населення. Зафіксовані численні випадки, коли люди втікали на територію Румунії, зокрема до міста Тиргу-Муреш [10, P.340]. Становище погіршилося ще більше, коли ця територія була окупована Угорщиною. Архівні документи свідчать про постійні репресії проти місцевого населення, в яких активну участь брали терористи [9, nr.8546, vol.122, P.65]. Зафіксовані факти знущання над людьми, які не володіли угорською мовою [9, nr.8546, vol.122, P.180]. У відповідь послідували протести проти фашистського режиму, зокрема, у Великому Бичкові [9, nr.8546, vol.122, P.181]. Отже, банди терористів проникали і в населені пункти Марамороша, де проживало румунське населення. Їх дії нічим не відрізнялися від тих, що й у центральній частині Карпатської України.

Робилися спроби підсилити прикордонні війська. В.Комаринський пропонував «усі сторожі... конечно скріпити, а то: на відтинку межі Залужом і Мукачевом о 30 людей, а між селом Старим Давидковом і Чомонином о 20 людей» [2, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1]. Встановилися нормальні стосунки між командантом волівських січовиків С.Фігурою і чехословацькими прикордонниками. Були укріплені сторожові загони в селах Торунь, Присліп, Синевирська Поляна. «В половині листопада, — пригадував Г.Яворенко, — прибули до Торуня січовики під командою... інженера Волянського. В тому часі склад гарнізону вагався між 20 і 25 людьми... Поділено гарнізон на три групи... Кожна група числила по 6-7 людей, маючи лиш по одному пістолетові і револьверові та 6 гранат на групу. Терористи, мабуть поінформовані місцевими шпигунами і своєю розвідкою про наш приїзд, не відважувалися більше нападати на околиці, які ми захищали» [541, С.102]. Однак, останнім твердженням важко погодитися. Хоча напади польських терористів не були такими масовими, однак вони не припинялися.

Оголошувалися додаткові набори до жандармерії. 5 лютого 1939 р. «Нова свобода» опублікувала оголошення, в якому повідомлялось, що «до жандармерії Карпатської України буде прийнято більше жандармів на пробу» [60, 1939, 5 лют.]. Умови прийняття до жандармерії були наступними:

- 1) має краєву приналежність до Карпатської України,
- 2) є бездоганний, повноправний та душевно спосібний,
- 3) переступив 21, а не досяг 35 року життя,
- 4) є нежонатий або бездітний вдовець,
- 5) є тілесно сильний і здоровий та є найменше 165 см високий,

- 6) знає досконало українську мову в слові і письмі,
- 7) докаже, що має найменше скінчену народну школу,

8) має військове вишколення, виконав військову службу зі зброєю, протягом найменше такого часу, який військовий закон приписує для нормальної прецензійної служби.

До прохання (просьби) треба приложити проголошення, підписане двома свідками, що на випадок прийняття до жандармерії, зобов'язується кандидат служити в жандармерії чотири роки» [60, 1939, 5 лют.].

За нашими підрахунками, тільки в лютому-березні 1939 р. написали заяви з проханням зарахувати їх до жандармерії 278 чоловік [2, ф.17, оп.2, спр.1-320]. Виявляли таке бажання навіть представники інтелігенції. М.Буксар, який працював вчителем у с.Завосино (округ Великий Березний), писав: «Нині вся безпека нашої молодой держави є в руках жандармерії, якраз в кадрі жандармської старшини нема синів українського народу, який так треба для удержання безпеки супроти ворогів активних по границях, так пасивних — пропаганди» [2, ф.17, оп.2, спр.87, арк.1-2]. У такій формі відбувся процес українізації жандармерії. Хоча, необхідно відзначити, цей прохидив він досить повільно. Станом на лютий 1939 р. «всіх жандармів у Карпатській Україні є біля 900, з того українців 106» [60, 1939, 2, лют.]. Були випадки преміювання людей, які затримали терориста. 17 листопада 1938 р. начальник канцелярії Президії Карпатської України М.Лацанич видав наказ про всенародне ознайомлення населення з рішенням уряду про «виплачення нагороди за зловлення чужих терористів» [2, ф.3, оп.3, спр.41, арк.2]. В лютому 1939 р. будь-якій людині, яка «безпечностовим органам передасть або визрадить агента-провокатора, або терориста з чужой держави, буде виплачена нагорода 500 кч.» [2, ф.3, оп.3, спр.43, арк.3].

Уряду Карпатської України за порівняно короткий відрізок часу вдалося переконати населення в необхідності всенародного захисту кордонів краю. Житель с.Синевирська Поляна І.Лобода писав у листі до батька: «Ти, вникну, стій на своїомі місці і борони наші границі від мадярів, а ми тут в околиці будемо уважати на наших зрадників та безпощадно нищити польських бандитів... Поодинокі польські бандити в день ховаються у наших лісах, а вночі роблять своє диявольське діло» [60, 1938, 20 лист.]. Загони самооборони були створені у всіх без винятку селах, які межували з Польщею.

Незважаючи на житі заходи по боротьбі з нападами угорських і польських терористів, А.Волошин добре розумів всю їх небезпеку. Саме з цієї причини він видав наказ про тимчасове закриття кордонів. В ньому, зокрема, говорилося: «В цілі забезпечення спокійного проведення виборів... запираю з негайною правосильністю всі демаркаційні лінії до Королівства Мадярщини й до Республіки Польської. Це запертя... триватиме до дванадцятої години понеділка 13 лютого 1939 р.» [2, ф.17, оп.2, спр.319, арк.6]. Напади терористів не припинялися з жовтня 1938 р. до березня 1939 р.

В.Гренджа-Донський писав, що вони «стероризували і перестрашили народ» [13, С.108]. А.Волошин заявив, що «виправи терористів не є в інтересі доброго сусідського співжиття та що є діянням рішучо незвичайним в історії міжнародних зносин» [2, ф.3, оп.1, спр.9, арк.2]. Змушений він був також визнати, що «Карпатська Україна не в силі відбити їх напади» [2, ф.3, оп.3, спр.156, арк.1]. Після вторгнення гортистських військ на територію Карпатської України терористи масово вливалися до угорської армії і брали безпосередню участь в репресіях не тільки проти карпатських єтовиків, але й мирного населення краю.

На території краю активно діяла угорська іредента, яка в 1938-1939 рр. розповсюджувала дезінформацію про карпато-український уряд та його прем'єра, видавала листівки протичеського і протиукраїнського характеру. Як і постійні напади терористів, вона теж негативно впливала на політичну ситуацію в краї. Хоча антиукраїнська пропаганда особливо посилювалась після зміщення А.Бродія з посади прем'єр-міністра автономного уряду, а також під час підготовки угорським урядом плебісциту серед закарпатського населення, однак її генеза належить до більш ранніх часів.

Вже 5 серпня 1919 р. представники Угро-Руської партії підписали в Будапешті меморандум з вимогою приєднати Закарпаття до Угорщини, який направили главам урядів Антанти. «Як уже от тисяча роков, — говорилося у меморандумі, — руснаки все готові били ід угром прістати, так у сем ділі і тепер ізповняють свою волю» [2, ф.63, оп.1, спр.18, арк.1-4]. Меморандум підписали М.Куткафалві-Кутка, І.Продан, Й.Іллеш-Ілляшевич, В.Балог та десятки інших. Після приєднання Закарпаття до Чехословаччини угорські агенти ні на мить не припиняли свою діяльність. 10 січня 1920 р. Громадянське Управління Підкарпатської Русі в Ужгороді повідомляло Мукачівське жупанське управління, що в Берегові були заарештовані «12 головних агітаторів і вожаків античеського терору та інтерновані в Іллаву на Словаччині. Однак, п'ятом із них вдалося свосчасною втечею на угорську жериторію уникнути цього заходу» [2, ф.14, оп.1, спр.15, арк.84]. У багатьох містах Закарпаття були зафіксовані терористичні акти, ініціаторами яких виявилися агенти Угорщини [2, ф.29, оп.3, спр.103, арк.53]. Вже у 1920 р. чехословацька поліція виконувала розпорядження про розслідування і заходи проти створення угорською агентурою терористичних загонів і підривної проугорської пропаганди [2, ф.14, оп.1, спр.36, арк.6-7].

Угорські агенти просто наводнили Закарпаття. Капітан чехословацької поліції Шронек повідомляв, що священник Мадьяр Балінт, який є агентом угорської розвідки, «був єдиним зачинщиком демонстрації християнських соціалістів, які з угорським трикольоровим прапором організували провокації в день прибуття французької місії в Ужгород» [2, ф.63, оп.1, спр.25, арк.47]. Начальник Солотвинського жупанського управління Рудий повідомляв про аналогічне в своєму окрузі [2, ф.29, оп.3, спр.28,

арк.103-104]. Проугорські елементи згуртувалися навколо лідерів «Партії дрібних господарів», а особливо активними були Камінський, Демко, Мергеш, Егрешій, Куртяк [2, ф.14, оп.1, спр.132, арк.58]. Останній одержав від уряду Угорщини 30 млн. кч. на проведення античеської агітації. Президія Громадянського Управління Підкарпатської Русі підтвердила цю інформацію [2, ф.14, оп.1, спр.125, арк.35]. Угорський уряд фінансував газету «Мадьяр Йогпарт», яка в 20-х роках відкрито виступала проти чехословацького уряду [2, ф.14, оп.1, спр.57, арк.21]. Справа дійшла до того, що ще в 1921 р. в Будапешті, при Міністерстві закордонних справ Угорщини, був організований офіційний центр іредентської пропаганди на території Чехословаччини, Югославії і Румунії під назвою «Охорона меншин окупованих територій» [2, ф.29, оп.3, спр.124, арк.14]. Названий центр нерідко розповсюджував чутки про близьке військове вторгнення Угорщини в Закарпаття, про підготовку античеського перевороту тощо [2, ф.14, оп.1, спр.106, арк.180]. Протягом всього міжвоєнного періоду проугорська «п'ята колона» активно діяла на території Закарпаття, намагаючись destabilізувати політичну обстановку, зробити її вибухонебезпечною.

Сучасні дослідники справедливо вважають, що в 1938-1939 рр. переважна більшість угорського населення, яке «з дня на день чекало включення краю до Угорщини», вороже ставилося до українського уряду [205, С.125]. Розуміли це і А.Волошин та його близьке оточення. Описуючи події 30 жовтня 1938 р., коли в ряді міст Закарпаття пройшли антиукраїнські демонстрації, В.Гренджа-Донський відзначав: «Вже з самого ранку ми бачили величезне напруження і ворожнечу до нас... Перед Народним домом ворожа юрба, наче оси: «Геть з українцями! Хай живе Бродій! Хай живе Горті!...» [16, С.108]. І таких випадків було чимало.

Антиукраїнська пропаганда не припинялася протягом всього нетривалого існування Карпатської України. Бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв, що «Мадярщина не жалюючи грошей, людських жертв, невтомно працює надалі для досягнення своїх 20-річних цілей» [2, ф.17, оп.1, спр.9, арк.2]. А.Волошин просив своїх урядовців бути готовими до відбиття ворожої пропаганди: «Є оправдані здогади, що мадярська пропаганда захоче в короткому часі всі розбудови на піднесення недавно забраних територій перед світом представити як вислід своєї праці. Щоби проти тій пропаганді вже тепер як слід приготувати відповідний матеріал, прошу щоби... заслано мені весь матеріал, який маєте на руці, що говорив би про це. Як вигляділа тепер відступлена територія в 1919 р. (зокрема міста Ужгород, Мукачів та Берегово), які інвестиції пророблено на тій території до 1938 року та яким коштом. Для вияснення справи прошу заслати мені також і фотографічний матеріал, який маєте» [2, ф.3, оп.1, спр.156, арк.1]. Отже, для уряду А.Волошина не було несподіванкою різке посилення антиукраїнської пропаганди і агітації в краї.

Протягом усього досліджуваного періоду у містах і селах Карпатської України проугорські елементи розповсюджували листівки і виголошували гасла «Вон з чехами!» і «Бийте чехів!». Вони ставили собі за мету загострювати стосунки між карпатським і чехословацьким урядами. А.Волошин вимагав, щоб Міністерство внутрішніх справ Карпатської України «всяку таку протидержавну й протинародну агітацію вже в корені унеможливити й щоби інспіраторів протичеської агітації стримувати і діяти проти них енергійно» [2, ф.3, оп.3, спр.65, арк.62-64].

Листівкова пропаганда посилилась під час підготовки до плебісциту, проведення якого вимагав угорський уряд. Так званий «Комитет незалежності русинів» закликав населення: «Браття! — нам не треба чеського и украинского панства, но мадыарскую низменность... Ми с чехами только 20 лет жили, но с мадыарами 1000 лет жили вместе. Ци хочете, чтобы этот старий щасливий свет вернулся? От вас зависит! Голосуйте на общую родину русских и мадыаров!» [2, ф.3, оп.3, спр.170, арк.5]. Той же «Комитет» переконував закарпатців у необхідності спільного співжиття з Угорщиною, бо тільки вона «дасть нам волю, заробітки і кращу будучність» [2, ф.3, оп.1, спр.24, арк.3]. Листівка «Карпаторусській Народе! Браття Карпаторуси!» закликала захистити А.Бродія, який «за нашу правду зносить переслідування... Терпить він за те, що так як ми щастія хотів карпаторусского народа, що хотів злуки Підкарпатської Руси з Угорщиною» [2, ф.4с/18, оп.1, спр.80, арк.4]. Листівка «Сестри і браття!» була видана відразу ж після виборів до Сойму Карпатської України. Її автори закликали до спільної боротьби русинів і угорців проти «Волошина, Ревая и украинского панства», до зустрічі «наших освободителей — мадыарских гонведов» [2, ф.3, оп.2, спр.14, арк.6]. Ці ж гасла висувалися на публічних зборах фенциківців у Сваляві [2, ф.4с/18, оп.1, спр.24, арк.1-4]. Листівка під назвою «Послушайте це і запам'ятайте собі!», видана чеською мовою, відверто закликала до терору. Вона закінчувалася словами: «Наша терпеливість закінчилася!» [2, ф.3, оп.1, спр.24, арк.3]. Чехословацька служба безпеки уважно стежила за політичними організаціями антиукраїнського та античеського спрямування [8, karton 642].

Існували різноманітні шляхи доставки листівок на призначені території. До Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. їх намагалися розповсюдити у містах і селах, де проживали переважно угорці. «До цих пір (2 травня 1938 р.) прибуло два повідомлення про розповсюдження листівок, — доповідав Президії крайового управління в Ужгороді начальник поліцейського управління, — із Севлюша і із Берегова, міст, в яких найбільше проживає населення угорської національності... В Севлюському окрузі циркуляри депутата Корлата (*депутат угорського парламенту, який відкрито заявляв про недалеку анексію Закарпаття — М.В.*) були таємно передані і євреям. Але євреї, за незначним виключенням, відмовились брати

циркуляри. Кампанію цю перервали комуністи, які повели серед населення сильну агітацію проти угорських опозиціонерів» [2, ф.2, оп.1, спр.315, арк.28].

Листівки переправляли своїм агентам на Закарпаття, а тут передруковували і розповсюджували. Чехословацька поліція встановила, що один з активістів Угорської Національної партії в Берегові Бодак «віддрукував названі листівки в типографії Меркура, яка знаходиться в одному приміщенні з секретаріатом Угорської Національної партії, склав собі список всіх угорців і євреїв, і наказав своєму слугі Антоніну Мароєку роздавати листівки від будинку до будинку в Берегові. Листівки були вкладені в синю газетну папку» [2, ф.2, оп.1, спр.315, арк.29]. Чехословацькі поліцейські довели, що «особа крайнього угорського способу мислення підписувалася повним іменем, тоді як особи, що працюють в державних установах і особи, які хитаються, підписувались різними знаками, тільки щоб в списку було зрозуміло, що вони листівки отримали» [2, ф.2, оп.1, спр.315, арк.30]. Таким чином, угорські агенти, розповсюджуючи листівки, розраховували перш за все на угорськомовне населення.

Нерідко листівки закидали на територію краю з літаків. «Листівки російською і українською мовами, — доповідав начальник Вишківської жандармської станиці Хустському окружному начальнику, — містять в собі заклики до тутешнього населення до виступів проти громадян чеської національності і до невиплати податків. Як було з'ясовано, листівки були скинуті 17 жовтня 1938 р. після 11 годин з зарубіжного літака, який летів вздовж державного кордону від Тячева у напрямі Хуста. Скинуті листівки розсіялись на вільну територію і недоступні місця тутешнього району і потрапили у більшості випадків в руки громадян руської національності, які проживають окремо вздовж чехословацько-румунського кордону. Населення на зміст листівок не реагує» [2, ф.17, оп.1, спр.327, арк.14].

Отже, чехословацька поліція уважно стежила за розповсюдженням угорських листівок і нерідко їх конфіскувала. Така доля чекала і польську листівкову продукцію. Начальник Дубриницької жандармської станиці Малек доповідав голові служби безпеки Підкарпатської Русі, що ним конфісковані польські листівки під назвами «Братья», «Дорогие братья русины», «Братья карпаторуссы» [2, ф.18, оп.1, спр.80, арк.3]. В полі зору чехословацької поліції також знаходились польські агенти. «Ярослав Бойко з Бережанщини, — повідомляла «Нова свобода», — є небезпечною людиною і оцею дорогою остерігаємо українське громадянство в Галичині перед ним. Кілька ілюстрацій з його діяльності: в Ужгороді зголосився він около 28.10. ц.р. (1938 р.— М.В.) до суспільної праці як політичний в'язень, що його під час слідства вивезено до Познаня, звідки він у в'язничому одязі втік через Катовиці до Німеччини, звідки через Чехи і Словаччину на Карпатську Україну. Кілька днів пізніше зголосився він у Мукачеві, де представив себе висланим від табору українських націоналістів в Карпатських

горах, що зібралися там в числі 5 000 осіб і ждуть приказу до переходу через границю. Скориставшись з замішання, яке постало під час евакуації Мукачева й Ужгорода, втік через Ясіня до Львова, де крутиться біля української редакції і вишукує жертви, пропонуючи їм, що переведе їх на Карпатську Україну з найбільшою безпечністю» [60, 1938, 6 груд.].

Державна прокуратурія у Великому Березному повідомляла: 22 грудня 1938 р. «був жандармською станицею в Гукливім задержаний Василь Губаній, котрий... прилюдно агітував проти влади Карпатської України а єї прем'єра, при чім... роздавав часопис «Дневник» [2, ф.17, оп.2, спр.336, арк.1]. Державною прокуратурією була розпочата кримінальна справа проти осіб, які агітували проти уряду А.Волошина і за приєднання с.Підгоряни до Угорщини [2, ф.3, оп.2, спр.12, арк.2]. 30 листопада 1938 р. Юрко Гордубей переконував жителів с.Чорний Потік, що «без Ужгорода і Мукачева не можемо жити» і що в цьому винен тільки А.Волошин. [2, ф.3, оп.3, спр.83, арк.6]. Крайовий суд у Великому Березному 8 грудня 1938р. засудив Ю.Кляйснера і Ю.Пашкуляка, «обвинених державною прокуратурією за злочин змови проти республіки з §2 закону про охорону республіки. Обох їх вислав дня 4 листопада 1938 р. з Радванки звісний фенциківець Крайняк на нашу Верховину, щоби по наших селах збирали у громадян підписи за прилучення цілої Карпатської України до Мадярщини... Дав їм 12 порожніх формулярів,.. а також передав їм список громад положених на лінії Ужгород-Ужок. На дорогу дістали також по 200 кч. і мали обходити всі села наведені у списку, скликати селян і агітувати за прилученням до Мадярщини. З тими інструкціями заїхали до Ужжа а відти пішки до Волосянки, зібрали підписи, але зараз їх жандарми арештували... Обвинені і перед жандармерією і днесь перед сенатом до вини зовсім призналися і дістали за те кожний по 2 роки в'язниці» [60, 1938, 13 груд.].

Нерідко на користь Угорщини агітували священники. Апостольський адміністратор Карпатської України Д.Няраді повідомляв відділ преси і пропаганди, що «о.Сілвай Нестор весь час пропагує поміж селянами на підставі радіооголошень з Будапешта» [2, ф.3, оп.3, спр.73, арк.30]. Пістряловський священник Іван Йосиф 29 жовтня 1938 р. «проголосив, що солодкого чоловіка Бродія скинули з міністерського предсідництва, а на місто нього поставили Волошина. Волошин битанг, злодій, він нас продасть. Коли би була завтра неділя, то я сам пішов би до Ужгорода і сам його заб'ю» [2, ф.3, оп.3, спр.83, арк.8]. За проугорську агітацію був затриманий ужоцький священник Золтан Шолтес [2, ф.3, оп.3, спр.170, арк.5]. 28 грудня парох із Пацканьова Іван Міня був затриманий «за злочин підготовки до зговору о республіку» [2, ф.4с/18, оп.1, спр.74, арк.1]. Священик Іжак Емерик під час богослужіння закликав людей приєднати Тячів до Угорщини [2, ф.3, оп.3, спр.73, арк.31]. І таких прикладів можна наводити чимало. Окружний начальник в Перечині 24 грудня 1938 р. пропо-

нував А.Волошину «... щоби священники близькі духом до мадяр були переложувані на аж третій округ, щоби прийшли між зовсім нових незнайомих людей, між якими не посміють агітовати...» [2, ф.3, оп.3, спр.73, арк.1, 2].

Державна прокуратурія у Великому Березному розпочала кримінальну справу проти окремих громадян, які звинувачувалися в образах на адресу А.Волошина та очолюваного ним уряду. Водій Філак називав уряд «українською бандою» [2, ф.3, оп.3, спр.43, арк.1], а Єлизавета Гросконф 24 грудня 1938 р. заявила, що «Волошин дурний і ціла влада дурна» [1, ф.3, оп.3, спр.170, арк.1]. Щось подібне сказав Самуїл Швіммер, але А.Волошин заявив, що «не бажає дальшого поступовання в тій справі» [2, ф.3, оп.3, спр.83, арк.2]. Прем'єр-міністр ставив себе вище за різні плітки й інтриги, які майже не припинялися в товаристві його недругів. Однак, яким би чином не поступав А.Волошин у подібних ситуаціях, вони, без сумніву, породжували невпевненість у малосвідомих верствах населення, підривали авторитет влади. У відповідь на це, служба преси і пропаганди вела свою контрпропаганду. Саме з цієї причини з'явилися листівки, в яких воззвучувався А.Волошин, його діяльність [2, ф.3, оп.4, спр.12, арк.1, 2; оп.3, спр.86, арк.6]. Необхідно відзначити, що чехословацька служба безпеки теж збирала компромативні матеріали на А.Волошина, як раніше на А.Бродія [8, karton 655].

Нерідко проугорськи настроєні елементи використовували методи погроз і залякування місцевих українських провідників. В.Гренджа-Донський писав, що голова Волівської окружної ради Й.Дудикевич «дуже часто одержує листи з погрозами «Завтра вечір помреш!» — підпис: «Чорна рука» (мадярська). Під'юджена голота мало-що не напала на нього з сокирами» [16, С.35]. Пресова Служба Карпатської України повідомляла, що 31 жовтня 1938 р. Бодак, «котрий довгий час агітовав за Мадярщиною і був членом Фенцикової партії, вибив вікна у Ригана... Згаданий був поранений сокирою в голову від Ригана» [2, ф.3, оп.1, спр.50, арк.2]. 1 листопада 1938 р. Іван Опаленик «був викинений з гостинниці... в Перечині на вулицю і розбив собі голову, а то за агітацію мадярську» [2, ф.3, оп.1, спр.50, арк.3]. Аналогічні факти зафіксовані в документах празьких архівів [8, karton 606, 620].

1 січня 1939 р. С.Фенцик відвідав прем'єр-міністра Угорщини Б.Імреді. У поїзді до Будапешта його супроводжували проугорськи настроєні юристи, лікарі, судді, викладачі і представники молодіжних організацій. На глибоке переконання С.Фенцика, «вони представляють на 90% інтереси і бажання народу, а на 100% стоять за політику, яку проводить Б.Імреді. Закарпатський народ не тільки бере до відома, але і проголошує ту ідею, яку проповідує Імреді» [13, К-429, tétel 28-30, 202 old]. Угорський прем'єр висловив надію, що скоро буде піднято угорський прапор над Ужком.

З угорської і польської території систематично і цілеспрямовано велась радіопропаганда в кількох напрямках: по-перше, поширювалися всілякі небиліці про Карпатську Україну, в які неможливо було повірити; по-друге, Угорщина, ніби-то жалюючи населення країни, яке перебуває на стадії вимирання, «брала в оборону» Карпатську Україну. Угорське радіо поширювало фальсифікації про різноманітні повстання та заворушення проти уряду А.Волошина. Так, зокрема, йшлося про бунти в Хусті за приєднання міста до Угорщини. Цілий ряд радіопередач був присвячений фантастичному подорожанню продуктів харчування. Необхідно відзначити, що таке явище мало місце, однак ціна хліба ніколи не досягала 20 кч., як повідомляло угорське радіо.

Ще більше сфальсифіковані й навіть безглузді сенсації передавало польське радіо. Наведемо кілька з них: 25 листопада 1938 р. військо в Хусті бунтувалось проти влади А.Волошина, зайняло Хустський замок і звідти бомбардує Прагу; 16 листопада 1938 р. в Хусті вибухнула епідемія азійської чуми. Лікарі повтікали, а населення поголовно гине. Всіх, хто виходить з міста, безощадно розстрілюють. Трупи тисяч людей лежать на вулиці; 27 листопада 1938 р. на Підкарпатській Русі страшний голод. Хліба вже давно ніхто не бачив. Зафіксовано багато випадків людодіства; 28 листопада 1938 р. Сьогодні вночі землетрус знищив Рахів. Ціла околиця залита водою. Ніхто з населення не врятувався [271, С.185].

Угорська розвідка уважно стежила за розвитком політичних подій у Карпатській Україні. Згідно телетайпного повідомлення Коффи від 14 січня 1939 р., із Карпатської України надійшло понад 740 донесень від різних угорських агентів [11, Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko.1938]. Коффа (*кличка угорського агента — М.В.*) доносив, що «в околиці населеного пункту Гордичо з'явилися 180 українських терористів (*галичан — М.В.*), а в околиці Косино — 160» [11, Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko.1938]. До Будапешта надходили постійні донесення від угорських агентів про проведення мобілізації в збройних силах Чехословаччини. Протягом 13-29 січня 1939 року агент Коффа передавав по телетайпу, що «всіх румун, які були в 1936-1937 рр. звільнені в запас, повернули у військові частини. Багато серед них є угорців. Всіх, що одержали повістки, просили з'явитися 15 січня 1939 р. на свої призовні пункти о шостій годині ранку. Місцезнаходження призовних пунктів нам невідомі. Відомо, що більшість із цих призовників сконцентровані в Сату-Марському окрузі» [11, Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko.1938]. Агент «Кузьма» доносив, що «два вояки із повною амуніцією пішли на своє місце проживання. На чеській території майже всі дорослі одержали повістки для негайної появи в казармах, де вони раніше проходили військову службу. Через п'ять днів їх повинні перекинути в інші місця розташування» [11, Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko.1938]. Нерідко угорським агентам були відомі навіть такі дрібниці, як кількість новобран-

ців, рівень забезпечення продуктами харчування тощо. Уже названий вище агент доповідав своєму начальству, що у братиславській в'язниці залишилось усього 60 чоловік, яких охороняють воїни 39-го піхотного полку. Решта (понад 200 чоловік) звільнені й направлені у військові частини [11, Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko.1938].

Серед завдань, які ставились перед угорськими агентами, був збір компромативних матеріалів на «неблагонадійних» політичних діячів, науковців і педагогів краю. Так, агент «Г» доносить про наявність у сваявського лікаря М.Різдорфера карти Великої України, яка «крім українських земель у Польщі, Радянському Союзу також включає і територію Північно-Східної Угорщини по Дебрецен» [11, 29218/29, eln.2, vkf. ko.1939, 525 old]. Гортистам було відомо, що «священик В.Лар у приміщенні виноградівської вчительської семінарії роздавав зброю дівчатам для боротьби проти угорців» [11, Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko.1939]. Серед неблагонадійних називалися прізвища Ю.Перевузника, М.Долина та інших, які, на превеликий жаль угорських агентів, після окупації краю угорцями покинули Карпатську Україну [11, Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko. 1939]. Вчитель малювання Й.Бокшай хоч і залишився на окупованій території, однак «вимагав українського громадянства» [11, Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko.1939].

Стеження за патріотично настроєними закарпатцями продовжувалося і після повної окупації краю угорськими військами. Невідомий угорський агент доносить, що «коли угорські частини ввійшли у Великий Березний, вчитель Патакі відмовився вивісити угорський прапор на школі» [11, Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko.1939], а «греко-католицький священик Бачинський під час проповіді в церкві не захотів виконати гімн Угорщини» [11, Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko.1939]. У Рахові «священик Волошин багато зробив шкоди Угорщині» [11, Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko.1939]. Вчитель Іванчо «під час викладання свого предмету постійно знущав над угорською історією» [11, Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko.1939], а перемиський інспектор шкіл Ю.Петенко «виступав проти мадяризації шкіл» [11, Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko.1939].

Отже, поряд з численними диверсіями терористів, внутрішній спокій в краї порушувала антиукраїнська і античеська пропаганда, заклики до повалення законної влади. Використані матеріали переконують, що в середині Карпатської України уряд А.Волошина мав серйозну опозицію в особі проугорських елементів, з якою не міг не рахуватися. Всі ці фактори діяли одночасно і постійно, чим робили внутрішньополітичне становище Карпатської України нестабільним і вибухонебезпечним. Вони прискорили встановлення в краї авторитарного режиму, якому демократичні процеси стали заважати. На засіданні УЦНР 30 грудня 1938 р. один із відомих політичних діячів краю М.Бращайко відверто заявив: «Принцип демократичний нам є шкідливий» [2, ф.1148, оп.1, спр.1, арк.1].

А.Волошин видав кілька наказів про закриття окремих видань, які не вважалися новою владою. Така доля спіткала щоденники «Русин», «Карпатський Голос», «Русский голос» [2, ф.3, оп.3, спр.48, арк.16]. Уряд А.Волошина повідомляв сваялівські окружні власті, що видано наказ про негайне закриття часопису «Тиса», який «загрожує своїм змістом публічний лад та безпеку» [2, ф.3, оп.1, спр.48, арк.1]. Причиною такому рішенню послужили всього дві статті, поміщені в цьому часописі: «Хліба і роботи, а не летючки» і «Ужгород-Мукачево» [2, ф.4с/18, оп.1, спр.8, арк.1]. Головний редактор часопису І.Ковач і відповідальний редактор Б.Сцитовський переконували своїх читачів, що «новая республика и новая Подкарпатская Русь не обеспечит ему ту спокойную жизнь, ту русскую культуру и тот насыщенный кусок хлеба, якими он до сих пор жил» [2, ф.4с/18, оп.1, спр.80, арк.4]. Нерідко закриття русофільських газет вимагали самі закарпатці. М.Мандрик із Севлюша повідомляв відділ преси і пропаганди, що «кожна стаття газети «Дневник» гидким та підлим способом нападає на все, що українське... Необхідно застановити часопис» [2, ф.3, оп.3, спр.75, арк.4]. На території краю було заборонено розповсюджувати газети «Кіш Уйшаг», «Пешті Гірлоп» і «Ешті Уйшаг» [2, ф.3, оп.2, спр.14, арк.17]. А.Волошин сповіщав С.Сабола, що «Календар», який він видає, надрукують тільки «під умовою, що фотографії на сторінках 39/40 і 45/46 будуть усунені» [2, ф.3, оп.2, спр.65, арк.26]. Вищеназвані факти свідчать про введення жорсткої цензури на газети і журнали, які видавалися в Карпатській Україні. Переважна більшість з них була закрита. Це стосується також і численних «Обществ им. Духновича». Зокрема, 30 листопада 1938 р. таке «Общество» було закрито в с.Вишково [2, ф.17, оп.2, спр.320, арк.1].

20 листопада 1938 р. згідно з наказом А.Волошина у Карпатській Україні був утворений і почав діяти концентраційний табір Думен поблизу Рахова. До нього могли потрапити «дезертири та втікачі з заграниці» і «політичні провинивці з нашого краю...» [2, ф.3, оп.1, спр.16, арк.3]. Що ж являв собою цей табір? Словацький письменник Ф.Іванчо, який від другої половини грудня 1938 р. перебував в таборі, писав, що «Думен можна назвати концтабором лише умовно... В думенському таборі бракувало те основне, без чого не обходяться справжні концтабори, якими є: подвійна огорожа з колючого дроту навколо табірної площі, навколо табору заборонна площа — зона; на вуглах табору — сторожові вишки з озброєними вартовими; страва — за процентами виконаної денної норми; робочий день — 12 годин в кожному пору року» [145]. Інший очевидець тих подій, М.Бандусяк писав, що в таборі «охорони не було, ізольовані могли легко втекти» [145]. Отже, думенський табір важко назвати концентраційним, це зразок фашистських чи сталінських. Його створення було актом більш символічним, ніж місцем катування і знешкодження інакомислячих. Під-

твердженням цієї думки є той факт, що на Думені не засвідчено жодного вбивства засланих туди порушників закону.

Безумовно, що такі акти, як закриття друкованих органів і окремих русофільських товариств, утворення концентраційного табору, арешти неблагодійних, а насправді угорських агентів, були недемократичними. Вони свідчили про існування держави авторитарного типу. Однак, враховуючи цілий ряд чинників (складна міжнародна обстановка, диверсії угорських і польських терористів, активна і цілеспрямована антиукраїнська пропаганда в краї, яку проводила проугорська «п'ята колона», заклики до повалення законного уряду), уряд Карпатської України, в інтересах збереження спокою в державі і з метою створення нормальних умов у краї, вирішив піти на певне згортання демократії і консолідувати всі патріотичні сили Закарпаття.

Отже, антиукраїнська і античехословацька діяльність угорської ірреденти, яка не припинялася протягом всього міжвоєнного періоду, набула своєї кульмінації наприкінці 30-х років. Закарпаття наводнили угорські агенти, які збирали підписи за приєднання краю до Угорщини, розповсюджували листівки антиукраїнського змісту, повідомляючи вісті про діяльність окремих політичних діячів Карпатської України. Систематичною і цілеспрямованою була угорська і польська радіопропаганда. Чехословацький і український уряди докладали всіх зусиль, щоб давати відсіч ворожій пропаганді, однак не могли з нею не рахуватися. Діяльність проугорської «п'ятої колони» прискорила встановлення в краї авторитарного режиму, атрибутами якого стали закриття окремих друкованих органів і русофільських товариств, відкриття концентраційного табору для ізоляції внутрішніх і зовнішніх ворогів Карпатської України. Такий крок уряду А.Волошина слід вважати виправданим і обумовленим необхідністю створити оптимальні умови для функціонування молодої держави.

4.3. Нелегальні переходи польсько-чеського кордону. Галичани в Карпатській Січі

У Галичині з великим захопленням сприйняли звістку про те, що Закарпаття стало автономним. Що стосується перших відгуків українських політичних організацій Галичини з приводу автономістичних домагань закарпатців, то подібні заяви почали з'являтися від середини вересня 1938 р. Причина появи відгуків полягала в активних діях УЦНР у наданні автономії Підкарпаттю, зокрема у направленні до Праги 8 вересня 1938 р. делегації на чолі з А.Волошином, та у постійно зростаючій міжнародній напрузі навколо Чехословаччини з приводу судето-німецького питання.

16 вересня 1938 р. ПУН, який мав широку нелегальну мережу в Галичині, розповсюдив заклик: «Українське Закарпаття захищає в тій хвилині ідею незалежної Української Закарпатської держави, яка з хвилиною вибуху повстання на всіх українських землях проти всіх окупантів України стихійно об'єднається в єдину державу всіх українців» [67, 1938, 2 жов.; 24 верес.]. Своє ставлення до закарпатських подій висловило Українське Національне Демократичне Об'єднання на чолі з Д.Левицьким. 20 вересня 1938 р. у Львові на засіданні ЦК УНДО було проголошено: «В історичній хвилині політичного самовизначення народів, які заселяють Чехословаччину, змагання українців до здійснення права самовизначення не можуть бути знехтувані всупереч їх волі ніякими доконаними фактами. Тому ЦК УНДО вітає закарпатських українців у їх змаганнях до здійснення повноти своїх прав на всіх українських етнографічних землях Закарпаття, що лежать в інтересі цілого українського народу» [3, ф.205, оп.1, спр.493, арк.198].

25 вересня 1938 р. у приміщенні українського товариства «Сокіл» у Львові відбулося зібрання, ініційоване лідером Фронту Національної Єдності Д.Паліївим з приводу закарпатських подій. За даними польської поліції у ньому взяло участь близько 200 чоловік, а орган УНДО — тижневик «Свобода» — повідомляв про 1 000 присутніх [3, ф.205, оп.1, спр.493, арк.198]. Після засідання відбулася демонстрація під гаслами «Хай живе Україна!», «Ганьба чехам, ляхам і мадярам!», «Хай живе Закарпатська Україна!». На вулиці Галицькій демонстрантів зупинила поліція; в сутичці взяли участь польські студенти, які побили кількох демонстрантів [37, 1938, 27 верес.]. Днем раніше у Львові відбулася маніфестація українських студентів на підтримку Закарпаття [37, 1938, 15 жов.].

Отже, уже на початковому етапі спостерігаємо дві тенденції у ставленні галичан до автономних домагань на Закарпатті. З одного боку поміркована, репрезентована легальними політичними українськими організаціями, перш за все УНДО, які підтримували гасла автономії у межах федеративної Чехословаччини. З іншого — радикальна течія, представники якої (ОУН) вважали, що на порядок денний необхідно ставити питання про повну незалежність Закарпаття і розглядати це як крок до Соборної Української держави. З'явилася програмова праця О.Чемеринського [751].

Відразу після Мюнхенської конференції спостерігається зближення Польщі з Угорщиною у закарпатському питанні. Саме в цей час представник угорського міністерства закордонних справ І.Чакі вів переговори з польським міністром закордонних справ Ю.Беком у справі польсько-угорської співпраці. Польське радіо і преса розгорнули відверту антиукраїнську пропаганду, а польський уряд вирішив таємно підтримувати терористичну війну на Закарпатті [67, 1938, 16 жов.]. Все це змусило ЦК УНДО зробити 8 жовтня 1938 р. заяву на ім'я польського прем'єр-міністра Ф.Славой-Складовського і міністра закордонних справ Ю.Бека. Польський

уряд у справі Закарпаття зайняв становище суперечне з ідеєю самовизначення і захопився пропагандистською роботою за прилучення Закарпаття до Угорщини. Таку політику активно підтримали Польське телеграфне агентство і радіо.

Вісті про надання Підкарпатській Русі автономії швидко дійшли до Галичини. У краї прокотилася хвиля мітингів і демонстрацій. Ініціатором переважної більшості їх була ОУН. Особливо активно діяв Р.Шухевич, який у жовтні 1938 р. прибув до Львова [60, 1938, 16 жов.]. Він спричинився до того, що 11 жовтня після богослужіння в соборі Святого Юра у Львові «частина учасників сформуvala похід, який пройшов вул.Міцкевича, Костюшка і Сикстинською до Марійської площі, де знаходиться мадярський консулят. Поліція перервала похід у кількох місцях, а групи демонстрантів, що дійшли під мадярський консулят, поліція розігнала, арештуючи кількадесят осіб. В поході взяло участь около 20 тис. людей. Похід з окликами «Хай живе Україна!», «Геть з мадярами!», — був, як пише польська преса, добре організований» [3, ф.205, оп.1, спр.494, арк.52]. Ця демонстрація, з одного боку, була свідченням солідарності з національно-визвольною боротьбою українців Закарпаття, але, з другого боку, вона ускладнювала міжнародне становище Карпатської України. Польський уряд постійно ставив претензії чехословацькому урядові.

11 жовтня 1938 р. відбувся святковий молебень у греко-католицькому соборі м.Ярослава [3, ф.205, оп.1, спр.494, арк.51]. 14 жовтня у Перемишлі відбулося святкове зібрання у церкві Отців Василіян, ініціаторами якого виступили члени УНДО, після чого відбулася демонстрація під гаслами «Хай живе Україна!», «Геть з поляками, геть з мадярами!». Маніфестантів зупинив посилений відділ поліції. Своє привітання і найкращі побажання висловив також Галицький Митрополит і Архієпископ Львівський граф Андрей Шептицький [37, 1938, 11 жов.]. Ще 11 жовтня львівська газета «Діло» повідомляла, що «на плечі провідників українського Підкарпаття історія поклала величезне завдання і ми щиро бажасмо, щоб вони його з честю і успіхом виконали — зберегти українське Підкарпаття за його уродженцями» [921, С.99]. 13 жовтня до редакції газети «Нова свобода» була надіслана телеграма такого змісту: «Українській Народній Раді й першому урядові Підкарпатської Русі пересилаємо щире побажання повного успіху в боротьбі з мадярською загрозою». Телеграму підписали лідери кількох легально існуючих політичних організацій Галичини Д.Палій, Рудницька, Старосольський, Стахів [2, ф.3, оп.2, спр.5, арк.3].

Протягом всього короточасного існування Карпатської України закарпатці постійно відчували моральну підтримку, як з боку різноманітних організацій Галичини, так і окремих її громадян. В березні 1939 р., тобто напередодні відкриття Сойму Карпатської України, Олена Кисілевська з Коломиї писала А.Волошину: «Дозвольте Вам, яко батькові наро-

ду, зложити щиросердечні привітання з приводу відкриття першого карпато-українського Союму та з нагоди цієї світлої для всіх українців на світі радісної хвилі висловити свої побажання ще більших успіхів, ще більшої перемоги» [2, ф.3, оп.2, спр.5, арк.2]. Галичани, що входили до складу організації «Молода Україна», 5 березня 1939 р. писали з Парижа: «Щастя Вам, Боже, Каменярі Закарпаття! Починаєте працю в велику днину Шевченківських роковин. Дух нашого Пророка благословить Вас на будову «вольної, нової сім'ї», а кожне серце українське ділить з Вами щастя і радість незабутнього 9 березня 1939 року. Хай живе Україна!» [60, 1938, 30 лист.]. Яскравою ілюстрацією того загального піднесення, яке охопило галичан, став вітальний лист А.Волошину від А.Шептицького.

Уже наприкінці 1938 р. почалися масові переходи польсько-чеського кордону. «З Галичини стихійно переходять молоді люди, переважно селянські хлопці», — написав у своєму щоденнику В.Гренджа-Донський [16, С.318]. Прикордонна січова сторожа постійно повідомляла карпатський уряд: «Втікачі українські з Польщі затримані в Сабінові. Просять дістатись до Ужгорода» [2, ф.3, оп.2, спр.5, арк.3]. Цей процес посилювався після оголошення наказу про створення Карпатської Січі. Львівський часопис «На переломі» доводив, що «в самій Січі є багато українських емігрантів з-поза Карпатської України» [52, 1939, Ч.6].

На питання, коли відбувся перший такий перехід польсько-чеського кордону, однозначно відповісти не можна. Аналізуючи матеріали закарпатської і галицької преси, окремі архівні матеріали, можна припустити, що початок нелегальних переходів кордону не варто пов'язувати із призначенням прем'єром автономного уряду А.Волошина. Вони почалися значно раніше. 23 жовтня 1938 р. львівська газета «Неділя» писала: «За кілька днів почалися спроби переходу кордону до Підкарпатської Русі. В районі Лавочного затримано В.Марчука, Л.Петрова, В.Лесіва, Д.Тепу» [61, 1938, 23 жов.]. А вже 31 жовтня до окружних прокурорів від прокурора Апеляційного Суду у Львові Й.Хіровського надійшов лист, який починався словами: «В останніх часах частими є випадки затримки польських українців з приводу присічення нелегального переходу кордону Польщі в напрямку Чехословаччини, а конкретніше на терени Русі Закарпатської» [3, ф.205, оп.1, спр.1075, арк.8]. Далі йшли рекомендації, що робити у таких випадках. Поява такого документа свідчить про те, що вже 1 листопада 1938 р. прокурор Апеляційного Суду звітувався у відділ прокурорського нагляду Міністерства Справедливості у Варшаві про розсилання листів-рекомендацій [3, ф.205, оп.1, спр.879, арк.97]. Того ж дня до окружних прокурорів зі Львова було надіслано доповнення до листа від 31 жовтня [3, ф.205, оп.1, спр.1075, арк.11]. З окружних судів у Львів почали надходити звіти про нелегальні переходи кордону. В одному з них (лист прокурора окружного суду в Бережанах від 30 листопада

1938 р.) знаходимо дату одного з перших зафіксованих переходів польсько-чеського кордону: «20 жовтня вони (група українців із трьох чоловік) перейшли кордон біля с.Розанка Стрийського повіту» [3, ф.205, оп.1, спр.1095, арк.6].

У чому полягала причина цих нелегальних переходів кордону? На противагу польській дійсності — сама наявність підкарпатської автономії, у якій галицькі українці від самого початку вбачали невеликий зародок їх мрій про українську державність і тому намагалися хоч деякою мірою докласти свої зусилля до її розбудови. Певну роль відіграло звернення УЦНР, опубліковане в «Новій свободі» 21 жовтня 1938 р. із закликом до співпраці всіх українців [60, 1938, 21 жов.]. Хоча, необхідно стверджувати, що УЦНР мала на увазі окремих фахівців, а не масові переходи кордону.

Розглядаючи проблему переходів кордону, тісно підходимо до питання співвідношення їх стихійності і організованості. Легальні політичні організації не могли прикласти до такої акції, тому як про організатора мова може йти лише про ОУН. Для польських політичних і судово-поліцейських органів відповідь була однозначною: «Дані поліції і прикордонної служби дають підставу робити висновок, що посилення порушень кордону в описаних випадках стоїть у зв'язку з ворожою для Польщі акцією українських організацій, які виступають в останній час під впливом міжнародних подій більш сміло й інтенсивно проти інтересів Польщі і акцією нелегального переходу української молоді до Закарпатської Русі керує ОУН (3 листа прокурора Апеляційного Суду у Львові від 31 жовтня 1938 р.)» [3, ф.205, оп.1, спр.1075, арк.8].

Чехословацький уряд вороже ставився до нелегальних переходів кордону. Існують сотні свідчень очевидців, коли прикордонники заарештовували перебіжчиків і через деякий час, або відразу, повертали назад. Багатьох із них вдалося затримати польським прикордонникам і вони негайно опинилися перед судом. 25 квітня 1939 р. польський суд в Самборі засудив Іванну Грициляк, селянку з села Барича Перемишлянського повіту на строк позбавлення волі до одного року. Польським властям було достатньо всього одного листа цієї дівчини, який вона написала своєму нареченому. «Я знала, — писала Іванна Грициляк, — що думками ти линеш ген на Україну... Іване! Голубе мій! Піди там, де пішли твої приятелі. Ох! Якби я була чоловіком, ми пішли б обоє... Ти там потрібний, я це знаю. Воля, Івасю, ти знаєш і розумієш це слово. Тобі там близьенько...» [59, 1939, 4 трав.].

Часто галицька молодь переходила кордон групами і не завжди успішно. Протягом трьох тижнів в Бережанах проходив судовий процес над 28-ма українцями Бобреччини і Ходорівщини, 16 з яких було засуджено на строки від 2 до 8 років тюремного ув'язнення [59, 1939, 11 черв.]. Необхідно додати, що особливо небезпечно було переходити кордон членам ОУН. У даному випадку строк значно збільшувався. В Галичині створю-

налися групи членів ОУН, перед якими ставилося завдання вербувати добровольців і допомогти їм у переході через Карпати. Саме з цього приводу Станіславівський суд засудив В.Мельничука і П.Ксендзюка [59, 1939, 27 черв.]. В такому ж злочині були звинувачені Ю.Соловчук, Ю.Одоній, Д.Микетчук, С. і П.Вередюки [59, 1939, 15 лют.]. Польський «окружний суд в Стрию розглядав справу Маркіяна Кравчука, Льва Сорочана, Петра Глушка, Володимира Парія, Івана Дізенка, Якова Максимця, всіх із Перегінська, окр. Долина та Василя Славинського з Підністрія» [59, 1939, 15 лют.]. Вони були засуджені на один рік тюремного ув'язнення. Такі факти наводять і газета «Діло» [37, 1938, 16 груд.]. «Нова свобода» повідомляла, що «...в Самборі судять три дівчини: Марію Менцинську, Марію Нижник і Теофілю Яворську. Їм закидають приналежність до ОУН» [60, 1939, 7 берез.]. «Суд у Станіславові, — говоритьсь у іншому повідомленні, — засудив за нелегальний перехід в Карпатську Україну 14-літнього гімназійного учня П.Совія, 18-літнього... Д.Демчишина на 6 місяців в'язниці, студента Володимира Кордубу і Петра Кулика на 10 місяців в'язниці та М.Калитика з Коломиї на 6 місяців в'язниці» [60, 1939, 25 лют.]. Зустрічаємо повідомлення про вирок для членів ОУН Володимира Біланюка, Михайла Клебуса, Юрка Венгера, Степана Зельського [60, 1939, 14 верес.]. Писала «Нова свобода» також про судовий процес над 35 членами ОУН [60, 1938, 11 жов.].

Існували численні випадки, коли крім одержаних «своїх» років чи місяців позбавлення волі, перебіжчиків кордону позбавляли ще і громадянських прав. Так, зокрема, стрийський суд розглянув справу Р.Кундрата, С.Завадки, В.Порика, Д.Головчана, Ф.Кіпаша, М.Спалина, Ю.Меленя, Д.Ковалева і І.Кіщука. Всі вони одержали від пів- до двох років ув'язнення і позбулися громадянських прав від 3 до 5 років [60, 1939, Ч.2]. 4 квітня 1939 р. у Львові були засуджені Й.Кабаровський, Є.Литинський, Л.Клин відповідно на рік, півроку і півтора року ув'язнення за переховування українців і допомогу їм під час переходу польсько-чеського кордону 25 жовтня 1939 р. [3, ф.205, оп.1, спр.1089, арк.17-19].

Для того, щоб уникнути нових судових процесів, уряд А.Волошина ще в листопаді 1938 р. видав відозву «Проти незалежної еміграції», яку опублікували відразу всі українські газети. Однак нелегальні переходи кордону не припинялися. Одна за одною з'являлися інші перестороги. Подібну заяву під назвою «Остерігаємо перед легкодушною еміграцією» розповсюдила Українська Пресова Служба в Берліні: «В останній час повторюються випадки, що наші люди переходять кордони не маючи на це конечні документи. Вони скоріше чи пізніше попадають в руки чужинецької поліції і поносять всі наслідки свого нерозважливого поступку» [61, 1938, 11 груд.]. Про такі випадки писав В.Гренджа-Донський: «Наражаються ці втікачі на небезпеку, бо чеська жандармерія переловлює і просто без нашо-

го відома відсилає назад. Були і такі випадки, що передають їх полякам, а ті карують їх тяжко» [16, С.80]. Серед польських звітів до прокурора Апеляційного Суду у Львові читаємо, що «вони (*трос галичан, які нелегально перейшли польсько-чеський кордон — М.В.*) пішли до Прислопа, де здалися чеським пограничникам, які відправили їх у жандармерію у Торуні, далі в Волове, а далі в Хуст у відділ військової розвідки. Там їх допитували, що їм відомо про організацію польської армії, чи є військо на кордоні, чи не проводиться мобілізація, чи рахують вони себе поляками або українцями. Їх було закрито до в'язниці, де були ще польські українці. Разом п'ятнадцять чоловік. 12 листопада всіх під ескортом направлено до Волового, а 13 листопада їх автом відвезено до кордону і передано польським пограничникам в Мішкові. Звідки їх було направлено в окружну прокуратуру в Стрию» [3, ф.205, оп.1, спр.1095, арк.6]. І такі випадки були не поодинокими.

Багатьох галицьких українців затримували ще польські прикордонники. Отже, серед тих галичан, яким не вдалася спроба переходу кордону і вони потрапили до рук польської прокуратури, були дві категорії: затримані польськими прикордонниками і передані полякам чеською жандармерією. Існувала навіть окрема інструкція для окружного прокурора, як поводитися з такими арештантами: «Вимагається наскільки можливо швидке вирішення таких справ. Конкретно потрібно в'яснити такі питання:

- 1) з якою ціллю затриманий намагався перейти кордон?;
- 2) якими шляхами добрався і чи був озброєний?;
- 3) чи отримував якусь поміч в дорозі і від кого?;
- 4) в якому місці мав перейти кордон і в кого мав зголоситись на тому боці?;
- 5) чи затриманого хтось агітував на нелегальну еміграцію.

Окремо потрібно довідатися чи затриманий належав до ОУН. Про такі справи потрібно докладати прокурору Апеляційного Суду» [3, ф.205, оп.1, спр.1095, арк.6]. У листі прокурора Апеляційного Суду до окружних прокуратур від 1 листопада 1938 р. читаємо про вимогу «досконалого розслідування, аналізу всіх паперів, знайдених у затриманого, персонального розгляду справ. Не потрібно їх трактувати шаблоном» [3, ф.205, оп.1, спр.1095, арк.11]. Окрема увага приділялася агітаторам: «Особи, які займають участь в акції, організованій ОУН і притягаються до кримінальної відповідальності» [3, ф.205, оп.1, спр.1095, арк.8].

Після створення Карпатської Січі багато галицьких перебіжчиків влилося в її ряди. Польська влада швидко відреагувала на це. В інструкції прокурора Апеляційного Суду читаємо: «На основі донесень, які я отримав від окружних прокуратур, можна сказати, що зросли випадки, в яких особи, затримані при спробі нелегального переходу кордону на терени Закарпатської Русі, намагалися перейти кордон з ціллю вступу до «українського легіону», створеного на Закарпатській Русі... «Український легі-

он» потрібно віднести до воєнізованих організацій... Тому затриманих потрібно судити за законом про загальний військовий обов'язок як польських громадян, які без згоди польського уряду вступають до військових організацій» [3, ф.205, оп.1, спр.1095, арк.13].

Польські власті неодноразово зверталися до чехословацького уряду з нотами протесту, в яких вимагали вплинути на уряд Карпатської України, який, на їх думку, сприяв поширенню антипольської пропаганди. Хустська влада, як правило, це заперечувала. Однак, такі факти мали місце і вони ускладнювали і без того нелегке становище молодій автономній країні. У нотах протесту польського посла перебіжчики польсько-чеського кордону фігурували як «українські терористи». 29 листопада 1938 р. до Праги надійшла нота протесту польського уряду, в якій вимагалось негайно повернути назад Костянтина Мельника, полковника Андрія Мельника, Михайла Бажазаславського, Євгена Кульчицького, Володимира Забавського і Степана Росоху. Більшість названих осіб знайшла притулок у Карпатській Україні. Їх розшукував польський уряд за участь у терористичному акті проти польського міністра внутрішніх справ Б.Перацького [2, ф.4с/18, оп.1, спр.51, арк.1]. Польський посол скаржився, що «між Польщею і ЧСР не можуть бути добрі взаємовідносини, коли Підкарпатська влада дає дозвіл побуту» названим особам. 24 листопада 1938 р. міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю.Ревай і директор поліції Ю.Білей вимагали від окружних урядів, «що кожний з наведених має бути забезпечений поліційним доглядом...» і, що «згаданих треба уважати інтернованими» [2, ф.4с/18, оп.1, спр.51, арк.52].

14 грудня 1938 р. А.Волошин у телефонограмі до президії ради міністрів у Празі повідомляв, що «протест польського посла ґрунтується на неправильних інформаціях. В Королеві над Тисою живе від довгих років д-р Гриць Мельник, учитель на горожанській школі, чехословацький державний горожанин, який як було провірено ніякою протипольською пропагандою не займається» [2, ф.3, оп.1, спр.9, арк.2]. А.Волошин переконавав Прагу, що «ніяка протипольська пропаганда на території Підкарпатської Русі не ведесться, а протипольські настрої є викликувані виключно тим, що в Польщі переходять терористи, заосмотрені польською військовою зброєю та припасами. Само собою, що годі очікувати від населення, щоби за знищення свого маєтку та життя відчувало вдячність та приязнь до сусідньої Польщі» [2, ф.3, оп.1, спр.9, арк.2]. Така відповідь А.Волошина не задовільнила польського посла, який 28 грудня 1938 р. направив другу ноту протесту [2, ф.3, оп.1, спр.12, арк.11].

У черговій ноті протесту польський уряд вимагав видати назад С.Юськіва, Т. Капустянського, А.Мельника і Г.Стефаніва. А.Волошин відповідав: «Д-ра Семена Юськіва в нас зовсім нема, а є то адвокат в Рахові і належить до тамошнього коша, як звичайний рядовик. Жодну функ-

цію не виконус. Теофіла Капустянського і Андрія Мельника в нас нема і зовсім таких не знаємо. Гната Стефанова в нас нема. В Рахові просив о прийнятті до Січі, однак не був прийнятий, тому що не є нашим горожанином» [2, ф.3, оп.1, спр.66, арк.3]. В дійсності Семен Юськів насправді перебував на території Закарпаття. Адвокат за фахом, він був одним із ініціаторів просвітнянського руху в Рахові. Відзначався своїми радикальними поглядами. Вважав себе послідовним націоналістом.

31 грудня 1938 р. А.Волошин наказав директору поліції Ю.Білею подати «до 24 годин писемний звіт, чи перебувають особи: Базанський Михайло, Хмельовський Александр, Демчук Дмитро, Фодчук Богдан, Равіч Дмитро, Вреціона Євген в Хусті зглядно на Підкарпатській Русі. Коли би перебували, відставте їх за границю, а о тім голосіть президію правительства» [2, ф.3, оп.1, спр.66, арк.3]. Директор поліції Ю.Білей 2 січня 1939 р. повідомив А.Волошина, що «Михайло Базанський, Александр Хмельовський, Дмитро Демчук, Богдан Фодчук, Дмитро Равіч і Євген Вреціона не є зголошені у тутешнього уряду. Досі не вдалося вислідити ані, де перебувають, ані за їх діяльність» [2, ф.3, оп.1, спр.9, арк.2]. Директор поліції Карпатської України не міг не знати, що Є.Вреціона, більш відомий у Закарпатті як інженер Волянський, входив до складу Генерального штабу Карпатської Січі. Його підпис містився на більшості свідоцтв, які видавали січовикам, що пройшли відповідні курси військового навчання. Це стосується також М.Базанського і О.Хмельовського.

Незважаючи на неприхильне ставлення чехів до нелегальних переходів кордону з Галичини в Карпатську Україну, навіть серед них знаходились люди, які крізь пальці дивилися на це масове явище. До них слід віднести Й.Рущак, який тепер проживає в Карлових Варах. Безумовно, що доля багатьох галичан в певній мірі залежала і від нього. «Я того часу, до окупації Карпатської України, — пригадавав Й.Рущак, — був у Сваляві карним референтом на окружному уряді. Мені підлягали жандарми, які щодня приводили хлопців з Галичини, що хотіли вступити до Січі. Я їх посилав до Хуста. Мені приводили і мадярських терористів та інших, що нелегально перейшли границю і посилали вісті мадярам. Я їх арештовував» [246, С.68]. З цих слів зрозуміло, яку позицію займав Й.Рущак. Перебіжчиків-галичан він відпускав без охорони до Хуста, а ті йшли до місцезнаходження Головної Команди Карпатської Січі. В такий спосіб кількісно збільшувалася Січ, в якій добру половину становили галичани.

Політичні процеси, які відбувалися в Карпатській Україні, мали безпосередній вплив і на розвиток політичних подій у Галичині. В листопаді 1938 р. в Польщі відбулися дострокові парламентські вибори, після того як у вересні президент Мошціцький несподівано розпустив вищий законодавчий орган. Кількісно представництво українських партій у сеймі і сенаті залишилося незмінним (тобто 19 депутатів сейму і 6 сенаторів). Але настрої

українських послів, розчарованих у «нормалізації» українсько-польських відносин, змінилися. Один із депутатів від УНДО у програмовій статті «Найближчі справи у Сеймі» писав: «Зовнішні події з ділянки європейської політики останніх часів, головно парцеляції частин Чехословацької держави між Німеччиною, Польщею і Мадярщиною та створення всупереч бажанню польської закордонної політики української автономної держави за Карпатами під назвою Карпатська Україна, загострило польсько-українські відносини і вороже ставлення польського громадянства до нас накладають на нову Українську Парламентську Репрезентацію (УПР) обов'язки рішучої оборони наших прав і висування наших основних домагань. Таким найважливішим основним домаганням є справа територіальної автономії українських земель у Польщі» [67, 1938, 27 лист.].

А приклад був поряд — державотворчі процеси у Карпатській Україні. 9 грудня 1938 р. УПР, очолювана В.Мудрим, внесла на розгляд польського сейму «Проект конституційного закону Галицько-Волинської землі», що передбачав надання територіальної автономії у межах Станіславівського, Тернопільського, Волинського, більшої частини Львівського і Поліського, окремих повітів Люблінського, Білостоцького та Краківського воєводств. Пропонувалося створення автономного уряду і сейму, територіальних збройних сил, рівноправність польської і української мов у державних установах. Проте маршал сейму навіть не прийняв проекту до розгляду.

Така позиція польської влади тільки сприяла різним акціям підтримки автономної Карпатської України. Практично в кожному з щоденних звітів коменданта Львівського воєводства читаємо повідомлення про нелегальні переходи на терени Карпатської України [3, ф.205, оп.1, спр.498, арк.8]. Аналіз документів дає підстави робити висновок, що найбільш частими такі переходи були в січні — на початку лютого 1939 р. Звичайно, не кожна спроба перейти кордон була успішною, але, незважаючи на те, що польська прикордонна служба вже була готова до подібного перебігу подій, багато українців з Галичини все ж потрапило за Карпати. Польська поліція намагалася встановити імена українців, які вже встигли таємно перебратися в Карпатську Україну. Серед звітів львівського коменданта знаходимо інформацію польського агента, що «члени ОУН Л.Кознарський, В.Стахів, Є.Стахів знаходяться в Русі Закарпатській і є членами Січі» [2, ф.3, оп.1, спр.9, арк.57]. Що стосується Є.Стахіва, то він був командантом Карпатської Січі в Королеві.

Щоб запобігти переходам кордону, в Галичині робили обшуки у громадян, яких підозрювали в агітації і допомозі перебіжчикам. Найчастіше обшуки закінчувалися безрезультатно, але все одно до підозрілих застосовували попередній арешт. Так, у с.Великий Вилочок, що у повіті Сянок, з приводу підозри у допомозі втікачам було проведено лише 15 січня 1939 р. обшук в чотирьох українців. Обшук нічого не дав. Затриманих направили

у розпорядження прокурора в Сянок [2, ф.3, оп.1, спр.9, арк.160]. Такі акції проводили до середини березня 1939 р. В с.Нижня Тарнава 8 березня було затримано П.Мочка і Л.Клима, які займалися вербуванням молоді до Карпатської Січі. Пізніше затримали ще 15 чоловік, в яких вилучили 2 карабіни [2, ф.3, оп.1, спр.449, арк.35].

Продовжувалися випадки передачі українців полякам чеськими жандармами. В одному з документів зафіксовано: «29 грудня в Санокі стало відомо, що українських втікачів на кордоні чехи відправляють до Межилаборця, де ті платять штраф, або відбувають арешт 1-2 дні, а потім їх направляють на польський кордон» [2, ф.3, оп.1, спр.498, арк.8]. Правда, серед чехів були й такі, які співчували українцям. У вищезазваному документі говориться, що один із жандармів радив їм, щоб у іншому випадку вони «голосилися в П.Лопати або В.Сушка, які живуть у Калінові (Сяковаччина — М.В.), і які направляють їх на терени Підкарпатської Русі» [2, ф.3, оп.1, спр.498, арк.5].

У Польщі була введена жорстока цензура на переписку з Карпатською Україною. За листами нерідко встановлювали місцезнаходження і дідьність того чи іншого втікача. Переглядали всі листи, які надсилали галичанам у Карпатську Україну, при цьому в тексті викреслювали фрази, які мали найменший політичний підтекст. Так, 5 січня 1939 р. товариство «Просвіта» з с.Саяч Вишній Дрогобицького повіту вислало привітальну телеграму на ім'я А.Волошина, в якій просвітяни бажали йому «веселих свят і успіхів в праці над будівництвом української держави». Дрогобицький віце-губернатор викреслив частину тексту від слів «і успіхів...» [2, ф.3, оп.1, спр.498, арк.20]. А деяка кореспонденція взагалі затримувалася. Така доля спіткала лист С.Онидчака з Рудків, направлений 12 січня 1939 р. до редакції «Нової свободи»: «Прошу надсилати на мою адресу часопис «Нова свобода», бо я хочу передплатити, а не знаю як» [2, ф.3, оп.1, спр.498, арк.72]. Розповсюдження на території Галичини карпатоукраїнської преси і одики польська влада допустити не могла і не хотіла.

Але, все-таки, галицькі українці уважно стежили за подіями на теренах Карпатської України. У першу чергу, завдяки галицькій періодиці, інколи — завдяки листівкам і листам, які надходили звідти. Траплялося, що втікачі до Карпатської України на кілька днів поверталися додому. У повідомленні Львівського воеводського коменданта від 11 січня 1939 р. читаємо: «31 грудня 1938 р. С.Пінчак, що виїхав на Закарпаття, був 2 дні у родичів в с.Должичі, пов.Санок, а потім повернувся в Яворник. Так само Д.Карлицький і С.Карлицький були кілька днів у с.Прилуки» [2, ф.3, оп.1, спр.498, арк.38]. Ще одним джерелом інформації про події в Карпатській Україні для галицьких українців стали окремі невеликі за обсягом видання, присвячені історії і культурі Закарпаття, які почали масово з'являтися у Львові наприкінці 1938 — на початку 1939 рр.

Проте, безперечно, найбільше занепокоєння у польської влади викликали безперервні нелегальні переходи польсько-чеського кордону. Сьогодні важко встановити точну цифру перебіжчиків. Аналіз документів Апеляційного Суду лише одного Львівського воєводства свідчить, що в грудні 1938 р. польськими поліцейними органами було встановлено імена 35-ти галичан, які втекли до Карпатської України, у січні 1939 р. — понад 80 [3, ф.205, оп.1, спр.498, арк.12-110]. А були ще випадки нелегальних переходів, які не фіксувалися. Остання спроба переходу кордону в звітах коменданта Львівського воєводства датується 10 березня 1939 р [2, ф.3, оп.1, спр.499, арк.50].

У лютому 1939 р. УЦНР опублікувала в «Новій свободі» звернення «До всіх українців на рідних землях і в розсіяних суцях», у якому говорилося: «1. Просимо всіх українців, де б вони не жили, щоб кожний зложив на діло розбудови Карпатської України всенародний національний даток. 2. Беручи на увагу великі і пильні наші потреби, просимо, щоб цей даток, по змозі, був рівний 1/2% річного заробітку кожного, та був виплачений негайно по цім проголошенні. 3. Звертаємося із закликом до всіх головніших товариств українських у кожній державі та до всіх чільних діячів взяти на себе організацію всенародного національного датку на місцях, відповідно до місцевих обставин і можливостей» [60, 1939, 15 лют.]. Окремою заявою приєднав свій голос до прохання УЦНР і автономний уряд Карпатської України.

Підтримка уряду А.Волошина була виявлена в сотнях листів, авторами яких були галичани. Вони писали про свою готовність всіма силами і набутим досвідом допомагати розбудові молодій автономній країні. Галичанин Орест Зозуля просив зарахувати його до головної фінансової дирекції в Хусті [2, ф.3, оп.3, спр.173, арк.19]. Прохання прислужитися Карпатській Україні висловили галичани Іван Голик, Антон Мисишин, Теодор Федусь, Тома Дацьків, Іван Михайлюк. Колишній воїн УГА Омелян Лисняк, що проживав у Пряшеві, писав: «Я, нижчепідписаний... осмілюсь предложити свої услуги, щоб ще послужити своєму народові» [2, ф.3, оп.1, спр.9, арк.1]. Багато воїнів УГА після поразки визвольних змагань були змушені емігрувати за кордон і наприкінці 30-х років проживали в Чехословаччині, Німеччині, Англії, США. Іван Вовк писав із Франції, що буде в пригоді Карпатській Україні як інженер за фахом. Він мав досвід роботи «на залізниці, або на електровнях, чи споріднених галузях» [2, ф.1148, оп.1, спр.293, арк.1]. Іван Цимбал, з Підгайців, пропонував свої послуги як колишній «член військової поліції в Тернополі» і який «відзначався, як дуже цільний стрілець» [2, ф.17, оп.2, спр.5, арк.6].

Чимало галичан опинилося на окупованій угорцями території після рішення Віденського арбітражу. Вони просили допомогти їм дістатися до Хуста. Необхідно відзначити, що багатьом в цьому допоміг галицький

письменник В.Бірчак. Зокрема, він посприяв поверненню до Карпатської України Івану Ференцу — колишньому стрільцеві УГА, що свого часу брав участь в боях за Київ [2, ф.3, оп.1, спр.343, арк.1]. Сотні галичан з'явилися на Закарпатті в 20-30-ті роки. Вони теж, в основному, активно включалися в розбудову автономного Закарпаття на різних ділянках господарського життя. Окремим із них були довірені керівні посади в крайових округах. Головою Української Національної Ради у Воловому був галичанин Й.Дудикевич, а його земляк С.Фігура очолював місцеву команду Січі. Про галицького письменника Костя Вагилевича, що проживав у Рахоні, В.Лацанич писав: «...знає місцеві обставини і є дуже бажаним...» [2, ф.3, оп.3, спр.92, арк.42].

Галичани взяли посильну участь в обороні Карпатської України. В боях загинули, або були закатовані Василь Бойчук, Тимко Проць, Василь Саблюк, Зенон Коссак (Тарнавський), Степан Фігура, Іван Михайлюк, Мюнюк, Дулка, Кушнір, Мелешко, Орлович та багато інших. Не легкою була доля і тих, хто опинився в концтаборі. Жажливі знущання, часті побой, придирки жандармів за будь-яку провину. Нелюдське ставлення доповнювалося ще одною бідою — голодом, який панував серед галичан. Вони перебували в угорському таборі до 7 червня 1939 р. Напередодні з'явилися представники Німеччини і Польщі. Ув'язненим було запропоновано зробити вибір — їхати до Німеччини, або повернутися на батьківщину. Галичани від останньої пропозиції категорично відмовились. Документи, які зберігаються в фондах архівів Праги, дають можливість встановити кількість галицьких січовиків, які вирішили їхати до Німеччини. Словацький підполковник Дов називав 500 січовиків. [14, і.с.17/4/13]. В ряді документів йдеться про переїзд січовиків до Німеччини, у Жіліну [14, і.с. 17/5/13; і.с.17/10/13]. Однак, серед емігрантів зустрічаються також громадяни польської національності [14, і.с.19/1/15].

Чому саме до Німеччини попрямували сотні січовиків після звільнення з угорських таборів? Відповіді на це питання допомагає доповідна записка офіцера чехословацької розвідки Шромека. Її автор доводив, що він ще в жовтні 1938 р. відмічав тісні стосунки між німецькою службою безпеки і українськими націоналістами. Шромек писав, що 28 жовтня 1938 р. «до Ужгорода прибув німецький редактор Е.Меркен («Фолькішер Beobachter»), котрий проживає в Берліні. Він кожний день зустрічається з діячами українського напрямку, шукає здібних українських агітаторів, яких посилає до Праги в німецьке посольство, де вони одержують німецький паспорт і їдуть у Німеччину. Там одержують вишкіл. Вони, згідно з планами Гітлера, мають розбити в недалекому майбутньому Польщу» [14, і.с. 79/13/3/8].

Чимало галичан були розстріляні поляками після поразки Карпатської України. Шість невідомих патріотів, прізвиська яких досі не вдалося

встановити, розстріляли на Веречанському перевалі. [27, С.348] Сучасний український дослідник Г.Дем'ян писав, що «чотирьох хлопців, які повернулися із Закарпаття десь наприкінці березня 1939 р., поляки убили в Лужку, де в річку Опір впадає Боклагівський потік. Четвертого з них привезли останнім і заставляли впізнавати перших трьох. Він лише нахилився над ними, а поляки в той час застрелили його. У Славському розповідають, що цей хлопець був сином священика із Заліщиків. Вночі наші люди перевезли їх на цвинтар і там поховали. На могилах стоять два березові хрести, але без написів» [27, С.348]. Вчений вважає, що «таке діялося майже вздовж усього польського кордону в Українських Карпатах» [27, С.348]. Очевидець і активний учасник оборони Карпатської України М.Чирський розповідав про розстріл 44 галичан. Їх «викликали на двір, — писав М.Чирський, — наказали забрати речі, та вивезли їх до Польщі. Шкода було тих хлопців, ждала їх страшна доля» [541, С.200].

16 березня 1939 р. угорські частини вийшли на польський кордон в районі Бескида, а 19 березня відбулося братання угорських і польських військових сил біля Сянок і Ворохти. [37, 1939, 17 берез.] Угорські літаки у час агресії розкидали біля польського кордону «привітальні листівки», які закінчувалися словами: «Завжди хай живе Польща і Угорщина!» [3, ф.205, оп.1, спр.499, арк.99]. А що ж відбувалося в Галичині? Українські політичні партії, які мали своїх представників у польському сенаті, намагалися подати свій голос на захист Карпатської України. 17 березня 1939 р. сенатор Твордиян (УНДО) від імені УПР спробував зробити заяву щодо подій у Карпатській Україні, але «промовцеві відібрали голос» [37, 1939, 19 берез.]. Після падіння Карпатської України по всій Галичині проходили жалобні богослужіння. 18 березня у Соборі Святого Юра у Львові відбувся молебень за загиблими січовиками, на якому були присутні близько 400 чоловік. Після закінчення відбувся мітинг під гаслами «Геть з мадярами!», «Геть з поляками!». Демонстрантів розігнала поліція [3, ф.205, оп.1, спр.499, арк.89]. Про ці заходи повідомляв у своєму звіті окружний прокурор Станіслава від 18 квітня 1939 р. [3, ф.205, оп.1, спр.879, арк.177].

25 березня львівські газети опублікували спільну заяву провідних легальних українських партій Галичини під назвою «Українці», в якій, між іншим, сказано: «Майже всю державну територію Карпатської України зайняла Мадярщина... Оперта лише на власні сили Карпатська Україна не могла держатися під збройним напором мадярських військ... Зрозумілий біль, що огортає нас сьогодні... Не час на біль, зневіру... Нехай у гарті духа і моральної сили Української Нації кується її доля» [37, 1939, 25 берез.].

Відлунням карпатоукраїнських подій стали нові арешти і судові процеси, які відбулися в Галичині. Наприкінці березня 1939 р. були арешти серед тих небагатьох січовиків, які після трагедії Карпатської України повернулися до Польщі. Так, 25 березня у с.Соколики повіту Турка, було затри-

мано трьох українців, які свого часу нелегально перейшли польсько-чеський кордон [3, ф.205, оп.1, спр.499, арк.128]. Судовим процесам передувало довготривале розслідування. Затриманим А.Хоміосяку, Б.Прокопу і М.Левицькому вирок було оголошено лише 28 квітня 1939 р. [3, ф.205, оп.1, спр.1095, арк.2, 6]. У фондах ЦДІА у Львові зберігаються листи прокурора окружного суду в Бережанах до прокурора Апеляційного Суду у Львові про хід слідства, зміст допитів і сам вирок [3, ф.205, оп.1, спр.1095, арк.2, 6, 10]. До арештантів застосовували три види покарання: ув'язнення, втрата громадянських прав, поліцейний нагляд [3, ф.205, оп.1, спр.499, арк.8]. Ув'язнювали, як правило, на строк від півроку до восьми. Серед вироків зустрічаються такі: агітація за перехід кордону, надання допомоги при переході кордону, спроби переходу кордону, нелегальне перебування на території Карпатської України [3, ф.205, оп.1, спр.499, арк.2]. У списку засуджених з 1 квітня по 30 червня 1939 р. за приналежність до ОУН, складеного в прокуратурі Апеляційного Суду у Львові, знаходимо імена 24 українців, вироки яких пов'язані з нелегальними переходами польсько-чеського кордону. [3, ф.205, оп.1, спр.499, арк.2-21]. Даючи оцінку Карпатській Січі, П.Стерчо відзначив, що в її розбудові «наші брати з Галичини, Буковини, Волині, Холмщини й Лемківщини, зокрема члени ОУН, були важливим фактором» [921, С.98].

У 1938-1939 рр. преса Закарпаття, зокрема «Нова свобода», починає приділяти багато місця подіям, що мали місце в Східній Галичині, яка насильно була включена до складу Польщі. І це стосується не тільки української преси Закарпаття, але і всього світу. Що ж привертало увагу світової громадськості до Галичини? Наприкінці 30-х років політична ситуація в Галичині була надзвичайно нагніченою, деякою мірою навіть вибуховою. Польські загарбники посилили жорстокий терор проти українців, що в свою чергу викликало до них ненависть у всьому цивілізованому світі, а також симпатії до справедливої боротьби галичан за автономні права. Газета «Нова свобода» регулярно знайомила закарпатців зі всім суттєвим, що там відбувалось.

Становище українського населення Галичини стало настільки нестерпним, що митрополит А.Шептицький звернувся із своїм пастирським листом до світової громадськості. Лист був надрукований у «Новій свободі» і став, деякою мірою, постійною темою для обговорення. В ньому, зокрема, відзначалося, що «коло сто церков розібрано і розвалено. Много замкнено. Деякі спалено рукою незнаних злочинців. У замкнених церквах і каплицях заборонені Богослужіння, і в них, і поза ними. Між знищеними церквами є дорогоцінні старинні пам'ятки церковної архітектури. Часто знищені і знаряддя релігійного культу. Людей змушували, іноді насильством, приймати католицьку віру у латинському обряді... Неповинних людей не раз бито та видавлювано з їхніх осель. Навіть не вільно там учи-

ти катехізму й проповідувати у матерній мові людей» [60, 1938, 2 верес.]. Після публікації цього листа одна за одною з'являються десятки статей про важке, безправне становище українського населення Галичини. В одній із них говорилося, що «...поляки нечуваним варварським способом нищать у своїй державі все, що українське. Нищать стрілецькі могили, розбивають українські товариства, унеможливають удержування шкіл, насильно й обманством перетягують несвідомих селян на латинський обряд, щоб таким чином скорше їх спольщити, а в останньому часі взялися до радикального нищення православних церков...» [60, 1938, 2 верес.].

У вересні 1938 р. поїздку до Чехословаччини здійснив лорд Рансімен, який під час зустрічей з впливовими особами чехословацьких властей, прийшов до висновку, що Великобританія повинна «звернути увагу на Польшу, де середньовічною психозою затроєні, хворі на великоманію люди задумують стерти з лиця землі одного з найкращих, найсвідоміших народів світу» [60, 1938, 4 верес.]. Після поїздки в Чехословаччину Рансімен вирішив відвідати Польшу і на власні очі побачити, що там твориться.

Свою солідарність з галичанами закарпатці висловили на зборах УЦНР, які проходили у вересні 1938 р. Великі промови виголосили Ф.Ревай та І.Рогащ. Збори ухвалили резолюцію, доповнення до якої вніс Ф.Ревай: «щоб чеська влада... перевела інтервенцію в Варшаві проти нечуваного переслідування 8 мільйонної української людності на Західній Україні...» [60, 1938, 6 верес.]. Учасники маніфестаційних зборів 16 жовтня 1938 р. у Великому Бичкові прийняли резолюцію, в якій підтримали визвольну боротьбу українців Галичини: «Українці Закарпаття шлють гарячий привіт прикарпатським братам, що провадять героїчну боротьбу з наїздниками-окупантами. Дякуємо їм за їх гарячу прихильність до наших змагань, за їх оборону наших прав. Віримо, що недалеко та хвилина, коли весь Український Народ від Попраду аж до Кавказу, буде сам господарем на своїй землі, бо тільки в своїй хаті своя правда і сила і воля» [2, ф.3, оп.3, спр.55, арк.1, 2].

Отже, в 1938-1939 роках українці Галичини взяли посильну участь у тактичній Карпатській Україні від гортистів. Їх солідарність із національно-визвольною боротьбою закарпатських українців проявилася в масових переходах кордону, маніфестаціях та інших акціях протесту проти польсько-угорських зазіхань на Закарпаття. Велику моральну і матеріальну підтримку Карпатській Україні подавали різноманітні легальні та нелегальні партії Галичини, керівництво греко-католицької церкви в особі А.Шептицького. Сотні галичан виявили бажання особисто допомогти молодій автономній країні своїми знаннями і набутим досвідом. Польський уряд негативно поставився до масових переходів польсько-чеського кордону, що знайшло відображення в нотах протесту польського посла. Уряд А.Волошина, звинувачений у сприянні антипольській пропаганді на території краю, не міг на них не реагувати. Отже, нелегальні переходи кордону

свідчили про солідарність галичан із національно-визвольною боротьбою закарпатців, але, в той же час, вони ускладнювали становище Карпатської України. Галичани, разом із закарпатцями, взяли активну участь в безнадійному захисті Карпатської України. Чимало їх загинуло в боях, або потрапило до угорських тюрем і концтаборів.

4.4. Карпатські січовики — оборонці Карпатської України

Перша і друга декади березня 1939 р. стали трагічними для Карпатської Січі і в цілому для всієї Карпатської України. Так, канцлер Німеччини дав дозвіл на її окупацію, хоч німецький уряд у дипломатичній ноті застеріг Угорщину після захоплення цієї території враховувати потреби німецького транспорту і не завдавати шкоди економічним інтересам Німеччини. Угорський уряд мав визнати всі угоди економічного характеру, підписані між урядом Карпатської України і німецькими офіційними або приватними установами, а також права етнічних німців, які проживали на цій території. Один з важливих пунктів цієї ноти закликав Угорщину не застосовувати кримінальних переслідувань або якихось інших карних акцій проти колишніх українських міністрів та інших політичних діячів Карпатської України і учасників Карпатської Січі [81, С.102-103]. Угорський уряд зобов'язувався виконати цей пункт згаданої ноти.

І санкцію Гітлера на дозвіл окупувати Карпатську Україну угорський посол в Німеччині негайно передав у Будапешт. У відповідь регент Угорщини Міклош Горті відразу направив Гітлеру листа, який варто тут повністю згадати: «Ваше превосходительство! Щиро дякую. Я не можу висловити, який я щасливий, тому що ця багата ресурсами провінція — я неохоче користуюся пишномовними словами — дійсно має для Угорщини життєво важливе значення. Незважаючи на те, що наші рекрути прослужили лише п'ять тижнів, ми беремося до справи з великим ентузіазмом. П'ятнадцятого, 16 цього місяця, станеться прикордонний інцидент, за яким в суботу здійсниться могутній удар. Я ніколи не забуду цього доказу дружби і ваше превосходительство завжди може твердо розраховувати на мою відданість. По-дружньому відданий — Горті» [15, С.158].

Після цього події розгорталися дуже швидко, представник німецького рейху вимагав негайно розпочати агресію проти Карпатської України. Уже 14 березня 1939 р. чехословацькому послу в Будапешті був вручений ультиматум угорського уряду, щоб на території Підкарпатської Русі — Карпатської України негайно було звільнено всіх інтернованих угорців, припинено переслідування осіб, видано зброю угорським організаціям само-

оборони, розпочато евакуацію чехословацьких військ та збережено цілковиту недоторканість майна угорських підданих і осіб угорської національності [81, С105].

Хоча чехословацький уряд прийняв всі вимоги, крім передачі зброї угорським організаціям, того ж дня (а не 16 березня, як це говорилося в листі М.Горті) в районі Мукачєва і Ужгорода, які згідно з рішенням Віденського арбітражу уже перебували у складі Угорщини, відбулися інциденти на демаркаційній лінії і по суті розпочалася окупація всієї території Карпатської України.

Це підтверджують і слова із звіту головного офіцера чехословацької армії в Карпатській Україні полковника генерального штабу Яна Гержмана: «14 березня вранці о 7 год. був я покликаний в комендатуру 12 дивізії, де мені було сказано, що мадяри почали о 6-ій атаку вздовж цілої демаркаційної лінії в напрямках: Ужгород-Перечин, Мукачєво-Свалява і Берегово-Севлюш (*тепер Виноградів — Авт.*)... але чехословацькі військові частини, розміщені в тих околицях, відбили атаку і зайняли оборонні позиції» [1093, С.336].

У зв'язку з цим прем'єр-міністр Карпатської України Августин Волошин декілька разів звертався до уряду Німеччини, щоб він виступив посередником у Будапешті для припинення наступу угорських військ і взяв до уваги те, що вона проголосила свою незалежність. Але міністерство закордонних справ Німеччини 15 березня 1939 року відповіло, щоб уряд Карпатської України не чинив опір наступаючим угорським військам, бо «уряд Німеччини, на жаль, не в стані взяти на себе захист» [1093, С.338]. Це був явний акт зради щодо Карпатської України.

У такій ситуації після проголошення незалежності Карпатської України Організація Народної Оборони Карпатська Січ фактично проголошувалася регулярною армією, головним командантом якої став президент Карпатської України, а міністром військових справ призначений за відсутності Дмитра Климпуша, який виїхав службово до Ясіня, Степан Клочурак.

У свою чергу міністр військових справ видав наказ №1, яким передавав безпосереднє командування збройними силами полковнику Сергію Сфремову: «Наказую: — полковник С.Сфремов, як командант національної оборони Карпатської України прибирає собі штаб у складі осіб: 1. полковник Михайло Гузар, 2. полковник Філонович, 3. надпоручник Парчаній, 4. надпоручник Гулянич, 5. поручник Бабіля, 6. поручник Андрій Іванкович, 7. поручник Пуглик Михайло, 8. поручник Вайда Степан, 9. поручник Петро Чорний, 10. поручник Щука Борис, 11. командант ОНОКС Іван Роман, яко інтендант. — Хуст, дня 15.III.1939. — Степан Клочурак» [921, С.217].

Тоді ж була оголошена загальна мобілізація. Оскільки це звернення до народу та всіх колишніх військових майже невідоме широкому загалу чи-

тачів, подасмо його текст за газетою «Нова свобода» за 16 березня 1939 р., хоч воно фактично друкувалося уже 15 березня: «При міністерстві війська в Хусті утворився генеральний штаб під проводом пол. Єфремова. Формується армія Карпатської України. Всі бувші військові старшини, підстаршини і вояки, голосіться до головної команди армії, і тому нехай не буде ні одного вишколеного вояка, який би не заоферував своєї прислуги своїй державі. Служили ми цісарям, всяким чужим президентам, то послужім тепер своєму народові.

Вояки, вас кличе рідна держава!» [921, С.218].

На жаль, зміст цього документа не дійшов до кожного, хто мав обороняти рідний край. Правда, на це не було ані часу, ані можливості передати його у найвіддаленіші села.

Вікентій Шандор також відзначав, що в тодішніх складних умовах мобілізація мала більш символічний, ніж реальний характер. В той час до такого розвитку подій ні уряд Карпатської України, ні національна оборона, ні населення не були підготовлені з військової точки зору та й не існували жодні перспективи щодо можливого військового успіху. Та, незважаючи на таке драматичне становище, українські патріоти йшли на збірні пункти, щоб допомогти своїй державі. Масово на заклик мобілізації відгукнулася молодь. За деякими даними тоді було зібрано 1200 чоловік, які розмістилися в хустських казармах, інші були згруповані у військові підрозділи і перебували в домашніх умовах.

Між тим для окупації Карпатської України Угорщина створила Карпатську військову групу на базі 6-ї угорської армії з 8 корпусів, яку очолював полковник генштабу Лайош Белді. Угорське командування запланувало розгорнути бойові дії на трьох напрямках: західному (Ужгород-Перечин-Великий Березний-Ужок) з відгалуженням на Турянську долину (Тур'я-Ремета-Порошково), середньому або центральному для дій у двох напрямках (Мукачево-Чинадійово-Свалява-Воловець) і (Мукачево-Іршава-Білки-Довге), а також східному (Берегово-Севлюш-Хуст-Тячів-Солотвино-Рахів-Ясіня), головним завданням якого було подолати опір січовиків і не допустити захоплення румунськими військами східних районів Карпатської України, на які претендувала Румунія.

В угорських документах і телеграмах військових вказувалося, що на західному напрямі діяла Ужгородська група, середньому — Мукачівська і на східному — Берегівська [565, С.291]. На всіх вищезгаданих напрямках чеські війська, часто разом з січовиками, вели бої з угорськими військами до того часу, поки не одержали наказ евакуюватися з території Карпатської України. Але окремі підрозділи відбивали атаки ворога і після цього на різних ділянках краю. Дивним є лише те, що така добре озброєна армія по суті відступала, а фактично неозброєні учасники Карпатської Січі (як свідчать угорські джерела), «чинили окупантам шалений опір».

Спочатку 14 березня 1939 р. бойові дії угорських військ на всіх напрямках не мали характеру загального наступу, а скоріше були прикордонними сутичками, певною пробою сил. Так, наступ угорських військ з Мукачева на Сваляву силами одного полку завдяки енергійним заходам командира третьої роти поручика Яна Єлінка і перехресному вогню станкових кулеметів був припинений, а потім ворожі частини відкинули назад. На цій демаркаційній лінії діяли роти і взводи СТОС «Кольчино», «Ракошино», «Підмонастир-Монастир», «Лалово», «Залуж», «Макарьово» [31, С.69].

Того ж дня угорці спробували захопити сусідні села навколо Ужгорода — Дравці, Баранинці, Коритняни, Часлівці, але чеські підрозділи разом з січовиками відкинули їх на попередні позиції. Більше того, гонведи прагнули прорватися в Ужгород, але здійснити це не змогли. І в районі сіл Велика Добронь і Чомонин теж були спровоковані сутички, але й ці села гонведи тоді взяти не змогли. Подібні сутички відбулися і в околицях населених пунктів Виноградівщини — Шаланки, Чорнотисово, Фанчикова, Королево, де січовики теж діяли разом з чеськими підрозділами.

Але 15 березня 1939 року на всіх напрямках фронту вже йшли активні бойові дії угорських військ. І одним з найважливіших був східний напрям Берегівської військової групи на Хуст, столицю Карпатської України. Планувалося чимшвидше арештувати її уряд, не допустити відкриття Союму, перешкодити наступу румунських військ у східних регіонах краю. Але, як відомо, до цього не дійшло.

Чотар Євген Врецьона (його псевдонім Осип Волянський) подав таку інформацію про сили, які тоді були в розпорядженні Головної команди в Хусті. В районі Севлюша, Королева і Великої Копані були розташовані три сотні, які мали 400 рушниць (крісів) і близько 20 ручних кулеметів (скорострілів). В Іршаві — одна сотня з 100 рушницями, кількома ручними кулеметами. Хуст мав 2 сотні, близько 200 крісів і з десяток ручних скорострілів. У Воловому (тепер Міжгір'я) були сформовані 2 сотні, які мали близько 400 крісів і кілька ручних скорострілів [491, С.101-102].

Так, на Севлюсько-Хустському відтинку фронту відбулися, як відомо, найкровопролитніші бої угорських військ з січовиками та чеськими підрозділами, у них взяла активну участь студентська молодь учительської семінарії, переведеної сюди раніше з Ужгорода. Ось як згадує про це учасник подій Іван Фекета: «Переді мною постає ранок 14 березня 1939 року. З боку південного кордону, від села Фанчикова, долинав гуркіт кулеметів. Того дня заняття в семінарії вже не проводилися. Нас інформували, що кордон порушили мадярські терористи-соботчопотоші, яких треба зупинити. Частина хлопців розійшлася по своїх домівках. Але в приміщенні 4-го річника залишилися саме ті, що готові були боронити Карпатську Україну. Уся організація дій семінаристів лягла на плечі професора Голоти. Його надійний помічник, учень семінарії Михайло Ко-

зичар (*Він відслужив дійсну службу в армії, тому розумів військову справу. — О.Д.*) наспіх сформував нашу бойову роту і заспокоював, що невдовзі з військових казарм принесуть нам зброю. А тим часом професор Голота розповідав про героїчну боротьбу українського козацтва з ворогами України... Постріли рушниць і кулеметів дедалі більше наближалися до Севлюша» [996].

Одержавши зброю від чеського поручика, група з 20 студентів на чолі з Михайлом Козичаром незабаром відправилася під Севлюш і разом з чеськими прикордонниками стримувала натиск ворога протягом кількох годин [1104, С.29]. Але, як писав потім Яків Голота, чехи робили опір лише до того часу, поки їх підрозділи і чиновники не вивезли своє майно. Тоді під Севлюшем був вбитий студент учительської семінарії Цьома, родом з Малого Березного нині Великоберезнянського району [1104, С.30].

Після цього студенти семінарії вирушили у напрямі Великої Копані. За селом одержали від чеських військ зброю і ранком 15 березня 1939 р. під командуванням Якова Голоти зайняли позиції біля насипу залізничної колії, яка з Великої Копані вела до Рокосова. І разом з січовиками, які прибули з Хуста, вони вступили в бій з угорськими гонведами на відомому Красному полі. Першу атаку семінаристи відбили, але потім їм довелося відступати, при цьому загинули два побратими-кулеметники, які прикривали їх відступ.

Про бої на цьому полі за свіжими слідами розповіли поручник Іван Чучка та семінарист Василь Поштак у книзі «Карпатська Україна в боротьбі» [491, С.113, 115]. Іван Чучка вказував: коли семінаристи прибули до Великої Копані, він одержав наказ від районного команданта Ковача стримувати наступ ворога на Хуст. Для цього відібрав від чеської військової частини, яка направлялася до Хуста, 8 легких кулеметів, 120 рушниць і 50 тисяч набоїв. Оскільки Королево уже було зайнято, 16 березня ранком угорське військо розпочало наступ.

Але з Королева прибула велика група січовиків і поручник розподілив її на праве й ліве крило для оборони Рокосова та моста через Тису біля Королева, а також вздовж залізниці Велика Копаня-Рокосово. Та сили були нерівні. Ворог обстрілював січовиків з гармат та літаків і поступово почав їх оточувати. Тоді Іван Чучка дав наказ відступати у напрямі Хуста.

Високу оцінку битві на Красному полі дала львівська газета «Нова зоря». Вона вказувала, що «не дається заперечити факту, що під Хустом відбулася велика битва, в якій з обох сторін полягло багато соток воїнів. Мимо всієї симпатії до мадярів, не можемо не підкреслити, що український народ... хоробро боровся». З приводу цього дослідники вказують, що «повідомлення про цей бій з'явилися на сторінках газет цього світу, що викликало величезний резонанс. Симпатії світової громадськості були виключно на боці захисників Карпатської України. Угор-

щина в очах демократичних країн постала агресором проти молоді української держави» [315, Т.2, С.113].

В результаті бою на Красному полі угорське військове командування відправило в Будапешт повідомлення про те, що Берегівська група, залишивши Королево, наближається до Хуста [565, С.291]. Що в цей час відбулося в Королеві і навколо нього, розповів Юрій Шанта. Зокрема, групі семінариста Михайла Козичара допоміг Михайло Кіштулинець, який працював у Колочаві на залізниці. 16 березня 1939 р. «семінаристи відправилися до залізничного моста на Тисі, де вони вступили в бій з угорськими військами і їх групу оточили над Тисою і знищили» [1104, С.30].

А ось що написав зі значними подробицями про цю групу Степан Пап-Пугач: «Двадцятьоро пластунів уступає під Королево на Веряцю. Під вечір займають оборонну позицію. На час затримують малярську горту... Цілу ніч шаленіє боротьба. Пластуни боронять Королево над Тисою. У першій лінії Козичар із своєю групою. Над ранок 16 березня частина пластунів відступила за Тису... О 10 годині Королево впало. Козичар тяжко поранений. Четверо друзів донесли свого кошового до Веряці. Аж тут раптом маляри оточили село. Схопили раненого з його побратимами. Зв'язали їм руки і під багнетами повели на Тису. Зв'язані були змушені ще нести свого зраненого друга» [780]. Що відбулося далі, буде сказано пізніше.

Мужньо захищали січовики залізний і шосейний мости на річці Ріка поблизу Червоної скали. 16 березня в обідню пору після форсування Ріки угорське військо безпосередньо перейшло до Хуста. Його захоплення показано в статті американського кореспондента «Маляри зайняли Хуст після бою», надрукованій 17 березня 1939 р. в газеті «Нью-Йорк Таймс». Тут було сказано, що угорське військо штурмом взяло о четвертій годині після обіду «цю маленьку столицю Карпатської України і після півторагодинного бою розгромило чеський і український опір. Українські ударні відділи, що мріяли створити українську незалежну державу, і декілька чеських вояків, що вирішили радше боротися, ніж утікати до Румунії, були витіснені у снігом покриті гори, що оточують місто. Їх буде тяжко викинути з їхніх гірських схованок, але втомлені побідоносні малярські вояки вже готові переслідувати їх завтра» [1104, С.34].

Про взяття Хуста повідомлялося і у телеграмі угорського військового командування від 16 березня 1939 р. про те, що Берегівська група просувається далі, направивши вперед у розвідку поїзд по залізничній лінії Хуст-Мараморш-Сигет [565, С.294]. Інша телеграма засвідчила, що у Солотвині відбувся важкий бій і командування зафіксувало, що там «знаходяться військові казарми, які впродовж трьох годин боронили чеські військові частини та січовики. Багато було вбитих і поранених» [565, С.62].

У донесенні за підписом генерала Генріха Верта від 17 березня 1939 р. вказувалося, що група підполковника барона Унгара (11 і 14 батальйо-

ни), не відчуваючи значного опору ворога, дійшла до Ясіня, наступаючи вздовж румунського кордону [565, С.299]. Після окупації всієї території Карпатської України в одній з телеграм зазначалося, що уже 19 березня угорські війська ніде не зустрічалися з чеськими солдатами.

На середньому напрямі з 15 березня 1939 р. угорські війська зустрічали опір з боку чеських підрозділів і січовиків в районах сіл Горонди, Чинадйова, Пасіки, а також Сільця, Іршави й Імстичова. Зокрема, в с.Горонда група січовиків під командою жандарма М. *(Щоб не нашкодити живим, їх повні прізвища тоді не називали. — О.Д.)* перебувала на відстані 50 метрів від демаркаційної лінії. А коли гонведи розпочали наступ, то один кулеметник стримував їх до останнього патрона, а як опинився в калюжі крові, то його змінив сам командант. Але тут вся група оборонців була розбита. Лише кулеметника врятував жандарм-січовик Г. із сусіднього села Страбичова, який закидав ворога гранатами. Тут він організував невеличку групу українських жандармів, яка дала ворогу жорстокий бій і затримала його просування до 16 години дня [491, С.104-105].

Істотні сутички відбулися між січовиками й угорськими військами і в районі сіл Чинадйова, Пасіки, а також Сваляви. Після села Пасіки січовики підпалили міст на ріці Латориці і не допустили перехід ворога через нього, хоч угорське командування повідомляло, що чеські підрозділи не чинять опору проти Мукачівської групи. Тому два угорські батальйони уже прямують із Сваляви через Полянну і Уклин до польського кордону, а один піхотний батальйон залізничним транспортом на лінії Свалява-Стрий досяг уже Волівця, а ще один шосейною дорогою через Нижні Верещки дійшов до польського кордону [565, С.291, 294].

У відгалуженні з Мукачева на Іршаву угорців стримували січовики, вишколом яких у селах Лоза, Ільниця, Осій, Колодне займався поручник Осип Свобода.

Під час евакуації чехів з Іршави до Хуста він, а також місцевий січовик учитель Г. зажадали передати їм частину своєї зброї. І ті передали січовикам чотири кулемети, гранати та набої. Провідник Г. вирушив з групою січовиків у с.Довге, де теж роззброїв чеський підрозділ. Тепер з'ясовано, що це був учитель Юрій Глеба, який потім, у 1944 р., як командир партизанської розвідки в загоні Дюли Усти — Івана Прищепи, роззброював угорських гонведів під час визволення краю Червоною Армією [565, С.60].

Щоб стримати угорців, поручник Свобода організував два ряди оборонної лінії вздовж шосейного шляху Кив'яжд (Кам'янське)-Сільце-Іршава та узгір'я с.Лазі недалеко від схрещення доріг з Собатина і населених пунктів Сільце-Іршава. Були вириті й окопи. Серед січовиків, які обороняли ці позиції, були і студенти Білківської гімназії.

Активно діяв і чотар Н.Романенко. Його група січовиків мала найбільше вогнепальної зброї. Крім 9 ручних кулеметів, він одержав від коман-

дира жандармерії 4 ракетні пістолі, 4 міномети, 62 рушниці, 15 пістолетів, 250 ручних гранат, 400 ракет і десятки тисяч набоїв. Її група займала дві позиції на гірському хребті між Сільцем і Ардановим. Вона трималася перед наступом цілих 7 з половиною годин. Але звідси вимушена була відступати до Іршави, де продовжила бій до 10 годин вечора.

Згодом Н.Романенко одержав наказ із Хуста відступати у напрямі села Білки, де до його групи приєдналися січовики з навколишніх сіл, що склали 69 чоловік. Учителю с.Лоза Василь Галас порадив керівнику січовиків прориватися у напрямі Хуста, а потім до румунського кордону. Дізнавшись, що Хуст уже в руках ворога, Н.Романенко вирішив з підлеглими січовиками зайняти позицію за с.Імстичово і битися до останнього. Коли його групу 16 березня оточили угорські гонведи, січовики оборонялися дійсно до останнього патрона [1104, С.26].

Подібні думки висловив в той час і поручник Осип Свобода: «Йдемо через Імстичово. Тут одержуємо провідника, який перевів нас далше в гори в напрямі на Кошельово. Йде мені про те, щоб вирватися чим скоріше з Іршавщини на Волівщину, а далше на Гуцульщину» [491, С.110-111].

Але перед цим січовики Іршавщини дали ворогу справжній бій, про що свідчить телеграма угорського командування в Будапешт від 17 березня 1939 р.: «Велика група січовиків, — повідомлялося тут, — в районі Іршави, Білок, Довгого. Вони укріпилися в горах, добре озброєні і не пускають угорські військові підрозділи вперед. Тут також потрібна допомога. Упродовж 17 березня угорські військові частини втратили 37 чоловік убитими і 134 пораненими. Противники (*тобто січовики — О.Д.*) втратили близько 200 убитими і понад 400 пораненими. В полон взято близько 300 чоловік» [565, С.60].

Про досить активну оборону січовиків і чеських військ вздовж річки Уж від Ужгорода до польського кордону свідчать також повідомлення угорського командування в Будапешт. Наступаючи 16 березня 1939 р. в долині річки Уж, Ужгородська військова група до 12 години дня дійшла до с.Кам'яниці. В телеграмі сказано, що тут «чехи запекло оборонялися».

А на 16 годину гонведи уже подолали опір чехів і стали наближатися до Перечина. Але уже 17 березня генерал Верт відзначив, що чеські підрозділи знову вчинили значний опір біля с.Мирчі Великоберезнянського району. Більше того, перед своїм відступом чеські військові підрозділи передавали свою зброю, боєприпаси і обмундирування місцевим січовикам. Тому не випадково, що на другий день угорські війська стримували уже січовики у сусідньому з Мирчею селі Малий Березний, про що було зафіксовано в тексті телеграми. Та Ужгородська військова група 18 березня біля с.Ужок досягла польського кордону [565, С.291, 294, 299, 303].

Таким чином станом на 18 березня 1939 р. вся територія Карпатської України була окупована угорськими військами, які на всіх карпатських

перевалах дійшли до польського кордону. Але це не означало, що бойові дії з січовиками уже повністю припинилися. Спогади й архівні документи зафіксували тоді в Карпатах і партизанські форми боротьби окремих груп січовиків. Про це зокрема йдеться майже в кожній телеграмі в Будапешт угорського військового командування на території окупованого краю.

Так, 17 березня в телеграмі вказувалося: «З партизанською боротьбою нам і надалі треба рахуватися». Тут же було також сказано, що хоч значні сили січовиків стиснуті в районі Іршава-Білкі-Довге, але з навколишніх гір вони можуть організувати напади [565, С.299]. На другий день угорські військові не без тривоги повідомляли, що в районі села Ужок на Великоберезнянщині озброєні січовики «своїми нападами ставили під загрозу спокій наших частин» [565, С.303].

Наступна інформація підтверджувала наявність партизанських дій січовиків у селах Міжгірщини, зокрема в Торуні, Репинному і самому Воловому і що січовики збираються на розбитих командних пунктах в с.Ясіні на Рахівщині, в долинах біля Хуста та біля селища Перечин [565, С.307]. До речі, ці факти були зафіксовані в телеграмі, підписаній генералом Вертом. Як бачимо, станом на 18 березня січовики-партизани чинили опір угорським військам у гірських місцевостях від Ужка на Великоберезнянщині через Міжгірщину, Хустщину, Перечинщину аж до Гуцульщини.

Варте уваги ще одне повідомлення від 19 березня, у якому йдеться, що на території Ужок-Перечин-Нижні Верецьки (*тепер Нижні Ворота — О.Д.*) зібралось біля 3 тисяч січовиків (*здається, ця цифра явно перебільшена — О.Д.*), яких угорське командування прагнуло роззброїти і що це не легко було зробити, свідчить інформація того ж таки дня, що «нечисленні загони гвардійців Січі все ще опираються» [565, С.310, 313].

І деякі спогади дають більш конкретні факти партизанської діяльності січовиків. Так, одну партизанську групу угорські війська розбили 17 березня 1939 р. між Бедевлею і Тячевом, другу в районі Тересви. В Нересниці на тій же Тячівщині партизани знищили всю вітальну браму, яку поставили тут мадярони і євреї, а також угорські прапори. Таку акцію вони вчинили і в селах Ганичі, Калини і Дубове [491, С.169].

У роки незалежності України, коли багато архівних матеріалів і книг, виданих українцями діаспори, стали відомими для істориків та громадян краю, не раз виникали запитання про те, чи треба було проливати кров у трагічні березневі дні 1939 року? Відповідь на це може бути тільки одна: карпатські січовики вперше в історії захищали від поневолювачів свою рідну землю — Карпатську Україну, яка проголосила свою незалежність. Вони показали всьому світу, що в ім'я цієї незалежності готові обороняти її до останньої краплі крові. Вони не дали окупантам зайняти її парадним маршем і проявили при цьому мужність і відвагу, хоробрість і нездоланність.

В унісон цьому героїзму січовиків на Красному полі гордо звучали слова депутата Союму Карпатської України Михайла Брацайка, виголошені ним на одному з засідань: «Хоч які можуть скластися події, хоч який хід може мати історія, але одне є певне, що це є наша земля і буде наша українська земля і ніколи її український народ не дасть відібрати! ...Най ворог знає, що він прийде сюди за гостя, а не за пана, бо паном-господарем на цій землі будемо ми — український народ! ...Не знаю, чи почислені години або дні нашої влади..., але дні Карпатської України, дні карпатського народу не є почислені, і як він жив тут тисячу літ, так буде жити і за дальших тисячу літ» [1093, С.351].

Підсумовуючи і аналізуючи зміст всіх використаних документів і матеріалів, спогадів і статей, написаних за свіжими слідами подій, можна точно стверджувати всупереч оцінкам окремих авторів, що чеські війська (прикордонники і піхотинці) 14-15 березня 1939 р. на всій демаркаційній лінії і в населених пунктах в глибині території Карпатської України вели досить активні бойові дії разом з січовиками проти наступаючих угорських військ до того часу, поки не одержали наказу відступати в бік Словаччини та Румунії. Але і після цього зафіксовано немало конкретних фактів, коли вони разом з січовиками стояли в обороні багатьох сіл і міст краю.

4.5. Репресії поневолювачів проти українських патріотів та учасників ОУН

15-18 березня 1939 р. угорські війська захопили всю територію Карпатської України. Армія та жандармерія, а також місцеві групи терористів виявили при цьому надзвичайну жорстокість до людей, які із зброєю в руках захищали від них свою рідну землю. Хоч, як відомо, Німеччина застерігала Угорщину від переслідувань учасників Карпатської України, але угорський уряд та його міністерства оборони і внутрішніх справ не виконали своїх зобов'язань і вдалися без будь-якого суду до розстрілів полонених січовиків уже в ході окупації та численних арештів українських патріотів у перші дні і тижні після неї. Всі тюрми і навіть відведені для цього будинки в Тячеві, Хусті, Криві, Тур'ї-Реметі, Перечині, Чинадійові, Мукачеві і Ужгороді були переповнені, і в них проводили нечувані допити арештованих.

За свіжими слідами в перші місяці окупаційного режиму величезний матеріал про злочини угорських жандармів та військових зібрав відомий журналіст і письменник Василь Гренджа-Донський, колишній редактор газети «Нова свобода». У 1987 р. його донька Зірка видала в Америці твори батька, де був опублікований і його щоденник, який він вів з 7 жовтня

1938 до 8 серпня 1939 рр. і у якому з подробицями відображено події за 10 місяців.

Для нас дуже цінною у даному випадку є друга частина щоденника під назвою «Під чоботом окупанта», де зібрані унікальні спогади і факти про трагічні події в Карпатській Україні. І кожний матеріал має свій конкретний заголовок. Ось один з них — «Здичавілі гонведи роблять кривавий цирк», у якому сказано: «На Копанському полі між Кривою і Хустом, на одному місці мадяри перервали фронт, обійшли і полонили десятьох січовиків-студентів. Повели їх на Тису, в холоді і вітрі роздягли їх до сорочки, побили, попровалювали їм голови, опісля кривавих привели до одного смерекового дерева, що було відірване від дараби і викинене водою на берег. Тут нещасні хлопці мусіли двигати для розваги здичавілої юрби гонведів тяжке дерево, причому ці дикуни реготались і били тих, що спалили з ніг. Опісля жертви були приневолені тримати дерево на плечах і піднятими руками, а кому руки хляли, того на очах інших розстрілювали... І так по черзі. Нарешті студенти всі як один кинули деревом і зі словами на устах «Слава Україні! Смерть мадярам!» гинули від куль малярських гонведів. Тут селяни впізнали двох студентів — Василя Магдинця та Івана Дубовича» [16, С356]. Крім того, що вони були розстріляні, автор не вказував точної дати і не називав всіх прізвищ, не говорив, що з ними могло статися перед тим, як їх повели на берег Тиси.

В іншому місці він називав прізвища трьох загиблих студентів — Михайла Козичара, Івана Поповича та Івана Салая. Але в цьому матеріалі автор щоденника наводить факти, що трупи поклали в ряд біля рокосівської залізничної станції і там лежали кілька днів. З мертвих постягали уніформу і цивільний одяг, а також білизну, так що вони були зовсім голі. І ще над трупами познущалися. Селяни, які це бачили, відправили делегацію до Хуста, вимагаючи від військових властей дозволу поховати трупи замордованих січовиків і з тяжкою бідою дістали його. Так, на цвинтарі у Великій Копані було поховано 26 січовиків, а в сусідньому Рокосові — 5. Інші були закопані на полях, або поскидані до Тиси [16, С.353-354].

Тепер відома інша інформація про останні сліди групи студентів семінарії, яку очолював Михайло Козичар. Степан Пап-Пугач написав у 1989 році: «Над Тисою їх поставили в ряд. Зробили знімку. На пострах інших. Тоді малярський офіцер приступає до Івана Поповича. Він кремезніший за всіх. Заки на інших намірили скоростріл, офіцер розв'язав Поповичові руки. Дає приказ:

— Бери і кидай свого провідника в Тису! *(Мова йде про пораненого Михайла Козичара. — О.Д.)*.

Хлопці не рухалися. Стояли над підмитим берегом ріки. Під ними круча. Офіцер ще раз повторює приказ. Не помагає. Попович не рухається. Розлючений офіцер з усієї сили вдарає його в лице. З його уст посипалися

прокльони... Попович нараз випрямився. Звинно підніс свої руки і вхопив заскоченого офіцера за горло. Ступив крок назад і кинувся з ним у воду.

Загучав скоростріл. Скосив трьох друзів. Прошив і раненого на землі. Мадярські вояки бігли берегом Тиси. У воді бачили, як кидалися два тіла. Попович не випускав офіцера із своїх рук. Прудкі води поривали їх далі і далі... Нарешті, тіло офіцера стало непорушним. Вояки казилися... Зачали стріляти. Труп Поповича поплив водою... Клянучи, вояки вернулися на місце розстрілу. У своїй люті вони копали і знущалися над тілами вбитих. Відтак вкинули всіх у воду» [1104, С.29].

Як бачимо, тут майже немає біографічних подробиць про розстріляних студентів. Але один із викладачів музики тодішньої Севлюської учительської семінарії Юрій Костюк, який після війни опинився в Чехословаччині, зберіг свій блокнот з того часу, про який у листі до редакції газети «Закарпатська правда» 22 серпня 1991 р. писав: «Давно минули і довго замовчувані події у наші часи просяться до уваги і треба про них розповісти сучасному поколінню Закарпаття. Жажливі факти цих страшних подій мені по сьогодні пощастило зберегти в своєму педагогічному блокноті для історії краю і для історії короткої діяльності цієї до Севлюша із Ужгорода і Мукачєва евакуйованої учительської семінарії. Блокнот нагадує 13 імен слухачів семінарії, які з окупантами в борні на Рокосівському полі полягли за рідний край. Мені, мабуть, єдиному в живих суцтньому із тодішнього педагогічного складу семінарії, було суджено ці жахливі факти зберегти для історії рідного краю і для історії семінарії».

До цього листа він додав короткі спогади, надруковані в газеті, і список тринадцяти студентів семінарії, які загинули 15 березня 1939 р. Ось їх прізвища: другий курс — Іван Андрійчик, Петро Козак, Іван Скляр, Василь Чолій; третій курс — Іван Лазорик, Петро Молнар, Іван Салай, Василь Штефанюк; четвертий курс — Михайло Козичар, Юрій Пекар, Іван Попович, Йосиф Шкіряк, Фрідріх Юда. Отже, за свіжими слідами названо конкретні прізвища, але без даних, звідки вони родом.

З приводу останніх слідів цих студентів семінарії хочеться навести і деякі нові архівні свідчення, які досі ніхто не використовував. Так, в архівно-слідчій кримінальній справі засудженого у 1950 р. громадянина Карла Селлеші так було сказано на допиті 11 жовтня 1950 р.: «Мені відомо, що 16 березня 1939 р. під вечір я йшов із дому в сільську управу, оскільки там я мав заступити на патрульну службу. Коли підходив до приміщення сільської управи, то з другого боку вулиці йшли в той час угорські жандарми, які вели між собою 4-5 затриманих студентів. Я, як учасник загону «Немцеті Ісшейк» (національна варта) був у сільській управі і бачив всіх затриманих, яких згодом заточили у підвальне приміщення сільської управи».

На допиті від 23 листопада 1950 р. Селлеші додав: «Коли угорські жандарми почали... зв'язувати руки студентам, я тоді з гвинтівкою в руках

охороняв останніх. А як були затримані зв'язані, їх із будинку сільуправи вивели і попрямували в бік села Веряця... але попереду була дорога до ріки Тиса, тому не можу сказати, куди їх повели — в село Веряця чи до ріки Тиса» [2, ф.2558, оп.1, спр.138, арк.18, 30]. Але в кінці підсудний говорив неправду.

У кримінальній справі збереглися і допити двох свідків — Юрія Чернянчука і Михайла Шарканя, які проливають певне світло на цю подію.

Юрій Чернянчук тоді працював бохтером (бубнарем) при сільській управі, знав і бачив, які події відбувалися в Королеві. Ось його слова про арештованих студентів: «Так, 16 березня 1939 року жандарми арештували 11 студентів, прізвища яких я не знаю. Коли арештованих вели в Королівську сільуправу, то разом з жандармами їх супроводжував з гвинтівкою в руках і Селлеші. Після того, як студентів завели у сільуправу, то руки їм зв'язали, а також зв'язали і між собою. Це робили жандарми, а Селлеші просто стояв з гвинтівкою і спостерігав. Потім студентів повели жандарми у напрямі ріки Тиси. З ними студентів конвоював і Селлеші. На ріці Тисі студенти були розстріляні, але чи брав в тому участь Селлеші, я не знаю. А той факт, що він, Селлеші, конвоював студентів в сільуправу з жандармами, а із сільуправи на ріку Тису, мені відомо тому, що я все особисто бачив, бо тоді перебував як бубнар при сільуправі» [2, ф.2558, оп.1, спр.138, арк.50].

Аналогічні свідчення оприлюднив і другий бубнар Михайло Шарканя. Він, зокрема, вказував: «16 березня 1939 року я прийшов у сільуправу, де у дворі побачив до 12 студентів, прізвища яких я не знаю. Всі були зв'язані між собою за руки мотузком. Звідки їх привели і за що вони були арештовані, я не знаю. Згаданих студентів охороняли жандарми і члени «Національної варті» Лейзу Стефан (арештований) і Селлеші. Через десять хвилин після мого приходу Селлеші, Лейзу і жандарми повели арештованих студентів у напрямі ріки Тиси. Це я сам бачив. На ріці Тиса студенти були розстріляні... Через чотири дні я був на ріці Тиса і бачив те місце, де розстріляли студентів. Там я бачив дуже багато крові» [2, ф.2558, оп.1, спр.138, арк.56-57].

Як показують конкретні факти, це відбулося не 15, як писав Юрій Костюк, а 16 березня 1939 р. І з цим свідченням можна повністю погодитися, бо його підтвердила не одна особа, а три.

Відомо, що Юрій Костюк назвав своїх 13 вихованців, що загинули між Копанею і Королевом, але як це сталося і коли, він про це точно не знав. Підсудний Селлеші назвав 4-5 студентів, а свідки вказували на 11-12, але вони, звичайно, тоді їх не рахували. Найбільш точними були слова Селлеші. За датами смерті, взятими із опублікованого списку загиблих січовиків у «Книзі Пам'яті» (т.2), можна допустити, що серед розстріляних з Козичарем, Поповичем і Саласем були ще студенти семінарії Юрій Пекар

та Іван Чолей, а інші п'ять, вірогідно, загинули на Красному полі або десь поблизу розстріляні, бо описані Василем Гренджею-Донським знущання не сходяться з тими, про які розповів Степан Пап-Пугач.

Звідси випливає висновок, що це частина тих самих студентів, прізвиська яких записав у блокноті Юрій Костюк. А тепер можемо сказати, що всі вони загинули, а також звідки вони родом: Іван Андрейчик, Іван Попович, Іван Салай, Іван Скляр, Йосип Шкіряк, Петро Молнар з Ужгорода, Доманинець та Довгого Поля теперішнього Ужгородського району, Петро Козак з Малого Березного Великоберезнянського району, Іван Лазорик з Порошкова Перечинського району, Юрій Пекар з Перечина, Василь Чолій з Богдана, Василь Штефанюк з Косівської Поляни Рахівського району, Фрідріх Юда з Рахова, Михайло Козичар з Тернова Тячівського району.

Тут же треба сказати і про утоплення в Тисі живих січовиків. Про це яскраво згадано у щоденнику Василя Гренджі-Донського і цей факт варто повністю навести: «Саме в час мордування студентів у Копані, в Короліві топили мадяри січовиків живими в Тисі, яких полонили нижче моста. Шістьом січовикам зав'язали руки сильним дротом, окремо пов'язали мотузками ноги і ще раз зв'язали їх всіх до купи, неначе перевеслом. Заволочили їх на берег плеса і живими кинули «плавати».

Здається, ту саму групу в селі Бадалово Берегівського району Тиса викинула на берег. Було там 6 трупів січовиків, пов'язаних дротом. Староста Бадалова дав наказ поховати їх, але окружний уряд в Берегові покарав за те старосту і наказав в майбутньому трупи, викинуті Тисою, викидати знову до води.

Такий факт мав місце і в околиці села Хижа Виноградівського району. Група січовиків, зустрівшись з угорськими військовими, прагнула перейти до Румунії. Але їй це не вдалось, бо вони потрапили в полон. Гонведи побили свої жертви, потім поволочили на залізничний міст у Веряці, всю групу зв'язали, прив'язали до неї залізну шину і кинули у Тису. Хто може після цього встановити їх прізвиська? [16, С.354, 355]

19 березня 1939 р. угорські гонведи і жандарми схопили управителя народної школи села Грушово Тячівського району Василя Неболу. Потім в середині літургії зайшли до церкви в Грушові і вивели о.Карла Купара, греко-католицького священника. Цією операцією керував капітан Мартон Зелді, командир польової жандармерії. Обоє арештованих відвезли в напрямі Солотвина, потім у село Требушани (тепер Ділове) на Рахівщині. На другий день в Діловому вони арештували команданта місцевої Січі Василя Тимощука, січового організатора Івана Годвана, січовика Івана Полянчука, робітника Василя Мендришору то голову місцевої Української національної ради Федора Рознійчука.

Звідси окупанти відправили всіх в село Кваси і там розстріляли. Але

перед тим вони по-звірячому познущалися над арештованими, а після розстрілу замордовані трупи тривалий час лежали непохованими на острах іншим. Потім всіх закопали у спільній могилі на цвинтарі у с.Кваси. Дружини Купара і Неболи по всіх в'язницях шукали своїх чоловіків і лише пізніше дізналися, де вони розстріляні. Про це докладно написала Наталія Шимша [1111, С.146-150].

Особливо хочеться сказати про відому родину Федора Рознічука з Ділового. Перед розстрілом, щоб жертви не могли тікати, їх поранили в ноги, а потім позбиткувалися. Першим був Федір Рознічук, він почав тікати до лісу, але смерть наздогнала його. Вбитого потягнули до інших замордованих. Трагічною була доля і більшості його синів. Найстаршого сина Івана (відомого сатирика Марка Бараболю) у 1944 р. мобілізували в угорську армію й відправили на фронт. Але він здався Червоній армії і став перекладачем у військовій частині. Потім потрапив у табір військовополонених і в госпіталі в станиці Пашковська Краснодарського краю у листопаді 1945 р. помер.

Його брат Василь із окупованого краю через Туреччину прагнув добратися до чехословацької військової частини на Близькому Сході. Але міністерство оборони Чехословаччини завело на нього карну справу і він, будучи офіцером, був розжалуваний в рядові. Загинув в автокатастрофі на території Франції.

Брат Федір вчився у вищій технічній школі, у 1940 р. втік у Словаччину, звідти в Югославію і опинився у чехословацькому східному батальйоні. У чині підпоручика воював у чехословацькій броньбригаді на західному фронті. Після закінчення війни повернувся в Прагу з військовими нагородами. Потім за допущену помилку був засуджений на 4 роки ув'язнення. Після звільнення спробував втекти за кордон, але його спіймали і за «зраду» засудили на 15 років тюрми.

Четвертий син Рознічука Михайло був мобілізований в угорську армію і там його сліди загубилися. Наймолодший син Петро прагнув нелегально перейти до братів за кордон через Румунію. Звідти подався в Угорщину, але тут незабаром був арештований і переданий радянським органам. Був засуджений і відправлений в Норильськ. Після звільнення працював на Півночі, повернувся додому лише у 1973 р. Табірне життя підірвало його здоров'я і згодом він помер. Так трагічно закінчилося життя голови Української національної ради с.Ділове та його п'яти синів.

Про страшні злочини угорських терористів в с.Ясіня розповів їх свідок Данило Поп'юк, сторож цвинтаря: «У 1939 році в селі Ясіня перед приходом угорських окупантів була організована терористична група «Собод чопот», в якій були Кудерна Карло, Франц Іван і Кудерна Дюла, які разом з угорськими терористами вивезли на автомашині до перевалу 18 українців, з них 4 жінки. Їм зв'язали колючим дротом руки, виколоти

очі, відрізали вуха, носи, зривали нігті з пальців, вирізали язики і в трьох місцях пилою перепиляли ноги. Хто був слабкий, той помер в момент знущань, а хто був ще живий, того добили і наказали мені зарити їх в землю... Через три дні мене послали зарити ще 8 чоловік, страчених також на перевалі» [2, ф.2558, оп.1, спр.202, арк.44].

Січовий старшина, учитель з с.Лазі Іршавського району Василь Галас з групою січовиків обороняв село Білки. Але група була оточена і потрапила в полон. Над нею гонведи жорстоко познущалися і розстріляли, а потім привезли на цвинтар. Як записав Василь Гренджа-Донський у щоденнику — це був Василь Галас, а також січовик з села Брід Василь Бродій та галичани Петро Микитюк і Юра Петрені (Петраш). Сестра Галаса Марія сказала, що тут мертві тіла пролежали дві доби, щоб всі бачили і боялися виступати проти поневолювачів. Всіх поховали в спільній могилі і багато років білківчани не знали прізвищ трьох побратимів Василя і не знали про запис Василя Гренджі-Донського, тому й досі на пам'ятнику, який відкрили на могилі, викарбовано лише прізвище Василя Галаса [16, С.376].

У селі Ворочево на Перечинщині був арештований народний учитель, що працював у селі Зарічево, активіст крайового товариства «Просвіта» Василь Опаленик. З рідного села його угорські жандарми повели в Перечин. Тут в одній з пивниць хімічного заводу його нещадно катували, а 21 березня 1939 р. його тіло знайшли в річці Уж вище Перечина. Видно було, як по-звірячому над ним познущалися: ліве вухо було відрізане, права щока вирізана, губи розп'яті, а на голові було 7 ран, проколотих багнетами, одна рука прострілена і все тіло було чорним від побоїв. Його хотіли поховати у спільній могилі з розстріляними 18 березня вісьмома січовиками, але, як згадує сестра Василя Опаленика Ганна, їх мати пооббивала пороги угорської комендатури і угорської ради і за позичені великі гроші домоглася дозволу поховати сина у рідному Ворочеві. На його похорони зійшло майже все село. Це була глибока шана за його просвітянську діяльність.

Як тільки угорські війська ввійшли в Перечин, тут же почали вилловлювати січовиків. Так було арештовано 8 патріотів. Після нелюдських мук їх розстріляли в урочищі Підпаски. Перечинці називають це місце Яслище. У 1939 р. були названі лише три прізвища розстріляних, тепер можна оприлюднити всі. Це були Андрій Герзанич з Великого Березного Василь Дідик з Кострина, Андрій Ігнатко з Малого Березного, Федір Мацо з Дубринич, Іван Керецман, Михайло Пекар, Іван Сивохоп та Федір Юскович з Перечина [565, С.71-72, 75].

Івана Григу з Вишніх Верещок (тепер Верхні Ворота) письменник Василь Гренджа-Донський назвав «одним з найінтелігентніших селян», який у рідному селі був головою місцевої читальні «Просвіта», заклав сільський кооператив, заснував антиалкогольний гурток, організував побудо-

ву народного дому. Як депутат, 15 березня 1939 р. брав участь у засіданні Союму Карпатської України. Повертався додому з Хуста, коли вже його рідне село було окуповане угорськими військами. У Волівці угорські жандарми і місцеві терористи арештували Івана Григу і ув'язнили. І тут людині уже похилого віку довелося зазнати пекельних тортур. Депутатові Союму так побили плечі і голову, що після допитів інші в'язні його ледь впізнали.

Але його муки цим не завершилися. Садисти видумували все нові форми катування. Криваві рани розтирала сіллю, ламали пальці в одвірках, обпікали йому ніс запаленими сигаретами. Побитого й знесиленого жандарми повели попід руки в ліс, бо він від нелюдських побоїв оглух і осліп, і там його 18 березня замордували (див. також стор. 478 — *Ред.*). За те, що під час похорону його дружина причепила чоловікові синьо-жовту стрічку, її ув'язнили, знущалися над нею і лише через три тижні відпустили із в'язниці [16, С.348-349].

Чи не найбільше січовиків було розстріляно в Хусті, столиці Карпатської України. Спочатку назвемо тих, прізвища яких стали відомими відразу й пізніше. Серед них в першу чергу треба сказати про студента Празького університету хустянина Олександра Блестіва, який 15 березня захищав свою землю на Красному полі, разом з друзями-січовиками тримав лінію оборони цілу ніч з 15 на 16 березня, а потім стримував угорські війська біля моста під Хустом на річці Ріка, після чого повернувся додому.

Але його незабаром арештували угорські жандарми і відправили в Хустську тюрму. На допитах його нещадно били і знущалися — як написано в уже згаданому щоденнику, Олександр Блестів «оглух і з вух текла йому якась речовина». Після цього «Мадярська народна рада» засудила його на смерть. Щоб повідомити, що з ним сталося, він замість олії знайшов шпильку, проколов собі палець і кров'ю написав таку записку: «Я, Олександр Блестів, 23-річний з Хуста, іду на смерть за те, що я любив свою рідну Україну».

Її знайшов наступний в'язень цієї камери січовик Михайло Кіштулинець, і таким чином вона стала відомою всім. Якщо Василь Гренджа-Донський писав, що ніхто не знає, де могила Блестіва — чи десь у полі, чи, може, він поплив Тисою за своїми січовиками, то Степан Пап у 1989 р. написав з подробицями про те, де і як загинув Олександр Блестів.

З тюрми Олександра вивезли в бік Сокирниці — за цим прослідкували молоді хустські пластуни. Перша автомашина виїхала в поле перед селом Стеблівка, там його кати розстріляли і пограбували. Поховали його в Стеблівці на сільському кладовищі [791, С.50].

Така трагічна доля спіткала і поручника січовиків родом з с.Келечин Міжгірського району Федора Тацинця (див. розповідь про нього на стор. 522-527 — *Ред.*).

У Хусті були замордовані різні представники інтелігенції і патріотичовики. Серед них відомий просвітянин, професор горожанської школи Діонізій Митрович, батько 8 дітей, які стали народними вчителями в майбутньому. Як і багатьох інших українських патріотів, його арешт відбувся за прямим доносом прислужників угорських окупантів. З першого дня арешту в Хустській в'язниці на допитах його катували до втрати свідомості, потім поливали водою і далі били, поки не сконав. Тепер годі шукати його могилу, бо цього місця ніхто не знає і, мабуть, ніхто ніколи і не знайде. Василь Гренджа-Донський сказав про Митровича, що він ніколи не шкодив нікому і його єдиним гріхом було те, що був свідомим українцем, вірним сином свого народу [16, С.347].

У той час, коли і Діонізій Митрович, був арештований і власник невеличкої крамнички на околиці Хуста, батько трьох дітей Ілля Ващишин. В роки чехословацької влади був членом культурно-освітнього товариства «Просвіта». Однієї березневої ночі 1939 р. його, побитого і закатованого, жандарми повели до річки Тиси і там розстріляли. Як пише автор щоденника, «труп або закопали десь тайком, або вкинули до річки Тиси, як то звичайно робили в ті жахливі часи» [16, С.347-348].

В Хусті був розстріляний і колишній урядовець міністерства внутрішніх справ Карпатської України Панас Кедюлич, родом з Перечина — саме тоді, коли прагнув покинути місто і вернутися в рідний Перечин. Але місцевий угорець його помітив на Ізькій вулиці і повідомив угорських вояків, які при втечі його застрелили [16, С.358].

Пишучи про січові могили в Хусті, Василь Гренджа-Донський вказував, що у найбільшій поховано 92 чоловіки, в іншій — 40, у третій — 30, четвертій — 27. Сам угорський військовий комендант полковник Голлоді визнавав, що в Хусті було замордовано 170 українців, що стільки він підписав смертних вироків. Замкову гору в Хусті українське населення називало «Січовою горою» [16, С.363-364]. А у Тячеві 15-18 березня 1939 р. особливою жорстокістю відзначався жандармський загін капітана Мартона Зелді. У його доповідній записці було сказано, що протягом трьох днів його підлегли стратили 200 чоловік [760, С.21-22].

16 березня 1939 р. угорські терористи вбили у Великому Бичкові учителя горожанської школи, районного команданта Карпатської Січі Павла Волощука, коли той прагнув вибратися до Румунії. Разом з угорськими вояками вони пограбували хату Волощука, забрали мотоцикл, документи, гроші, а також арештували його наречену Ганну Ктачук, яку протримали в тюрмі кілька тижнів і згодом звільнили [16, С.368-369].

22 березня 1939 р. угорські війська дійшли до Кобилецької Поляни на Рахівщині і арештували 12 чоловік, серед яких був і управитель місцевої школи Дмитро Остапчук. Він ніде не брав жодної участі в боях, весь час був у селі і навіть селян відмовляв від збройного виступу проти ворога.

Незважаючи на це, він був арештований, вивезений до Великого Бичкова і посаджений до гімнастичної зали місцевої горожанської школи. Тут уже було багато ув'язнених січовиків.

За наказом угорського підполковника Баконі Дмитра Остапчука так побили жандарми, що вся голова була в синцях. На другий день його та інженера Миколу Литвицького вивели у глуху вуличку і наказали тікати. Литвицький відмовився і його тут же розстріляли, а Остапчук почав тікати, але один гонвед наздогнав його і пробив багнетом, а другий вистрілював у нього. Труп поховали на місцевому цвинтарі [16, С.343-344].

16 січовиків було полонено в районі села Чинадійово. Угорські терористи привели сюди ще 7 чоловік з навколишніх сіл. Гонведи всіх посадили на машину і відвезли вище Чинадійова в палац Шенборна, зсадили на землю, потім відвели вглиб лісу на кілька кілометрів, всіх примусили викопати яму і біля неї розстріляли. Жодного прізвища не збережено. Про цю могилу знав лише один лісник, який і розповів про це.

Між селами Кваси і Ясіня вздовж Чорної Тиси у так званих «Труфанцях» цілих три тижні лежало 10 чоловічих трупів на одному боці дороги, а трохи вище на другому боці — 4 трупи замордованих гуцулок. Люди прагнули поховати трупи, але угорські гонведи не дозволяли цього робити. Лише після великого обурення жителів навколишніх сіл і повідомлення про це консула однієї іноземної держави, окупанти вночі десь позарівали трупи, щоб сховати свої злочинні сліди.

Хоч українського письменника Петра Міговка не розстріляли (допоміг випадок і знайомий учитель), але не було меж нелюдським знущанням і катуванням над його тілом. Про це з великими подробицями записав із розповіді самої жертви Василь Гренджа-Донський. Оскільки цей щоденник маловідомий сучасникам, то варто подати один із найжахливіших і скорочених уривків його розповіді: «Петра Міговка арештували в Королеві мадярські терористи... Провели його до севлюської в'язниці і почалися для нього муки. Місцеві мадяри донесли на нього, що він роздавав зброю оборонцям. Впродовж двох днів побили його за те чотири рази, зламали йому при тому три ребра. Четвертого дня били його у п'яти, раз за те, що він уміє по-мадярськи, отже є мадяром. А коли він запротестував, що він не мадяр, то знову били його буками у п'яти за те, що чому він не є мадяром, коли вміє мадярську мову...

Чергового дня тягали його за волосся по підлозі за те, що, мовляв, він забув поздоровити, коли увійшов у катівню на допити... Крім описаних уже тяжких побоїв, видумували всілякі способи мучення: тиснули йому пальці між олівцями, пхали шпильки між нігті, давили руки в дверях, пекли папіросами в ніс... Коли Міговк був тяжко побитий, але духом не зламаний — завели його знову до катівні. Вже не можна було його рушницями далі бити, бо цілий був у синцях і спухлий.

І був би помер у їх руках, тому наказали йому скакати через стіл. Але що він не був у силі, його били по босих ногах, опісля зав'язали ноги і волочили по долівці. Потім зв'язали дві лавиці навхрест, одну через другу і назвали це «тріанонським хрестом». На цей хрест пов'язали письменника і почали бити гумовими палицями по литках, по ліктях, взагалі в ті місця, де найбільше боліло, і які дотепер не були збиті. Коли вибили з одного боку, то перевернули на другий бік, прив'язали знову руки-ноги до «хреста», стягнули штани і били руками далі в ті частини тіла, де ще не було синців. Міговк виглядав як смерть. Кашляє і плює кров'ю. Нарікає, що пече його в грудях. Ті нелюди позбавили його здоров'я» [791, С.48].

Відразу після окупації Карпатської України угорська жандармерія арештувала багато представників інтелігенції, учасників Карпатської України і січовиків. Так, в Тячівській тюрмі опинилися письменники Василь Гренджа-Донський, Улас Самчук, Олександр Маркуш з сином, поет Микола Рішко з дружиною. Звідти всіх, крім Уласа Самчука, якому вдалося звільнитися, перевели в концтабір с.Крива Хустського району.

Що собою являв цей табір, було чітко записано у постанові надзвичайної комісії по обліку шкоди, розслідуванню і встановленню злочинів, заподіяних німецько-угорськими загарбниками за час окупації Карпатської України: «Кривський концтабір, у якому утримувалося понад одну тисячу громадян української національності, розміщався у трьох корпусах військового містечка. Він був огорожений колючим дротом і охоронявся посиленими збройними загонами. В'язнів цього табору систематично били і катували. Крім мордування окремих громадян, тут існували й інші методи тортур, наприклад, так звані прогулянки по колу. Вони полягали у тому, що фашистські кати щоденно о 12 годині дня виводили свої виснажені від голоду жертви, били їх гумовими палицями. Людей, що впали без свідомості, обливали холодною водою і знову били. Багато мучеників не витримували цих тортур і тут же вмирили» [31, Т.6, С.384-385]. Серед найжорстокіших садистів-охоронців були мешканці Хуста Йосип Величко, власник похоронного закладу Микола Марко, столяр Йосиф Вайнраух, робітник Дюла Блаер та інші.

У Криві Василь Гренджа-Донський зустрів таких ув'язнених — колишнього редактора газети «Нова свобода» і першого голову Українського національного об'єднання (УНО) Федора Ревая з братом Іваном, директора школи, музичного діяча, учасника «Нової сцени» Євгена Шерегія. Тут були і Степан Пап, і Михайло Кіштулинець та багато інших.

Із Криви через деякий час всіх в'язнів вивели на станцію Рокосово, посадили в поїзд і відвезли в Угорщину в Ниредьгазу, а звідти у фільварок графа Дежефі, що за 18 км від міста. Це було 18 квітня 1939 р. Тут було зібрано десь до 1200 в'язнів із Закарпаття, серед яких, крім січовиків, було немало і комуністів. Тут Василь Гренджа-Донський зустрів і генерального

секретаря УНО, вчителя Андрія Ворона, згадуваного уже вчителя і письменника Петра Міговка, зятя Івана Франка — лікаря Петра Ключка та інших урядовців Карпатської України.

Саме тут Гренджа-Донський мав можливість розмовляти з різними ув'язненими і таємно записувати їх розповіді. Про це сказано і в щоденнику «Цілісінький день записую, що люди говорять». Так ми одержали величезний фактичний матеріал про злочини угорських військових і жандармів, які вони чинили в Карпатській Україні над її патріотами після окупації у березні-липні 1939 р. Після звільнення з Вар'юлопоша частина січовиків були відправлена в Австрію і Німеччину, інші передані польським властям, а ті, хто повернувся додому, були поставлені під поліцейський нагляд.

Отже, з приходом угорських поневолювачів на теренах Карпатської України виростили нові і нові січові могили, як трагічні свідки жаклимих злочинів окремих представників, здавалося б, цивілізованої нації. Мабуть, убивці січовиків ніколи не задумувалися над тим, скільки українських родин ніколи не дізнаються, де могили їх батьків, синів, братів, і чи взагалі вони існували? Це можна вважати як злісну помсту часто зовсім невинним людям.

Цим самим пришельці, як їх тоді називали, позбавляли наших країн старовинних традицій — приходити на могилу родича, принести квіти, запалити свічку і пом'янути рідну людину... Вони зробили все, щоб знищити пам'ять, замовчати свої злочини і назавжди приховати сліди загиблих. Але зайд-убивць вони возвеличували до рангу героїв, а дійсних карпатських патріотів, які по суті вперше захищали із зброєю в руках свою незалежність і рідну землю, паплюжили і називали негідними словами — «січова банда».

Але ворог аж ніяк не сподівався, що після окупації краю українські патріоти знову можуть піднятися на боротьбу і не будуть коритися своїм поневолювачам, які відразу заборонили вживати слова «українець», «Україна» і їх носіїв нещадно карали за це. Та свідомо молодь Карпатської України з самого початку 1939 р. гуртувалася в різні підпільні організації, в тому числі і ОУН, і в межах можливого боролася за свої права, мову і традиції, за визволення від чужоземного гніту, за об'єднання з Великою Україною. Про це яскраво свідчать різні судові процеси проти патріотів краю, які відбувалися, починаючи з 1939 до липня 1942 р.

Так, про український національно-визвольний рух в краї в період Другої світової війни, за роки незалежності України написано уже немало статей, спогадів, а також окремих книг, особливо про відомі судові процеси над українським молодіжним рухом, які відбулися в Мукачеві 17 і 22 липня 1942 р.

Із кримінальної справи Івана Бокотея, розпочатої службою безпеки колишнього СРСР, можна дізнатися про деякі деталі структури та перших

кроків діяльності націоналістичної організації ОУН. Він розповів, як залучив до роботи Юрія Білинця у жовтні 1940 р., як створив трійку із студентів, до якої входив і Василь Худанич з Сільця на Іршавщині. Кожна ланка чи гурток складалися з трьох учасників, кожний з яких мав свій псевдонім.

Одна із зустрічей цієї ланки відбулася біля річки Ріка в Хусті поблизу Городилова. Кожному учаснику було дано завдання вивчити декалог (десять заповідей ОУН). Василю Худаничу доручили підготувати реферат про героїв-січовиків. Голова ланки Юрій Білинець забезпечував своїх членів літературою для читання. 15 березня 1942 р. до третьої річниці окупації Карпатської України збори відбулися на квартирі, де Василь Худанич розповів про доручене йому завдання, а Іван Бокотей — про злочини угорських поневолювачів на території краю [2, ф.2558, оп.1, спр.2414, арк.146, 154].

Із протоколу допиту Василя Бісуна дізнаємося про структуру юнацької секції ОУН. Як керівник ланки, до якої ввійшли Георгій Бісун та Микола Тегза, він теж провів відповідну роботу. Для керівників ланок студент Василь Маркуш читав реферати з історії України та методів конспірації, організовував відзначення українських свят, які заборонила угорська влада. Ось яку оцінку дав тоді Василь Бісун Василю Маркушу: «Маркуш був кращим учнем в класі, культурна, політично розвинута людина, з вольовим характером. Користувався авторитетом як серед учнів, так і викладачів гімназії» [2, ф.1, оп.1, спр.1364, арк.27, 29, 77].

У протоколах допитів Михайла Габовди та Михайла Ороса містяться досить вичерпні відомості про крайовий провід ОУН цього періоду, до складу якого вони входили і який перебував у Хусті. Напевно, вони сподівалися, що антифашистська діяльність їх в роки угорського поневолення позитивно вплине на радянських слідчих, але, звичайно, цього не сталося.

Як перший, так і другий відзначали, що в кінці грудня 1940 р. на квартирі Габовди у Великих Лучках Мукачівського району зібралися провідні учасники ОУН з усіх кінців краю, де був оголошений склад крайового проводу. Тоді крайовим провідником став Андрій Цуга (Дуб) з Малого Березного, заступником провідника, він же й організаційний референт, Дмитро Бандусяк (Ардан) з Ясіня, референтом по пропаганді Василь Потушняк (Донський), референтом з ідеологічних питань Іван Романець (Смерека), військовим референтом Михайло Кіштулинець (Довбня), референтом зв'язку Михайло Габовда (Лозинський), підреферентом юнацтва серед шкільної молоді Михайло Орос (Хміль) [2, ф.1, оп.1, спр.349, арк.55; 2, спр.2414, арк.16].

Антифашистську діяльність крайової організації засвідчують три моменти: видання підпільної газети «Чин», вивішування на Хустському замку українського синьо-жовтого прапора та встановлення хреста загиблим січовикам на Красному полі біля Великої Копані Виноградівського району.

Відповідальним редактором підпільної газети «Чин» спочатку був за-

тверджений Іван Романець, матеріали друкував Федір Тегза з Березова (технічний референт), розмножував газету Василь Хромей з Тернова. Статті в газету писали Іван Романець, Василь Маркуш, Дмитро Бандусяк, Павло Кришка та ін. [2, ф.2558, оп.1, спр.2414, арк.16].

Іван Романець стверджував, що випустив два номери газети «Чин» — перший у січні 1941 р., другий — на початку березня того ж року. Тоді були надруковані статті про Тараса Шевченка, про політичне становище на території краю та ставлення ОУН до Угорщини. Оскільки 6 квітня 1941 р. Романець був арештований, то третій номер газети «Чин» вийшов у серпні н.ч. уже під редакцією учасника руху Степана Папа [2, ф.2558, оп.1, спр.2414, арк.19-20, 56].

15 березня 1941 р. була проведена така акція підпільників: Дмитро Бандусяк дав завдання Марії Бісун в Хусті пошити синьо-жовтий прапор. Вона виконала це доручення. Група Івана Романця та Павла Кришки зірвала з Хустського замку угорський прапор і вивісила замість нього український. У квітні того ж року угорські жандарми арештували 9 учасників організації ОУН. Серед них були Дмитро Бандусяк, Михайло Орос, Іван Романець, Павло Кришка, Марія Бісун, Андрій Шевера, Юрій Неймет, Василь Обручар, Михайло Човганин [2, ф.2558, оп.1, спр.349, арк.56]. Пізніше за цю акцію було арештовано ще кілька хустян.

Третьою акцією організації було встановлення хреста з написом «Борцям за волю України» між селом Велика Копаня і Хустом на відомому Красному полі. Її виконали члени юнацької секції ОУН. Це стривожило угорську владу і жандармерію і після цього в багатьох районах краю, зокрема Хустському, Іршавському, Тячівському, Мукачівському та інших, прокотилися масові арешти молоді. А в липні 1942 р. це число досягло 150 чоловік. І це не випадково. Адже крайова організація ОУН ставила перед собою завдання боротися проти всіх окупантів «за створення об'єднаної України» [2, ф.2558, оп.1, спр.1364, арк.20]. Тому угорський військовий трибунал у липні 1942 р. засудив багатьох учасників крайової організації на різні строки ув'язнення — від декількох місяців до 10 років. А самих керівників — на 1-12 років і відправив усіх у тюрми Угорщини. Згодом майже всі засуджені були амністовані.

У радянські роки борців з угорським поневоленням не вважали учасниками антифашистської боротьби. Лише в період незалежності ця проблема постала після того, як колишні учасники цієї підпільної молодіжної організації В.І.Худанич, В.Ю.Цьока, О.В.Желтвай та інші підняли клопотання про визнання їхньої антифашистської боротьби, а їх самих — учасниками війни.

19 серпня 1944 р. обласна рада народних депутатів прийняла розпорядження «Про утворення комісії по встановленню факту підпільної діяльності групи громадян в період фашистської окупації на Закарпатті». До скла-

ду комісії ввійшло 13 фахівців — істориків, юристів, керівників і працівників обласної державної адміністрації та обласної ради ветеранів війни.

На підставі архівних документів комісія підготувала доповідну записку, у якій визнала діяльність підпільної молодіжної організації в роки Другої світової війни і просила облдержадміністрацію клопотати перед Комісією у справах колишніх партизан при Верховній Раді України про її визнання учасником антифашистської боротьби. І ця пропозиція була схвалена. Так була вирішена ще одна важлива проблема участі закарпатців в антифашистській боротьбі в роки Другої світової війни.

4.6. Карпатські січовики — жертви сталінських репресій

У жовтні 1944 р. Закарпаття визволила Червона Армія. Край возз'єднався з братами на схід від Карпат. Була утворена Закарпатська область у складі України. Почалося нове життя. Але із становленням тоталітарного режиму трагічною сторінкою історії краю стали репресії і терор проти багатьох категорій населення, що привело до численних жертв і десятків тисяч понівечених людських душ. Руйнувався звичайний уклад життя, проводилося ув'язнення у так званих таборах військовополонених і трудових таборах, переселення в Сибір, конфіскація майна.

Репресивно-каральна система у повоєнні 40-50-ті роки набула на Закарпатті жахливих рис. Вона задокументувала багато «чорних» справ, сподіваючись, що про них ніхто ніколи не дізнається. Однак тепер вони стали відомими і засвідчують волелюбний образ борців за незалежність України в умовах сталінсько-беріївської тиранії.

У 1990 р. в архіві обласного управління КДБ зберігалися матеріали на \$ 456 чоловік, що притягалися до кримінальної відповідальності органами держбезпеки Закарпаття у післявоєнний період (3 614 громадян були засуджені за політичними мотивами), і на 4 872 чоловік, які у 1939-1941 рр. нелегально переходили кордон з окупованого Закарпаття в СРСР, де їх ізолювали в концентраційних таборах. Всього органи НКВС-МДБ притягнули до кримінальної відповідальності 10 328 громадян, серед яких були не лише закарпатці, а й мешканці інших регіонів, що прибули в Закарпатську область на постійне проживання, а також іноземці.

Масові репресії проти громадян стали тяжкою реальністю сталінсько-го тоталітарного режиму, що оперував різними позасудовими органами, які робили розправи над безневинними людьми, порушували норми судочинства і конституції.

Та репресії в Закарпатті розпочав не лише тоталітарний режим Радян-

ського Союзу, але й урядовий делегат чехословацького емігрантського уряду міністр Франтішек Немец. Уже 7 листопада 1944 р. в Хусті він видав інструкцію всім окружним та місцевим народним радам стосовно затримання осіб, які після «29 вересня 1938 року проявили протидержавні свої наміри, чи яким-небудь іншим способом провинились проти своїх співмешканців і дали поміч окупантам». Це був перший акт репресивної політики уповноваженого урядового делегата. У ньому перераховані угорські та німецькі організації і партії, серед яких названі і закарпатські партії Бродія і Фенцика, представників яких треба негайно затримати.

Але надто дивним є те, що серед цих організацій Франтішек Немец назвав і Карпатську Січ, яка після розвалу Чехословаччини у березні 1939 р. захищала свою рідну землю, зазнала смертельних втрат уже в ході окупації Угорщиною Карпатської України, а потім нещадно переслідувалася тими ж окупантами. За датами затримання учасників Карпатської України можна визначити, що Франтішек Немец, мабуть, значно випередив управління контррозвідки «Смерш» у репресіях. Згідно з архівними документами, наприклад, працівник «Смершу» брав Юлія Брашайка не з квартири, а з хустської в'язниці, куди його запроторила за згаданою інструкцією відповідна служба місцевої народної ради [2, ф.2558, оп.1, спр.1678, арк.29-30].

Після визволення і далеко до завершення процесу возз'єднання Закарпаття з Україною на території краю активно розгорнуло свої репресивні дії і управління контррозвідки «Смерш» 4-го Українського фронту, на яке не поширювалася юрисдикція радянських законів. Воно почало вилловлювати колишніх міністрів Карпатської України, членів УНО, ОУН, товариства «Просвіта», представників інтелігенції тощо.

Так, Карпатська Україна після проголошення незалежності проіснувала буквально лічені дні. Але процес її творення та її значення у загальноукраїнських державотворчих змаганнях мають неперехідну історичну роль. У процесі становлення Карпатської України світова преса і громадськість виявляли до неї велику зацікавленість. Це надто сильно схвилювало, а водночас і налякало вождя Радянського Союзу Сталіна. Він у звітній доповіді ЦК ВКП(б) XVIII з'їзду ВКП(б) напередодні проголошення незалежності Карпатської України з піною на губах кидав у зал звинувачення англо-французькій та північноамериканській пресі за підтримку Карпатської України, «яка налічує близько 700 тисяч населення», і яку нібито німці хочуть використати, аби до неї приєднати 30-мільйонну Радянську Україну. Так з того часу на Карпатську Україну та її діячів радянська преса та політична література навішали такі ярлики, як «маріонеткова буржуазно-націоналістична держава», а на її діячів — «українські буржуазні націоналісти», «фашистські елементи» тощо.

Уже 30 листопада 1944 р. в Хусті був заарештований колишній міністр

Карпатської України Юлій Бращайко. На вимогу назвати «активних українських націоналістів» він повідомив вихідні дані і прикмети на Августина Волошина, Андрія Ворона, Юлія і Федора Реваїв, Михайла Бращайка, Миколу Долина, Юрія Перевузника, Дмитра Климпуша. Був затриманий і колишній міністр Едмунд Бачинський. На початку грудня 1944 р. служба «Смершу» схопила колишнього команданта Карпатської Січі Дмитра Климпуша та його братів Василя та Івана, колишнього голову УНО Федора Ревая, січовика Івана Сарвадія та інших і відправила в табори на Донбасі, де останні працювали на заводах і шахтах, а Едмунд Бачинський та Федір Ревай у 1945 р. тут померли.

У Празі 15 травня 1945 р. арештували колишнього президента Карпатської України Августина Волошина, міністрів його уряду Степана Ключурака, Юрія Перевузника, Миколу Долина, в липні 1946 р. — членів ОУН, студентів Празького університету Василя та Георгія Бісунів, літератора Володимира Бірчака, вчителя з міста Требоні (Чехія) Юрія Бандусяка, 1 червня 1949 р. — учасника студентського молодіжного руху Івана Ковача, що жив у Празі в серпні 1949 р. — адвоката з міста Межилаборці (Словаччина) Семена Юськіва та ін.

Такі члени уряду Карпатської України, як Юліан Ревай, Августин Штефан, провідні працівники команди Карпатської Січі Степан Росоха, відділу пропаганди Володимир Комаринський та інші уникли арешту, бо заздалегідь подалися на Захід. Не в'яяснено, чи був арештований заступник команданта Січі Іван Роман. Обійшов арешт і Василя Гренджу-Донського, який жив і працював у Братиславі.

На питання, чому вищезгаданих осіб арештувала служба «Смершу», дасть майже вичерпну відповідь довідка заступника начальника першого відділення третього відділу слідчого управління Комітету держбезпеки при Раді Міністрів СРСР. Під грифом «Цілком таємно» в ній сказано: «За даними Комітету держбезпеки при Раді Міністрів СРСР у період угорського і чехословацького режимів на території Закарпаття існували різні буржуазно-націоналістичні організації, з яких провідне місце займали Українське Національне Об'єднання (УНО), націоналістичне товариство «Просвіта», молодіжне націоналістичне товариство «Пласт» і збройні загони «Січі».

Вищезгадані націоналістичні організації видавали велику кількість літератури антирадянського, націоналістичного характеру, а також в широкому масштабі проводилася обробка українського населення в буржуазно-націоналістичному дусі. Після Віденського арбітражу в 1938 році на Закарпатті був утворений буржуазно-націоналістичний уряд на чолі з Волошином Августином, і в цьому ж році, в основному із українських націоналістів, була створена Карпатська Січ і урядова партія — так зване Українське Національне Об'єднання (УНО).

Волошинський уряд і ватажки ОУН, які орієнтувалися на фашистську Німеччину, пропонували Гітлеру свої послуги в боротьбі проти Радянського Союзу, проводили антирадянську агітацію і репресії проти осіб, які симпатизували Радянському Союзу» [2, ф.2558, оп.1, спр.5386, арк. 287-288]. Отже, великодержавники мали всі підстави судити всіх, хто був членом УНО і Карпатської Січі, міністром чи простим урядовцем Карпатської України.

Як згадував репресований Микола Бандусяк, слідчі органи МДБ та контррозвідки «Смерш» розробили і своєрідний сценарій, згідно з яким арештовані діячі Карпатської України мали визнати, що вона була маріонеткою Німеччини, а Волошин і члени його уряду — українськими буржуазними націоналістами, агентами і прислужниками Гітлера, ворогами Радянського Союзу; що керівництво партії УНО складалося з націоналістичних колишніх емігрантів з Галичини (Польща) та Радянської України, які виконували завдання спецслужб Німеччини; що Карпатською Січчю керували колишні галицькі емігранти, які займалися антирадянською пропагандою. І цей сценарій перетворювався в життя.

У 1944-1945 рр. у краї працював спеціальний суд Закарпатської України, який керувався у своїй роботі декретом № 22 від 18 грудня 1944 року. Крім цього, громадян Закарпатської України, а потім Закарпатської області УРСР судили Закарпатський обласний суд, а потім і військові трибунали 18-ї армії 4-го Українського фронту, прикордонних військ Міністерства внутрішніх справ, Закарпатського і Прикарпатського військових округів та військових частин, особлива нарада при Міністерстві державної безпеки СРСР.

Одного з перших діячів Карпатської України Августина Волошина відвезли в Москву і «поселили» в Лефортівську тюрму.

Арештованих міністрів Карпатської України Степана Ключурака, Юрія Перевузника, Миколу Долиная із Праги перевезли у в'язницю міста Пардубіце (Чехія), а звідти на військовий аеродром у Польщі. Потім, 20 травня 1945 р., відправили в Москву у відому Луб'янку, 22 травня — у Лефортівську в'язницю. Згодом кримінальна справа була об'єднана в одну, і особлива нарада при НКВС СРСР засудила разом трьох міністрів. 26 грудня 1945 р. Степан Ключурак одержав 8 років виправно-трудових таборів і був направлений у Воркуту. Його долю розділив і Юрій Перевузник, як «український буржуазний націоналіст, який проводив ворожу діяльність проти СРСР» [2, ф.2558, оп.1, спр.5369, арк.1, 12]. Микола Долиная засуджений на 5 років таборів.

У кінці можна зробити такий висновок. В кримінальній справі відсутні конкретні матеріали, які б свідчили про проведення міністрами Карпатської України ворожої діяльності проти СРСР. А дії ст.58-4 КК РРФСР, які їм інкримінували, в ході слідства не знайшли підтвердження. Копії документів, вилучених не процесуальним шляхом, закликів до повалення радянської

влади не містили. Матеріали справи засвідчують, що в момент затримання арештовані були громадянами суверенної держави — Чехословацької Республіки, де й проживали у м.Празі. Питання про їх арешт і притягнення до кримінальної відповідальності належали до компетенції чехословацької влади, а не органів НКВС СРСР. Уряд Карпатської України, до складу якого входили міністри, був сформований з відома чехословацької влади. І цей уряд діяв на підставі законів Чехословацької Республіки.

Що стосується діяльності УНО, то це була легальна організація і, до речі, фінансувалася чехословацьким урядом. Основне завдання УНО полягало в тому, щоб не допустити окупації Карпатської України гортистською Угорщиною. Боротьбу проти СРСР УНО не декларувало, як видно з документів, не проводило [2, ф.2558, оп.1, спр.5369, арк.299, 307].

Подібною була і доля команданта Карпатської Січі Дмитра Климпуна та його братів Василя та Івана (*детально про неї — на стор. 482-486 — Ред.*).

Репресованою стала і рідна сестра Климпушів Ганна Кувік з села Ясіня. Її обвинуватили у пособництві так званій «бандгрупі» і занесли у список куркулів. А допомагала вона сину Богдану Кувіку, воїну Української Повстанської Армії, продуктами харчування — дала йому 2 мішки картоплі і мішок кукурудзи. За це 4 травня 1949 р. була арештована і військовим трибуналом прикордонних військ Міністерства внутрішніх справ Закарпатського округу 30 червня 1949 р. за ст. 54-1 «а» кримінального кодексу УРСР була засуджена на 25 років таборів з позбавленням громадянських прав на 5 років та з конфіскацією майна [2, ф.2558, оп.1, спр.638, арк.102, 186].

Після суду її направили у трудову колонію УМВС Астраханської області Російської Федерації, де вона стала інвалідом. Син Мирон писав листи Голові Ради Міністрів СРСР, щоб помилували його матір, але цього не було зроблено, і лише військовий трибунал знизив строк її перебування в таборі до 5 років. У 1956 р. Ганна Кувік повернулася додому. У березні 1990 р. прокурор Закарпатської області відмовив Ганні Кувік у реабілітації, нібито за те, що її вина була доведена. І лише 5 вересня 1991 р. вона була реабілітована [2, ф.2558, оп.1, спр.638, арк.224, 230, 261].

Її син Богдан, воїн УПА, загинув у нерівному бою саме на Великдень 1949 р. неподалік від залізничної станції Вороненка. В рідному селі Ясіня закінчив народну та горожанську школу, після чого вчителював. Коли його односельців арештовували за те, що відмовлялися вступати в колгосп, він подався в ряди Української Повстанської Армії, яка вела боротьбу із спецслужбами в населених пунктах і містах Прикарпаття. За це була засуджена його матір, а брата Мирона вигнали з рідної хати і влаштували в ній «опорний пункт» для вистежування «бандерівців». Коли Ганна Кувік дізналася, де похований її син, збрала його останки і привезла додому, поховала біля хати, встановила залізний хрест і посадила на могилі калину.

15 жовтня 1947 р. був арештований у Києві поет Андрій Патрус-Карпатський і етапований до Москви (*детально про його долю — на стор. 500-504 — Ред.*).

Володимир Бірчак 9 вересня 1945 р. без ордеру на арешт був схоплений і ув'язнений у Празі, а постанова на арешт написана в Мукачеві. Тут відбувалися його допити 9 вересня, 2 жовтня, а 11 січня 1946 р. спеціальним судом Закарпатської України за ст.22 п.6 декрету Народної Ради Закарпатської України від 18 грудня 1944 р. він був засуджений на 20 років таборів з позбавленням громадянських прав на 5 років як український буржуазний націоналіст.

У вирокі з приводу цього сказано: «Підсудним була організована націоналістична організація «Пласт», метою якої було виховання молоді в націоналістичному дусі. Одночасно з цим він був членом націоналістичного товариства «Просвіта». Як в першій, так і в другій організаціях брав активну участь в роботі, видавав націоналістичні брошури, виступав із статтями на сторінках націоналістичних газет». У 1938-1939 рр. «займав видне місце» у міністерстві шкільництва Карпатської України і був керівником «Пласту». Разом з Степаном Папом підготував статут цієї організації [2, ф.2558, оп.1, спр.3740, арк.7-8].

Працюючи в Празі, Володимир Бірчак продовжував свою «націоналістичну» діяльність. З 1940 р. був активним членом «Української громади», яка «утримувалася і працювала за вказівками німецьких фашистів». З 1941 р. «згадана організація за вказівкою німецьких властей об'єднана в ОУН» [2, ф.2558, оп.1, спр.3740, арк.11-12]. Але у вирокі жодним словом не згадано, що він був відомим педагогом, автором підручників, письменником, багато зробив для розвитку освіти в Закарпатті, що ця діяльність відбувалася не в Радянському Союзі, а в іншій державі. Вирок був остаточною і оскарженню не підлягав. Після суду Бірчака відправили в Кемеровську область, а звідти в табір Озерний міста Тайшет Іркутської області, де він загинув (*розповідь про В.Бірчака див. на стор. 459-461 — Ред.*).

У травні 1945 р. в Празі був арештований сотник Карпатської Січі Василь Романчук, родом з с.Лазещина Рахівського району. У 1924-1932 рр. разом з Миколою Бандусяком, Василем Ластовецьким та Миколою Цуперяком вчився в Берегівській гімназії. Після її закінчення служив у чехословацькій армії, закінчив підстаршинську школу. Повернувшись додому, вчителював у Богдані та рідному селі.

Коли в Хусті була створена Організація Народної Оборони Карпатська Січ, Головний командант Дмитро Климпуш запросив його керувати в Хусті міською українською поліцією в чині сотника. В час засідання Союму Карпатської України 15 березня 1939 р. саме січовики охороняли будинок гімназії. Після окупації Карпатської України угорськими військами Василь Романчук перейшов в Румунію, звідти в Югославію, а згодом опинився в

Празі, де продовжив навчання в Українському вільному університеті, потім в українській гімназії в м.Ржевніце викладав фізкультуру. У травні 1945 р. працівники радянської контррозвідки «Смерш» арештували Романчука, відвезли в Москву, а звідти в Ужгород і 27 лютого 1946 р. спецсуд Закарпатської України засудив його на 5 років і відправив у Магадан. Звільнений з табору 18 травня 1954 р., реабілітований Пленумом Верховного суду УРСР 11 травня 1990 року [2, ф.2558, оп.1, спр.5308, арк.1-5; 815].

Серед репресованих був і закарпатський журналіст Йосип Бойчук, прізвище якого у повоєнні роки було у повному забутті. У 1931-1938 рр. працював журналістом урядової газети, яка виходила угорською мовою «Уй Кезлень» («Новий вісник»), потім деякий час перебував на посаді технічного редактора газети «Нова свобода». Напередодні окупації краю угорськими військами 14 березня 1939 р. він разом з сином і дружиною через Румунію емігрував в Югославію. Опинився у Воеводині, де у відомому селі Руський Керестур став працювати в друкарні газети «Русские новости» і «Родное слово».

У кінці 1941 р. Угорщина окупувала Воеводину, яку угорська влада називала Бачкою. Йосип Бойчук опинився в угорській державі. Вищезгадані газети нова влада закрила і журналіст став безробітним. Згодом влаштувався перекладачем у лікаря, де працював у 1941-1942 рр.

У 1942 р. він повернувся додому у Великий Бичків. Знання угорської мови дало йому можливість стати журналістом в газеті «Уй Мараморош» («Новий Мараморош»), яка виходила в Мараморош-Сигеті до закриття. З березня 1944 р. і до визволення краю проживав у Великому Бичкові у матері і ніде не працював. У квітні 1944 р. його дружину Ю.В.Шебек, єврейку за національність, разом з сином забрали в гетто, а потім вивезли в німецький концтабір, де її сліди загубилися.

Після визволення Йосип Бойчук допомагав народному комітету у Великому Бичкові у його становленні і діяльності, а потім Хустський окружний комітет призначив його своїм представником при Солотвинських солекопальнях. Тут він був обраний делегатом Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України і в Мукачеві голосував за Маніфест про возз'єднання.

В кінці 1944 р. Бойчук був арештований органами «Смерш» 4-го Українського фронту. Його звинувачували в тому, що працював у газеті «Уй Мараморош» в роки угорської окупації. Але в кримінальній справі є лише два примірники цієї газети, у яких надруковано дві статті Йосипа Бойчука: «Сьогодні відчинилися шкільні ворота» (це репортаж із школи) та стаття на політичну тему «Східна небезпека відбита» з критикою СРСР та антигітлерівської коаліції. І на основі цієї невеликої статті від 30 березня 1943 р. (бо більше не наведено у справі) винесено вирок [2, ф.2558, оп.1, спр.3733, арк.13, 56].

14 вересня 1945 р. спеціальним судом Закарпатської України журналіст був засуджений на 8 років виправно-трудових таборів з позбавленням громадянських прав на 3 роки і з конфіскацією майна. У кримінальній справі не вказано ні табору, куди його направили, ні часу звільнення чи смерті. Останні сліди його й досі невідомі. 15 квітня 1991 р. Закарпатський обласний суд реабілітував Йосипа Бойчука. У протесті прокурора та рішенні суду вказано, що «матеріалів, які свідчили б про якісь конкретні факти злочинних його дій на шкоду карпатського народу, а також СРСР слідство не добуло... Бойчук засуджений необгрунтовано, тобто в його діях відсутній склад злочину» [2, ф.2558, оп.1, спр.3733, арк.62].

На території Праги 11 серпня 1949 р. працівники служби «Смерш» арештували Семена Юськіва, який в роки існування Карпатської України жив і працював у Рахові адвокатом, секретарем і головою товариства «Прогрес», відповідальним редактором окружної газети «Нація», що виходила в 1939 р. На одному з допитів він пояснив, що газету вирішили випустити в зв'язку з тим, що угорські терористи почали знущатися над українським населенням. Щоб викривати ці злочини, були написані статті, які віднесли до Хуста і там видрукували газету «Нація». Так перший її номер вийшов 12 лютого 1939 р. Всього було випущено десь п'ять номерів [2, ф.2558, оп.1, спр.5386, арк.47-49].

Із матеріалів кримінальної справи видно, що український рух на Рахівщині найбільше був поширений в Ясінях, Великому Бичкові і самому Рахові. Це проявлялося головним чином в організації спортивного товариства «Січ», поширенні українських книг, запровадженні українських звичаїв і костюмів серед місцевого населення, проведенні зборів і бесід серед молоді, де розучувалися українські народні пісні і танці. Все це і стало обвинувальним актом проти Семена Юськіва.

Хоч він і не визнавав за собою вини, 19 липня 1949 р. особлива нарада при Міністерстві держбезпеки СРСР засудила його на 10 років таборів за ст.54-4 карного кодексу УРСР. Направлений в табір Дубравний с.Янас Мордовської АРСР. Звільнений 12 серпня 1955 р., а реабілітований 26 квітня 1989 р. [2, ф.2558, оп.1, спр.5386, арк.156].

Під час існування Карпатської України у 1939 р. Іван Цмур організував у Перечині загін Карпатської Січі і став заступником команданта. Перед окупацією Перечина угорськими військами разом з групою січовиків він втік до Братислави, де всі були арештовані і передані у концтабір Брауншвейг (Німеччина). Тут працювали на фабриці, але згодом вдалося втекти до Праги, де зустрілися з колишніми мешканцями Перечина І.Лазорчаком, Ю.Долинником, учасниками підпільної організації «Визвольний комітет Закарпаття». Цей комітет і направив молодих перечинців на підпільну роботу. Вони дісталися до Будапешта, а потім і в Перечин [2, ф.2558, оп.1, спр.2957, арк.1, 11]. Виявивши Цмура, угорська жандар-

мерія арештувала його і засудила в Ужгороді за діяльність в Карпатській Січі на 6 тижнів тюрми. Звідси його звільнили за амністією.

У 1944 р. Іван Цмур налагодив зв'язок з чехословацькими десантниками, закарпатцями Василем Кучерявим та Василем Когутом, а також з партизанськими загонами Михайла Перечинського та Олександра Тканка [2, ф.2558, оп.1, спр.2957, арк.89, 130, 175]. Невипадково, що після визволення Закарпаття він був обраний заступником голови Перечинського народного комітету та делегатом Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України.

Незважаючи на таку патріотичну діяльність в роки угорського поневолення і після визволення краю Червоною Армією, 2 лютого 1945 р. Іван Цмур був арештований і спецсудом Закарпатської України 23 червня 1945 р. засуджений на 5 років виправно-трудових таборів за участь у роботі Карпатської Січі в 1939 р. в Перечині та «агітацію» проти Радянського Союзу.

Але засуджений він був несправедливо. У рішенні Верховного суду УРСР від 23 червня 1968 р. записано: «Зізнання свідків неконкретні, суперечливі і викликають сумнів у їх достовірності. Проведеною додатковою перевіркою встановлено, що діяльність Цмура в рядах українських націоналістів була спрямована проти угорсько-фашистських окупантів. Про це свідчить той факт, що він притягався угорськими окупантами до кримінальної відповідальності...

Додатковою перевіркою також встановлено, що Цмур під час Вітчизняної війни підтримував зв'язок з партизанами... За таких обставин Цмур засуджений безпідставно» [2, ф.2558, оп.1, спр.2957, арк.187-189]. 25 червня 1968 р. Верховний суд реабілітував його.

Репресований був і Микола Шимоня, командант сільської організації Карпатська Січ Колочави Міжгірського району. 28 жовтня 1947 р. його арештували і при обшуку ніби знайшли націоналістичні листівки. Але експертного аналізу листівок і доданої до справи літератури не зроблено і нема жодних підтверджень, що зібрана література належала підсудному [2, ф.2558, оп.1, спр.3893, арк.106-109]. Незважаючи на це, кримінальну справу Миколи Шимоні передали на вирішення військового трибуналу прикордонних військ МВС Закарпатського округу, який 9 лютого 1948 р. засудив його на 25 років виправно-трудових таборів з позбавленням громадянських прав на 5 років та конфіскацією майна.

14 травня 1990 р. була прийнята постановою про нове розслідування справи Миколи Шимоні та його співучасників. На допиті він не підтвердив наявності в нього націоналістичної літератури, як і багатьох листівок, не підтвердилася й участь в жодній антирадянській організації, тобто колоначці були засуджені незаконно [2, ф.2558, оп.1, спр.3895, арк.34].

Події 1938-1939 рр. сформували в краї радикальну молодіжну верству,

окрилену ідеєю Карпатської України. І свій національно-визвольний запал молоді патріоти пронесли через усі обставини іноземних окупацій.

Після визволення Закарпаття восени 1944 р. на його території залишилося немало тих учасників молодіжної організації ОУН, які у 1942 р. були засуджені угорським військовим трибуналом до тюремного ув'язнення як учасники українського національно-визвольного руху. В нових умовах частина з них стала працювати секретарями Народних комітетів у своїх селах, були делегатами Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України, делегатами першого з'їзду СМЗУ.

Так, на такі посади були призначені в селах Вонігово Тячівського району Іван Немеш, Гудя Виноградівського — Федір Тегза, Великі Лучки Мукачівського — Михайло Габовда, Бедевля Тячівського — Василь Маркуш та ін. Однак, уже в перший повосенний рік, службою НКВС було арештовано частину колишніх членів згаданої організації. Перебіг подій після визволення проаналізуємо за матеріалами деяких кримінальних справ.

У грудні 1944 р. поновила свою роботу крайова організація ОУН, ініціатором якої був Дмитро Бандусяк. У січні 1945 р. була проведена нарада, яку назвали крайовим проводом ОУН. Учасники зустрічі розглянули два питання: а) про активізацію ОУН і розподіл функцій керівного складу крайового проводу; б) інформацію Дмитра Бандусяка про організацію боротьби за самостійну Україну [2, ф.2558, оп.1, спр.2379, арк.42].

Тут же призначено керівництво крайового проводу з постійним місцем перебування у Хусті. Крайовим провідником став Дмитро Бандусяк (Лопата), він же — організаційний референт, військовим референтом і заступником провідника — Андрій Цуга (Мур), референтом по пропаганді Михайло Орос (Данило), з господарських справ Іван Немеш (Береза), референтом зв'язку Михайло Габовда (Лозан), служби безпеки Юрій Бандусяк (Лис). Як бачимо, керівне ядро створене, псевдоніми підібрані, обов'язки розподілені.

Конкретні завдання були сформовані так: Габовді — зв'язатися з центральним проводом ОУН в Західній Україні, Оросу — придбати друкарську машинку, Немешу — зібрати продукти і гроші для формування проводу, Юрію Бандусяку — організувати курінь УПА, виявляти вороже настроєних до ОУП-УПА осіб і активістів, лояльно настроєних до радянської влади [2, ф.2558, оп.1, спр.349, арк.86-87].

Друга нарада відбулася в кінці березня, або на початку квітня 1945 р. в лісі на околиці Хуста, на березі річки Ріка біля Городилова. Її провів Андрій Цуга, який наказав, щоб кожний член крайового проводу прозвітував про свою діяльність за два з половиною місяці. Тут було вказано на потану роботу Івана Немеша, якого звільнили від обов'язків господарського референта, а замість нього призначили Юрія Бандусяка. Івану Немешу дали завдання встановити контакти з центральним проводом ОУН і розшукати Дмитра Бандусяка, який виїхав на територію Західної України.

Михайло Габовда брав участь у всіх заходах крайового проводу, особливо у створенні окружних підрозділів за планом спочатку в Хусті, Мукачеві, Ужгороді, Берегові, а потім і в інших районах. Та їх не встигли створити через відсутність кадрів та несподіваний арешт багатьох учасників організації [2, ф.2558, оп.1, спр.2379, арк.43].

У Буштині 2 травня 1945 р. крайовий провід організував ще одну нараду у підвалі будинку Юрія Леврінца. Тут були присутні сім учасників організації: Дмитро Бандусяк, Михайло Габовда, Михайло Орос, Костянтин Куцин (Ярослав), Іван Балаж (Байда), Петро Візичканич (Чорний), Юрій Костюк (Володимир), Михайло Заяць (Лопух). На нараді розглядали питання про активізацію діяльності організації ОУН, про навчання її учасників та про зміцнення дисципліни серед них. Перед початком наради всі присутні тихим голосом виконали гімн «Ще не вмерла Україна». Було зачитано декалог (10 заповідей українського націоналіста) [2, ф.2558, оп.1, спр.2379, арк.44].

Дмитро Бандусяк виступив з доповіддю про активізацію роботи, говорив про надто суворі правила конспірації, яких доведеться дотримуватися, звернув увагу на те, що кожен учасник повинен мати з собою зброю і живим ворогу не здаватися. Він проінформував присутніх про міжнародне становище, завдання організації, реорганізацію структури ОУН на Закарпатті, створення окружних і районних проводів. Організація діяла з січня до липня 1945 р. Якщо в роки угорської окупації крайовий провід видавав підпільну газету «Чин» на склографі, то у повоєнний час він цього зробити не встиг.

Із практичних дій організації можна назвати ще «вишкіл» або навчання учасників ОУН у лісі біля Вишкова на Хустщині. Командантом школи був Андрій Цуга, учасниками Петро Візичканич, Михайло Орос, Іван Немеш, Юрій Костюк, Юрій Паш, Костянтин і Кирило Куцини. Історію України викладав Орос, правила конспірації — Бандусяк, представники центрального проводу ОУН — історію ОУН та її завдання, а також ідеологію українського націоналізму. «Вишкіл» закінчили 10 липня 1945 р. Кожний з учасників навчання був призначений у той чи інший адміністративний округ для формування окружних організацій ОУН і УПА. Надалі він мав стати окружним провідником [2, ф.2558, оп.1, спр.349, арк.17, 69, 109].

За свідченнями деяких засуджених, керівники крайового проводу вдавалися і до погроз за відмову взаємодіяти з ними. Михайло Габовда давав завдання підопічним збирати інформацію про керівний радянський актив, цікавитися політичними настроями інтелігенції тощо. Але його не покидала думка повернутися в Америку до брата. В червні 1945 р. Габовда побував в Американському посольстві у Будапешті, щоб одержати документи на вїзд в США. Та і на цей раз доля від нього відвернулася. Йому сказали почекати, тому він заїхав до побратима по підпіллю періоду угор-

ської окупації Василя Мордованця у м.Пейч і там висловлювався вже проти організації ОУН. Невдовзі за ним приїхав із Закарпаття Юрій Бандусяк, щоб він повернувся, але тоді цього не зробив, а 18 липня 1945 р. Михайла Габовду арештували [2, ф.2558, оп.1, спр.2379, арк.58, 61].

29-30 жовтня 1945 р. спецсуд Закарпатської України під головуванням Василя Русина розглянув справу М.Габовди та його спільників (12 чол.), які були засуджені на різні строки покарання, в т.ч. і до найвищої міри. Так, Михайла Габовду, Ганну Качуровську, Михайла Заяця, Михайла Петричка, Івана Балажа — до розстрілу з конфіскацією особистого майна. Після цього розпочалася активна боротьба батьків засуджених за їх життя. На їх листи з'явилися дві постанови президії Народної Ради Закарпатської України. Згідно першої, крім Габовди, розстріл було замінено Заяцю, Петричку, Качуровській, Балажу на 20 років ув'язнення. Згідно другої від 9 листопада 1945 р. строк ув'язнення вищеназваним було зменшено на половину, тобто до 10 років [2, ф.2558, оп.1, спр.2380, арк.267].

Вважаючи Михайла Габовду найнебезпечнішим після смерті Дмитра Бандусяка, його не помилювали, а розстріляли в Ужгороді 8 грудня 1945 р., про що свідчить довідка, яка збереглася у кримінальній справі Івана Качуровського, Магдалину Богдан засудили на 25 років з позбавленням громадянських прав на 5 років, Степана Іляшка, Василя Уксту, Івана Кореня — на 15 років. Вина засуджених побудована виключно на їх зізнаннях. Сам факт належності засуджених до організації ОУН без проведення конкретної ворожої діяльності проти СРСР утворював склад злочину [2, ф.2558, оп.1, спр.2380, арк.269].

31 липня 1992 р. рішенням Закарпатського обласного суду Михайла Габовду реабілітовано. У ньому записано, що вирок спецсуду на всіх 12 засуджених був незаконним і його було «скасовано через відсутність в їх діях складу злочину». «Участь багатьох засуджених в організації ОУН, — говорить в рішенні, — була формальною, її члени не брали участі в агітації проти Червоної Армії, в саботажі роботи Народної Ради Закарпатської України». Єдиним гріхом Габовди та інших, зазначалося тут, стала участь у нелегальних нарадах, залучення до організації 5 колишніх членів ОУН і 5 нових, поширення ним антирадянських листівок, але інших злочинних дій не виявлено.

Окремо судили за діяльність в організації ОУН Петра Візичканича, Івана Немеша, Михайла Ороса, які були арештовані 9 жовтня (перші двоє) та 18 жовтня 1945 р. Михайло Орос — референт пропаганди — мав дозвіл займатися організаторською роботою по агітації людей в ОУН в Іршавському та Берегівському районах. На одному з допитів він сказав, що ніхто з серйозних людей не хотів з ними говорити. Організація ОУН перебувала в зачатках і шукала можливість до свого розвитку. Але, не маючи підтримки в масах, оформитися не змогла. Він переконався,

що місцеве населення дивилося на ОУН і УПА негативно. З боку людей підтримки як ідеологічно, так і матеріально вона не одержала [2, ф.2558, оп.1, спр.349, арк.65].

Спецсуд Закарпатської України засудив Ороса до розстрілу, потім Верховний суд СРСР замінив йому вирок на 20 років ув'язнення. Візичканич та Немеш одержали 25 років виправно-трудових таборів з позбавленням громадянських прав на 5 років. Згодом вирок відмінили, а в постанові про реабілітацію було сказано: «Із матеріалів кримінальної справи було видно, що засуджені Орос, Немеш, Візичканич і Криванич були залучені в організацію ОУН в період, коли вони були громадянами угорської держави. Особистої участі у вбивствах, розбоях, грабунках та інших насильницьких акціях проти радянської влади не брали, а тому їх дії не містять складу злочину, передбаченого параграфом 6 п.»в» та «і» декрету Народної Ради Закарпатської області від 18 грудня 1944 р.» [2, ф.2558, оп.1, спр.349, арк.350].

Крім Габовди, Ороса та інших співників за діяльність в цій організації були також засуджені: в одній групі — Федір Тегза, Іван Романець, Іван Бокотей, в другій — Юрій Бандусяк, Василь Бісун і Георгій Бісун. Усі були учасниками організації, яка діяла ще в роки угорської окупації.

Проаналізувавши протоколи допитів Тегзи, Романця та Бокотея, можна прийти до висновку: підсудні розповідали про діяльність ОУН та їх участь в ній переважно в роки угорського поневолення. Саме звідси дізнаємося про багато подробиць підготовки матеріалів і випуску підпільної газети «Чин», технічне забезпечення її друку та розмноження, зміни редаклегії після арешту Романця тощо.

Однак після війни вони не брали участі в ОУН, про що свідчать дані протоколів слідства: «Після приходу Червоної Армії на Закарпатську Україну націоналістичною діяльністю не займалися». Незважаючи на це, 12 лютого 1946 р. спецсуд Закарпатської України засудив Федора Тегзу та Івана Романця на 10 років, а Івана Бокотея — на 8 років ВТТ. Вони були покарані за діяльність ОУН за період угорської окупації. В постанові на реабілітацію від 13 серпня 1992 р. сказано, що їх судили «без достатніх законних підстав» при «відсутності складу злочину» [2, ф.2558, оп.1, спр.2414, арк.193, 211].

Юрія Бандусяка, Георгія Бісуна і Василя Бісуна, як уродженців Закарпаття, судили окремо, тому що їх арештували на території Чехословаччини. Вони були громадянами цієї країни. Після визволення Закарпаття Бандусяк зв'язався з крайовим проводом ОУН, який очолив його брат Дмитро, і був уведений у січні 1945 р. до його складу як командант служби безпеки організації, а потім господарський референт.

Георгію Бісуну після арешту запропонували працювати проти ОУН і відпустили з-під арешту, щоб інформував органи безпеки про її діяльність. Але він відмовився і втік до Чехословаччини, як і Василь Бісун. Однак і

тут їх знайшли радянські органи безпеки. Обласним судом 23 грудня 1946 р. вони були засуджені: Юрій Бандусяк — на 10 років, Бісуни — на 8 років таборів [2, ф.2558, оп.1, спр.1363, арк.160].

У постанові Генерального прокурора України від 8 жовтня 1991 р. дається така оцінка згаданих осіб: «Сам факт належності засуджених до організації ОУН... не утворює складу злочину. У справі відсутні докази, які свідчили б про те, що так званий «Закарпатський крайовий провід ОУН» проводив ворожу роботу проти СРСР». Тут також справедливо вказано, що «суд помилково кваліфікував дії засуджених за ст.54-2 та 54-11 КК УРСР, тобто їх діяння не охоплюються диспозицією ознак злочину, передбаченого вказаними статтями, тобто збройне повстання, або вторгнення з контрреволюційною метою на радянську територію збройних сил банд, захоплення влади в центрі або на місцях з тією ж метою і, зокрема, з метою насильно відторгнути від СРСР і окремих союзних республік будь-яку частину її території або розірвати укладені СРСР з іноземними державами договори» [2, ф.2558, оп.1, спр.1363, арк.268].

Усі слідства було побудовано виключно на особистих зізнаннях підсудних. Жодного документа до справи не залучено, але на це і не зверталася увага. Всіх судили за одне й те ж двічі: спочатку угорський трибунал, а у повоєнний час — радянський суд.

Петра Янугу з с.Голубине Свалявського району затримали 10 листопада 1944 р. працівники управління контррозвідки «Смерш» 18-ї армії 4-го Українського фронту (*розповідь про нього — на стор. 541-545.*)

В кінці жовтня 1944 р. Михайло Кіштулинець був залучений в міліцію для охорони громадського порядку. Як людину з середньою освітою, селяни обрали його делегатом Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України, де він, як і всі учасники з'їзду, проголосував за Маніфест про возз'єднання. В 1945-1946 рр. був головою Середнянського сільського споживчого товариства. Коли відбувся суд над учасниками організації ОУН у жовтні 1945 р., його тоді не арештували. Можливо, тому Михайло Габовда висловлювався, що Михайло Кіштулинець відійшов від ОУН і жодної роботи не проводив» [2, ф.2558, оп.1, спр.1947, арк.38].

Незважаючи на це, через 5 років, 27 червня 1950 р., він таки був арештований і засуджений обласним судом на 10 років виправних таборів за так звану антирадянську діяльність. У вироку суду було записано: «Кіштулинець, будучи вороже настроєним проти існуючого ладу в СРСР, проводив серед оточуючих його осіб антирадянську агітацію... висловлював неправдиві провокаційні видумки на дійсне матеріальне становище трудящих в СРСР, а також висловлював різні наклепи на комуністичну партію і одного з її керівників». Відбував покарання в Устьвимвському таборі Комі АРСР. Звільнений 7 травня 1955 р. В постанові про реабілітацію було сказано, що «Кіштулинець М.Ф. засуджений без достатніх законних під-

став. Вина його в антирадянській агітації матеріалами справи не доведена» [2, ф.2558, оп.1, спр.1947, арк.99].

У післявоєнний період на території Закарпатської області діяло чимало антирадянських молодіжних націоналістичних організацій і груп, створених як самими учасниками, так і провокативними методами таємних агентів колишнього МДБ. Одні організації мали свої назви, інші — не мали. Неоднозначним, а часто і суперечливим був і зміст їх роботи.

Так, одні збиралися на конспіративні збори, але не завжди вели відповідні протоколи, інші — ні. Частина учасників приймала клятву, більшість цього не робила і не писала такої. Частина арештованих слідчі називали просто учасниками антирадянських організацій, інших — членами ОУН, але часто різниці у змісті їх роботи не фіксували.

Одні організації чи групи готували і поширювали антирадянські листівки, в інших такої роботи не виявлено. Деякі учасники провели певні антирадянські акції, інші лише проголошували наміри, але всіх судили однаково.

Як бачимо, у класичному розумінні тут нема жодного натяку на повнокровну конспіративну молодіжну організацію, яка б виступала проти існуючої системи, її ідеології та порядків. Часто це була самодіяльність таємних агентів колишнього КДБ, які штучно створювали антирадянські організації і передавали їх в суд, а судові органи це затверджували.

Представників інтелігенції репресували як в індивідуальному порядку, так і у складі так званих антирадянських організацій і груп. Так, у 1947 році до судової відповідальності були притягнуті учасники антирадянської організації під назвою «Визвольний Комітет Підкарпатської Русі» (ВКПР).

Як сказано в обвинувальному висновку та рішенні військового трибуналу прикордонних військ МВС Закарпатського округу від 13-14 лютого 1948 р., вони прагнули встановити зв'язки з «імперіалістичними колами Сполучених Штатів Америки і Англії» та з їх допомогою відірвати Закарпаття від України і приєднати його до однієї з «капіталістичних держав». Згаданий комітет нібито планував створити збройні сили під назвою «Карпатська визвольна армія» та свою Християнсько-Народну партію.

Організацію «ВКПР» очолював греко-католицький священник Юлій Іванчов, який працював у с.Люта Великоберезнянського району. Його заступником був адвокат з м.Ужгорода Микола Бандусяк, членами організації Варфоломей Балецький — учитель школи глухонімих в Ужгороді, Михайло Буксар — інспектор Ужгородського районного відділу освіти, Данило Галас — бібліотекар, Георгій Кирлик — головний бухгалтер Великоберезнянського народного банку, Іван Лелекач — помічник священника в с.Люта, а також хлібороби з цього ж села Станіслав Шеба та Микола Шоляк. Із 19 учасників 6 було засуджено на 25 років таборів, троє — на 10 років [1, спр.1862, арк.5-10].

Подібні плани виношувала і антирадянська українська націоналістична організація «Закарпато-українські повстанці» (ЗУП) з центром у с. Тур'я-Пасіка Перечинського району. Свою діяльність, крім Перечинського, вона поширювала і на Мукачівський, Свалявський, Ужгородський райони та м. Ужгород. Організація була створена у квітні 1946 р. з ініціативи Михайла Фленька (Тур'я-Пасіка) та Костянтина Писанки (Ужгород, уродженець Білорусії) [2, ф.2558, оп.1, спр.282, арк.30].

ЗУП була викрита в листопаді 1946 р. і органи МДБ арештували 48 її учасників. Для швидкого розслідування і підготовки кримінальних справ до суду вони були поділені на декілька груп за місцем проживання та діяльності. Так, група Михайла Фленька (Перечинський і Мукачівський райони) — 26 чоловік, Степана Щербака (Ужгород) — 7 чоловік, Михайла Повхана (с. Середнє Ужгородського району) — 5 чоловік, Юрія Цигики (Ужгородське педучилище) — 10 чоловік, Костянтина Писанки (Ужгород) — 4 чоловіки. У 1947-1948 рр. військовий трибунал всіх засудив на різні строки виправно-трудовах таборів.

Якщо говорити про практичні дії «ЗУП», то тур'я-пасіцька група займалася пограбуванням магазинів та вбивствами активістів. Так, вона пограбувала 6 магазинів, організувала вбивство єврейської сім'ї Шварца з трьох чоловік, а також селян Скубенича, Легези та Бушеліча. При ліквідації групи Михайла Фленька була вилучена зброя [2, ф.2558, оп.1, спр.4117, арк.113-114].

Що стосується політичної діяльності так званого уряду «ЗУП» та штабу, то вони, як такі, існували лише на папері, його міністри про це навіть не знали. Не існувало і повстанських збройних сил. Не виявлено жодних контактів або зносин так званого уряду або організації з представниками іноземних держав. Списки так званого «плебісциту» у с. Середнє та інших були фальшивими.

Крім окремих членів групи Михайла Фленька, 30 учасників організації «ЗУП» були реабілітовані, в тому числі всі із с. Середнє, група Степана Щербака з Ужгорода, а також 8 чоловік з групи с. Тур'я-Пасіка [2, ф.2558, оп.1, спр.1281, арк.198].

Організація ОУН «Смерор», що означало «Смерть ворогам України», виникла у с. Невицьке Ужгородського району на чолі з Василем Цапулицем, його заступником Омеляном Росулом та секретарем Михайлом Угрином. Вона мала своїх членів у Перечинському, Великоберезнянському та Ужгородському районах (всього 10 чоловік). Мета організації — боротьба за незалежність Української Соборної держави. Усі її члени прийняли присягу, підписувалися під її текстом та статутом ОУН. Керівному складу були присвоєні псевдоніми. Одним з основних завдань була ідейно-пропагандистська та агітаційна робота проти радянської політичної системи [1, спр.5631, арк.2-5].

Окремі антирадянські націоналістичні організації були створені у містах і селах Закарпаття провокаційним шляхом. Про це яскраво свідчить доповідна записка військового прокурора Прикарпатського військового округу від 7 травня 1955 р. першому секретарю обкому КПУ І.М.Вашу. У ній наводиться цілий ряд конкретних фактів такого свавілля.

Так, в лютому 1947 р. військовий трибунал засудив на тривалі строки позбавлення волі 9 учасників антирадянської націоналістичної організації з Мукачева, серед яких були Іванчов, Буксар та інші. У цьому ж році була викрита подібна організація з 7 студентів Мукачівського кооперативного технікуму, серед яких Любомир Штень, Ілля Бубряк, Василь Меденцій та інші. У 1948 р. така організація була створена у с.Білкі Іршавського району у складі Марії та Олександра Михаліяничів, Василя Бабинця та інших. У 1950 р. у Тячеві були арештовані учні 9-10 класів середньої школи Отто Публік, Йосип Гладко, Андрій Велеган, Микола Вакій та інші, які створили тут націоналістичну організацію. Всі ці та деякі інші кримінальні справи були переглянуті, а їх учасники за відсутністю складу злочину звільнені і реабілітовані [27, С.370-374].

Незаконним шляхом у січні 1948 р. була створена і організація в Хусті з п'яти чоловік на чолі з Іваном Кульчицьким, до якої ввійшли Михайло Штець, Данило Король, Дмитро Пригара, Василь Шобей [2, ф.2558, оп.1, спр.1058, арк.13, 355]. Крім того, були засуджені учасники антирадянської організації Хустської середньої школи №1 у складі 7 чоловік, організатором якої став Іван Дочинець.

Ще можна назвати антирадянські молодіжні націоналістичні організації, які діяли в селах Ясіня Рахівського, Березово Хустського, Річка Міжгірського, у м.Чопі Ужгородського районів.

10 червня 1948 р. Іван Фірцак військовим трибуналом прикордонних військ МВС Закарпатського округу за участь в організації ОУН був засуджений на 25 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах, з позбавленням громадянських прав на 5 років і конфіскацією майна. Він був відправлений в табір Інга Комі АРСР. Звільнений з табору 14 грудня 1954 р.

У протесті прокурора Прикарпатського військового округу від 10 листопада 1954 р. вказувалося, що «ніхто із засуджених у цій справі (І.І.Фірцак, О.Ю.Кришеник, І.П.Павлюк — О.Д.) в ОУН не був і жодної практичної антирадянської діяльності не проводив». Значить, такої організації не існувало, а молоді люди без підстав були ізольовані від суспільства.

Але за документами кримінальної справи ця організація ОУН у с.Білкі Іршавського району була створена провокативним методом. Як сказано у протесті на вирок і прикладеній до справи довідці, її створили двоє працівників МДБ (псевдоніми «Ярослав» і «Фединець»), які представилися керівниками ОУН і згодом вимагали від Ольги Кришеник привезти у Березово звіт про роботу організації, а від Івана Фірцака — здати зброю,

яка у нього зберігалася. Вони так і зробили, прибули на місце зустрічі і там були арештовані.

На судовому засіданні Іван Фірцак свідчив, що у 1945 р., будучи у Червоній Армії, мав разом з іншими солдатами випадкову зустріч з учасниками ОУН у Дрогобицькій (тепер Львівська) області, про що він тоді доповідав командирі військової частини. Пізніше, після демобілізації з армії, про цю зустріч він розповів своїй сусідці, вчительці Ользі Кришеник, яка зізналася, що коли вчилася, то читала націоналістичну літературу, поділяла погляди націоналістів і нібито погодилася з «пропозицією Фірцака про створення ОУН у селі Білки» [2, ф.2558, оп.1, спр.1195, арк.259, 261; спр.1196, арк.26; спр.732, арк.218-219].

Що було далі — уже відомо. Але у скаргах засуджених повністю відкидалася їх участь у діяльності організації ОУН. Тому військовий прокурор Прикарпатського військового округу просив суд відмінити вирок стосовно Івана Фірцака та його співників. Вину Фірцака визнали лише у тому, що незаконно зберігав зброю. За це йому дали 5 років позбавлення волі. Він і досі не реабілітований.

Націоналістичну організацію ОУН у Виноградівському політехнікумі нібито влітку 1947 р. створив Юрій Микулинець, родом з Буштина Тячівського району. Він залучив до організації студента Івана Ковбаску, родом з с.Дубове цього ж району, а той — Василя Зеленька з с.Великий Раковець Іршавського району. Потім членами організації стали учні та працівники деяких установ. Хоч її учасники заперечували свою участь у організації ОУН, у проведенні нелегальних нарад, у підготовці нелегальних листівок і збиранні членських внесків, військовий трибунал 28 червня 1948 р. засудив Микульця, Ковбаску, Зеленька та інших на 25 років таборів.

Після написання скарг окремими учасниками цієї організації кримінальною справою зайнявся військовий трибунал Чорноморського флоту і 25 грудня 1954 р. він зробив такий висновок: «У скаргах Микулинець і Ковбаско відкидають свою вину. А визнали себе винними через незаконні методи слідства. Вирок у їх справі побудований виключно на базі власних зізнань. Попереднє і судове слідство хибують неповнотою, а зібрані докази — суперечливі і суд їх не усунув. Це стосується як дати створення організації, вступу до неї учасників, так і міфічної діяльності, нев'яснення багатьох фактів у взаємовідносинах з іншими засудженими особами, які не проходять по цій справі. Тому трибунал відминив вирок і повернув справу на розгляд у стадії попереднього слідства» [2, ф.2558, оп.1, спр.1194, арк.361].

У 1955 р. розпочалися нові допити засуджених. Варто навести з них лише деякі моменти, щоб переконатися, наскільки поспішали слідчі, щоб за прямими доносами їх прямих співробітників сфабрикувати справу і створити нову організацію. Її керівник Юрій Микулинець зокрема заявив: «Я в ор-

ганізації українських націоналістів не був, такої не створював, нікого до неї не залучав, жодних нарад не проводив і жодних питань про боротьбу з радянською владою ні з ким не обговорював» [2, ф.2558, оп.1, спр.1195, арк.50]. Оскільки подібні зізнання давали й інші засуджені, то строки ведення слідства доводилося 6 разів переносити з 14 лютого до 15 липня 1955 р. Було допитано 15 свідків.

Після всіх допитів старший помічник військового прокурора Прикарпатського військового округу 24 серпня 1955 р. змушений був написати: «Ознайомившись з матеріалами справи, бачу, що достатніх доказів для пред'явлення обвинувачення і направлення справи в суд не здобуто» [2, ф.2558, оп.1, спр.1196, арк.195].

Так з'являється постанова про припинення кримінального переслідування і звільнення з-під варті, оскільки об'єктивних доказів про їх антирадянську діяльність не добуто і добути такі відомості після 8 років не можливо. Всі не визнали себе винними, твердили, що в ОУН ніколи не перебували і злочинів проти влади не робили. За структурою, змістом, формою діяльності та незвичайними учасниками станична організація ОУН «Перемога» значно відрізняється від інших. Як свідчать документи, вона вважалася лише частиною великої і розгалуженої на Тячівщині «Організації визволення Закарпатської України» (ОВЗУ), діяльність якої не вивчалася і не розглядалася. Назвемо тут хоча б її учасників: Федір Полашин, він же Володимир Поліщук — кіномеханік відділу кінофікації, Іван Чонка (Бедевля) — учень середньої школи, Іван Когут (Калини) — селянин, Омелян Ковальчук, — заготувач кооперативу (засуджені на 25 років таборів); Іван Дьолог (Калини) — робітник ліспромгоспу, Степан Полага (Руська Мокра) — секретар сільради, Іван Немеш (Ганичі) — секретар сільради, Микола Куцин (Калини) — продавець кооперативу, Семен Гук (Теребля) — учень середньої школи, Василь Негря (Угля) — учень школи, Богдан Ващишин (Хуст) — учень школи, Марія Цьока (Нересниця) — бухгалтер ліспромгоспу (засуджені на 10 років), Микола Маханець (Бедевля) — селянин засуджений на 6 років [2, ф.2558, оп.1, спр.977, арк.550-551].

Хто опинився в цій організації? Неймовірно, але факт, з 12 засуджених її учасників більше половини, а точніше 7 були добровольцями, зокрема Чехословацького армійського корпусу — троє (Федір Бедей, Василь Вайнагій, Юрій Маханець), четверо — Червоної Армії (Василь Бедей, Андрій Рішко, Микола Тиводар, Микола Фабриці). Більше того, Василь Вайнагій, Юрій Маханець, Василь Бедей і Микола Тиводар були нагороджені медалями «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.», «За бойові заслуги», а Василь Вайнагій ще й медаллю «За визволення Праги». Але про все це говорилося лише на судовому засіданні, а під час попереднього слідства до уваги не бралось.

Невипадково відразу виникає питання, як могло статися, що вчорашні учасники бойових дій після переможного завершення війни стали на протилежні антирадянські позиції? Що спонукало їх відкинути і фронтові заслуги, і процес возз'єднання рідного краю з Радянською Україною? Це надто важко пояснити. І однозначної відповіді нема. Якщо вони свідомо перейшли на антирадянський шлях через певні причини (післявоєнні труднощі і побутова критика недоліків) — це одна справа. А якщо вони виявилися жертвами тодішнього КДБ і з них штучно створили націоналістів і ворогів — це зовсім інший, цілком упереджений і трагічний бік справи.

А тепер про зміст так званої антирадянської діяльності станичної організації ОУН «Перемога». В обвинувальному висновку кожному підсудному було записано, що він «добровільно вступив в антирадянську організацію українських націоналістів, яка ставила своєю метою повалення радянської влади і встановлення самостійної української держави». Якою конкретною роботою згаданої організації можна підтвердити таку «велику» мету? Що про це говориться в протоколах допитів підсудних і рішеннях військового трибуналу?

Які завдання ставилися перед станичною організацією «Перемога»? У сконцентрованому вигляді вони зафіксовані у обвинувальному висновку і їх можна звести до таких пунктів: вербування нових членів до ОУН; організація розвідки і контррозвідки проти органів КДБ, МВС, радянського і партійного активу і організація терористичних актів над ними; естафетний зв'язок між членами організації зверху до низу; виховання населення в націоналістичному дусі; підготовка збройних боївків і у відповідних умовах їх перехід до збройної боротьби і, зрештою, «повалення» радянської влади і утворення «самостійної України» [2, ф.2558, оп.1, спр.977, арк.236].

А тепер про те, що конкретно було зроблено для виконання таких неординарних завдань, за що фактично звинувачували учасників станичної організації? На першому плані була націоналістична література, яку можна було читати і поширювати серед своїх друзів (та назв книг не зафіксовано). Але найбільш оперативною справою була підготовка, друкування і розповсюдження антирадянських листівок. Хоч у протоколах допиту записано, що окремі члени організації розмножували і поширювали листівки, проте ніде не вказано, хто писав тексти листівок і хто друкував їх на друкарській машинці. Більше того, в справі відсутня експертиза таких текстів, як і експертиза самої машинки, обов'язкових у таких випадках.

Якщо спробувати проаналізувати так звані терористичні акти, то в цьому випадку можна говорити лише про окремі бажання або наміри їх здійснення. Конкретні факти чи прізвища цілком відсутні.

Кримінальну справу учасників організації розглядали 9 червня 1947 р. на закритому засіданні військового трибуналу прикордонних військ МВС Закарпатського округу без виклику свідків, участі прокурора і захисту,

щоб ніхто не зашкодив завершити свавільне правосуддя. Одинадцять учасників станичної організації були засуджені на 10 років таборів з позбавленням громадянських прав на 5 років. Єдиний Федір Удичка одержав 6 років.

Всі були відправлені у виправно-трудові табори Воркути, Караганди, Джебказгана та інші, а у 1954-1956 рр. 7 чоловік звільнено з таборів, на інших п'ятьох відсутні конкретні дані. Всі реабілітовані в грудні 1991 року. В постанові з цього приводу зокрема вказувалося, що антирадянська діяльність членів згаданої організації ОУН не доведена. В основі звинувачень були особисті суперечливі та непослідовні зізнання, які не підкріплювалися іншими фактичними доказами. Попереднє слідство велося з грубими порушеннями законності і застосуванням фізичних методів тиску і залякування підсудних.

Так ламалися долі молодих людей, які ще не розпочинали жити при радянській системі. І повним абсурдом треба вважати той факт, що серед них опинилося в даній організації аж 7 добровольців Червоної Армії та Чехословацького армійського корпусу, які воювали проти фашизму і зрештою уже дома стали «ворогами» нової влади, яка тоді вважала себе «найдемократичнішою в світі». Якою була ця «демократія», свідчить аналіз «роботи» станичної організації ОУН «Перемога».

Згідно архівно-слідчої справи антирадянська організація українських націоналістів була створена і у Солотвині в середній школі в січні 1947 р. Її очолив учень цієї школи, родом з села Ганичі Тячівського району Іван Кубарич. Тут записано, що він зустрівся з Іваном Чонкою (Чумак), який просив Кубарича створити станичну організацію з 4-5 учнів. І він виконав це доручення [2, ф.2558, оп.1, спр.5562, арк.13, 17].

До організації було залучено учнів Солотвинської школи Василя Перегиню, теж родом із с.Ганичі, Миколу Моркляника з с.Тереблі, Василя Полажинця з с.Завадки Воловецького району, Петра Суходольського з с.Ганичі. Перед організацією було поставлено завдання: поширювати націоналістичну літературу, проводити з її членами роботу в націоналістичному дусі, організувати зв'язок з станичними організаціями ОУН, вести роботу по виявленню агентів КДБ і МВС, збирати членські внески.

Щоб члени ОУН не були під підозрою, їм було рекомендовано вступати в комсомольську організацію школи. Майже всі члени організації мали відповідні псевдоніми: Кубарич — Костенко, Перегиня — Павленко, Моркляник — Каралюбенко, Полажинець — Богдан, Суходольський псевдоніму не мав. Клятви вони не приймали [2, ф.2558, оп.1, спр.5562, арк.24-25, 62, 87, 104, 126].

За час діяльності з січня до березня включно вони провели одну підпільну нараду, збирали членські внески, читали «Історію України». Військовий трибунал прикордонних військ МВС Закарпатського округу

23 червня 1947 р. визнав лише одну підпільну нараду і засудив Івана Кубарича, Миколу Моркляника і Василя Полажинця на 10 років таборів з позбавленням громадянських прав на 3 роки, а Василя Перегіню та Петра Суходольського — на 10 років без позбавлення громадянських прав.

При реабілітації згаданих засуджених Верховний суд УРСР 26 квітня 1990 р. вказував, що більшість з них були підлітками і даних про те, що вони стали учасниками ОУН і займалися антирадянською націоналістичною діяльністю, у справі нема. Покарання було безпідставним. [2, ф.2558, оп.1, спр.5563, арк.66-67].

Про рівень діяльності організацій українських націоналістів та Української Повстанської Армії свідчить таємна довідка начальника управління МДБ Закарпатської області від 27 вересня 1947 р., у якій вказувалося, що з березня-квітня 1945 р. з колишніх Дрогобицької і Станіславівської областей періодично заходили на територію Закарпатської області «банди УПА». Особливо активізувалася ця діяльність у 1947 р., протягом якого було здійснено 39 нападів на територію Закарпаття, з них у 32 випадках досить відчутних. А всіх було 48 антирадянських акцій, з яких — 6 терористичних, 3 напади на групи винищувальних батальйонів, 1 — на сільраду.

У цьому ж році було ліквідовано 7 націоналістичних формувань, з них 5 організацій і груп, 2 так звані «бандформування». Було арештовано 11 числа учасників націоналістичного підпілля «бандитів та їх підсобників» на території Воловецького округу — 49 чол., Волівського — 49, Іршавського — 60, Перечинського — 75, Рахівського — 52, Свалявського — 56, Тячівського — 126, Ужгородського — 64.

Начальник управління визнав і так оцінював вищезгадану діяльність «ворожих елементів» на території Закарпатської області: «Така активізація антирадянської націоналістичної діяльності оунівського підпілля західних областей України, природно, робить великий вплив на антирадянські націоналістичні елементи в нашій області, які підтримують націоналістів із західних областей України і подають їм відповідну допомогу, а в окремих випадках антирадянський елемент під впливом оунівців із Галичини виступає самостійно і, формуючись в різні бандгрупи і інші антирадянські організації, веде активну антирадянську роботу... Про себе бандити брехливо заявляють: «Ми — українські партизани, ми боремося за «самостійну Україну, у нас великі сили, міцна армія», «війна ще не закінчилася на Україні, радянської влади на Україні не буде» [341].

Так йшли з життя представники закарпатської інтелігенції — невинні жертви того періоду, коли в краї, на який ще не поширювалась юрисдикція СРСР, почали діяти свавільні сталінські закони.

4.7. Організації української еміграції та Закарпаття (1938-2000 рр.)

Наприкінці 30-х років у різних країнах світу проживало біля 55 мільйонів українців. «Найбільше живе їх за нашими Карпатами, — повідомляла «Нова свобода», — українці живуть крім Підкарпаття на різних землях у такому числі: в Великій Україні (УРСР) — 41 млн., в Галичині (Польща) — 8 1/2 млн., в Чехословаччині — 650 тис., в Буковині й Бесарабії (Румунія) — 2 1/2 млн., в США — 1 млн., в Канаді — 300 тис.» [60, 1938, 28 серп.]. Після 1925 р. остаточно викристалізувалися осередки української еміграції в Європі. «Перше місце зайняла Прага, після неї Варшава, втратив значення Відень. Постають нові осередки: Берлін і Париж. Слабші скупчення української еміграції — це Румунія, Болгарія, Бельгія, Швейцарія, Англія, Італія, Туреччина, Латвія, Фінляндія. Чисельно на першому місці стоїть українська еміграція в Польщі й Франції» [153, С.572].

Починаючи з 80-х років XIX ст., галицькі та закарпатські селяни переселялися за океан. «Українці або особи українського походження до війни (*Другої світової* — М.В.) приблизно були так розподілені в Америці між різними її країнами: Сполучені Штати Північної Америки — 700-800 тис., Канада — 300-400 тис., Бразилія — 50-60 тис., Аргентина — 50 тис., інші американські країни — 10-20 тис.» [601, С.174]. Із наведеного статистичного матеріалу видно, що українська діаспора в кількісному відношенні становила собою значну силу, від якої теж певною мірою належало майбутнє Карпатської України. Виходячи з цього, нема нічого дивного, що уряд А.Волошина, який опинився в скрутному становищі, звернувся до українців зарубіжних країн з проханням про допомогу. Необхідно відзначити, що «більшість представників трудової еміграції та їх керівників щиро і від душі бажали своїм землякам щасливого, вільного розвитку, звільнення від багатовічного чужоземного поневолення, всіляко підтримували їх боротьбу за автономію та політичну незалежність. Разом з тим, серед емігрантів були і ті, що, виражаючи інтереси меншості, плели навколо Закарпаття різні політичні інтриги, проводили антинародну діяльність і, зблокувавшись з реакційними силами в «старому світі», привели наш край до трагедії напередодні другої світової війни» [205, С.74]. Ці думки, висловлені сучасним дослідником М.Болдижаром, дають можливість констатувати, що політичні події 1938-1939 рр. у Карпатській Україні оцінювалися різними організаціями української діаспори неоднозначно.

22 грудня 1938 р. «Нова свобода» опублікувала звернення представників української діаспори, в якому пропонувалося створити «Національний фонд Карпатської України». «Треба користатися з того великого зриву, — говорилося в зверненні, — який охопив український народ у цілому

світі. Всі хочуть нам допомогти. Нашою повинністю є організувати цю так потрібну акцію й чим скоріше її урухомити. До Хуста вплинуло вже багато різноманітних плянів, додаємо до них ще один: «Закладім Національний фонд». Закладім його ще сьогодні і сповістим про це увесь український світ. Будувати Карпатську Україну є обов'язок цілої нації. Не хвалімся, що нас багато — похвалімся тим, що ми вміємо робити!» [60, 1938, 22 груд.].

Існували тісні відносини між урядом Карпатської України і різними політичними партіями, об'єднаннями і товариствами 9 країн [927, С.88]. У США Карпатську Україну підтримували «Організація Демократичного Відродження України», «Молоді Українські Націоналісти», «Комітет Оборони Карпатської України», «Український Червоний Хрест», «Закордонна делегація Карпатської України», «Об'єднані Українські Організації Америки». В Канаді — «Українське Національне Об'єднання», «Українська Стрілецька Громада», «Об'єднання Українок Канади ім. Ольги Басараб», «Молоді Українські Націоналісти». В Чехословаччині — «Комітет Оборони Карпатської України», «Центральний Союз Українських Організацій ЧСР». В Німеччині — «Українське Національне Об'єднання». У Франції — «Український Народний Союз». В Аргентині — «Організація Демократичного Відродження України». В Бразилії — «Український Хліборобський Союз». На Далекому Сході — «Українська Національна Колонія» в Харбіні. При налагодженні стосунків Карпатської України з політичними організаціями української діаспори значну роль відігравав закордонний ПУН, зокрема відділ, який очолював Я.Барановський.

Українську діаспору в США можна умовно поділити на дві основні групи — власне проукраїнську, яка виступала за федерацію закарпатців з чехами і словаками, а згодом підтримала діяльність уряду А.Волошина в розбудові суверенної держави, і — русофільську, яка нерідко переходила на проугорські позиції. Тому не дивно, що різноманітні організації закарпатської діаспори в США по-різному поставилися до політики, яку проводив автономний уряд А.Волошина.

22 жовтня 1938 р. «Нова свобода» опублікувала повідомлення «Українці з Америки протестують», в якому говорилося: «Представники українських організацій в Злучених Державах Північної Америки запротестували перед дипломатичними представниками великодержав, учасників конференції в Мюнхені, проти спроб Мадярщини збільшувати свою територію коштом території підкарпатських українців» [60, 1938, 22 жов.]. 23 жовтня 1938 р. американські українські організації видали «Маніфест», в якому вимагали: «1) цілковито незалежну державу Карпатську Україну, до котрої треба прилучити Пряшівщину та Спіш; 2) протест проти замірів сусідів; 3) негайне пропущення українських політичних в'язнів; 4) передання війська та жандармерії Українському проводу; 5) стягнення україн-

ських військ на Карпатську Україну для охорони границь» [60, 1938, 23 жов.]. З «Маніфестом» були ознайомлені уряди всіх великих держав. До активної підтримки Карпатської України неодноразово закликав американський священик О.Невицький: «Виконайте свій обов'язок супроти свого народу й своєї землі, не розбивайтеся на різні партії і групи, але вступайте до одного єдино-національного табору, під один провід» [1012, С.247].

«Організація Демократичного Відродження України» (ОДВУ), що діяла в Нью-Йорку, взяла на себе збір коштів для закарпатського населення. При допомозі ОДВУ представники карпато-української еміграції в США організували «Комітет Оборони Закарпаття», який пізніше було перейменовано в «Комітет Оборони Карпатської України» (КОКУ). Він почав свою діяльність у такому складі: В.Бень (голова), М.Бень, О.Данканич (заступник голови), Ю.Габода, А.Кость (секретарі), Т.Палаш (фінансовий секретар), П.Ікалович (скарбник), І.Боришкевич, Ю.Боришкевич, М.Данканич (контрольна комісія). Почесним головою КОКУ було обрано О.Невицького [921, С.95]. На думку П.Стерча, «цей Комітет поставив був собі за мету вирвати збаламучених закарпатських українців Америки з полону мадяроно-москвофільства і, скерувавши їх по лінії народних інтересів, з'єднати їхню піддержку для справи визволення Карпатської України» [921, С.95].

КОКУ виступив ініціатором проведення цілого ряду віч в Нью-Йорку, Філадельфії, Детройті, Клівленді, Чікаго, Рочестері, Нью-Арку, на яких були прийняті резолюції на захист Закарпаття. На вічі, проведеному 9 жовтня 1938 р. в Філадельфії, було започатковано збір коштів для Карпатської України. Тоді вдалося зібрати 152,50 американських доларів [921, С.71-72]. КОКУ разом з «Об'єднаними Українськими Організаціями Америки» рішуче засудили рішення Віденського арбітражу. З приводу цієї події Л.Мишуга заявив, що «присуд, виданий у Відні дня 2 листопада 1938 року Роз'ємчою Комісією в справі границь Закарпаття, нарушує ті етнографічні принципи, які лягли в основу міжнародної конференції в Мюнхені та які повинні були бути застосовані супроти населення Закарпаття. Рішення Роз'ємчої Комісії є великою кривдою для Карпатської України і для цілого українського народу. Супроти цього американські українці цього рішення не визнають і проти нього протестують» [921, С.96].

Тривав збір коштів на потреби Карпатської України. У своєму лютьневому номері за 1939 р. «Нова свобода» помістила статтю «Українці в Америці для Карпатської України», в якій відзначила, що «українська еміграція за кордоном, головню в Америці й Канаді, турбується нашою долею та старається нам допомогти. Майже кожного дня приходять пожертви, що для нас зібрали наші брати за морем. Для розбудови Карпатської України буде треба багато мільйонів і тому нам дуже дорога братерська поміч закордонних українців» [60, 1938, 13 лист.; 37, 1939, 14, 19 лют.; 34, 1938,

Ч.2]. Після чергового засідання, яке відбулося в січні 1939 р., ОДВУ прийняла ряд постанов на користь Карпатської України. «Одним з важніших рішень було вислати в Карпатську Україну одіж, взуття і інше, — писав професор Міннесотського університету О.Неприцький-Громовський в листі до провідника УНО Ф.Ревая, — Центральна управа ОДВУ вже вислала для Карпатської України 117 великих пакунків. Деякі з них важать по 350 кілограмів. Є в них взуття, одіж, шкіра та чоботи і інші речі. Кожний пакунок є заадресований на ім'я прем'єра А.Волошина посередництвом Червоного Хреста. В пакунках є приблизно 400 тисяч штук одягу. Це значить, що майже на кожного українця в Карпатській Україні припаде по одній парі одяжі» [60, 1939, 4 лют.]. ОДВУ організувала також кампанію по збиранню медичних приладів та препаратів, ліків. Планувалось нею організувати на Закарпаття масові туристичні поїздки.

5 січня 1939 р. українці в США переслали для закарпатського населення «126 великих пакунків одяжі й обuvi. Цікаво додати, що перевіз кораблем з Нью-Йорка до Гамбурга мав коштувати по найнижчій тарифі 1680 доларів, але за допомогою американсько-чехословацької палати досягнуто дарового перевозу цих великих пакунків» [60, 1939, 23 лют.]. Уряд Карпатської України повинен був тільки довести ці речі з Гамбурга до Хуста. Газета «Нова свобода» інформувала своїх читачів, що «незадовго буде висланий з Америки в Карпатську Україну другий транспорт речей для нашого населення» [60, 1939, 23 лют.]. Організації українців у США націоналістичного спрямування розглядали утворення Карпатської України як етап у відродженні Соборної України. На їх думку, Українська держава на Закарпатті «у відповідну хвилину зіллється воедино з Українською Великодержавою в Києві» [921, С.94]. Розпад Чехословаччини ними не розцінювався як щось трагічне, адже «на місце сьогоднішньої ЧСР мають постати три самостійні держави: Чехія, Словаччина і Закарпатська Україна. Річ ніяк не фантастична, — коли існує Люксембург, Андорра й Ліхтенштейн — і то на довшу мету, то чому не має постати Українська Закарпатська Держава, — на якийсь час, поки не злучиться з Києвом?» [921, С.93].

Заради історичної правди необхідно констатувати, що серед закарпатської діаспори в США було чимало русофілів і мадяронів, які негативно ставилися до А.Волошина та політики, яку проводив його кабінет. На них робив ставку угорський уряд у своїх зазіханнях на Закарпаття. Відомо, що в жовтні 1938 р. міністерство закордонних справ Угорщини передало генеральному консулу в Клівленді 10 тисяч доларів для реваншистської пропаганди серед американських русинів [205, С.131]. До цього додамо, що й уряд Карпатської України не все зробив для того, щоб до закарпатців, які проживали в США, першочергово доходила правдива інформація про розвиток політичних подій в краї. З цього приводу заслуговують уваги

спушні міркування В.Шандора: «Світ нами цікавиться далеко більше, ніж це можна спостерегти в світовій політичній пресі чи літературі. Тут у них помітно загальне тенденційне замовчування ваги й значення української проблеми, особливо нашими сусідами та їх союзниками, які ще й досі претендують на територію України. Українською проблемою світ цікавиться і знає про неї, на жаль, часто з чужих, ворожих нам джерел більше, ніж від нас самих» [1093, С.239].

Відзначимо, що представники русофільства в США теж спричинилися до боротьби закарпатців за автономні права. Під час конгресу підкарпатських русинів, який проходив у лютому 1937 р. в Нью-Йорку, було прийнято ультиматум до чехословацького уряду з вимогою здійснення автономії Закарпаття протягом 60 днів. Цей ультиматум повинен був вручити один з лідерів русофільства і мадяронства в краї С.Фенцик прем'єр-міністру ЧСР М.Годжі [205, С.71]. Значну роботу провела на Закарпатті делегація, очолювана О.Геровським, напередодні формування першого автономного уряду А.Бродія. Ставлення русофілів до краю різко змінилося після призначення прем'єр-міністром А.Волошина. 15 січня 1939 р. учасники віча в Лесконі заявили протест «проти насильственої українізації Карпатської Русі, яку проводить теперішній уряд за наказом Берліна і за допомогою українських емігрантів» [205, С.132]. Засудив політику уряду А.Волошина і Всеамериканський Карпато-руський Народний Конгрес 11-12 лютого 1939 р. в Нью-Йорку. Однак, необхідно погодитися з М.Болдижаром, що «конгрес все таки не мав «всеамериканського характеру», хоча і репрезентував близько 50 тисяч емігрантів [205, С.134]. Відкрита проугорська орієнтація лідера «Карпато-руського Союзу» в США викликала незадоволення навіть у середовищі його членів, зокрема тих, що притримувались прочехословацької орієнтації. 7 березня 1939 р. у Пітсбурзі проходив форум цієї організації, який засудив проугорський курс керівництва. «Більше того, — писав В.Лемак, — із залу засідання «попрошили» вийти О.Геровського, за ним пішов і І.Поп» [636, С.65]. Про позицію, яку займав «Карпато-руський Союз» за часів О.Геровського, писав у своїй праці П.Р.Магочій [661, С.146].

20 березня 1939 р. в Нью-Йорку відбулося чергове віче, на якому було засуджено «гітлерівських агентів серед українського народу в Америці, що, прикрившись націоналізмом, компрометують українців перед американським демократичним народом заявами та деклараціями, що при помочі Гітлера український народ йде до створення своєї держави» [205, С.135]. М.Болдижару, який цитує цей документ, безперечно, відомо, що уряд А.Волошина не мав жодного вибору стосовно орієнтації. Що ж стосується цитованої ним резолюції, то вона була прийнята вже після трагедії Карпатської України, тобто тоді, коли розгубленість була притаманна не тільки українцям США, але й галичанам. Вважаємо, що учасники

віча, приймаючи цей пункт резолюції, намагалися, перш за все, засудити фашизм взагалі та його експансіоністську політику.

Українська еміграція в Канаді теж заявила про свою готовність допомогти Карпатській Україні. Особливу активність проявляли члени УНО. З його ініціативи був створений «Допомоговий Комітет Карпатській Україні» (ДККУ) з центром в Саскаутані. На середину січня 1939 р. ДККУ зібрав 325 122 долари [60, 1939, 11 січ.]. Надійшла також допомога від «Братства українських католиків» у Канаді — 7 500 доларів, а з приватними надходженнями доходило до 100 000. Загалом українська еміграція в Канаді планувала перерахувати Карпатській Україні 150 000 доларів [60, 1939, 19 січ.]. «Українська Стрілецька Громада» в Саскаутані вислала в Карпатську Україну 5 200 доларів [208]. У березні 1939 р. ДККУ в Канаді звернувся до українських фермерів з відозвою допомоги Закарпаттю зерном. Поряд з цим українці Канади провели збіркову акцію «Паска для Карпатської України» [60, 1939, 12 берез.].

На початку 1939 р. в найбільшій радіостанції Сан-Пауло (Бразилія) відбулося свято Карпатської України. Його учасники вислухали промову, опісля чого «відбувся концерт артиста М.Немоловського, в програму якого увійшли українські пісні». Газета «Карпато-українська свобода», що видавалася в Празі, завершила інформацію словами: «Хоч віддалені далеко від рідного краю — вірні сини карпаторуські і з інших земель українських радіють успіхам, що їх здобула собі Карпатська Україна» [208]. Не залишилися осторонь і українці Далекого Сходу. Тут збір коштів проходив під гаслом «Жертвуйте для Карпатської України». «Нова свобода» наведе цитату із українського журналу «Далекий Схід», який видавався в Харбїні: «Правління Української Національної Колонії Манчу-Ді-Го постановило асигнувати на допомогу Карпатській Україні 200 ман. доларів» [60, 1939, 11 берез.]. Всього на Далекому Сході зібрали кілька тисяч манчжурських доларів для Карпатської України.

Відчутною була і допомога українців, які проживали в країнах Європи. Одним із головних центрів української еміграції продовжувала залишатися Прага. За підрахунками С.Віднянського, в 1939 р. до Праги прибуло 8 тисяч емігрантів. Вік 82,6% українських емігрантів коливався між 15 і 34 роками. Майже половина мала закінчену середню, фахову і вищу освіту [319, С.19; 493]. Що стосується закарпатських українців, то станом на листопад 1938 р. в Празі проживало 700 чоловік [60, 1938, 1 лист.]. Вони були об'єднані в організації «Просвіта», «Українська Робітничка Академія», «Союз Підкарпатських Українських Студентів» і «Союз Молоді».

1 листопада 1938 р. «Нова свобода» опублікувала звернення українських емігрантів у Празі, в якому підкреслювалось, що «найвищим і найавторитетнішим органом організованого українського суспільства» є УЦНР в Ужгороді [60, 1938, 1 лист.]. Автори звернення пропонували вики-

вати назви «українець», «Карпатська Україна», негайно створити «Національний фонд» і влаштувати на його користь грошові збірки на всіх землях, де живуть українці, приділяти більше уваги «процесу освідомлення широких мас населення. Не повинно бути сьогодні міста, ні села, ні оселі, де постійно не було б української літератури, летючки, преси й живого слова пропагандистів» [60, 1938, 1 лист.]. Звернення українців Праги зробило величезний резонанс у ЧСР. «Ми мусимо допомогти, хоч ми й самі бідні, ще біднішим, — писав у статті «Не сміємо залишити народ Підкарпатської України» П.Богач, — не сміємо тому залишити той простий і працюючий нарід, що визначається надзвичайною здібністю до життя та хоче з «закасаними рукавами» спасати голе існування й спасти від голоду своєї родини» [60, 1938, 21 лист.].

На початок 1939 р. в Празі почав видаватися тижневик «Карпато-Українська Свобода», матеріали якого друкувалися латинськими літерами, а в кожному його номері була двосторінкова вставка з публікаціями українською мовою. У ній поряд із висвітленням подій, які відбувалися безпосередньо в Карпатській Україні, друкувалися відгуки на них, подавалися матеріали про українське питання взагалі [208]. У Празі діяв радіожурнал, який готував передачі на Закарпаття та інші країни. Після призначення А.Волошина прем'єр-міністром при радіожурналі була утворена українська секція, до якої ввійшли М.Русинко (голова), Е.Штефан (заступник) та М.Ігнатишин-Логуш (диктор) [1093, С.245]. «Українська секція, — писав В.Шандор, — передавала вісті сім разів у день та вела багату культурну програму. Карпатоукраїнські радіопередачі пересилались через радіостанції Братислава-Банська Бистриця-Пряшів, а було їх чути і в Галичині. Вони інформували про події на Закарпатті та спростовували атаки ворожої нам, головню мадярської та польської, преси і радіо. Хоч українська секція не була чисельною, зате виконувала надзвичайно важливу національну роль уже тому, що була українською» [1093, С.245-246].

Більше і детальніше роботу української секції радіожурналу описала диктор М.Ігнатишин-Логуш: «Українські радіопередачі з Праги мали таку програму: вісті — шість разів на день, по десять хвилин кожна; тричі на тиждень — у понеділок, середу і п'ятницю — по 20 хвилин, і щонеділі — 45 хвилин. Отож протягом кількох місяців вісті читали ми о 10.15 ввечері, а вже о 7-й ранку я була перед мікрофоном. Тричі на тиждень передавались вісті на коротких хвилях для Північної Америки, які надсилались о першій годині ночі. Часто мені доводилось ночувати в будинку радіо, де я мала кімнату на такі випадки. До цього всього кожного дня ми мали телефонний зв'язок з Хустом, щоб звідти одержати найновіші вістки, а коли була якась важлива подія, то й кілька разів на день... Для чужих пресових агентств одержані з Хуста важливі вісті ми негайно перекладали англійською, французькою та німецькою мовами... Під час виборів до першого

Сойму Карпатської України 12 лютого 1939 року протягом цілого дня нам виділено було п'ять хвилин щогодини для подання результатів виборів. Упродовж цілого дня ми мали постійний телефонний зв'язок із Хустом і знали, в якій місцевості досягнуто 98-відсоткову перевагу в голосуванні, внаслідок чого вивішували там білі прапори» [513].

Завдяки радіопередачам з Праги світова громадськість одержувала інформацію про життя в Карпатській Україні. Українська проблема в радіопередачах постійно висувалася на передній план. Такий стан справ за непокоїв Радянський Союз, який «посередництвом новозбудованих восьми радіостанцій в Радянській Україні вирішив вести боротьбу в ефірі проти чехословацької радіостанції, що виходить українською мовою та наголошує українську проблему. Про це повідомив до Праги амбасадор Чехословаччини у Варшаві д-р Юрій Славік» [1093, С.246].

Українська еміграція в Чехословаччині провела на допомогу Карпатській Січі збіркову акцію, яка «закінчилася дуже добрим успіхом. На всі випущені збіркові листи субскритовано 150 комплектів одностроїв (150 шапок, плащів, блюз, краваток, ременів, черевик та 300 пар білля). Решту грошей прислано готівкою» [60, 1939, 8 берез.]. Українці Праги, Брно та інших міст зібрали 100 тисяч кч.» [73, 1938, С.209, 220; 74, 1938, С.60; 77, 1938, С.264-270]. «Нова свобода» опублікувала листа учнів української гімназії в Морджанах (біля Праги) до УЦНР. Він закінчувався надією, що «на Ваш заклик відозвуться й інші українські діти, розсіяні по цілому світі». Успішному проведенню збіркових акцій сприяла активна діяльність колишніх членів Директорії УНР А.Макаренка та Ф.Швеця, які встановили близькі контакти з Представництвом Карпатської України в Празі. «Протягом моєї діяльності в Празі, — пригадував В.Шандор, — празькі українці та українці з усієї Чехії часто відвідували нашу установу (*Представництво Карпатської України в Празі — М.В.*), приносили різні проекти для використання в Карпатській Україні. Їх потрібно було розглядати та оцінювати. Деякі з проектів були дуже актуальні і корисні, і ми їх передавали в Хуст» [1093, С.352].

Серед пропозицій, які надійшли на адресу А.Волошина від українців Чехословаччини, були такі, як приєднання Пряшівщини до Карпатської України, перенесення з Праги в Хуст Українського вільного університету, відкриття українських навчальних закладів тощо. Відзначимо, що багато з них не перебували у компетенції уряду краю. 15 листопада 1938 р. А.Волошин прийняв делегацію з Пряшівщини, очолювану вчителем А.Коленком. «...Дивимося на Пряшів як на новий центр, — сказав А.Волошин. — Будемо переговорювати, щоб по можливості чим більше зискати для нас. Ми все зробимо, щоб Ви могли дістатись туди, куди Ваша природа, мова й віра тягне. Не падайте духом, ми про Вас думаємо та до Вас працюємо. Є мова про це, щоб до часу упорядкування границь імену-

вати державний секретаріат при Братіславі. Кандидат нами ще не пропонується. Хочу тут домовитися з пражанами в цій справі» [60, 1938, 17 лист.]. Делегати висловили потребу відкриття української гімназії в Межилаборцях.

Український вільний університет в 1938 р. присвоїв А.Волошину звання почесного доктора філософії. «Є це незвичайне відзначення нашого заслуженого батька українського народу за його більш як сорокалітню працю на полі культурнім, котра нині увінчалася великими успіхами!» — повідомляла «Нова свобода» [60, 1938, 1 лист.]. Неодноразово ставилося питання про перенесення УВУ до столиці Карпатської України. [319, С.140-142]. Однак це стало неможливим через несприятливу міжнародну обстановку і окупацію краю гортистськими військами.

Українці Франції першими зреагували на заклик УЦНР і уряду прийняти «принцип збірки піввідсоткового національного датку із заробітної платні» [921, С.108]. В березні 1939 р. у «Фонд розбудови Карпатської України» з Франції надійшло 85 000 франків. Аналогічно поступили українські робітники у Франції, які «тяжко працюють в вугільних копальнях і самі багато не заробляють...» [60, 1938, 14 груд.]. З нагоди 20-ої річниці проголошення ЗУНР українське товариство «Просвіта» у французькому місті Шаузі-ле-Руа «влаштувало 27 листопада 1938 р. Академію, на якій зібрано для наших інвалідів 33 франки 75 сантиметрів та на потреби Карпатської України 232 франки» [60, 1938, 6 груд.].

Цікавилися становищем краю українці Бельгії. «Наші підкарпатські робітники працюють в копальнях Бельгії, — писала «Нова свобода», — де заробляють аж 60-70 кч. денно. Є й такі, що живуть там вже десять літ, але все цікавляться подіями на рідному Підкарпатті... Всі говорили, що «державний народ» мав би бути більшим паном на своїй землі, ніж є тепер» [60, 1938, 9 верес.]. 13 листопада 1938 р. на ім'я А.Волошина надійшла привітальна телеграма від «флямандців-приятелів України, які засилають найсердечніші GRATULAZIE з нагоди повстання української карпатської держави. Правда перемогла» [60, 1938, 17 лист.]. Для українця з Італії М.Товта «найбільшим нашим скарбом є вільна Карпатська Україна! Карпатська Україна є як один ланцюг, котрого вогнива творимо ми, українці. Ланцюг, щоби не розірвався, мусять бути всі вогнива здорові, сильні. Карпатська Україна, щоб була сильна, мусить викинути всі погані «вогнива» і замінити їх здоровими, сильними й свідомими горожанами, які б не підлягали жадній ворожій пропаганді в некористь нашої Української національної держави. Мусимо злучитись так сильно, як суть злучені вогнива один до другого, тоді наша Карпатська Україна стоятиме на певних нотах» [60, 1938, 16 груд.]. В лютому 1939 р. Карпатську Україну відвідали шведські журналісти, які хотіли переконатись в тому, що на території краю «панує повний порядок і тишина» [60, 1939, 2 берез.]. Невдовзі після їх

візиту шведське благодійницьке товариство «Радда Бернек» вислала комісару опіки над втікачами в Празі В.Шандору 6 посилок вагою 150 кг. [60, 1939, 2 берез.].

За даними румунського перепису населення, проведеного в 1931 р., в Бесарабії проживало 600 тисяч українців, а на Буковині — 300 тисяч [60, 1938, 23 жов.]. Уряд Карпатської України постійно стежив за становищем в Румунії. На сторінках закарпатської періодики зустрічаємо відомості про те, що «румунська влада... цими днями (8 серпня 1938 р. — М.В.) занялась випрацюванням румунського народностевого статуту. Статут має унормувати життя мадярської, німецької (саської), української й російської національної меншостей. Головні точки статуту є: 1) заборонення винародовлювання; 2) вільне користування матірною мовою в урядах, церквах, у самоуправних установах; 3) національність дитини визначають родичі при запису до матрики; 4) свобода культурних організацій національних меншостей» [60, 1938, 23 жов.].

«Українці в Румунії радіють нашим успіхам» — під такою назвою «Нова свобода» опублікувала листа з румунського міста Бистриця. «Всі українці, — говорилося в ньому, — де б вони не жили, стежили вже давно за подіями в Карпатській Україні. Українці в Румунії тішаться, що бодай наші брати в Карпатській Україні здобули собі повну свободу й можуть жити на своїй землі вільним життям і завести в себе порядки, які найбільше відповідають потребам українського народу» [60, 1938, 27 груд.; 71, 1938, 11 decembrie; 70, 1939, 7 ianuarie; 72, 1939, 19 ianuarie]. Немаловажним фактором у лояльному ставленні румунського уряду до краю була активність української національної меншини. 16 жовтня 1938 р. бухарестське радіо повідомляло, що «українці в Румунії розвивають живу діяльність проти прилучення Підкарпаття до Мадярщини. У цій акції висувається між іншим аргумент, що прилучення Підкарпаття до Мадярщини може скріпити мадярські ревізіоністичні тенденції у відношенні до Семигороду, що його з трьох боків охоплюватиме мадярський кордон. Українська акція стремить до викликання в Румунії настроїв, що були би противні мадярським планам» [60, 1938, 16 груд.; 75, 1938, 24 octombrie; 76, 1938, С. 264, 270; 78, 1938, 28 poembrie]. З цього повідомлення стає зрозуміла головна причина лояльного ставлення Румунії до Карпатської України — загроза угорської близькості до румунського кордону.

У Відні діяв «Допомоговий Комітет Карпатській Україні», який очолювали О.Левицька та О.Грицай. Після окупації Закарпаття Угорщиною ДККУ очолив голова крайового ОУН Ю.Химинець, а його активними помічниками були М.Химинець, М.Панькевичівна і Р.Гарас. «Першою і найважливішою справою для нас, — пригадувала М.Химинець, — було прийняти транспорт, зареєструвати біженців. Здорових треба було відвезти на «Шоберплац» у Відні, де вони чекали на виділену їм працю або на

ніжд до Праги чи Братислави. Хворими треба було турбуватися окремо. Ця проблема стала дуже актуальною, коли в травні 1939 р. почали прибувати в'язні з концентраційного табору Вар'юлопош з Угорщини. Велика частина їх була так сильно покалічена й побита, що потребувала стаціонарного лікування. Я заопікувала хворими й дітьми. Хворих і покалічених з угорського концентраційного табору пощастило розмістити в місцевих шпиталях та санаторіях» [1011, С.87]. Від самого початку ДККУ у Відні діяв спільно з Закордонним ПУНОм та Головним Командуванням німецької армії. На думку голови ДККУ Ю.Химинця, «у тому часі це був майже єдиний спосіб, щоб відіслати наших людей з мадярської неволі» [1012, С.283]. Завдяки активній діяльності членів ДККУ, із Відня в Чехію і Словаччину вдалося перевезти майже 900 чоловік, а 52 дитини перевели до української гімназії в Морджанах.

У Югославії проживало чимало українців, «які ще за Марії Терезії збрали з праяшівської верховини та осіли в родючих ланах Бачки, в Керестурі» [60, 1938, 20 лист.]. 30 липня 1938 р. газета «Нова свобода» взяла інтерв'ю в редактора «Руських новин» і «Рідного слова» в Керестурі М.Фірака, з якого можна зробити висновок, що українці в Югославії мали всі умови для свого національно-культурного розвитку. Так, на 40 тисяч русинів-українців в Бачці припадало 1200 примірників газети «Руські новини», а для галичан і буковинців, які проживали в Боснії, виходило 800 примірників «Рідного слова». В Керестурі діяло культурно-освітнє товариство «Просвіта», існувала своя друкарня, де видавалися згадані часописи. На глибоке переконання М.Фірака, «всі бачванці є національно свідомі, хоч говорять шарішським діалектом! Вони далі стоять від наших шарішан!» [60, 1938, 30 лист.]. Редакцію «Нової свободи» обурило публікація в словацькому часописі «Словенські Глас», в якій говорилося, що українці Югославії «виставлені там на небезпеку винародовлення» [60, 1938, 9 верес.]. «Хоч трохи запізно пригадали собі словацькі шовіністи наших бачванських братів, — писала «Нова свобода», — все ж таки треба нам бути приготованими на спробу непрошеного словацького засягу до нашого життя у Бачці» [60, 1938, 9 верес.].

Українці Югославії з радістю зустріли вістку про надання Закарпаттю автономних прав і спробу уряду Карпатської України вести самостійне державне життя. У статті «Бачванські українці Карпатській Україні» «Нова свобода» повідомляла: «Незалежність їхньої давньої батьківщини викликала серед бачванських українців велику радість. Свою радість з тої причини вони хочуть заманіфестувати не лиш словами, але й ділами і тому орган бачванців, що виходить в Руськім Керестурі, «Руські новини» визнає до збірки в користь своїх братів з Карпатської України» [60, 1938, 6 груд.]. «Зацікавлення справами і потребами Карпатської України в Югославії почало зростати з дня на день, — писав Є.Мацяк, — попри амери-

канські й канадійські долари попливли не менш щедро, хоч і не в таких розмірах, югославські динари. На жаль, ще не встигли закінчити збірку, як громом вдарила глуха звістка про те, що мадярські наїзники вдарили на Срібну Землю — Карпатську Українську державу» [748, С.396-397].

Українці Югославії боляче сприйняли звістку про зраду А.Бродія, якого «арештовано і на домагання чехословацької влади здійснено віденською поліцією ревізію в помешканні Бродія у Відні. Ревізія показала, що він був агентом мадярського уряду» [60, 1939, 1 січ.]. У кількох номерах хорватського часопису «Грватська стража» поміщено звернення А.Волошина до українського народу. Югославська періодика привітала прагнення уряду створити український університет в Карпатській Україні [60, 1939, 5 січ.], а загребське радіо відзначало 1 березня 1939 р.: «Українська справа в світі набуває щораз більшого значення та зацікавлення. Особливою точкою зацікавлення є Карпатська Україна» [60, 1939, 3 берез.].

Із спогадів В.Шандора видно, що він від імені уряду Карпатської України повідомив югославський уряд про акт проголошення незалежності [1093, С.337]. Однак, на той час це був більш символічний акт, ніж реальна політика. Доля Карпатської України була вирішена. 25 березня 1939 р. «Рідне слово» на всю першу сторінку винесло напис: «Геройська боротьба за свободу Карпатської України з мадярськими наїзниками». У тексті статті зустрічаємо такі підзаголовки, як «Кривава боротьба з мадярами», «Словаччина самостійною державою», «Чеська держава не існує», «Перші жертви», «Народна влада і УНО», «Нова влада», «Сойм проголосив самостійність» і «Героїчна боротьба з мадярами» [702, С.125]. «Українці в Карпатській Україні, — повідомляло «Рідне слово», — боролись за Правду і Справедливість! На нас ворог витяг меч. Він через се умре, а ми воскреснемо!» [702, С.125]. У «Рідному слові» з'явилися статті під назвами «Крив'ю писана історія Карпатської України», «Студенти в перших рядах», «Сидомі селяни в борні», «Живими додому не вернемось», «У Білках усі гімназисти впали», «Бої карпатських січовиків у середущій Карпатській Україні», «Будучність Карпатської України», «Ганебна роля генерала Прхали» [702, С.125-126]. Про Карпатську Україну помістили великі статті «Руський календар» та різноманітні періодичні і книжкові видання українців Югославії [1176, 491]. Доказом прихильності українців Югославії до Карпатської України було доброзичливе ставлення до представників уряду А.Волошина та рядових біженців, які в трагічні дні 1939 р. змушені були покинути територію краю. Галицький журнал «Жіноча воля» помістив коротке повідомлення: «О. Др. А. Волошин святкував Великдень в Югославії» [38, 1939, Ч.5]. У цій країні він відвідав міста Белград, Загреб і Цирквеницю [4, Н-17681, л.11-12].

На прохання Д.Няраді жителі Руського Керестура дали притулок 200 емігрантам з Карпатської України [1172, С.427]. Що стосується

Д.Няраді, то він вже в 1939 р. був призначений папським адміністратором у Карпатській Україні і «визначався своїм патріотизмом, який був розбіжний з досить виразним мадяронством частини духівництва». Виконуючи прохання Д.Няраді, українські патріоти в Югославії зробили все можливе, щоб біженці з Карпатської України почували себе, як вдома. «Моє завдання, — пригадував М.Ковач, — було zorganizувати харчування та приміщення в хатах, і знайти засоби дальшого витримування наших рідних гостей. І ми не помилилися. Ціле село (*Руський Керестур* — М.В.) прийняло біженців, як справді своїх рідних. Мені допомагали селяни, учні, члени товариства, всі. Зорганізовано збирання продуктів, харчів тощо... І не лиш у Р.Керестурі, але й по селах і містах, де жили наші люди...» [569, С.324]. За підрахунками М.Ковача, до Руського Керестура прибуло 189 чоловік, переважно інтелігентів.

Закарпатську інтелігенцію в Руському Керестурі гідно представляв відомий театральний діяч краю Ю.Шерегії, який приїхав на запрошення М.Фірака [1113, С.325]. Я.Олеяр писав, що Ю.Шерегії написав шість п'єс [1172, С.363]. За період з 23 квітня по 18 червня 1939 р. театр «Нова сцена» поставив вистави «Запорозький скарб» і «Сорочинський ярмарок», які «йшли в користь нашої української закарпатської еміграції» [1113, С.324]. 13 серпня 1939 р. в Міклошевцях актори театру поставили народну драму Суходольського «Хмара», а 29 жовтня 1939 р. — драму Ю.Грома «На порозі охрещення Русі» в Керестурі. В листопаді 1939 р. Ю.Шерегії одержав дозвіл на перебування в хорватському місті Шіді. Югославський період в житті і творчості Ю.Шерегія був досить плідним. Як пригадував пізніше режисер, він «написав... ще драму з життя бачванців «Невінчані» і «Пан», п'єски з селянського життя в 4 картинах... Обидві вийшли друком в «Календарях» в Руському Керестурі й Дервенті (1940 та 1941 рр.)» [1113, С.324]. Д.Латяк, оцінюючи перебування «Нової сцени» в Югославії, відмічав, що «хоч вони в Руськім Керестурі не жили тривалий час, однак залишили глибокий слід в оживленні театального життя між югославськими русинами» [1163, С.181]. Вистави Ю.Шерегія «ще й сьогодні згадують старші жителі Руського Керестура» [1172, С.363]. Відомий режисер також навчав і українським народним танцям у руських місцевостях Бачки, Срему та Славоні.

Віденський арбітраж завдав не тільки непоправного удару по всіх провідних галузях господарства, але, фактично, залишив автономну Українську державу без висококваліфікованих фахівців. Карпатська Україна втратила 78 146 (45,11%) землеробів і працівників лісового господарства, 31 350 (18,10%) працівників промисловості і ремісників, 17 658 (10,11%) працівників торгівлі і фінансових органів, 7 177 (4,14%) працівників транспорту, 19 754 (11,40%) працівників цивільної служби та солдатів, 19 148 (11,06%) інших [205, С.101]. В країні майже не залишилося власної інтелігенції.

Такий стан справ не витримував ніякої критики. Уряд Карпатської України доклав чимало зусиль, щоб залучити до праці в народному господарстві країни висококваліфікованих фахівців. Певну роль у цьому відіграло Українське емігрантське бюро в Карпатській Україні, що виникло 10 грудня 1938 р. Бюро провело на перших порах значну роботу по розшуку спеціалістів, яких залучили до праці в різноманітних галузях народного господарства. Уряд Карпатської України встановив для них високі зарплати. Так, К.Осауленко з Праги одержав платню 1500 кч., інженери Г.Руденко, А.Пасічний, В.Франтик по 1200-1500 кч., професор В.Мельник — 1200 кч [2, ф.3, спр.145, арк.32-34]. Через деякий час бюро «в основному займалося наданням карпатоукраїнського підданства частині націоналістичних елементів. Наявність такого підданства давала можливість отримувати чехословацьке громадянство і таким чином вільно проводити свою діяльність» [205, С.88]. М.Болдижар вважає, що «особливого впливу на господарський розвиток краю залучені кадри не справили» [205, 89], з чим неможливо погодитись.

На ім'я А.Волошина надходили сотні листів, автори яких просили дозволу прем'єра на одержання громадянства, висловлювали бажання працювати на благо розбудови Карпатської України. Листи писали фахівці з різних галузей знань, доля яких закинула за межі України. Переважна більшість листів надходила від колишніх воїнів УГА, членів ОУН, які в свій час емігрували за кордон, намагаючись уникнути польського і більшовицького терору. Колишній полковник царської армії Ф.Юр'єв, який проживав у Німеччині, просив прийняти його на роботу у галузі юриспруденції. Він мав вищу військову і юридичну освіти, тривалий час працював суддею, слідчим, прокурором [2, ф.3, оп.1, спр.56, арк.5]. С.Федоров у листі до А.Волошина перерахував усі посади, що посідав протягом життя: «доктор права, інженер-економіст, військовий та морський воздухоплаватель, полковник війська Кубанського, Армії Української та інженерних військ бувшого російського флоту та морського відомства» [2, ф.3, оп.1, спр.54, арк.2]. Однак дозволу приїхати в Карпатську Україну він не одержав.

10 грудня 1938 р. до міністерства закордонних справ ЧСР надійшов лист від М.С.Павленка, який на той час проживав в Ірані. Він пропонував свої послуги як випускник Харківського сільськогосподарського інституту і спеціаліст по меліорації. «Коли країна має надібність у фахівцях, я радо прибуду на Ваш дозвіл» [2, ф.3, оп.1, спр.56, арк.1], — писав він. А.Волошин відповідав: «В нас много безробітних, евакуація, може пізніше буде краще?» [2, ф.3, оп.1, спр.56, арк.2]. Запропонував свої послуги автономній країні харків'янин Б.Тесленко, який з 1937 р. проживав в Ірані. Він був відомим вченим. В 1932 р. Б.Тесленко захистив дисертацію і здобув звання доцента кафедри іранської філології. Водночас був

членом-кореспондентом Всеукраїнської Наукової Асоціації Сходознавців і брав участь у двох дослідних експедиціях до країн Середньої Азії. Активна наукова діяльність не заважала Б.Тесленку не менш активно займатися політичною діяльністю в рядах нелегальної ОУН [2, ф.3, оп.1, спр.36, арк.5].

Запропонували свої знання і досвід відомі архітектори, що проживали у різних країнах світу. Так, інженер і архітектор з Праги С.Дзидз надрукував у «Новій свободі» статтю «Де має бути столиця Карпатської України», в якій доводив за необхідне «столицю... вибудувати такою, аби була гідна тої назви та була гордістю українського народу» [60, 1939, 15 лют.]. Автор статті писав про неабияке значення географічного місця розташування Хуста, адже «столиця знаходиться при головних шляхах, які його сполучатимуть зі світом внутрішнім та зовнішнім» [60, 1939 15 лют.]. Мав бажання допомогти Карпатській Україні автор першої книги про українську архітектуру М.Шумницький, який з 1921 р. проживав у Франції. В листі до А.Волошина він писав, що зробить все від нього залежне, «аби Хуст перетворився у велике модерне місто» [2, ф.3, оп.3, спр.173, арк.53].

Випускник Української Господарської Академії в Подєбрадах П.Манченко подав прохання «о іменування до помічної вчительської служби на Карпатській Україні» [2, ф.17, оп.2, спр.369, арк.2]. Виявили бажання працювати на благо краю В.Акіндінов з Поділля [2, ф.17, оп.2, спр.344, арк.1], Г.Шолудька з Харбіна [2, ф.17, оп.2, спр.345, арк.1], А.Бібіков з Києва [2, ф.17, оп.2, спр.346, арк.1]. Ю.Городянин-Лісовський брав активну участь в боротьбі проти більшовиків, а в 1924-1931 рр. «відсидів в большевицькій тюрмі» [2, ф.17, оп.2, спр.372, арк.1]. Яка в нього була професія — невідомо. О.Красицький, що проживав у Відні, писав А.Волошину: «Слідкуючи за віденськими радісними звітами про події на Закарпатті, збулася знову у мене надія, іще раз послужити нашому нещасному народові і моїми скромними силами хоч і мікроскопічно причинитись до воскресення належних йому прав» [2, ф.3, оп.2, спр.52, арк.4]. І таких прикладів можна навести чимало. Вони свідчили про те, що українці, доля яких закинула в різні куточки світу, широ хотіли допомогти Карпатській Україні у складний для неї час. Однак, у переважній більшості, А.Волошин відповідав відмовою. На прохання Фершмана він відписав: «Не можемо Вашу просьбу прихильно полагодити» [2, ф.3, оп.3, спр.87, арк.17]. Інженеру М.Григор'єву теж було відмовлено у зв'язку з тим, що «вільних місць в державній службі досі нема» [2, ф.3, оп.3, спр.87, арк.17]. Отже, незважаючи на брак висококваліфікованих кадрів, уряд Карпатської України робив ретельний відбір із великої кількості бажаних прислужитися молодій автономній державі.

Таким чином, уряд Карпатської України встановив стосунки з багатьма організаціями і товариствами української діаспори, які організовували

збір коштів, продуктів харчування та надавали іншу матеріальну допомогу закарпатському населенню. Особливо відчутною була фінансова допомога, яка регулярно надходила з США та Канади, зокрема, від ОДВУ, ДККУ, УНО тощо. Не залишилися осторонь українські організації країн Європи і Азії. Значну роботу провели різноманітні «Допомогові комітети», які діяли в Празі та Відні. Підтримка уряду Карпатської України проявилася в сотнях листів, які постійно надходили на адресу А.Волошина. Їх автори висловлювали бажання працювати на благо молодій автономній країні, бути причетними до її розбудови.

Після загарбання Карпатської України угорськими військами січовики змушені були емігрувати за кордон. Значна їх частина знайшла притулок в сусідній Словаччині та Чехії й Австрії. Окремі січовики, як правило члени ОУН, взяли участь у похідних групах та відділах УПА під час Другої світової війни, ведучи боротьбу як проти німців, так і більшовиків.

Друга світова війна наближалася до завершення. Після вступу Радянської Армії в країни Центральної Європи колишні січовики перемістилися до Німеччини, зокрема в американську та англійську зони окупації. Там, в таборах для переміщених осіб, опинилася значна частина колишніх членів Карпатської Січі, які в 1947 р. виступили з ініціативою створення організації, що об'єднувала б у своїх рядах учасників руху опору в Карпатській Україні. Закарпатська група січовиків, очолювана С.Росохою, при активному сприянні А.Кущинського підготувала Статут «Коша карпатських січовиків», який і обговорили у серпні 1948 р. Було прийнято рішення скликати установчий з'їзд майбутньої організації 12 лютого 1949 р., тобто у десяти річницю з дня проведення виборів до Союзу Карпатської України. Того дня 18 учасників з'їзду іменували щойностворену організацію «Братством Карпатської Січі» (БКС). До тимчасового Проводу БКС ввійшли С.Росоха (голова), С.Миколяк (заступник), В.Тимко (секретар), Д.Сільвашій (скарбник) та Ю.Габовда [12, спр.4].

Серед завдань, які поставило перед собою БКС, зокрема, були: «плекати серед свого членства державницький та соборницький ідеал визвольних змагань українського народу; підтримувати духовні та фізичні сили своїх членів, допомагати хворим, вдовам та сиротам; займатися історико-науковою діяльністю; влаштовувати... святочні академії та іншого роду урочистості» [12, спр.12]. Керівництво БКС прийняло рішення видавати власний «Бюлетень».

Одним із важливих завдань Проводу БКС було переселення на американський континент колишніх січовиків з країн Європи. Завдяки ініціативі С.Росохи з Німеччини, Австралії, Франції, Бельгії, Англії, Іспанії та Парагваю переїхали до Канади близько 100 осіб. З їх появою на американському континенті зросла і кількість членів Братства [1, спр.10]. Серед основних заходів, проведених оновленим складом БКС, слід відзначити видання що-

місячного журналу «Карпатська Січ», підготовку до святкування 10-ї річниці Карпатської України в Канаді та видання ювілейного альманаху з нагоди 15-ї річниці з дня проголошення незалежної Карпато-Української держави. Доказом активізації членів БКС є той факт, що лише протягом 1949 р. його Провід вислав 386 листів до різних українських організацій світу [12, спр.12]. Проводилася значна робота, зокрема на сторінках українськомовної періодики, для популяризації історії Карпатської України та увічнення пам'яті її славних захисників [536, 1950, 1 берез.; 5 квіт.].

Перший з'їзд БКС, в якому взяли участь понад 600 делегатів, відбувся 7-8 жовтня 1950 р. в Торонто. На ньому була обрана Управа у складі С.Росохи (голова), С.Миколяка (заступник), В.Тимка, Ю.Габовди, М.Сільвашія, М.Шіпоша, П.Полянського, П.Баєра, П.Стерча та ін. [536, 1950, 5 квіт.]. Січові курені БКС (такою була його структура) виникли в Торонто, Садбурі, Вінніпегу, Ванкувері, Гамільтоні, Чикаго, Детройті, Рочестері, Нью-Йорку, Філадельфії та інших містах. Подібні курені вже на той час існували в Німеччині, Бразилії та Австралії. На з'їзді була затверджена пам'ятна відзнака БКС — «Хрест Карпатської Січі» [536, 1950, 2 квіт.].

Другий з'їзд БКС відбувся 12-13 листопада 1955 р. в Торонто [12, спр.8]. До Проводу організації були обрані С.Росоха (голова), С.Миколяк, Д.Троян, В.Тимко, В.Бора, І.Воробець. До Ради БКС увійшли колишні активні діячі національно-визвольних змагань кінця 30-х років Ю.Гвоздулич, М.Куцин, Ю.Габовда, А.Кушинський, О.Ворохта, С.Сулятицький, В.Попадок та ін. Члени БКС зуміли видати чотири випуски бюлетня «Карпатська Січ», брошуру «Україна на Закарпатті», підготували до друку газету «Карпатська зоря», яку планували видавати в Нью-Йорку. Делегати з'їзду намітили провести в 1956 р. зустріч закарпатських українців Канади і США.

Значна робота проводилася в куренях і відділах БКС. Найактивнішими серед членів куреня в Монреалі, який виник у 1954 р., були О.Бачинський, М.Марко, М.Ігнатишин-Логош, І.Поп, А.Лівак та ін. Секретар осередку М.Ігнатишин-Логош опублікувала ряд статей з історії Карпатської України: «Про українські радіопередачі для Карпатської України», «Українська жінка в розбудові Карпатської України». Її перу належить також стаття «Більшовики виявляють свої справжні наміри», в якій засуджувалася демагогія радянських керівників у Закарпатті.

Активно діяли й інші осередки БКС. З ініціативи колишнього сотника Карпатської Січі А.Кушинського на сторінках «Українського слова» та «Нашого кличу» в Парагваї почали з'являтися публікації з історії Карпатської України. В 1981 р. в Буенос-Айресі побачила світ мемуарна праця А.Кушинського «Закарпаття в боротьбі». Подібну активність проявляло і крайове представництво БКС у Венесуелі (голова — В.Васюк).

Один із найбільших куренів БКС знаходився в Торонто. Тут же перебував і Центральний Провід організації. Ядро БКС становили уже згадані С.Росоха, П.Баєр, В.Тимко, а також О.Глібович, О.Гердан-Заклинська, Т.Сидор, П.Ігнатко, О.Желтвай, Ю.Шанта, О.Бабиченко, М.Теслевич та ін. Саме в Торонто видавалися основні друковані органи української еміграції в Канаді — «Бюлетень БКС», «Вільне слово», «Календар «Слова». Протягом 1950-2000 рр. курінь БКС в Торонто очолювали:

Роки	Голова	Секретар
1950	Іван Гузинець	Степан Росоха
1951	Михайло Цар	Василь Тимко
1952	Василь Тимко	Теодор Сидор
1953	Теодор Сидор	Петро Ігнатко
1954	Петро Ігнатко	Василь Тимко
1955	Василь Тимко	Василь Бора
1956	Василь Тимко	Василь Бора
1957	Іван Олексик	Петро Баєр
1958	Михайло Цар	Петро Баєр
1959-1964	Петро Баєр	Василь Тимко
1964-1970	Василь Тимко	Петро Баєр
1970-1973	Петро Баєр	Юрій Шанта
1990-2000	Петро Баєр	Іван Дувалко

Святкування роковин державності Карпатської України відбувалися за безпосередньої участі різноманітних культурних організацій та мистецьких установ. Переважна більшість членів БКС були також членами УНО, «Стрілецької Громади», українського відділу «Канадського Легіону», «Ліги визволення України», «Тризуба», «України», «Пласту», «СУМу» та ін. На заходах, які проводив Провід торонтського куреня, виступали з доповідями відомі діячі Карпатської України Августин Штефан, Юліан Ревай, Вікентій Шандор, Степан Росоха, один з перших професійних істориків Карпато-Української держави Петро Стерчо, а також рядові карпатські січовики. Серед визначних заходів, проведених в різні роки, відзначимо тільки деякі: святкування 20-річчя державності Карпатської України, 85-річчя з дня народження голови Союзу А.Штефана, 25-річчя створення Української Національної Оборони — попередниці Карпатської Січі, 90-річчя з дня народження Президента Карпатської України Августина Волошина.

У 1986 р. помер перший голова Центрального Проводу БКС С.Росоха, який керував цією міжнародною організацією з 1949 р. до останніх днів

свого життя. Новим головою БКС було обрано Василя Вереша, а його заступниками Михайла Папа, Теодора Сидора. Діяльність Проводу утруднювалася тим, що центр керівництва перемістився з Канади до США, де знаходилися невеликі курені та групи колишніх карпатських січовиків. БКС почало більш активно співпрацювати з Дослідницьким карпатським інститутом ім. Ю.Ревая та «Карпатським Союзом» у Нью-Йорку.

У 1993 р. Центральна Управа БКС видала комунікат, в якому повідомляла своїх членів, що 15 травня 1993 р. помер його голова В.Вереш. Склад оновленого Проводу очолив Михайло Пап, а його заступниками стали Юрій Гвоздулич і Теодор Сидор. Серед керівного складу БКС зустрічаємо імена відомих у минулому карпатських січовиків Петра Баєра, Олександра Палаташа, Василя Тимка, Івана Дувалка. Англomовним секретарем залишено Володимира Росоху, функції пресового референта перебрав Роман Голят, а контрольну комісію очолив Юрій Шанта.

Всі присутні одногolosно постановили:

- 1) Зорганізувати черговий з'їзд Карпатської Січі у травні або у вересні 1994 р. в Хусті — колишній столиці Карпатської України.
- 2) Спорудити в Хусті пам'ятник полеглим січовикам.
- 3) Упорядкувати могили січовиків, розсіяні по всьому Закарпаттю.
- 4) Створити стипендіальний фонд БКС в Ужгородському університеті.
- 5) Зібрати, вивчити і опублікувати історію карпатських січовиків та їхньої боротьби з угорськими окупантами.

З ініціативи членів БКС в 1989 р. на Закарпаття було перевезено бойовий стяг карпатських січовиків, вивішений свого часу в роки гортистської окупації краю на Хустському замку. 17 серпня 1996 р. на Світовому з'їзді БКС в Хусті цей стяг був урочисто переданий голові БКС в Україні Михайлу Джанді. Торонтський курінь БКС був причетний до спорудження і посвячення пам'ятного знаку загиблим січовикам на Красному полі поблизу Хуста в березні 1999 р. З нагоди святкування 60-річчя Карпатської України та Карпатської Січі вищеназваний курінь звернувся з клопотанням до Президента України, Уряду та Верховної Ради України з пропозицією заснувати нову нагороду «Орден Президента Августина Волошина». Протягом десяти років незалежної України члени «Братства Карпатської Січі» взяли активну участь у численних міжнародних конференціях, святкуваннях чергових роковин Карпатської України, які відзначалися в Ужгороді та інших населених пунктах Закарпаття.

4.8. Карпатська Україна у народних піснях та переказах

Триваліше чи коротше — від кількох днів до кількох місяців і значно більше — із січня 1914 р. по квітень 1915 р. на Закарпатті — у Страбичові, Горонді, Паланку, Нижніх Воротах, Ужку, Великому Березному, Чинадіївві, Хусті, Воловці, Соймах, Великому Бичкові — перебували січові стрільці. Їх вишкіл не обходився без пісень, які одразу ж ішли в народну гуцу. З участю січових стрільців, наприклад, вперше у нашій краї на відкритті терасі Мукачівського замку так широко 29 квітня 1915 р. відзначалося Шевченківське свято — тут зібралося біля 1000 січових стрільців, величезна маса народу з Паланку, Мукачева та околиць. Звучало безсмертне Шевченкове слово, стрілецькі пісні, долиною Латориці полинув нинішній державний гімн «Ще не вмерла Україна».

Пісні січових стрільців стали відтак важливим складником національного відродження краю у 20-30-х рр. ХХ ст. Вони супроводжували мітинги, різні зібрання, свята, вечорниці, вселяли мужність, об'єднували закарпатців, кликали їх самовіддано виступати за своє визволення від іноземних поневолювачів і мали помітний вплив на формування національної свідомості.

Виникнення заклично-патріотичних стрілецьких пісень розгорнулося напередодні і в роки Першої світової війни. Головна сюжетна спрямованість їх — створення незалежної Української держави. Ці пісні у радянський період замовчувалися, залишалися поза увагою фольклористів, бо вважались буржуазно-націоналістичними і не вписувалися у штучну систему жанрового складу, дозволену й ніби рекомендовану для вжитку і в побуті, і в науці. А якщо хтось і записував по свіжих слідах, то не вказував паспортизацію, очевидно, щоб зберегти співаків від переслідувань угорських окупантів, проти яких були спрямовані твори (*Див.: Мушинка М. Коломийки про Карпатську Україну, записані Іваном Панькевичем // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23 — 24 жовтня 1992 року). — Ужгород, 1992. — С. 199 — 201*).

Вперше незначну частину народних пісень, легенд та переказів про Карпатську Україну, створених по гарячих слідах, опублікував С.Вівчар у статті «Ліс шумить», що вміщена у збірнику під назвою «Карпатська Україна в боротьбі», який побачив світ у Відні у 1939 р. Вдруге цей збірник перевиданий у Львові у 2001 р. видавництвом «Світ».

Пісні січових стрільців як духовна зброя в боротьбі з ворогом об'єднували, морально згуртовували людей, були постійним супутником патріотичних та героїчних діянь народу. Значення пісень залишається на сьогодні одним з важливих і недостатньо розроблених в українській фольклористичній.

У 20-30-і рр. ХХ ст., коли на Закарпатті створилися відповідні умови для національно-визвольних змагань, стрілецькі пісні засяяли новим блиском, полинули на широких і міцних крилах по всьому краю, виконуючи величезну дійову, агітаційну й пропагандистську роль. Про національне пробудження українців Закарпаття цього періоду переконливо засвідчує відомий письменник нашого краю Ю.Станинець. У статті «Ми дочекались цього дня» він писав: «В тридцятих роках наш край зазнав небувалого піднесення національної самосвідомості українського населення. Слово «Україна» стало ніби еліксиром життя, надихало людей на самопожертву заради омріяної вільної Батьківщини, яка всім нам здавалася тоді досяжною. Людей різних віросповідань, різних партій, різного віку об'єднувало це магічне слово — «Україна». Люди — і молодь, і старші — віталися «Слава Україні!». А пісні про січових стрільців, гімн «Ще не вмерла Україна...» були чи не найулюбленішими».

Пісні входили до програм концертів хорових колективів, учителі розучували їх з учнями на уроках. Про це згадує оригінальний оповідач М.С.Майор (записані від нього казки вийшли окремим збірником «Золотий птах» у 1998 р.), який у кінці 30-х рр. навчався у своєму рідному селі Драгово, що на Хустщині. Він стверджує: «Наш учитель-земляк (пізніше став талановитим поетом) М.І.Рішко вів у школі співи і розучував із учнями пісні січових стрільців на чотири голоси. Учні урочисто й натхненно співали «Ще не вмерла Україна...», «Ой у лузі червона калина», «Гей, там на горі Січ іде», «Їхав стрілець на війноньку» та інші».

Пісні доходили до сердець людей різними шляхами і завойовували почесне місце в їх репертуарі та в громадському побуті і ставали його невід'ємним компонентом. Їх тематика була зумовлена реальною дійсністю, відображала її, була тісно пов'язана з настроями і прагненнями людей в умовах визвольних змагань, боротьби за незалежну Україну.

Пісні січових стрільців ставали мобільним, ефективним засобом виховання молодого покоління в дусі відданості ідеям визвольної боротьби, в ім'я здійснення найзаповітніших мрій народу. Вони будили у слухачів волелюбні настрої, почуття впевненості і нескореності народу, кликали не коритись поневолювачам, викликали святу ненависть до загарбників, що шпундрували простори рідної землі. Бадьорий тон, енергійні, жваві, закличні інтонації, глибока віра в перемогу, мрії і сподівання на волю, щасливе життя захоплювали народні маси («За Україну», «В горах грім гуде», «У Карпатах радість стала» та ін.). Герої пісень постають безстрашними, мужніми, вірними патріотичному обов'язку («Розпрощався стрілець», «Йшли стрільці до бою» та ін.). До речі, пісня «В горах грім гуде» (має ще й назву «Пісня січових стрільців») до 125-річчя від дня народження Т.Шевченка виконана 11 березня чоловічим хором учительської семінарії в Севлюші (тепер Виноградів) в програмі Урочистої академії під керів-

ництвом професора Юрія Костюка, родом із Сірми (нині — Дротинці Виноградівського району). Звучали також і пісні «Ще не вмерла Україна» та «Заповіт» на слова Т.Шевченка і музику К.Стеценка.

Були поширені такі різновиди стрілецької пісенності, як пісні-заклики («За Україну з вогнем завзяття», «Лунає клич, лунає грімкий»), пісні-гімни («Ще не вмерла Україна», «Не пора», «Ми — гайдамаки»), пісні-реквієми («Чуєш, брате мій», «Засумуй, трембіто»), стрілецькі колядки, пісні-кепкування над парубком-невдахою («Бо війна війною») та ін.

Особливо активного функціонування у громадсько-культурному русі мала пісня на слова І.Франка «Не пора» з її пристрасним закликом-звертанням до народу випростати спину, скинути з себе ярмо іноземного поневолення, духовно відродитися, подолати розбрат й одностайно стати на боротьбу за волю, бо «Нам пора для України жить!». Закарпатцям імпували передусім заключні рядки, сповнені віри у визволення народу:

У завзятій, важкій боротьбі
Ми поляжем, щоб волю і щастя і честь,
Рідний краю, здобути тобі!

Окрилена енергійною музикою, пісня посилювала почуття національної свідомості, людської гідності, звучала як заклик до боротьби за права народу.

Патріотично-виховна функція пісень цього періоду розкривається не тільки на матеріалах певного жанру. Народні маси з неосяжного моря пісень віддавали перевагу тим, що могли задовольнити потребу часу — духовно об'єднати, згуртувати людей, вибороти волю й незалежність. Зв'язок пісні з конкретними потребами часу, актуальність тематики вирішували їх життєвість. Тому в репертуарі січових стрільців зустрічаємо й такі пісні: «Верховино, світку ти наш», «Засвистали козаченьки», «Ой на горі та жінці жнуть», «Ой у лузі та ще й при березі», «Як ми прийшла картка наруковать», «Коли я руковав, мила плаття прала» та ін.

Кожна пісня несла великий заряд моральної сили. Щирі почуття народної любові до України, гордості за її героїчне минуле, впевненості у її щасливому майбутті у часи творення Карпатської України мали такі пісні, як «Ще не вмерла Україна», «Ой у лузі червона калина», «Не пора», «Ми — гайдамаки» та ін. Вони акумулювали в собі величезну вражаючу наснагу, широту народного гніву, виражали могутність народу, який піднявся на здобуття волі й незалежності багатостраждального краю.

Прихильністю широких мас користувалися й інші українські народні пісні, особливо козацькі марші, історичні, пов'язані з різними періодами визвольного руху українського народу. Образна система класичної народної пісенності відповідала естетичним вимогам закарпатців того періоду.

Виконувалися також родинно-побутові пісні про подружню любов, гір-

косту розлуки, зруйновані війною сім'ї і розбите кохання. Вони правдиво підтверюють благородну красу чекання коханого воїна дівчиною або вірною дружиною, перейняті спогадами про рідний дім, улюблений край, розкривають щирі патріотичні почуття, волелюбність, ненависть до ворогів («Прощайте, гори», «Ой любив та кохав», «Як з Бережан до Кадри», «Ой на горі жито», «Ой у полі верба» та ін.).

Активно застосовувались старі форми колядок, точніше їх величальний тон, для художнього зображення нової дійсності. Це було виявом прагнень народу поетичним словом негайно реагувати на суспільно-політичні події. Так, складена в ті часи на основі народної колядки «Нова радість стала» з актуальним змістом, вливалася в тогочасну творчість і набувала новітнім іншого смислового навантаження, вона була вдало пристосована для оспівування Карпатської України. Згадану колядку записав Михайло Федака 4 січня 1989 р. в с. Кальнику Мукачівського району від Петра Федаки 1920 року народження:

Нова радість стала, весела новина,
Нині радісно святкує Карпатська Вкраїна. (2)
Радісно святкує Різдво Бога Сина,
Котрого нам породила Марія єдина. (2)
В яслах положила на зеленому сні.
Ясна зоря засвітила по всій Україні. (2)
Три царі з Сходу з дарами приходять,
Перед новонародженим головоньки клонять. (2)
І ми, українці, ходім ся вклонити,
Для Карпатської Вкраїни щастя попросити. (2)
— Ми тебе благаєм, тебе дуже просим:
Даруй літа щасливії Україні усій. (2)

У народнопісенній творчості про Карпатську Україну важливе місце належить коломийкам. Як і раніше, вони давали чимало простору для розгортання теми, висвітлюючи злободенні питання. Їх коротка й гнучка, легка й мобільна форма завжди з успіхом використовувалась для створення текстів громадянського звучання, відповідали потребам народу. Стиль у нових умовах наближався до публіцистичного. Так, у в'язанці коломийок «Почалося нове життя» оспівуються ті часи, коли у 1938 р. Карпатська Україна отримала автономію, А.Волошин став прем'єр-міністром, а Хуст — столицею. Люди радіють, синьо-жовті прапори прикрасили їх оселі. Далі мовиться, що Сойм проголосив А.Волошина Президентом, звучить заклик об'єднатися з Великою Україною.

Звичайно, сьогодні не все вдається записати із тих пісень про Карпатську Україну, що побутували в кінці 30-х рр. ХХ століття. Чимало їх уже понесли в могилу ті, що їх співали й пам'ятали. Так, за останні десять ро-

ків на Закарпатті у багатьох населених пунктах ми зафіксували два куплети пісні, що починається такими рядками:

В тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятому році
Сталася чудна подія,
Спалахнула вогнем, забряжчала мечем
Закарпатська Україна.
Ой там батько Волошин, закликає всіх старшин
На нараду важную.
Ой там радяться вони, щоб січовії стрільці
Стали разом всі до бою.

Співаки пояснювали, що пісня має ще куплети, але вони не можуть пригадати. І тільки в 1997 р. у с. Олядові Радеківського району Львівської області пощастило записати пісню повністю, в якій є ще такі куплети:

Вже забрали на фронт і старих і жінок,
Ще й дітей десятилітніх.
Сила трупів там лягла і кров свою пролила,
Кров лилася там рікою.
Попереду чехи йдуть, позаду мадяри б'ють,
Висилають ультимати.
А ти, брате, не журись, на Карпати подивись,
На їх доленьку сумную.
Жертви впали не дарма — Україна вільна
Розцвітатиме ізнову.
З тої крові виросте покоління молоде,
Загартоване до бою.

По гарячих слідах подій Карпатської України записав коломийки І.Панькевич. Деякі з них подаємо нижче, щоб читач переконався, що народ оперативно відгукувався на те, що його хвилювало:

А як ішла я до Хуста, у поїзді стала,
Увиділа січовика: «Україні слава!»
Та пуйду я в полонину воли сокотити,
Та дав Гітлер Україну мадярам розбити.
Могли-сьме тя, Гітлерику, уйком не назвати,
Запустив-ись тут мадярів людей мордувати.
Пам'ятаєш, як нас били жандари у пір'ю,
Та за синьо-жовтий прапор, за українську віру?
Бодай тоти жандарики нігда не сконали!
Та за синьо-жовтий прапор за що го пурвали!

(Див.: *Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23 — 24 жовтня 1992). — Ужгород, 1992. — С. 200).*

Творці коломийок Гострим, бойовим словом або звертаються безпосередньо до ворогів, прислужників-мадяронів, викривають їх ганебні дії і вчинки, або уславлюють захисників Карпатської України. Народ не вірив угорським окупантам, які зі своїми «русскімі» прихвоснями намагалися очорнити демократично обрану українську владу та борців за волю рідного краю. У спогаді Марії Самчукової «Орда іде» про ці події читаємо: «По вулицях міста (*Хуста — І.Х.*) були поналіплювані плакати, написані дивовижною мовою і відповідного змісту. В цих плакатах можна було вчитати, яким страшним ворогом для населення були українці, та все, що робили вони тут, робили для того, щоби гнобити нещасний тутешній нарід, що йому щойно тепер мадяри принесли визволення і добробут. В плакатах стояло, що річки карпатські течуть у мадярські долини і що вітер з наших гір віє до Мадярщини, і що дерева нахилиють свої листки туди, отже, і нам просто сама природа підказує, — що треба бути разом з мадярами» (*Див.: Заповіт Срібної землі: Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. — Львів: Світ, 2001. — С. 130*). Та українці-автохтони Закарпаття думали інакше. Про це красномовно свідчать коломийки, створені і записані в той час у Рахові:

Не поможе Фенцик Пішта, ні Бродій, ні Іштен,
Що казали: «Українців карайте та ріжте».
Фенцик Пішта дістанеться свині сокотити,
Бродій піде з циганами здохлі пси лупити.

(*Див.: Заповіт Срібної землі: Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. — Львів: Світ, 2001. — С. 176. (Іштен — по-угорськи Бог).*)

А в співанці-хроніці «Та із тої полонини вітер повіває» мовиться про чотаря Павла Волощука з Великого Бичкова, якого вбили угорські терористи і «Вже свободу для народу тепер не здобуде». Віднині на «сумнім його гробі» цвістимуть квіти, і «Його пам'ять між народом на віки вістане».

У статті «Ліс шумить» С.Вівчар відзначає, що на Гуцульщині популярним був Іван Полянчук, 27-річний січовик із с. Трибушани (нині Ділове), «якого мадяри замучили разом із шістьма січовиками у зворині над Квасами». Про нього складено чимало коломийок, які «дівчата виспівують по високих грунях на різні гуцульські мелодії». Одна із таких в'язанок звучить так:

Ой дана, легіники, ой дана та дана,
Та не чути, ні видати Полянчука Йвана.
Та не чути, ні видати його голосочку,
Ба як би му заспівати гарну співаночку.
Ой дана, каже, дана, та дана-даночку,
Ой ти вже в землі гниєш, Полянчук Йваночку.

Ой Іване, Іваночку, мамка тя родила
Не для того, щоб малярська куля тя забила.
Тебе мамка породила у лиху годину,
Щоб ти не міг боронити рідну Україну.
Ой ти згинув, Іваночку, а маляр сміється,
Пімстимося ми за тебе, аж серденько б'ється.
Пімстимося ми за тебе, бо Вкраїна встане,
Лети д Богу спокійненько, хоробрий Іване.
Моли Бога, Іваночку, щоб дав ту годину:
Щоб побили ми малярів, здобули Вкраїну!

Свідомими людьми, справжніми патріотами, оборонцями рідної землі виступають у коломийках січовики. Така думка складалась у народі на цілком реальній основі («Це герої України», «Коли гори говорили», «Ой спустився сірий туман» та ін.).

У багатьох коломийках мовиться про жорстоку розправу, нелюдські знущання угорських катів над січовиками, про їх страшні тортури і мученицьку смерть. І нині, читаючи ці твори, серце розривається від болю. Про це довідуємося, наприклад, з пісні, уривок якої подаємо:

Подивися, милий Боже, що тутки ся діє,
Як ся з наших січовиків кровця червоніє.
Многих кровця за свободу землю покропила,
Куля вража від татару многих ізранила.
Аби-сьте це, приятелі, та й не забували,
Як то дикі мадярища людей смішкували.
Ой, вони нас смішкували та ще й ограбили,
Ще до того січовиків стріляли й лупили.
Та збирали січовиків протокол писати,
Завозили на моторах живих смішкувати.
Ой мучили живих людей та й очі копали,
Щоби були, приятелі, цього не діждали.
Як пустили із моторів, казали тікати,
Так у плечі січовиків почали стріляти.
Як був кожний поранений, до них приступали,
Ріжуть носи, довблять очі, так їх смішкували.
Живим руки обтинали, а твар облупили,
А руками відтятими по голові били.
А в жолудок розпоротий черевики пхали,
Тим ся з наших січовиків кати смішкували.

Як в оповіданнях, переказах, спогадах, так особливо у піснях зустрічаємо повідомлення про боротьбу січовиків на фронтах, про їхні муки в тюр-

мах та за колючим дротом концентраційних таборів, про партизанські бої та скрутне становище січовиків у горах, на полонинах. Так, у «Пісні про долю січовиків», записаній у с. Косівська Поляна на Рахівщині, співається:

Летить пташка по садові та сіла на грушу,
Не один син України дав за нарід душу.
Вже умерла Україна, коби ще воскресла,
Сонечко би засвітило і сила небесна.
І зацвіли би прапори, синьо-жовта барва,
І тоді би вже воскресла і сила і правда.
Не один син України терпить страшні муки,
Проливає гіркі сльози і ламає руки.
Одні сльози проливають, другі спочивають
Та на своїй рідній землі вічним сном дримають.
Вірно свою Україну вни обороняли,
За свободу повмирили та на полю слави.
Котрі ще живі зістали, муки зазнавали
Та на свою гірку долю дуже нарікали.
Терпіли вни холодови, з голоду вмлївали,
Що принесуть добрі люди, їсти не давали.
Як побачить злий дозорець, що з голоду гине,
Врубає він кусок хліба та як псові кине.
То так тяжко українці тепер проживали.
Прийшов приказ з других держав, щоб так не карали.
Щоби так їх не карали та їсти давали,
Щоб невинних українців з неволі пускали.
Випустили їх з неволі, пішли в полонини,
Таку муку перебули українські сини.
Та в студених полонинах вни не панували,
Із голоду та з холоду туди повмирили.

Як раніше, так і нині особливою популярністю користується пісня «Ци чули ви, рідні браття». Нам вдалося записати її у різних куточках краю (Ужгороді, Перечині, Виноградіві, Хусті, Міжгір'ї, Рахові...). Почуття жалю з приводу загибелі героя відтворено в ній широко, наспівно, сповненою епічної урочистості мелодією, яка мимоволі викликає асоціації з подібними козацькими піснями. Очевидно, це й спричинилося до її активного побутування в репертуарі багатьох виконавців. Подаємо один із її варіантів, зафіксованих нами 28 листопада 1998 р. у Буштині від Юлії Коршинської-Грекової 1922 року народження:

Ци чули ви, рідні браття,
Як боролось Закарпаття?

Сорок тисяч воювало,
Кров невинну проливало.
Понад Хустом ворон криче,
На Україні мати плаче.
Мати плаче на Україні,
А дівчина на могилі.
«Не плач, мати, та й не тужи,
Я ранений, та не дуже:
Головонька — начетверо,
А серденько — нашестеро,
Білі ручки та на штучки,
Білі пальці на кавальці.
Тепер трупи не ховають,
Похорони не справляють.
Тільки ворон серед ночі
Викопує хлопцям очі.
Найми, мамко, столярика,
Молодого малярика,
Най ми хатку ізбудує
Та й начорно помалює,
Та без дверей, без віконць,
Уже мому життю кінець».
Там, над Хустом, ворон криче,
За синочком мати плаче.

(Див.: Наш рідний край. — 1999. — № 6-7. — Лютий-березень. — С. 58-59)

Пісні про Карпатську Україну можна записати у найвіддаленіших куточках Закарпаття. У невеличкому селі Кобалевиця, що, здавалось би, загубилося в горах на Іршавщині, 26 жовтня 2001 р. від Марії Іванівни Дешко 1933 року народження автор зафіксував таку пісню:

Ой ішла дівчина в ліс малини рвати,
Найшла вояченька у крові лежати.
Взяла праву ручку та й поцілувала,
Над молодим хлопцем жалісно плакала.
— Ой не плач, дівчино, не жалуй ти мене,
Ой узми хусточку, та повтирай мене.
Бо моє серденько кулі прошивали,
Мадяри по ньому з кіньми танцювали.
Воліла ня мати та й не породити,
Бо я мушу іти в сиру землю гнити.

Переважна більшість пісень про Карпатську Україну, що були складені за свіжими подіями й пізніше, закінчуються оптимістично, з великою вірою

в краще майбутнє українського народу. Вони будили його до боротьби, нагадували, що Україна не вмерла, що вона вічна, нездоланна, як і її трудований люд. Після знищення Карпатської України в 1939 р. на Гуцульщині створено «Пісню про долю русинів і Україну», де є такі промовисті рядки:

Ще воскресне Україна і сила, і воля,
І лиш тоді нам русинам усміхнеться доля.
Не загинуть наші пісні, будуть процвітати,
І весело наші літа мемо проживати.
І весело наші літа мемо проживати,
Для милої України славу здобувати.

Угорські окупанти жорстоко розправлялися з тими, хто виконував пісні січових стрільців. Автор цих рядків записав спогад від Марії Андріївни Савчук із села Ганичі Тячівського району. Вона розповідала: «У 1943 році шітку я разом з іншими дівчатами з нашого села відправилася на сезонні роботи в Угорщину десь поблизу Дебрецена. Коли восени поверталися додому, на станції у Батьові у нас була пересадка на інший поїзд. Чекаючи його, ми заспівали пісню «Світить місяць із зорями». Як почули це угорські жандарми, підійшли до нас, чотирьох дівчат, забрали нас, відправили в холодну кімнату із заготованими маленькими віконечками і сказали: «Як посидите тут, більше вас не буде кортіти співати антидержавних пісень». Так просиділи ми у холоді та голоді три дні. Потім нас відпустили, і ми цілий місяць хворіли, бо простудилися. Однак пісні ми не покинули співати, а ще з більшим ентузіазмом і любов'ю, де тільки можна було, співали, що й донині пам'ятаю їх». Від неї ми й записали у 1995 р. згадану та ще й цілу низку інших пісень січових стрільців.

Було чимало усіляких випадків розправи угорських окупантів з піснями, їх творцями та виконавцями. Але ніякі переслідування не могли зупинити пісню. Вона виринала з в'язниць, проривалась крізь колючі драти таборів, живою дійшла до наших днів. Бо пісні завжди піднімали дух, вселяли бадьорість, давали надію, наповнювали серця виконавців і слухачів вірою в торжество правди, справедливості над світом насильства, кривди і чужоземного поневолення, були могутнім засобом пробудження приспаних велетенських сил народу, що піднявся здобувати волю і незалежність.

Пам'ять про полеглих січовиків Карпатської України для нас священна. І тому хотілося б, щоб скрізь з великою відповідальністю ставилися до того, що зв'язано з цією пам'яттю. Це глибоко усвідомлюють діячі культури і мистецтва, які намагаються у поезії та музиці уславити патріотів. Так, талановитий поет Яр Славутич написав вірш «Карпатські січовики», а композитор Г.Китастих — музику. Пісня стала популярною, її виконують під час різних свят. Варто наголосити, що в основу згаданої пісні лягли спогади пані Дорошевої, чоловік якої був у Карпатській Січі і загинув у бою: «Я

жила тоді в селі над Тисою. Уранці вийшла по воду — ще й сонце не сходило. Тихо. Над річкою густа млава стоїть. Я набрала води у відра й хотіла вже йти. Коли дивлюсь — ніби якісь колоди пливають. Приглянулась... А то не колоди, а люди... мертві люди... Приглядаюсь далі, а то ж наші січовики... Пливають і пливають по Тисі — аж до синього Дунаю. А їх ні рукою дістати, ні весельцем до берега пригнати...». Про творчу інтерпретацію цих спогадів довідуємося із статті Яра Славутича «Як я написав пісню «Карпатські січовики» (Див.: *Красне поле: Про Карпатську Україну / Упоряд.: Ю.П.Зейкан, В.І.Копейко: У 3 ч. — Ужгород: Патент, 1999. — Ч. 1. — С. 224 — 229*). Окремим відбитком видано пісню з нотами в 1947 р.

У пізніші часи теж створено кілька оригінальних пісень. Так, до 60-річчя Карпатської України композитор Василь Кобаль написав музику на слова Зореслава «Спомин» (Див.: *Наш рідний край. — 1999. — № 6-7. — лютий-березень. — С. 28-29*). Тепер ця пісня виконується в багатьох колективах художньої самодіяльності. На вірш Ю.Шипа «Помирали, щоб не вмерти» написав музику М.Попенко. Пісня була опублікована у газеті «Новини Закарпаття» (2000. — 14 берез.). Здобула неабияку прихильність, і пісня «Знає Тиса» на слова В.Густі і музику П.Матія (Див. зб.: *Матій II. Храм душі: Зб. духовних та світських пісень на слова закарпатських поетів. — Ужгород: Закарпаття, 2000. — С. 114*). Її натхненно виконує народний артист України Петро Матій та інші співаки.

Було б дуже добре, щоб пісні січових стрільців частіше звучали з концертних естрад, по радіо, телебаченню, в дні святкування визначних дат української державності, біля пам'ятників полеглим борцям, в учнівських колективах. Поряд з іншими засобами виховного впливу, вони виконують важливу роль у прищепленні молоді почуття поваги до героїчних традицій того покоління, що виборювало волю й незалежність нашого народу, жертвувало своїм життям в ім'я цієї ідеї.

Народна пам'ять зберігає багато правдивих, документальних епізодів, трагічних життєвих фактів, конкретних реалій із місць історичних подій часів захисту Карпатської України від угорських окупантів. Це досить яскраво відбито в різних жанрах фольклору, зокрема й народних переказах.

Як уже було сказано, через відомі причини народнопоетичні твори про Карпатську Україну за часів тоталітарного режиму майже не записували, не публікували і не вивчали. Дослідники почали публікувати їх лише в останні роки, коли Україна здобула незалежність. З цього приводу варто згадати публікацію кількох, зафіксованих І.Сеньком, переказів, розміщених у збірнику «Хуст над Тисою» (1992). Чимало переказів надруковано у періодичній пресі Закарпаття, особливо у тих статтях, в яких мовиться про учасників подій 1939 р. (Див.: *Карпатська Січ: Матеріали наук.-прак. конф. присвяч. 56-річчю Карпатської Січі (Ужгород, 11—12 берез. 1995 р.) / Ред. упоряд. В.Худанич. — Ужгород: МПП «Гражда», 1996 та ін.*)

Однак, чим далі віддаляємось від тих буремних років, тим гостріше відчуваємо потребу осмислити поетичну творчість народу про ті пам'ятні сторінки історії краю. Широкі можливості щодо цього дають зустрічі з колишніми січовиками та свідками тих вікопомних подій, записування спогадів, розповідей, пісень, легенд і переказів. Усе, що стосується фольклорних творів про той незабутній подвиг, кожний твір, рядок, навіть незначний штрих про трагічні події, донесений до нашого сучасника засобами поетичної, прозової та музичної мови, має велику цінність. Вони переносять слухача (читача) в часи лихоліття і відтворюють думки й переживання людей, які відстоювали волю й незалежність Карпатської України. Вони — живе свідчення того, чим жили українці Закарпаття у час найбільших випробувань, що вони пережили, якою дорогою ціною доводилося платити за омріяну свободу. Вони — живе свідчення того, що воля сама по собі не прийде, її треба вибороти, її нелегко отримати. А якщо здобули її, то необхідно берегти як найдорожчий скарб, як найбільшу святиню.

У деяких переказах мовиться про піднесений настрій закарпатців напередодні проголошення 15 березня 1939 р. в Хусті Карпатської України. Про це красномовно свідчить переказ, зафіксований нами 12 березня 2000 р. від уродженця с. Буштина Івана Юрійовича Коршинського, 1928 року народження, якому довелося все це й самому пережити та багато чого почути від своїх односельчан: «Переважна більшість населення Закарпаття у 1938-1939 роках жила однією метою: збудувати свою незалежну державу, в якій господарем був би громадянин нашого краю. Село Буштино процес українізації зустріло з великим піднесенням. У школах заведена була українська літературна мова, працював драматичний гурток, що готував цікаві патріотичні програми до різних свят, посилила свою діяльність молодіжна організація «Пласт». У процесі навчання велика увага приділялась вивченню історії рідного краю, історії України-Руси.

Від старожилів можна почути розповіді про мітинги і походи в селі. Особливо запам'ятався один із мітингів на площі серед села, на так званій Толоці, де зібралось ввечері майже все доросле населення. Перед великою ватрою, яка освічувала все навколо, з палкими промовами виступали активісти села. У кожному виступі звучали патріотичні заклики на підтримку Карпатської України. Найяскравішою була, звичайно, промова учителя Дмитра Маснюка.

Мітинги супроводжувалися патріотичними піснями, а на початку і в кінці звучав гімн «Ще не вмерла Україна» і молитва «Боже великий». В усіх цих подіях та пам'ятних заходах активну участь брали учні школи. Вони разом з дорослими співали згадані гімн і молитву, а також січові і стрілецькі пісні.

Як і в переважній більшості інших сіл Закарпаття, так і в Буштині восе-

ни 1938 року був створений осередок Карпатської Січі, одним із організаторів і командантом якого був справжній патріот Дмитро Маснюк. Буштинська Січ нараховувала близько 200 чоловік. Січовики часто проводили військові заняття, з патріотичними піснями марширували селом. Кажуть, що однострою у січовиків не було, але шапку-«мазепинку» кожний мав.

Чимало цікавих розповідей можна почути про один святковий вечір, коли довжелезна колона з піснями та патріотичними гаслами прямувала з одного кінця села у другий. Спереду йшли січовики з синьо-жовтими прапорами та транспарантами, а за ними з такими ж прапорами та освіченими «лампіонами» — всі інші. У вікнах майже кожної хати були виставлені такі ж «лампіони», палаючі свічки та синьо-жовті прапорці. Кожний, хто міг, намагався бути учасником цього походу, до якого ніхто не примушував. Кажуть, що такого святкового видовища не пригадують у селі ні до тої події, ні після неї. І такого радісного Різдва Христового, як було 1939 року, — не пам'ятають».

У основній своїй масі перекази висвітлюють трагічні сторінки Карпатської України, жорстокість ворога і в той же час — богатирську витримку і стійкість січовиків та інших патріотів краю. Це або розповіді самих січовиків, або очевидців тих часів, почуті від інших людей. Часто об'єктивна дійсність передається у переказах через призму особистих почуттів оповідачів, безпосередніх учасників чи свідків подій. Перекази майже завжди сповнені реаліями, в яких подаються назви місць, або відбувається дія, часто називаються конкретні герої, показується їх хоробрість, мужність, розкривається духовний світ народу, велич його героїчного подвигу. Назви сіл, річок, лісів, урочищ тощо ніби унаочнюють, конкретизують описане в переказах, прив'язують події до певної місцевості, надають їм конкретної достовірності. Усе це має особливе значення для слухачів. Ця конкретність підвищує силу впливу народних творів. Так, у переказі «Бій на Краснім Полі», занесаному І.Сеньком 6 липня 1990 р. у с. Рокосово на Хустщині від М.П.Козака, розповідається: «У січовиків було чотири місця оборони: Сільваш над Копанею, у Веряці на березі Тиси, на горі Киригидь за Рокосовом і вздовж залізної дороги на Красному полю. Мадяри наступали із Копанського верха — відти все видно, як на долоні. Не знали, які сили у січовиків, то відразу не наступали. Спершу полетів кукурузник у розвідку. З нього увиділи, що січовиків мало.

З того кукурузника метали гранати і вбили сімох хлопців там, де тепер поставлено хрест. Потім многих убили із броньованої машини.

Із Рокосова був з січовиками Василь Бистрянин. Він відслужив у чехословацькій армії та розумівся на зброї. Із важкого кулемета він підбив ту броньовану машину, яка довго стояла на тому полю.

На чийй гатарі лежали убиті, то село їх ховало. На рокосівській гатарі у різних місцях найшли 18 убитих січовиків. Поховали їх коло цвинтаря, у одній ямі» (Див.: Календар «Просвіти» на 1999 рік. — Ужгород, 1999. — С. 65).

У деяких переказах розповідається про те, що мадяри в лютий ненависті до Карпатської України перебили, розстріляли багатьох невинних людей. Про це довідуємося з переказу «Десять гімназистів», записаному І Сеньком у с. Веряця Виноградівського району від П.В.Свереняка: «Коли заходили мадяри в 1939 році, то гімназисти із Севлюша тікали додому. Йшли через Веряцю, аби вийти на міст, перейти по ньому до Хуста.

А мадяри наступали із Текова. Увиділи гімназистів і подумали, що то січовики. Почали по них стріляти, а ті поховалися за купи гною, що люди вивезли на поле. Там їх мадяри поймали.

Привезли гімназистів у село, потребували вози і мотуззя. То були наші хлопці. Один із перебитою рукою сказав, що він із Тернова. Люди думали, що їх відвезуть у темницю, вияснять все і відпустять. А хлопців пов'язали, повезли над Тису і там над водою розстріляли» (Зб.: Хуст над Тисою / Упорядник І.Губаль. — Ужгород, 1992. — С. 393).

В іншому переказі «Про Сюча», що записаний у кількох варіантах у селі Рокосово, Чертеж, Велятино на Хустщині, говориться про те, як невинно загинув селянин на прізвище Сюч, якого мадяри сприйняли за січовика: «Я чув, як дурно загинув Сюч. Ходив у гостину до родичів. Коли вертався, то почалася стрілянина. То мадяри наступали на січовиків. Січовики — то була армія, а Сюч був одітий у наську одіжку. Він спрятався від куль за корчмою. Там його знайшли.

— Хто ти? — звідують.

А він каже:

— Сюч.

Та там його багнетами закололи».

Оскільки події, пов'язані із захистом Карпатської України в основному відбувалися в Хусті та його околицях, то і в переказах про це чи не найбільше мовиться. Варто хоча б навести переказ «Про січовиків», записаний нами у с. Кричево Тячівського району від Х.В.Біровець, 1929 року народження: «А як угорські фашисти захопили Закарпаття, то жорстоко розправлялися з січовиками. Не одного повісили на деревах, що ростуть біля Хустського замку. А скількох розстріляли там! Говорять, що навіть у Королівській хащі, що між Хустом, Боронявою, Даниловом і Нижнім Селищем, на дубах можна було побачити повішених січовиків.

Розповідають, що багато січовиків і простих людей прийшли обороняти Хуст і президента Карпатської України Августина Волошина від угорських загарбників. На дорогах, що вели до Хуста, цих захисників із возами було так багато, що стояв руд до руда, тобто дишло до дишла. Січовики мужньо захищали рідну землю від ворогів. Однак сили були нерівні. Кажуть, що вся

площа Духновича була полита невинною кров'ю і встелена трупами січовиків так, що пройти не можна було. А хто із січовиків залишився в живих, втікали від мадяр, ховалися в лісах, спускалися до тих хат, що були біля лісу, і просили в людей цивільний одяг, щоб якось вирватися від переслідувань мадярського війська. Жінки та чоловіки допомагали січовикам чим тільки могли: одягом, харчами, вказували дорогу, куди безпечно можна було пройти. Селяни розуміли тоді, що січовики боролися і захищали наш край від іноземного поневолення, відстоювали вільну і незалежну Україну» (*Календар «Просвіти» на 1999 рік. — Ужгород, 1999. — С.65*).

Про нелюдські катування, які здійснювалися над січовиками на Рахівщині, розповідається у переказі «У Гроп'єнці над Кокирчем», який ми записали в с. Біліні від Івана Васильовича Доробана: «Коли угорські фашисти загарбали Закарпаття, вони дуже знущалися з січовиків. Розповідають, що мадярські терористи схопили кількох січовиків, поклали їх на машину і привезли вище села Кваси в урочище Гроп'єнка. Повели їх недалеко від вулиці на поляну біля лісу і там почали знущатися над ними. Відтяли їм вуха, потім ніс, видовбали очі, відрізали язик. Одним словом, покалічили так, що страшно було на них глянути. Такої жорстокості навіть звір дикий не зробіть.

Але чинили наругу спочатку над одним, а інші повинні були дивитися на його муки і нестерпні страждання. І так познущалися над сімома січовиками. Один із них не зміг витерпіти ті муки і почав тікати. Мадярські фашисти тут же пристрелили його з кулемета. Через деякий час і всіх інших розстріляли. Там вони й були поховані. Ще й нині старші люди не забули ті страшні дні, коли мешканці нашого села переживали розгул страшного мадярського терору» (*Календар «Просвіти» на 1999 рік. — Ужгород, 1999. — С.67*).

У переказах показано, що в темну ніч окупації краю угорськими загарбниками саме безмежна любов до України примножувала сили краян, згуртовувала їх, надихала на боротьбу. Вони виявляли непохитну волю до перемоги, безприкладну мужність, хоробрість, що і нині дивує і постійно дивуватиме наших співвітчизників. Вони діяли одностайно, високо тримаючи прапор незалежності, ставлячи понад усе свободу.

Відповідно до історичної правди, у переказах мовиться, що січовики на Красному полі біля Хуста вступили в бій з переважаючими силами окупантів. Приймавши нерівний бій, майже всі загинули, до кінця виконавши свій священний обов'язок перед Вітчизною і назавжди вкрили себе невмирущою славою, проявили безмежне прагнення до волі і незалежності. Беззбройні патріоти і на порозі смерті сповнені жадоби до боротьби, пекучої ненависті до ворога.

Та найстрашніші муки чекали тих, кого окупанти взяли живими. Перекази передають незламність духовного гарту патріотів, безкомпромісності моральної позиції, що допомогла не скоритись перед катами, зберегти і

відстояти свою людську честь і громадянську гідність. У переказах часто звучить оптимістична трагедія, коли сама смерть за рідну землю утверджує безсмертя народу. Перекази засвідчують, що приречені на смерть січовики безстрашно стояли перед лицем смерті — нескорені, непереможні, непохитні, мов скеля. Вони помирали із словами на устах: «Слава Україні!» («Сталося то в Королеві над Тисою», «Похорон січовиків»). У цьому чи не найяскравіше розкривається героїко-трагедійний пафос січовиків, акцентується на їх духовній моці, яку не зламали ворожі тортури. Саме про це мовиться в переказі «Січовиків топили в Тисі», який ми записали в Міжгір'ї від Миколи Красняника: «Полонених, зв'язаних колючим дротом у шеренги по п'ять-десять чоловік, підводили на середину мосту у Величчині недалеко від Хуста. Там їх прикладами і багнетами зіштовхували у воду. Хто був сильнішим, той виринав, хапав повітря, захлинявся, але поруч був уже мертвий, який його тягнув на дно... Ридав навколо Тиси народ, неможучи нічим зарадити, а ось загарбники задоволено посміхались, підводячи чергову партію жертв до місця розправи.

Першими топили галичан, які нерідко так гарно співали чарівних козацьких пісень, неначе їх вели не на страту, а на сцену великих театрів, а інші вигукували востаннє «Хай живе Україна!» і самі стрибали у безодню. За ними гнали зовсім юних гімназистів, хоч деяким з них не виповнилось і 16-ти років» (*Календар «Просвіти» на 1999 рік. — Ужгород, 1999. — С. 67 — 68*).

Трагічні картини боротьби, нелюдських знущань окупантів над захисниками рідної землі, роблять перекази емоційними, визначають силу їх пізнавального та естетичного впливу на маси («У Хусті біля стадіону», «Їх розіинали на деревах», «Муки» та ін.).

З історичних джерел, спогадів, народних переказів довідуємося, що в боротьбі за Карпатську Україну в 1939 р. активну участь брали також жінки, особливо дівчата, проявляючи високий патріотизм як на Красному полі, так і під час інших вчинків, пов'язаних з допомогою січовикам. Нарівні з чоловіками вони терпіли всі злигодні воєнного лихоліття, зазнавали арештів, мордувань у катівнях, пекельних мук у концтаборах. Багатьох із них було піддано нелюдським тортурам і розстріляно.

Так, у переказі «Відгомін Красного поля», що зафіксував Еміл Медвідь, розповідається, що, прорвавши оборону, фашисти наступали з усіх боків: «Жахлива доля чекала кожного, хто потрапляв до їхніх рук. Дівчат-галичанок, які служили в Карпатській Січі медсестрами, спочатку гвалтували, а потім рвали на шматки». А в переказі «Трагедія на полонині Довга», записаному В.Косівським у с. Чорній Тисі на Рахівщині від колишнього січовика І.Д.Піпаша, говориться, що після того, як не пощастило в Хусті зупинити фашистську армію, група січовиків наприкінці березня 1939 р. поверталася додому. Коло ясінянської полонини Довга за сприян-

ня одного угорського терориста фашистські прикордонники зловили вночі у колибі сонних сімох січовиків, серед яких була одна жінка. Фашисти прив'язали всіх січовиків до вбитих у землю паль і спалили на вогнищі, в тому числі й жінку.

У переказі «Під Квасами і Ясіням», записаному нами у Мукачеві від В.Пагирі, стверджується, що в цій місцевості після катувань і розстрілу «цілі три тижні лежало десять чоловічих і чотири жіночі трупи, у яких було відрізано груди, статеві органи». Це була розплата за високі патріотичні почуття національної честі.

Зустрічаємо перекази, в яких переконливо розповідається, як дівчата, жінки, котрі й не брали безпосередньої участі у Карпатській Січі, але всіляко допомагали січовикам одягом, харчами, вказували дорогу, щоб не натрапити на угорських жандармів та регулярне військо, переховували, доглядали й лікували поранених патріотів рідного краю. Про це красномовно свідчать перекази, записані нами у с. Кричеві («Про січовиків») та у смт. Буштині на Тячівщині («Як дівчата врятували пораненого січовика») та ін.

А про героїчний вчинок Марії Бісун, випускниці Мукачівської торговельної академії, можна написати книгу. Разом із друзями дівчина встановлювала 14 березня 1940 р. на Замковій горі у Хусті синьо-жовтий прапор. Після цього перенесла нелюдські знущання від угорського окупаційного режиму. Про це на основі конкретних фактів розповідає Василь Сочка у творі «Прапор на Замковій горі», опублікованому у «Календарі «Просвіти» на 1994 рік».

Жінкам, що віддали своє життя за Карпатську Україну, доля не дала можливості насолодитись усіма радощами життя, відчутти тепло сімейного вогнища, щасливі хвилини материнства. Вони більше не повернуться в рідні місця, у свої домівки. Вони загинули в нерівному бою, були катовані й розстріляні поневолювачами, назавжди спочивають у братських могилах або в невідомих місцях. Нам і всім прийдешнім поколінням не можна забувати про це, а шанувувати невинно закатованих і завжди пам'ятати, якою дорогою ціною українці Закарпаття здобували омріяну довгождану волю й незалежність.

Ознайомившись із переказами, що відображають невмирущу пам'ять народу про оборонців Карпатської України, читач переймається тим високим і чистим почуттям катарсису, що збагачує індивідуальний досвід людини особисто відчутю і глибоко пережитою ідеєю невмирущої перемоги добра над злом. Навіть у тих текстах, у котрих ідеться про найтрагічніші події, пов'язані з насильницькою смертю людей, звучать не тільки драматичні ноти довічної людської печалі про гіркоту і безповоротність втрат, а й послідовно та цілеспрямовано розвиваються теми протесту проти зла і насилля, боротьби з поневоленням і фашизмом, торжества справед-

ливості, яка неодмінно повинна настати. У цьому й полягає гуманістичний пафос переважної більшості творів.

Читаш народні перекази — і перехоплює подих, переймає якесь зціпіння, несподіваний страх і здивування: за що ж такі муки, в'язниці, концтабори, нечувані тортури, невимовні страждання? Тільки за те, що українці Закарпаття, прокинувшись від віковичного сну неволі та чужоземного рабства, нарешті вирішили стати вільними господарями свого краю, вирішили будувати вимріяну багатьма поколіннями свою незалежну державу.

Спираючись на конкретні факти, оповідачі відтворюють події, які в народній свідомості огорнуті серпанком легендарності, доносять їх гаряче дихання та зміцнюють тісний і безпосередній контакт з ними. Необхідно вказати на суттєві зміни у сприйнятті масовим слухачем творів про ті вікопомні часи. Тепер воно здебільшого визначається не самодостатнім інтересом до події, сюжету як такого, а передусім можливістю їх емоційно змістового переживання. Таким чином, з одного боку — це пильний інтерес до першоджерельного факту, а з іншого — його образна інтерпретація. Оповідачі стали уважнішими до відтворення деталей, обставин, характеристик, що сприяє переконливості життєвої фактури змальованого образу. Вони вказують на безстрашність січовиків, запальну й пристрасну рішучість їх мужнього, енергійного волевиявлення захищати рідну землю до останнього подиху, змальовують сповнених патріотів гніву й протесту, котрі прагнули переступити шлях чорній смерті, затулити собою рідний край від окупації.

Карпатська Україна проіснувала недовго, але вона стала символом свободи, відродження національної гордості і свідомості, єдності з усім українським народом, символом щасливого життя і добробуту, зародком майбутньої української державності. Автохтони-закарпатці у своїх піснях, переказах та інших фольклорних жанрах упевнено заявили на весь світ, що вони є невід'ємною частиною єдиної України, її народу.

Закарпатці, що пережили події Карпатської України, «вважають її за красний сон, що коротко тривав, але глибоко вривався в серця тих, що хочуть бути на своїй землі господарями, а не рабами». Про це переконливо ще в 1939 р. оповідала одна гуцулка: «Карпатська Україна була така, як один красний сон. Рано пробуджується, аж з того, що чоловікові снилося, вже нема нічого. З жалем оглянувся на всі боки. Всюди пусто. Хоч мої діти господарі і не просилися нікуди до служби, оправдується старенька, але та Україна була така гарна, така весела, що аж любо жити було. Молодь лягала і вставала зі співом на устах. Боже любий, що то було в суботу перед виборами до Союму України, а яка велика радість другого дня в неділю, як наше село виграло у виборах білий прапор. Що тоді було радості і співу. Ціле село виглядало, як одна родина, яка весілля справляє. А тепер, Боже, як все опустіло. Навіть малі діти посумніли. Ні від кого не

почуємо доброго слова. Кожен тужить лише за Україною. Тільки Україна може знову вернути нам ту радість й утіху, яку мав перед тим цілий нарідо» (*Вісчар С. Ліс шумить // Заповіт Срібної землі: Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. — Львів: Світ, 2001. — С. 185-186*).

Звичайно, тут йшлося лише про окремі зразки народнопоетичної творчості, народжені незабутніми подіями 1939 р. «Але, — як справедливо стверджує дослідник Григорій Дем'ян, — основна робота ще попереду. З власної багаторічної практики, пов'язаної із записуванням фольклору, маю достатні підстави сказати, що не лише в кожному селі і місті Закарпаття, а й у Галичині, Буковині і навіть на Наддніпрянській Україні, Кубані, в Сибіру, на Далекому Сході зустрічаються люди, які бережуть у своїй пам'яті згадки та пісні про відчайдушну боротьбу наших краян у ті роки» (*Дем'ян Г. Народ про Карпатську Україну 1938 — 1939 років // Фольклор у духовному житті українського народу: Регіональні наукові читання. Львів, 24 — 25 січня 1991 року. — Львів, 1991. — С. 88*).

Народні перекази, поряд з іншими фольклорними жанрами про Карпатську Україну, є цінним надбанням духовної культури. Вони мають як пізнавальне, так і виховне значення, становлять важливе джерело пізнання морального духу людини в часи важких випробувань, його психології, думок, почуттів і настроїв. Ці твори і тепер вчать пильності, нагадують про ті величезні втрати, які довелося зазнати народів, виборюючи у страхотливих муках волю і незалежність України.

Розділ V

Карпатська Україна в портретах

"Мир Божий, що вище всякого розуму, нехай хоромить
серця ваші Я мислю наші в Христі Ісусі". /Філіпп. 4,7/.

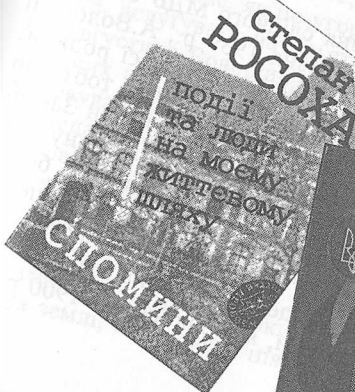
Дано в Празі дня 19 серпня 1944.

Цей світ заповіт
Августин Волошин
ним, здоровим ду-
шею Я тіла власноручно
відлимав перед нами,
де свідчають!

Григорій Ковачук
Микола Савицький

Августин Волошин

*Вітанням від Коши-
цеї мислю наші в Христі
Ісусі, здоровим душою
Я тіла власноручно
відлимав перед нами,
де свідчають!*

UNIVERSITA
GVIELL
RECTOR MAGNIFICVS,
GEORGIVS HOETZEL,
ORDINIS IVRIS CONSULTORIVM DECANVS,
Ernestus Weig.
PROMOTOR RITE CONSTITIVS,
IN VIRIVM LECTIONIBVS,
Vincetivus Sander,
DOCTORIS IVRIS